

**BIBLIA SACRA
HUNGARICA**

A könyv, mely
"örök életet ad"

BIBLIA SACRA HUNGARICA

A könyv, „mely
örök életet ad”

2008. november 21 – 2009. március 29.
Országos Széchényi Könyvtár

Budapest, 2008.

A kiállítás az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Bibliatársulat és az Egyházi Könyvtárak Egyesülése együttműködésével valósult meg.

A katalógust kiadja:	Országos Széchényi Könyvtár
Felelős kiadó:	Monok István főigazgató
A kiállítást szervezte:	Boka László tudományos igazgató, Kiss Eszter, Szilárdi Edina
A forgatókönyvet írta és a kiállítást rendezte:	Gáborjáni Szabó Botond
A katalógust szerkesztette:	Heltai János, Gáborjáni Szabó Botond
A szerkesztők munkatársa:	Bánfi Szilvia
Kiadványszervezés:	Király Tímea, Szilárdi Edina
A kötetet tervezte:	Filakowszky György
A látványterv:	Fekete György és Héjjas Pál közreműködésével készült.
A kiállítást kivitelezte:	Kiáll Kft.
Vezető építész:	Héjjas Pál, Komoróczy Zoltán
Fotók:	Hapák József
Szakmailag lektorálta:	Heltai János
A magyar szöveget gondozta:	Csobán Attila, Király Tímea, Nyerges Judit
A rezümét angolra fordította:	Antalfy Elayne
Kölszönző intézmények:	Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium Szakképző Iskola és Kollégium Nagykönyvtára, Sopron Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtára, Budapest Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Budapest Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom Evangélikus Országos Könyvtár, Budapest Evangélikus Országos Múzeum, Budapest Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, Kalocsa Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár Gyöngyösi Műemlékkönyvtára, Gyöngyös Magyar Nemzeti Galéria, Budapest Néprajzi Múzeum, Budapest Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak Székesfehérvári Püspöki Könyvtár, Székesfehérvár Szépművészeti Múzeum, Budapest Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen
Támogatók:	Magyar Bibliatársulat Alapítvány Magyar Katolikus Egyház Nemzeti Kulturális Alap Kulturpont Iroda
	ISBN 978 963 200 555 3
Nyomdai előkészítés:	Filakowszky Repró Stúdió Bt.
Nyomás:	Alföldi Nyomda Rt. Debrecen Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

Tartalom

GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND: Egy kiállítás üzenete, avagy „a Szentléleknek gyönyörűséges patikája”	9
HELTAI JÁNOS: Előszó a katalógushoz	11
RÓZSA HUBA: A Biblia szerepe az európai és a keresztény kultúrában	15
HUBA RÓZSA: The role of the Bible in European and Christian culture [Summary]	27
VARGA GYÖNGYI: Jeremiás és Jézus. A személyességről, az új szövetségről és a jövő felé fordulásról	29
GYÖNGYI VARGA: Jeremiah and Jesus. On personalness, the New Testament and turning toward the future [Summary]	41
FABINY TAMÁS: Júdás Iskariótes halála az Újszövetségben és annak hatástörténetében	43
TAMÁS FABINY: The death of Judas Iscariot in the New Testament and the history of its influence [Summary]	53
GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND: Biblia és olvasás	57
BOTOND GÁBORJÁNI SZABÓ: The Bible and reading [Summary]	71
MÁRKUS MIHÁLY: Magyar Bibliáink. Szemelvények régi bibliafordításainkból	73
MIHÁLY MÁRKUS: Hungarian Bibles. Extracts from old Hungarian Bible translations [Summary]	91
PECSUK OTTÓ: A bibliafordítás nemzetközi elmélete és gyakorlata napjainkban	93
OTTÓ PECSUK: Current international theory and practice of Bible translation [Summary]	107
A kiállított tárgyak leírása	111
A vallási néprajzi tárgyak leírásai	269
A katalógustételek szerzői	286
Rövidítésjegyzék	287
Köszönetnyilvánítás	288

Die offenbarung
Das. XIII. Capitel.

Ad ich sahe ein thier auß dem meer steigen
das hatt syben häupter vnd sieben bömer / vnd auff seinen häuptern namen der löwen
neren syben kroyen vnd auff seinen häuptern namen der löwen
vnd das thier das ich sahe war gleich einem pardel / vnd
sein küß als das ein küß / vnd sein mund als löwen mund / vnd
der Trach gab im seine krafft vnd seinen stül vnd ein groß macht / vnd
sahe seiner haug als eine were es tödlich vnd seine tödlich vnd
de ward bey / vnd der gang erdboden verwundet sich bey thiers vnd
bitteren den Leichen an / der dem thier die macht gab / vnd bitteren das
thier an vnd sprachen / wer ist dem thier gleich / vñ wer kan mit im kreygen.

Vnd es ward im gebē ein mund
vnd wardt im geben / das es mit
in weret wien vnd vierzig mon-
den lang vnd es that seinen mun-
auff zur lesterung gegen Got /
lestern seinen namen vnd Got /
ward im gebē sū streyten vñ
beyligen vñ sū überwinden /
vñ in ward geben macht vñ
all geschlecht vñ zungen vñ
den vñ alle die auff erden über-
betten es an / der namen vñ bey-
schriben sein in dem lebendigen
büch des lambs / das erwendigen
vñ anfang der welt / hatt yemant
oren der höre / So yemant ist
geschnit / sūret / der wirdt in das
fenschneit / so yemant in das
schwert tödter / der müß mit dem
die gedult vñ der glaub der bey-
ligen.

Vnd ich sahe ein ander thier auß steigen von der erden vnd hatt vñ
bömer gleich wie das lamb / vñ redet wie der Trach / vñ es thut alle
macht des ersten thiers für im / vñ es macht / das die erde vñ die drauff
wohnen /

NUM BIBL

de dec

Sant Johannis.

CXC

anbeten dz erst thier: welchs ddtliche wunden heyl worde war /
dz ddt gr offe zeichen dz auch macht feur vom himel fallen für den men-
schlich vnd ver füret die auff erden wonen / vmb dz zeichen willen die im
himmel sind so thün vordem thier vnd sagt denen die auff erden wonen /
vnd dem thier ein bild machen sollen das die wunde des schwerts hatt
vnd lebendig worden war.

Vnd es ward im geben das es
dem bild des thiers den geist gab /
das des thiers bild redet vnd das
es machte dz welches mit des thiers
bild anbeten / et tödtet werden
vnd macht alle sampt die kleinen
men die freyen vnd knecht das es
in ein malzeichen vnd knecht das es
hand oder an ire stin dz niemant
kauffen oder verkauffen kan
denn das malzeichen oder kan hab-
men des thiers oder die zal seines
namens / Sie ist weyßbeyt / Wer
verstant hatt der überleget die zal
des thiers / dem es ist eins mensch-
en zal vnd seines zal ist / sechs hün-
dert vnd sechs vnd sechzig.

Das. XIII. Capitel.

Ad ich sahe do ein lamb steen uff dem berg
Zion vnd mit im hundert vnd vier vnd vierzig tausent die
hatten denn namen seines vatters geschriben an ire stin vnd
hort ein stin vom hymel als ein grossen wassers / vnd wie ein
stin ein grossen donner vnd die stin die ich hort / war als der
stien ein grossen spiler die vff iren harpffen spilen / vnd singen wie ein new lied /
vnd dem stin vñ vor den vier thiere vñ der Elteste / Vnd nyemant kund dz
s lemen / on die hundert vnd vier vnd vierzig tausent die erkauft sind
J l uij

GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND

Egy kiállítás üzenete, avagy „a Szentléleknek gyönyörűséges patikája”

A Biblia a kereszténység hitelvi alapja és éltetője, évszázadokon át az oktatás egész rendszerének „alfája és ómegája,” a nemzeti kultúrák megtermékenyítője volt. Része „Európa születésének,” mert különböző népeknek adott azonos vallási, művelődési, erkölcsi, nyelvi, mentalitásformáló és egyéb ösztönzéseket. A magyarság már az államalapítás előtt találkozott a kereszténység szimbólumaival és üzenetével, de a Biblia szövegének hatása (írott forrásokkal igazolhatóan) ezer esztendeje vált állandó részévé életünknek. Szakrális értelemben a középpontba került, ahogyan a templomok is falvak és városok szívében épültek, vagy ők maguk váltak települések létrejöttét segítő erővé. Magyarországon Szent István első törvénykönyve rendelkezett a vasárnapi templomjárásról. A templomi szertartások az evangéliumi olvasmányokkal együtt (a reformáció koráig) latin nyelvűek voltak, de a Szentírást a prédikáció keretében magyarázhatták a híveknek. A magyar bibliafordítás tehát a szóbeliségben született. Az írástudatlanokhoz a templomban hallható Ige mellett a látható Ige (az eucharistia szentségének felmutatása) és lélekemelő vagy elrettentő képek vittek közel üzenetét (faragványok, freskók, szobrok és oltárképek).

A kiállított művek első csoportja (a nyomdászat jelentkezéséig) összegzi a kéziratos korszak fejleményeit, bemutatva hazai latin és legszebb magyarságú bibliikus kódexeink válogatott példányait. Egyáltalán nem közismert jelenség, hogy a szóbeliségben (igen korán, a XII. században) rögzült bibliai fordulatokat még XVI. századi fordításaink is őrzik, előzményeikre építenek az egymást követő kéziratos részfordítások, mint ahogy a kódexek is hatottak egyes későbbi, nyomtatásban megjelent próbálkozásokra. A folytonosság mindvégig érzékelhető, mégis hatalmas változást hozott, hogy a humanisták visszatértek az eredeti „szent nyelvek” forrásaihoz, nem érték be a latin verzióval, szorgalmazták az anyanyelvű fordításokat, miközben a nyomdászat is képessé vált a tömeges termelésre. A feltaláló Gutenberg, néhány jelentéktelen kísérlet után (üzleti megfontolásból is) a Biblia kiadását választotta. Nem lehet véletlen, hogy az első teljes egészében magyar nyelvű könyv, melyet külföldön nyomtattak, és az első magyar nyelvű, Magyarországon kiadott könyv egyaránt bibliafordítás volt.

A reformátorok összegezték az új elvi és technikai eredmények egymást erősítő hatását. Közülük többen, Károli Gáspárhoz hasonlóan úgy vélekedtek, hogy Chrysostomos (Aranyszájú Szent János) nevezte először a Szentírást a „lélek orvosának.” A németnek született, „slejt” munkáira panaszkodó Heltai Gáspár ígéretesen zengő magyarsággal nevezte a Bibliát a Szentlélek „gyönyörűséges patikájának”. Az évezredes toposz túlélte a reformáció századát, Káldi György maga is a legjobb gyógyszerhez hasonlította az Írást, de annak biztos tudatában, hogy a felkészületlenek kezében minden gyógyszer méreggá válhat.

A magyar Bibliával kapcsolatban éppen olyan lényeges a folytonosság, mint a szemléleti különbségek. Az ellenkező érveket mérlegelni képes látogató épülhet abból, hogy bibliafordítóink saját szavaikkal ismertetik a maguk igazát. A magyar Biblia útját követjük napjainkig, de tartalmi okból, és a példányok szépségére tekintettel sem mellőzhettük azokat a Nyugat-Európai kiadásokat, amelyek használatáról a hazai fordítók előszavaikban is megemlékeznek. A reformáció korától a kronológiai rendet is figyelembe véve sorjázunk a jeles hazai bibliafordító műhelyek munkái, Kolozsvár, Debrecen, Várad, Vizsoly és Nagyszombat termékei, erasmista, protestáns (református és evangélikus), majd katolikus kiadványok mellett külön egységet képviselnek az izraelita és ortodox fordítások, remekműű egyházművészeti tárgyak kíséretében.

A kiállítás középpontjában a szakrális terek szerepét, a befejező egységben az iskolák biblikus műveltségre gyakorolt hatását is érzékeltetjük, bemutatva a magyar történelem és művelődéstörténet számos nagy alakjának Bibliáit Janus Pannoniustól Balassin át az erdélyi fejedelmekig. A szekularizáció, a felvilágosodás kétségkívül radikális változást hozott, a folyamat mégis a mai napig él. (A látogatók számítógépen tanulmányozhatják többek között Kazinczy Ferenc bibliai parafrazisát, a Berzsenyiek családi Bibliáját, sőt kortársaink közül Jókai Anna, Nemes Nagy Ágnes és mások írásait is.) A hatástörténeti vitrinekben legnagyobb XX. századi irodalmáraink Bibliái és biblikus ihletésű kéziratai láthatóak, a magyar festészet és a Biblia c. válogatás (és rokon jellegű témák) vetítése közben legkiválóbb zeneszerzőink művei szólnak hozzánk. A látogató mozgását érzékelő hangszórókból az első termekben is felhangzanak a Szentírás kulcsmondatai.

Napjainkig sokak számára bezárult egy könyv, amelynek legrégebbi részei több mint háromezer éve íródtak. Azok között, akik a Bibliát újból felnyitják, lesznek, akiknek csupán azt fogja elmondani, hogy Európa minek köszönheti lényegét, kultúrája alapjait, mentalitását. A Biblia éve jelmondata ennél többet, boldogságot ígér annak „aki olvassa” vagy „felolvassa.” A Jelenések könyve 1. részének 3. verse valójában így folytatódik: „boldogok akik hallgatják ... és megtartják azt, ami meg van írva bennük: mert az idő közel van.”

HELTAI JÁNOS

Előszó a katalógushoz

A katalógus tervének megfogánásakor, úgy gondoltuk, hogy a kiállított tárgyak beszéljenek magukért. A katalógus élére állított tanulmányok pedig mutassanak meg valamit a Biblia hatásának mélyebb és szélesebb folyamatából úgy, hogy amennyire lehetséges kapcsolják ezt össze a látvánnyal szemléltetett befogadási történettel.

Ezért nyitja a katalógust *A Biblia szerepe az európai és a keresztény kultúrában* című tanulmány. A bibliai erkölcs, amelynek alapja a Tízparancsolat és Krisztus Hegyi Beszéde, a mai szekularizált európai életben is meghatározó viszonyítási pont. Az európai ember mentalitása, magatartása ezen a két alappilléren nyugszik. Tanításaik mélyen beleivódtak az európai lélekbe. Embertársaikhoz való viszonyulásaikban azoknak is igazodniuk kell hozzájuk, vagy legalább reflektálnia rájuk, akik már elszakadtak az európai kultúra transzcendens gyökereitől, vagy meg sem ismerkedtek velük. Ennek az erkölcsi hagyománynak a lényegét egyetlen szóval is meg lehet jelölni: karitás, a másik emberről való gondolkodás, a másik ember iránt érzett felelősség eszméje.

A tanulmány a Biblia hatásának másik fontos elemeként a bibliai történet szemléletet emeli ki. Azt a gondolatot, hogy a történelemnek és az egyén életének van célja, az Isten országának eljövetele, s az üdvösség elnyerése, s mindkettő egyetemesen vonatkozik az egész emberiségre. Ehhez kapcsolódik a misszió, az evangélium hirdetésének küldetéstudata. Ez a küldetéstudat az európai történelem magyarázó elve, meghatározója az európai népek más népekhez való viszonyának.

Erkölcs és történet szemlélet a két mélyvonulat, amelyek talán a mai közgondolkodásban kevésbé tudatosak, de ezek az igazán meghatározók. Az európai művészetre, képzőművészetekre és irodalomra, az európai népek nyelveire azonban ezeken kívül is olyan tartós és mély hatást gyakorolt a Biblia, hogy nem élhetjük a magunk életét, nem élvezhetjük és építhetjük kultúránkat a sajátunkként, ha elfelejtkezünk ezek bibliai gyökereiről.

A Bibliának nemcsak múltunkon és hagyományainkon keresztül van hatása mai életünkre, hanem igen sok keresztény és talán igen sok nem keresztény ember számára közvetít most is a múltnak szóló és a jövő felé fordító üzenetet. Ennek egy vonatkozását próbálja megragadni a *Jeremiás és Jézus. A személyességről, az új szövetségről és a jövő felé fordulásról* szóló tanulmány. Jeremiás nem tett mást, mint a Jeruzsálem pusztulása körüli tragikus időkben vigasztalást akart nyújtani népének. Ez nem volt lehetséges olcsó politikai ígéretekkel, rövidtávú programokkal, nem volt lehetséges másképp, csak ha az Isten akaratában létező jövődől szószólójává vált. Jézus programja sem más, mint a jövődől meghirdetése az új szövetség jegyében. A Krisztus áldozatával már elkészített, az ember által elnyert vagy elnyerhető bűnbocsánat tesz képessé e szövetségben a jövő felé fordulásra, amely nem más, mint a jelen előre tekintő megélése.

Ez a két írás ad keretet, múltat, márt és jövőt magába foglaló távlatot a Biblia hatásáról szóló többi részlettanulmánynak. Ez a hatás kultúrtörténeti értelemben olyan mérhetetlenül gazdag, hogy egy rövid tanulmányban még csak a határait sem lehet érzékeltetni. Ha valaki mégis vállalkozik rá, nem tehet mást, minthogy kiválaszt egy történetet, jelenséget vagy személyt a teljességből. A *Júdás Iskariotes haláláról* szóló írás ezért egyetlen bibliai személy körül képződött teológiai, művészi és irodalmi hagyomány gazdagságának fölillantásával próbálja egy csepp víz fénytörésében láttatni a végtelen óceánt.

A Biblia befogadása az európai kereszténységben a kezdetektől három formában történt. Hallással, hiszen az ige mindig hangzott is. Az írástudatlan tömegek számára a prédikációkban és a liturgia más részeiben ez volt az ígéhez vezető utak közül a legfontosabb. A hallást segítette a látás, főként Krisztus szenvedéstörténetének, de más bibliai jeleneteknek, történeteknek képi ábrázolásaira támaszkodva. A könyvnyomtatás felfedezése óta eltelt évszázadokban pedig egyre fontosabbá vált az olvasás. Az ige közvetítésének ez az új eszköze különböző módokon került be a különböző egyházak gyakorlatába. Nem egyszerű feladat egy ilyen médiumváltás! A terjedő egyéni bibliaolvasás, s ezzel együtt az üzenet személyre szóló értelmezése széles utat nyit a hit egyre intenzívebb és individuálisabb megéléséhez, de a félreértések és eltévelyedések veszélyét is magában rejti. A *Biblia és olvasás* című tanulmány a hallott és olvasott ige kapcsolatát, a bibliaolvasási szokások és módszerek kialakulását, fejlődését tekinti át gazdag művelődéstörténeti adatsorokra támaszkodva.

Az olvasás lehetőségét, mint láttuk az írott ige teremtette meg. Ezért természetes módon kapott helyet katalógusunkban a késő középkori kódexek, erasmista és reformációs bibliafordításaink részleteiből összeállított kis szöveggyűjtemény,

Magyar Bibliáink. Szemelvények régi bibliafordításainkból címmel. Ez úgy ad áttekintést a magyar nyelvű bibliai szöveg fejlődéséről, hogy a korai fordításokat egy modernebb változat mellé állítja.

A Biblia kiadása, fordítása nem csak múlt, hanem jelen is. Az utolsó tanulmány ezért, *A bibliafordítás nemzetközi elmélete és gyakorlata napjainkban*, a hagyomány friss alakulásáról szól. Ismerteti a bibliakiadás mai helyzetét, a legújabb fordítási elveket, a folyamatban lévő fordítási munkálatokat, a magyar nyelvű ökumenikus fordítás elkészítésére irányuló törekvéseket. Méltó és aktuális zárása ez a tanulmányoknak.

A tanulmányok után következnek a tárgyak leírásai. A számos egyházi és közgyűjtemény azonos lelkesedéssel bocsátotta rendelkezésünkre a kiállításához igényelt anyagot és a hozzájuk tartozó leírásokat. A kiállított tárgyak időben közel ezer évet jelenítenek meg. Keletkezési helyüket tekintve képviselik egész Európát, használatukra nézve az egész mai és egykori Magyarországot. Gondozásukkal, szakszerű feldolgozásukkal számos tudományág foglalkozik: az egyház-, irodalom-, művészet- és nyomdatörténet, néprajz, hermeneutika, hebraisztika stb. A közreműködő munkatársaktól azt kértük, hogy az egyes tételek élén egyszerűsített, modernizált helyesírású címek álljanak a könyv- és művészettörténeti anyagot illetően egyaránt, s ezt egészítse ki egy utalás arra a bibliográfiára vagy katalógusra, amelyben megtalálható az adott tárgy tudományos igényű leírása. A tételek szövegében pedig kapjon a katalógus olvasója minden esetben korrekt összefoglalást közérthető formában azokról az ismeretekről, amelyeket a tudomány a szóban forgó könyvről vagy tárgyról ma tud. Végül, ha szükséges, mindezt egészítse ki egy-két utalás a legfrissebb szakirodalomra. Természetes, hogy az anyag szerteágazó volta miatt az elkészült ismertetések elsősorban a cím- és tárgyleírásokat nem lehetett, a szakirodalmi hivatkozásokat pedig nem kívántuk teljesen egységesíteni. A kiállításon viszonylag részletesen bemutatott XX. századi tételek közül pedig néhánynak a leírása nem készült el a katalógus nyomdába adásának határidejéig.

A kiállított anyag sokféleségének, a szerzők sokirányú felkészültségének, s a fotókat készítő művész kiváló munkájának köszönhetően reményeink szerint sikerült gazdagon árnyalt képet nyújtani a Biblia szövegének magyarországi befogadásáról.

Kívánjuk a kiállítás látogatóinak, hogy nyitott szemmel és nyitott szívvel tekintsék meg a látnivalókat. Ismerjék meg és ismételten fogadják el sajátjuknak az itt kiállított hagyományt. Ne zárják be szívüket és lelküket, ha valami ebből aktuálisan is megérintené őket.

Vegyük a kezünkbe és olvassuk! Javunkra válik!

RÓZSA HUBA

A Biblia szerepe az európai és a keresztény kultúrában

A címben felvetett témának napjainkban aktualitása van. A közvéleményben is jól ismert az a tény, hogy az Európai Unió nem volt hajlandó alkotmányában rögzíteni, hogy az európai kultúrának keresztény gyökerei vannak. A kereszténység szerepe az európai kultúrában nem vallási meggyőződés, hanem egy tényleges adottság elismerésének kérdése. Vajon az Európai Unió keresztény gyökereket elutasító képviselői, amikor saját hazájukban körülnéznek, ott, ahol hozzánk viszonyítva összehasonlíthatatlanul gazdagabban jelen a bibliai arculatú keresztény kultúra emlékei, miként értékelik ezt a tényt? Mi maradna Európából, ha eltávolítanánk belőle mindazt, ami az európai kultúrában keresztény ihletésű?

Az európai kultúra keresztény gyökereivel kapcsolatban külön figyelmet kell szentelni a Bibliának, mert azon túlmenően, hogy a keresztény hit fundamentuma, a Biblia maradandóan rányomja bélyegét a kereszténység által teremtett világra is, legszembe-tűnőbben a képzőművészeti és az irodalmi alkotásokra. Környezetünkben megfigyelhető az a jelenség, hogy a szélesebb nyilvánosságban, most már nemzedékekre óta rendkívül visszaszorult a Biblia ismerete, és ennek hiányában aligha érthető az európai kultúrtörténet megelőző nagy korszakaiban keletkezett műalkotások.

A következőkben nem kultúrtörténeti szakdolgozatot fogunk olvasni, amely azal a szándékkal íródott, hogy részletekbe menően feltárja az európai kultúra jellegzetes vonásainak vagy kiemelkedő műalkotásainak bibliai motívumait. Vagyis nem kultúrtörténeti elemzésből kiindulva akarunk a bibliai gyökerekre rámutatni, mert erről monográfiák sorát lehetne írni, hanem ellenkezőleg, a bibliai gyökerekből kiindulva tárjuk fel a Biblia kultúrateremtő képességét, s így utalunk arra, hogy miként hatott az európai gondolkodás és kultúra egyes területeire vagy alkotásaira.

A cím – *A Biblia szerepe az európai és a keresztény kultúrában* – megkülönbözteti az európai és a keresztény kultúrát. A megkülönböztetés arra utal, hogy az európai kultúrának van egy kifejezett keresztény hit vezette szakasza, majd a reneszánszsal elkezdődik egy új út keresése, amikor az európai ember visszamegy az antik görög-római kultúrához és abban keres inspirációt. A felvilágosodás idejétől pedig

elkezdődik az európai kultúrának az a korszaka, amely már nem akar közösséget vállalni Európa keresztény múltjával és kultúrájával. Elindul egy határozott eltávolodás a keresztény örökségtől, anélkül azonban, hogy sikerülne attól teljesen elszakadni, többek között a Bibliától. A megkülönböztetés felhívja arra is a figyelmet, hogy a keresztény kultúrát az újkortól nem lehet csak Európával azonosítani, hiszen a felfedezések korától a kereszténység más földrészekén is jelen van mint vallás és mint kultúrát teremtő valóság. Ott is megjelenik egy keresztény kultúra, még ha más környezetben és más formában is, mint Európában. A továbbiakban azonban a címnek megfelelően csak Európáról lesz szó.

Mielőtt a Biblia európai kultúrára gyakorolt hatását részletesebben szemügyre vennénk, röviden azokat a lényegi vonásait kell megismernünk a Bibliának, amelyek megmagyarázzák mind a mai napig ható teremtő erejét.

A Biblia

A köznapi szóhasználat szerint a Biblia egyetlen könyv. Ilyen értelemben

1. szoktunk róla beszélni vagy rá hivatkozni. A valóságban azonban nem a szó mai értelmében vett könyv, hanem könyvek – mégpedig különböző korú és különböző szerzőktől származó írások – gyűjteménye. Az eredetében, jellegében, szándékában, korában és szerzőiben oly szerteágazó gyűjteményt közös nevezőre hozza, ugyanakkor meg is különbözteti minden más emberi műalkotástól az, hogy isteni sugalmazásra íródott. Ezeket a könyveket azzal a meggyőződéssel gyűjtötték össze, hogy szerzőiket Isten indította írásra, mert bennük saját magáról, az ember céljáról, életviteléről, a hit lényegéről akart valamit közölni az emberiséggel. Ezért úgy is mondhatjuk: a Biblia Isten szava. Igaz, hogy a Biblia könyveinek valódi értéke vallási és erkölcsi üzenetükben határozható meg, ugyanakkor az egyetemes emberi kultúra legkiemelkedőbb alkotásai közé is tartoznak.

A bibliai kinyilatkoztatás alapvető jellegzetessége, hogy nem tanszerűen

2. beszél Istenről, emberről, világról, hanem úgy, ahogyan Isten a történeti emberrel találkozik, és ahogyan ez a történeti ember a maga készséges nyitottságában, ugyanakkor esendő voltában, akár vívódással vagy kétkedéssel, sőt elutasítással fogadja Isten a szavát. A Biblia, Ó- és Újszövetség, jelentős része történeti könyv, vagy történeti eseményekbe ágyazott elbeszélés, azaz olyan írások, amelyek valamilyen módon a való élethez kapcsolódnak, és az élet eseményeiben beszélnek el azt, ahogyan a szereplők kapcsolatba léptek Istennel, vagy róla tapasztalatot szereztek. Ez a vonás adja meg a Bibliának azt a sajátos varázsát, amely mindenkit megragad, aki hitben kereső szándékkal kezdi olvasni, de azokat is, akik mint irodalmi alkotást veszik a kezükbe. Nem elvont tanítást, hanem az életet tapasztaljuk meg, azt az életet, amelyet mi is élünk, és ebben a tapasztalásban tárul föl mindaz, amit Isten számunkra mondani akar. Ez a jellegzetesség a Bibliának egyúttal örök aktualitást is kölcsönöz. Az evangéliumokban sem tételeket olvasunk Jézus Krisztusról, hanem ahogyan a hit fényében az egyház visszate-

kintett Jézusra, és földi életének eseményeiben mutatja be mindazt, amit Jézus önmagáról, Istenről, a világról tudatni akart velünk. Még azok az írások is, amelyek nem elbeszélések, hanem inkább tanító jellegűek (az Ószövetségben a tanító könyvek, az Újszövetségben pedig az apostolok levelei), azok is tele vannak az életre való utalásokkal, vagy az abból vett képekkel és hasonlatokkal, hogy az olvasók vagy címzettek képesek legyenek tanításukat megérteni. Ugyanez érvényes a prófétai könyvekre is. Mindezek előre bocsátása azért fontos, mert megmagyarázzák a Bibliának azt a páratlan hatását, amelyet a keresztény kultúra kibontakozására gyakorolt, de megmagyarázza azt is, hogy ez hatás miért maradt meg a felvilágosodás utáni Európában is.

A Biblia nem csupán a hit tanúja, hanem egyúttal a világirodalom kiemelkedő irodalmi alkotása is, amely az ábrázolás és a kifejezés minden gazdagságát magán viseli. Ezért itt röviden kitérünk a Biblia irodalmi minőségének ismertetésére. Leírásaiban embereket találunk, akik különböző körülmények között, gyakran az élet határhelyzeteiben élnek és tevékenykednek, döntenek és cselekednek, megjelenik bennük az ember valamennyi egzisztenciális problémája. Az elbeszélések plaszticitása, dinamikája, és az a mód, ahogyan a Biblia emberi élethelyzeteket ábrázol, megteremti a beleélés lehetőségét. Ezek az adottságok alkalmasak voltak arra, hogy a művészeket minden időben megragadják, inspirálják és alkotásra készítsék.

Ha a Biblia könyveit egymásutániségbe helyezzük, akkor egy folyamatos történelmet kapunk. Mint már mondtam, a Biblia írásai ugyan nem egyszerre és nem is minden esetben a folytatólagosságra tekintettel keletkeztek, mégis, ha egymás mellé tesszük őket, akkor egységet alkotnak, amelyben kirajzolódik az egyetemes emberiség sorsa, a világtörténelem, mégpedig az eredettől egészen a világtörténelem befejezéséig. A Bibliában leírt eseményekben Isten üdvözítő tevékenysége bontakozik ki, és ez kapcsolja egységbe a történelemnek az egyes könyvekben elbeszélte részeit. A bibliai történelem az őstörténettel – világ és az egyetemes emberiség kezdeteinek elbeszélésével – kezdődik (Ter 1-11), és a Jelenések könyvében, a vég leírásával (Jel 17–20.21–22) – a kozmosz és a történelem jelen állapotának lezárásával és Isten országának végidőbeli eljövetelel – fejeződik be. A kezdet és a vég eme egyetemes kitekintése között találjuk Izrael népe és az ősegyház történetét, amelyek azonban mindig vonatkozásban vannak az egyetemes emberiséggel, illetve annak az üdvösségével. „Általad nyer áldást a föld minden nemzetsége” (Ter 12,3); „Utódaid által nyer áldást a föld minden népe, mert hallgattál szavamra” (Ter 22,18) – hangzik Isten szava Ábrahámhoz. Máté evangéliumában pedig a feltámadt Jézus ezekkel a szavakkal küldi tanítványait: „Menjetez tehát, tegyetek tanítványommá minden népet... Íme én veletek vagyok minden nap a világ végéig” (Mt 28,19–20). Az Apostolok Cselekedetei és Pál apostol levelei pedig népekhez szóló egyetemes küldetés megvalósításáról tanúskodnak. A bibliai történelmet üdvtörténetnek nevezzük, mert eszerint a történelmet Isten indította el azzal a céllal, hogy az emberiséget üdvösségre vezesse, amely Isten végidőbeli országának eljövetelel teljesezik be. A történelem eseményeiben és szereplőinek révén Isten tevékeny, aki az üdvösség beteljesedése felé irányítja az embert.

Az elmondottak alapján a Biblia megtanít arra, hogyan nézzük és értelmezzük az emberi történelmet. A bibliai történet szemlélet egyetemes, azaz benne foglaltatik az egész emberiség. Jellemzi továbbá az a látásmód is, hogy a történelem Isten akaratából indult el, és az Istentől kitűzött cél, a beteljesedés felé tart. A történelem dinamikus folyamat, amely a kezdet és a vég között feszül. Mindez azt is jelenti, hogy nem véletlen váltotta ki ezt a folyamatot, és nem is véletlenül fog megszűnni, a semmibe hullni. A történelemnek van értelme, mert a Biblia szerint Isten országában végződik, következésképpen van értelme vállalni a történelmet feladataival együtt. Ez a vég meghatározza a történelemben élő ember cselekedeteit is. Az emberi élet felelősséggel jár, a cselekedeteknek súlya van, az üdvösség megszerzése és elvesztése függ tőle. A történelem célosságából következően reménységgel teljes, mert Isten vezeti azt és nincs teljesen kiszolgáltatva az ember ötletszerű gonoszságának. Ugyanakkor mindig van lehetőség a fordulatra és az újrakezdeésre is.

A Biblia hatása az európai és a keresztény kultúrában

Amikor az európai kultúrában a Biblia hatásáról beszélünk, a közgondolkodás elsősorban az építészet és a művészet emlékeire gondol, mert ezek a legszembeütőbbek. Mégis alapvetőbbek azok az eszmei hatások, amelyek az európai gondolkodást és szellemtörténetet, s végül is az egész életet alakították, és ma is jelen vannak az európai ember tudatvilágában. Ezért először a bibliai eszméknek az európai kultúrában való meghatározó jelenlétét fogjuk megismerni, a bibliai erkölcs, a karitás és a történelem-szemlélet témakörében. Másodsorban a Bibliának a művészetekre, harmadszor pedig a nyelvi kultúrára és a nemzeti nyelvek kialakulására gyakorolt hatására térünk ki.

1. A bibliai eszmék jelenléte az európai kultúrában

A BIBLIAI ERKÖLCS

A keresztény és az európai kultúra emberének gondolkodását és magatartását alapvetően meghatározza a bibliai ihletésű erkölcs, és egyben meg is különbözteti más kultúrkörök emberétől. A bibliai erkölcs példászerűen az Ószövetségben a Tízparancsolatban, a Dekalógusban (Kiv 20,2–17; MTörv 5,6–21), az Újszövetségben pedig a Hegyi beszédben (Mt 5,1–7.29; Lk 6,17–49), a szeretet parancsában, a főparancsban (Mt 22,34–40; Mk 12,28–34; Lk 10,25–28), és Pál apostol a Tízparancsolatot Isten és a felebarát szeretetében összefoglaló (Róm 13,8–10) magyarázatában találjuk.

A bibliai erkölcs alapja és kiindulása a Tízparancsolat, de ezt a kereszténység az Újszövetség értelmezésében tartja magára kötelezőnek. Ebben a tekintetben a Tízparancsolat már nem egészen ugyanaz, mint amit a Sínai hegyi törvényadásról szóló bibliai leírásban olvasunk. Az újszövetségi értelmezés Jézus Hegyi beszédben

adott tanításából indul ki, átlépve a parancsok ószövetségi horizontját. A hangsúlyt arra a szándék-világra helyezi, amelyet Isten és ember szeretete vezet az egyes parancsok teljesítésében. Jézus tanítása a főparancsról, a testvéri szeretetről, valamint saját életének cselekedetei egészítik ki mindazt, amit a Hegyi beszédben az evangéliumi erkölcsről tanított. Az evangéliumi erkölcs végső motívuma ugyanis az, hogy Jézus Krisztus is így cselekedett, és azt kéri követőitől, hogy ők is úgy tegyenek, ahogyan ő, a Mester (vö. Jn 13,12 köv.).

A bibliai erkölcs nem redukálható tehát a Tízparancsolatra vagy a Hegyi beszédre, hanem a Biblia egészében rajzolódik ki, végérvényes teljességében pedig az evangéliumi történetben. Ahogy erkölcsileg gondolkodnunk és cselekednünk kell Isten, önmagunk és a felebarát irányába, az az Ó- és Újszövetség elbeszéléseiben szereplő személyek cselekvésében, helyzeteiben és tanító jellegű írásaiban bontakozik ki a maga teljességében. Megismerjük a bibliai erkölcs fontos összetevőit, mint az erkölcsi döntés súlyának tudata, a lelkiismeret szerepe, a megbocsátás és a bűnbánat.

Amikor például a megbocsátásról beszélünk, lehet hitbéli érvekkel indokolni, de a bibliai József története (Ter 37–50) a megbocsátásról mindennél többet mond. A sodró erejű elbeszélés egy ember cselekedetén keresztül szolgáltat hatásos példát, és követésre szólít. Ugyanez mondható el Dávidról, aki nagylelkűen, felülemelkedve az emberi bosszúvágyon, megkíméli az őt gyilkos indulattal üldöző Saul életét (ISám 24). Mindez csak néhány példa az Ószövetség gazdagságából, de ugyanez érvényes az Újszövetségre, elsősorban az evangéliumokra. Az evangéliumokból ismerjük meg Jézus életét, magatartását és cselekedeteit, amelyek megjelenítik mindazt, amit a szeretetről, a megbocsátásról vagy Isten akaratának követéséről mondott. A bibliai erkölcs egyszerre tanítás, de egyúttal maga Jézus is, akiben létté válik az evangéliumi erkölcs, s egyben az Ószövetség erkölcsi üzenetét is átértelmezi (Mt 5,17–20; lásd pl. „Mondattott a régieknek, én pedig mondom nektek...” Mt 5,33–34.38–39.43–44 stb.).

A bibliai erkölcs döntően hozzájárult annak az Európának a kialakulásához, amelyet kereszténynek nevezünk. Ennek az Európának ugyan nagyon sok közös vonása volt a görög-római antik világgal, de mégis alapvetően különbözött attól. Ebből a szempontból tanúságos a Római levél, amelyben Pál apostol leírja a pogány világ szellemi-erkölcsi állapotát, s ebben nyilvánvalóan a görög-római kultúrkör emberének helyzete lebegett a szeme előtt (Róm 1,18–32). Az apostol soraiból egyértelműen látható, hogy mennyire különbözik a keresztény szemléletmód és erkölcsi magatartás a klasszikus világtól, amelyre pedig a reneszánsz óta mindig eszményként tekintenek. A keresztény Európa új tartalmat adott az antik örökségnek, az evangéliumi humanizmus átformálta a rabszolgaságra épült gazdasági és társadalmi struktúrát. Az ókori társadalom viszonyaiban érvényesült embertelenséget, amelynek a hétköznapi gyakorlatában egyik legbeszédesebb kifejeződése a véres gladiátorjátékok voltak, az evangéliumi embereszmény váltotta fel. Bár építészeti remekmű a Colosseum, soha nem szabad elfelejteni, hogy az évszázadokon át a szórakoztatás szolgálatában a gyilkolás intézményesített és a korabeli technika minden eszközével tökéletesített színhelye volt. A bibliai erkölcs megjelent a jogi szemléletben is, amelyben a jogalkotás és az erkölcs nem két különböző dolog volt, a törvénykezést is az erkölcs vezette.

A bibliai erkölcs alapvető vonása, hogy azt mindenkitől, a királyoktól és a közemberektől vagy a jobbágytól egyaránt számon lehet és kell kérni, mert Isten előtt mindenki egyenlő és egyenlően felel tetteért. Érdemes ezzel kapcsolatban megemlíteni Dávid király és Betsabé ismert bibliai történetét (2Sám 11–12). Nátán próféta egyenesen a király szemébe mondja, hogy vétkezett Isten törvénye ellen, amikor házasságtörést követett el és Betsabé férjét, Uriját megölette. Ugyanígy említhető Acháb és Nábot esete is (1Kir 21). Achábnak, Izrael királyának felesége, Jezabel egy koncepciós perben megkövezteti Nábotot, a szabad izraelitát, hogy férje ennek szőlőskertjét birtokba vehesse. Ez alkalommal Illés próféta az, aki a királyt bűnös cselekedetére emlékezteti. Az erkölcsi felelősség és a felelősségre vonhatóság egyenlősége a szekularizált Európának is alapértéke maradt, mégha emögött már nem áll az Isten előtti egyenlőség hitbeli igazsága.

A bibliai erkölcs öröksége a felvilágosodás óta folyamatosan változott az egyre inkább szekularizálódó Európában. Az erkölcs Istentől eredő volta egyre inkább kétségessé vált, és helyére lépett az autonóm erkölcs. Az evangéliumi szeretet helyére pedig az úgynevezett humanista magatartás lépett. Mindez azonban nem jelenti, hogy teljes egészében eltávolítható lenne az európai kultúrából az erkölcs bibliai öröksége. Azért nem, mert a bibliai erkölcs az embernek emberhez és önmagához való viszonyában úgy megtalálta az ember valóságának megfelelő etikai normákat, hogy azokat nem lehetett elvetni még akkor sem, ha a kereszténységet megpróbálják kiszorítani az európai kultúrából. Ha azt mondjuk, hogy a Tízparancsolat valami módon jelképe a bibliai erkölcsnek, akkor az első három parancsot eltávolították, vagyis azokat, amelyek az Istenre vonatkoztak, míg az ember világra vonatkozó parancsok normaként való érvényét általában a szekularizált Európa is elfogadta, noha azok értelmezésében vagy relativizálásában, az egyes parancsok elhagyásában vagy semmibe vételésében (6. és 9. parancs) már egyáltalán nem a bibliai örökség nyomán haladt. Napjainkban értünk el ahhoz a fordulóponthoz, amikor a szekularizált Európa végérvényesen hátat fordítani látszik a bibliai erkölcsnek, kétségbe vonva a bibliai emberkép alapvető értékeit (mint pl. az abortusz, az eutanázia, a nemek viszonya, vagy a genetika kérdésében). A keresztény Európa és a nem keresztény Európa konfliktusának végkifejlete az erkölcs területén történt. Amikor azt mondtam, hogy a bibliai erkölcs a művészeteknél sokkal jobban megragadja az európai kultúra keresztény lényegét, akkor ennek a kijelentésnek az igazsága éppen ebben a konfliktusban mérhető fel. A bibliai erkölcs az ember lényegét ragadja meg, ezért az egész keresztény kultúráknak alapja és része. Ha ezt elvetjük – ami egyre inkább jellemzővé válik napjainkban –, az európai kultúra el fogja veszíteni identitását.

Az európai és keresztény kultúra másik alapvető megkülönböztető jegye az, amit karitásznak nevezek. A karitás szó a köztudatban azt a segélyszolgálatot jelenti, amikor közadakozásból származó adományokkal rászoruló embertársainkon segítünk. A szót a jelen esetben tágabb értelemben vesszük, azt a szemléletmódot és cselekvést jelenti, ahogyan a keresztény ember a másik emberről gondolkodik és felelősséget érez iránta, s ha kell, kész a segítségre, mert a másik embert testvérének tekinti, függetlenül attól, hogy az keresztény-e vagy sem. Ennek az emberi kapcsolatot meghatározó tevékenységnek bibliai alapja van.

Az Ószövetségben a szociális gondoskodás és segítség a Második Törvénykönyvben (Deuteronomium) jelenik meg legmarkánsabban, amellyel összefüggésben Izrael népének tagjai testvéreknek nevezetnek (MTörv 15,2.3.7.9;17,15.20 stb.). Izraelben JHWH családjaként mindenkit testvérnek kell tekinteni. Izrael csak akkor lesz testvérekből álló nép, ha minden egyes izraelita népének rászoruló (szabadságában és önálló egzisztenciáját biztosító vagyoni helyzetében veszélyeztetett) tagját testvérének tekinti és segít rajta (MTörv 15,1.7 vö. 23,20). Ezt a szolidaritást társadalmi vonatkozásban egy sor szociális törvény is megerősíti (MTörv 15,2.7; 24,14.19 stb.). A karitásnak ez az eszméje megy tovább az Újszövetségben is. Jézus az irgalmas szamaritánusról szóló példabeszédében minden embert, most már nemcsak a hitsorsost, testvérnek nevezi (a szamaritánus is az), és a segítség kötelezettsége mindenki iránt érvényes (Lk 10,25–37). A őskereszténységben az egyes egyházközségek között kibontakozó testvéri segélynyújtás vagy a szegénygondozás kibontakozását az Apostolok Cselekedeteiből (ApCsel 2,42–47;4,32–37; 6,1–4) és Pál apostol leveleiből ismerjük (1Kor 16,1–4; 2Kor 8–9; Gal 2,10). Amikor a televízióban a hazai vagy nemzetközi segélyakciók lebonyolítását látjuk, senki sem gondol arra, hogy az első karitásakciók az ősegyházban kezdődtek, vagy akkor, amikor Pál apostol a gazdag görög egyházaktól adományokat kezdett gyűjteni a szegény jeruzsálemi egyház számára. Ekkor kezdődött el a társadalmi osztályokat és földrajzi határokat átlépő emberi közösségtudat hatékony kibontakozása, amely képes volt az önérdéken és a közömbösségen felülemelkedni.

A karitás tehát alapvetően bibliai gyökerekből táplálkozik, amely a keresztény Európában átformálta az emberi és társadalmi viszonyok egészét. Az ókori világ embertelen intézménye, a rabszolgaság azzal egyidejűleg szűnik meg minden erőszak vagy véres forradalom nélkül, amikor a kereszténység egyre szélesebb társadalmi bázisra támaszkodik a késő római világban. A középkortól Európa-szerte elindult beteg- és szegénygondozás ugyancsak a karitás jegyében szerveződik. Gondoljunk arra, hogy éppen egy magyar szentben, Árpádházi Szent Erzsébet személyében tiszteljük azt az embert, akinek nagy szerepe és hatása van a középkori Európában a beteg- és szegénygondozás intézményesítésében. A karitás, a csapásoktól sújtott emberek segítése, ha kell nemzetközi méretekben, az európai emberiség körében ma is hatékonyan jelen van, olyan korban, amikor a kereszténység már nem áll az élet középpontjában. De az a tudat megmaradt, hogy a másik bajba jutott emberrel szolidárisnak kell lenni, ha nem nevezik is ma a másik embert

evangéliumi értelemben vett testvérnek. Az európai ember mindig kész a segítségre bárhol, bármilyen környezetben. Gondoljunk csak arra a segélyakcióra, ami hazánkban is megmozgatta az embereket a távol-keleti árvízkatasztrófa által sújtottak megsegítésére. Ez a fajta szolidáris figyelem és felelősségtudat más kultúrkörben nem nagyon tapasztalható, vagyis a kereszténység és a kereszténység által kiformált európai kultúra egyik karakterisztikumáról van szó.

A XIX. századtól a karitás helyére lép a szociális biztosítás társadalmi intézményrendszere, a keresztény háttértől elszakadva, sőt egyenesen szembe fordulva azzal. Ezt az egész szociális rendszert napjainkban a globalizáció és az egyre inkább liberális szemléletű gazdasági verseny összeomlással fenyegeti. Egyedül Európában mutatkozik ellenállás az iránt, hogy a liberális gazdaságpolitika érdekében feladja a szociális biztosításnak azt a rendszerét, amely a társadalmi szolidaritás jegyében mindenki számára meg akarja teremteni a tisztességes emberi élet feltételeit. Vajon emögött nem az a keresztény karitás által nevelt emberkép húzódik meg, amely az európai embert évszázadokon át alakította és nevelte?

A TÖRTÉNETSZEMLELET

Ha rövid pillantást vetünk arra, ahogyan a bibliai hagyomány a történelmet értelmezi, három szembevetendő vonást nevezhetünk meg. Elsőként azt a jellegzetességét emeljük ki, amit lineáris történet szemléletnek nevezünk: azaz a történelem valahonnan elindult és valahova tart, mégpedig egy végkifejlet felé. Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a történelemnek célja van. Ez a cél pedig azt is jelenti, hogy a történelemnek van értelme. Ez nem más, mint Isten uralmának, Isten országának eljövetele, amelyben a jelenlegi jó és rossz által összekuszált valóság Isten ítélete révén elrendeződik, minden és mindenki megkapja az értékének megfelelő helyzetet.

A bibliai történelem második fontos vonását abban jelölhetjük meg, hogy egyetemes szemléletű, tehát az egész emberiséget bevonja szemléleti horizontjába: A bibliai őstörténet (Ter 1–11) révén Izrael története Ábrahám személyében kapcsolatba kerül a világ történetével, a népek üdvösségével (Ter 12,3), amely az Újszövetség szerint Jézus Krisztusban, az egész világ üdvözítőjében célhoz ér (lásd Jézus Krisztus nemzetségtábláját Mt 1,1–17; Lk 3,23–38; vagy Pál apostol tanítását Gal 3,16 köv.), és evangéliuma minden néphez szól. Végül a történelem megismételhetetlen, ezért a történelmi ember felelősségteljes, egyszeri feladatot jelent és minden cselekedetének súlya van.

Az előbb vázolt bibliai történelemszemlélet mind a mai napig meghatározója az európai történelemlátásnak, és rányomja bélyegét az európai és keresztény világ kibontakozásának arculatára. Az a meggyőződés, hogy a történelemnek célja és értelme van, ott áll a keresztény Európa kezdetén. Az antik világ szétesése, a népvándorlás korának katasztrófái, a pestisjárványok, a történelmi katasztrófák a középkortól egészen az újkorig nem tudták megingatni az európai ember meggyőződését a történelem értelmében és fejlődésében. Mindig megmaradt a készség az újrakezdésre. A népvándorlás a római birodalmat a pusztulás szélére sodorta. Keresztény gondolat volt, hogy ezeket a népeket nemcsak a keresztény hitre kell

megteríteni, hanem emberi életüket is át kell formálni. Az antik kultúra örökségét a kereszténység mentette át, és megteremtette az új Európát. A bencés szerzetesek azon túlmenően, hogy elvitték az evangéliumot a letelepedett népekhez, megtanították őket a rendezett emberi életre. A második világháború romjain egy páratlanul gazdag és a háború tragédiái után egy egymással kiengesztelődött új világ épült fel, amely az európai egyesülés irányába indult el. És ne felejtjük el, ez a megújulás a nagy kereszténydemokrata államférfiak nevéhez fűződik. Az európai történelem e páratlan dinamikájának hátterében ott áll a bibliai történelemszemlélet, amelynek hatása a szekularizálódott Európában is jelen van.

A bibliai történelemszemlélet egyik legláthatóbb jelenléte az európai, de az egész emberiség körében érvényes időszámítás, amely a történelmet a Krisztus születése előtti és utáni korszakra választja ketté. Keresztény szemmel ez az időszámítás jól kifejezi, hogy a történelem Krisztus felé tart, benne eléri beteljesedését, és az utána következő idő Krisztus második eljövetele felé tart. A nem hívő, vagy nem keresztény számára is megőrzi Krisztus központi szerepét az időben, és az idő folyamatának haladását, amelyben az emberi élet fokozatosan kibontakozik, és a Krisztussal kezdődő idővel a modern történelem irányába veszi útját.

A történelem egyetemességének keresztény eszméje összekapcsolódik a misszióval, az evangélium hirdetésének küldetéstudatával. Ezzel indul el a keresztény Európa története, és a keresztény misszió később is végigkíséri az európai egyház történetét. A más népek iránti érdeklődés, az európai tudat egyik jellemzője, az európai történelemben a felfedezésekben nyilvánul meg, de amely a rossz emlékű gyarmatosításnak is eredője. Az európai ember sosem gondolt csupán önmagára, mindig volt érdeklődése az egyetemes világ felé. Kétségtelen, hogy a gyarmatosítás nem vet jó fényt erre az érdeklődésre, de ezen túlmenően az emberiség sok jót is köszönhet ennek az egyetemes kitekintésnek, mondhatni átformálta az emberiség történelmét. Európa mindig úgy gondolta, hogy van valami mondanivalója az emberiség számára, és ebben az értelemben az európai ember egészen különleges történelmet teremtett azzal, hogy sosem zárkózott be önmagába. A világon több évezredes, az európainál ősbibb gyökerekkel rendelkező kultúrákat ismerünk, amelyek sohasem lépték át az önmaguknak felállított határokat, nem érdeklődtek a kívülálló emberiség iránt, sőt tudatosan elzárták magukat tőle.

2. A Biblia jelenléte az európai művészetben

Amikor az európai kultúra keresztény jellegéről beszélünk, az legszembetűnőbben és leglátványosabban a képzőművészetben, az irodalomban és a zeneművészetben mutatkozik. Mindezekben a keresztény jelleg éppen a Biblia hatásán keresztül érvényesül. Ennek bizonyítására elég egy olaszországi turistaút alkalmával a bibliai indíttatású műremekeket – freskókat, festményeket, szobrokat – megsemmélni, akár a Magyar Nemzeti Galéria vagy az esztergomi Keresztény Múzeum kiállítását meglátogatni, vagy megnézni Munkácsy Mihály *Trilógiáját* Jézus

szenvedéséről, meghallgatni Bach *Máté Passióját* vagy Verdi *Nabuccóját*, megnézni vagy elolvasni Madách Imre *Mózes* vagy *Az ember tragédiája* című színművét, vagy például Ady Endre verseit olvasni, amelyekben számos bibliai motívummal találkozunk. Nyugodtan kimondhatjuk, hogy a Biblia ismerete nélkül az európai kultúra műalkotásainak jelentős része nem érthető.

A középkorban, a könyvnyomtatás előtti időben, amikor az írástudatlanság általános volt, az írott szöveg drága, ritka és szélesebb körben hozzáférhetetlen volt, a bibliai történetek ábrázolása jelentős mértékben katechetikus céllal történt. A „megrendelő” az egyház volt, ebből is következik a műalkotások szakrális és bibliai jellege. A katedrálisok ablakai és a falfestmények, az oltárok táblafestményei, a figurális ábrázolás tulajdonképpen a bibliai történetek eseményeit jelenítették meg a hívek számára. Ebből a szempontból érdemes az esztergomi Keresztény Múzeum tárlatát megnézni, ahol a szárnyas oltárok táblaképei sorozatban mutatják be az Ó- és Újszövetség bibliai történeteinek legismertebb eseményeit. A reneszánszsal megszűnik a bibliai történetek, alakok vagy epizódok ábrázolásának katechetikus célja, és a Biblia inkább a kifejezés lehetőségét jelenti a művészek számára.

A bibliai ihletésű műalkotásokat lehetetlen felsorolni, helyette inkább azt érdemes számba venni, hogy milyen témákat részesítettek előnyben a művészek a Bibliából?

Amikor katechetikai céllal az üdvtörténet legfontosabb eseményeit ábrázolták, akkor esősorban Jézus születésének és gyermekkorának, szenvedésének és föltámadásának eseményeit mutatták be, továbbá az evangéliumból, az apostoli egyház életéből olyan részleteket, amelyeknek a hit szempontjából fontos mondanivalójuk volt. Megtaláljuk az Ószövetség eseményeit is. Az őszülők, Noé és a pátriárkák, Ábrahám, Izsák és Jákob ismételten szerepelnek, ugyanígy Mózes és Dávid ábrázolása is. Az Ószövetség ábrázolásában főképpen az a szempont vezetett, hogy kapcsolatba lehetett hozni azzal az üdvtörténettel, amely Jézus Krisztushoz vezet, vagy az Ószövetség szereplői, eseményei úgy jelennek meg mint Jézus Krisztusban, az Isten Messiásában beteljesedett üdvösség előképei.

Amikor a művészetek elszakadtak ettől a katechetikus céltól, de a bibliai hagyomány alkalmat adott emberi érzelmek, indulatok vagy konfliktusok kifejezésére, akkor a Biblia eseményeinek drámai természetű epizódjai is előtérbe kerültek. Emellett természetesen mindig megmaradtak az üdvtörténet kiemelkedő eseményei, mint pl. Jézus születése vagy szenvedése, de ezekben is jelentős szerepet kapott az emberi lélek rezdüléseinek ábrázolása. Hadd említsünk néhány példát. Ilyen volt többek között Keresztelő János lefejezése és vele kapcsolatosan Szalóme tánca, amelyben a hit és erkölcs igazságáért való kiállás a hitványsággal és bosszúvágygal került ellentétbe, kiváló lehetőséget nyújtott egy művész számára emberi érzelmek ábrázolására. Olyan történetek is előkerültek a Bibliából, amelyeknek ugyan különösebb teológiai jelentősége nincs, de drámaiak voltak: például Judit lefejezi Holofernészt. A nagy bibliai elbeszélésekből is olyan mozzanatokot ragadtak ki, amelyek emberi érzelmeket, drámai feszültséget adtak a történetnek, és ezt művészi módon lehetett kifejezni. Az utolsó vacsora történetéből nem az Eucharisztia alapítására, hanem arra a pillanatra terelődött a figyelem, amikor Jézus kimondja, hogy egy közöletet elárul engem. A megdöbbenésnek azt a lelkiállapotát akarja a

művész bemutatni, ami az apostolokat a kijelentés nyomán eltölti. Vagy gondoljunk a kedvenc Madonna-ábrázolásokra: Mária a gyermek Jézussal, vagy a kereszttel alatt, vagy amikor Mária kezébe veszi Jézus holttestét. Mindezek a helyzetek kiváló alkalmat szolgáltattak igaz emberi érzelmek bemutatására.

A Bibliának a művészetre gyakorolt hatása napjainkig megmaradt a felvilágosodás utáni Európában is, amikor a könyvet már csak az ókor nagy irodalmi művének tartják, nem a hit tanújának. Továbbra is ihletet nyújt művészi alkotásoknak, bár a Biblia történeteit immár csupán egyfajta humanista értelmezésben látjuk viszont. Jó példa erre Munkácsy Mihály híres festménye, a *Jézus Pilátus előtt*, amelyen Jézussal nem mint az Isten Fiával, hanem az elárult és hamisan bevádolt igaz emberrel találkozunk. Az egész kompozíció a mellékalakokkal együtt ezt a helyzetet akarja kifejezni. Érdemes ezzel kapcsolatban a magyar irodalmat is felidézni. Madách Imre *Mózes* című színművének főszereplője Izrael népét kivezette az egyiptomi szolgaságból. A darabban ugyanakkor a XIX. század sajátos eszméi és tépelődései szólalnak meg Mózes ajkán. Konfliktus bontakozik ki előttünk: Mózes a szabadságba akarja népét vezetni, ám az mégis a szolgaságba akar visszatérni, Egyiptom húsos fazekaihoz. A bibliai történet csupán alkalom ennek a konfliktusnak kifejezésére, de mégis jelen van a Biblia mint alkotásra ihlető erő.

Mindent összegezve elmondható, hogy a bibliai motívumok nemcsak a kifejezetten keresztény ihletésű művészetben található meg napjainkig, hanem a Biblia hatása a szekularizált Európában is jelen van. Ez a hatás a bibliai ábrázolás és elbeszélés már említett sajátosságaiból következik.

3. Biblia és nyelvi kultúra

Végül a Biblia és a nyelvi kultúra kapcsolatát vegyük szemügyre. A középkor tudományos nyelve a latin volt. Az egész irodalmi kultúra – kis kivétellel – latin nyelven bontakozott ki, és a Biblia is csak latin nyelven volt hozzáférhető. Ez azt jelentette, hogy olvasóinak köre elsősorban a latin nyelvben járatos egyházi emberekre és művelt világiakra korlátozódott. A Biblia a hívek széles tömegeinek csak az újkor küszöbén vált hozzáférhetővé, amely két tényezővel kapcsolódott össze.

A Biblia széles körű hozzáférhetőségének egyik oka a könyvnyomtatás feltalálása volt, mert ezáltal lehetővé vált gyorsabb sokszorosítása és anyagilag olcsóbb előállítás.

A másik körülmény a nyugati egyházszakadás egyébként sajnálatos eseménye. A reformáció a szent hagyományt és az egyházi tanító-tekintélyt elutasította, és hit egyetlen mércéjének a Bibliát tekintette. Ennek következménye lett a Biblia szövegének nemzeti nyelvekre történő fordítása, a hívek közötti elterjedése és olvasása. A reformációval párhuzamosan a katolikus egyházban is elkezdődött ez a folyamat, a Biblia nemzeti nyelvű szövege megjelent a hitvitákon és a vitairatokban, és ami rendkívül jelentős, a bibliai ihletésű prédikációkban, amelyek vallási jelentőségükön túl óriási hatással voltak a nemzeti nyelvek megerősödésére és fejlődésére. A bibliafordítások nyelvezete, szóhasználata formálta a prédikációkat,

a hitoktatást és a hétköznapi beszédmódot is. Az egyszerű nép nyilván nem irodalmi nyelven beszélt, de a pap vagy a prédikátor, aki a Bibliát magyarázta, igen. A bibliai szövegek felolvasása az istentiszteleteken, a bibliai szövegek magán jellegű olvasása – sokszor memorizálása – az egyes ember beszédmódját, s ezen keresztül az egész nyelvet képes volt átalakítani. Az ebben a korban keletkezett nagy bibliafordításoknak Európa népeinél meghatározó szerepe volt a nemzeti nyelv kibontakozásában. A klasszikus bibliafordítások mind a mai napig a szép és szabatos beszéd mércéi.

Ezen a helyen feltétlenül emlékeztetni kell a magyar bibliafordítások jelentőségére nemzeti nyelvünk alakításában, amelyekről részleteiben Nemeskürty István e témában írt kiváló könyvéből kapunk ismereteket (*Deáki bötüről magyar nyelvre*, Szent István Társulat, 2002). A nemzeti nyelvű Biblia nyelve, akár katolikus (Káldi) akár protestáns (Károli), teremtő módon hozzájárult nyelvünk gazdagodásához. Ez a hatás a legutóbbi időkig kimutatható a magyar költők és írók irodalmi alkotásaiban.

Összefoglalás

Összefoglalásként elmondható, hogy a Bibliának az európai és a nemzeti kultúrák kibontakozásában alapvető szerepe van, és jelenléte a szekularizált Európában is maradandó. Bibliai ismeretek nélkül az európai kultúra – legyen ez most keresztény vagy szekularizált – nem érthető meg. Aki a kereszténységet megpróbálja kizárni ebből a kultúrából, amelynek tényszerűen keresztény és vele bibliai gyökere van, az tévúton jár. Ha elveszítjük mindazokat az értékeket, amelyeket a Biblia adott és ad az európai embernek, akkor az európai kultúra önazonossága elvész, de legalábbis veszélybe kerül.

The role of the Bible in European and Christian culture

The role of Christianity in European culture is not a question of religious conviction but rather the recognition of an actual endowment. It is well known that the European Union was not prepared to state in its constitution that European culture has Christian roots, but the question can be rightly asked: what would be left of Europe if we were to remove everything of Christian inspiration from European culture? In connection with the Christian roots of European culture special attention must be devoted to the Bible because, besides being the foundation of the Christian faith, the Bible has left a lasting imprint on the world created by Christianity, most strikingly on works of art and literature. For generations knowledge of the Bible has been rapidly shrinking in the general public, but without it the majority of works of art of the earlier major periods in European cultural history are almost impossible to understand.

The title – “*The role of the Bible in European and Christian culture*” – makes a distinction between European and Christian culture. The distinction refers to the fact that there is a stage of European culture guided by explicit Christian belief, then the Renaissance begins bringing the search for a new path, when European people stepped over Christianity and returned to the ancient Greek and Roman culture in a search for inspiration. Then from the time of the Enlightenment begins a period of European culture in which it no longer wishes to identify with Europe’s Christian past and culture. Europe starts to distance itself from the Christian heritage although it does not succeed in completely breaking away, among others, from the Bible.

It is a fundamental characteristic of biblical revelation that it does not speak of God, man, the world in the form of dogma but tells how God met historical man and how historical man in his willing openness but sinful nature receives the word of God perhaps with a struggle or doubt, or even rejects it. Reading the Bible does not give abstract teaching but allows us to experience life as we live it and in this experience everything that God wishes to say to us is revealed. At the same time it is this characteristic that makes the Bible eternally timely. The Bible is not merely a witness to the faith, it is also an outstanding work of world literature, displaying all the wealth of artistic portrayal and expression.

Although the writings in the Bible were not all written at the same time and not always with regard to continuity, if we place them side by side they form a wonderful whole, revealing the fate of universal mankind, the history of the world from the beginning right up to the end of world history. The events described in

the Bible present God's redeeming activity, the process of salvation. The biblical view of history is universal, that is, it always comprises the whole of mankind. It is also characterised by the view that history began out of the will of God and is moving towards the goal set by God, as its culmination.

The mentality and behaviour of people from Christian and European culture are fundamentally determined by morality inspired by the Bible and at the same time this also distinguishes them from people from other cultures. It is a basic feature of biblical morals that everyone, from kings to commoners and serfs, can and must be expected to respect them because everyone is equal and will be held equally responsible for their deeds. Equality of moral responsibility and accountability has remained a basic value of secularised Europe, even if it is no longer backed by the dogmatic truth of equality before God. The ideal of charity also draws on biblical roots that reshaped the whole of human and social relations in Christian Europe. It is to this ideal that we owe the end of slavery in the Ancient World, the development of the mediaeval institutional system of care for the poor, and the effect of this ideal can also be observed in the everyday life of European peoples in the aid actions organised in the wake of natural catastrophes. At the same time we can also experience the conflict of Christian morality and post-Enlightenment "humanist morality": we have now reached the turning-point where secularised Europe seems to be turning finally away from biblical morals, questioning the basic values of the biblical image of man (in such issues as abortion, euthanasia, relations between the genders, and genetics).

Right up to the present the biblical view of history outlined above has shaped the European way of seeing history and leaves its imprint on the emerging image of the European and Christian world. The conviction that history has an aim and a meaning is found at the beginning of Christian Europe. Christianity preserved the legacy of the culture of Antiquity and created the new Europe. Besides taking the gospel to the peoples who settled down after the Great Migrations, Benedictine monks taught them how to live an ordered human life. The revival of Europe after the Second World War and its start on the path towards becoming a real community is also linked to the name of Christian Democratic statesmen.

When we speak about the Christian nature of European culture, it must be noted that it appears most strikingly in painting and the fine arts, literature and music. For proof of this it is sufficient to take a trip to Italy and look at the masterpieces – frescoes, paintings or statues – inspired by the Bible, or visit the Hungarian National Gallery or the Christian Museum in Esztergom, or look at Mihály Munkácsy's *Trilogy* on the Passion of Christ, listen to J. S Bach's *Saint Matthew Passion* or Verdi's *Nabucco*, read or see a performance of Imre Madách's *Moses* or *The Tragedy of Man*, or read, for example, poems by Endre Ady that contain many biblical motifs. From the time of the Reformation, following the mass spread of Bible translations in national languages, the Bible has played a defining role in the refined and cultivated speech of European peoples and also in the development of modern national languages.

The Bible still has an influence in secularised Europe. Anyone who tries to ignore this influence is making a big mistake because if we lose the values that the Bible gave and still gives to European people, European culture will lose its self-identity or at least be seriously endangered.

VARGA GYÖNGYI

Jeremiás és Jézus

A személyességről, az új szövetségről és a jövő felé fordulásról

Korok, könyvek, hagyományok

Jeremiás könyvét és a szinoptikus evangéliumokat párhuzamosan olvasva két összetett, irodalmi műfajokban gazdag hagyományanyag, bennük pedig két szenvedésben érlelt emberi sors, küldetés és üzenet párhuzamai, illetve hangsúlykülönbségei bontakoznak ki. Izgalmas kérdéseket vet föl ez a vizsgálódás. Lehetséges-e hat évszázad történeti, időbeli távolságát áthidalva közelebb hozni egymáshoz e két tradíciót, két politikai, társadalmi krízisekkel terhelt kor különleges „dokumentumait”?

A görög-római kultúra keretébe ágyazódva a babiloni fogság utáni és a kereszténység megjelenése előtti időszak transzformálta, aktualizálta a fogság előtti prófétai üzenetet. Az újabb és újabb kritikus időszakok, krízishelyzetek azt a felismerést erősítették, hogy a fenyegetettség állapotában megint és mindig csak a hiteles szó, az egyenes beszéd adhat orientációt és esélyt a talpon maradásra: az az ige, amely megtérésre hív, JHVH egyedülvalóságának elfogadására és vállalására, a neki való engedelmességre és rendelkezéseinek megtartására szólít föl. Csakis ez a garancia Izrael identitásának megőrzésére, a nép megmaradására.

Jézus korában is ilyen gondolatok jelentkeztek. A zsidóságon belül különböző vallási, politikai színezetű csoportok szerveződtek, sokan változást sürgettek, amely a messiási kor várásában tetőzött.

Fellépésével Jézus – akarva-akaratlanul – ennek a kritikus időszaknak egyik ikonjává, forradalmi alakjává vált. Szavaiban és tetteiben megnyilatkozó kritikája, amely a társadalmi valóságra irányult, a judaizmuson belül egy alternatív utat kínált: a saját tradíció értelmezését tekintve a tudatosságra és a felelősségre tette a hangsúlyt. Jézus és kortársai között a konfliktus nem a judaizmus és a Tóra érvényességének kérdésében és az ebből következő etikai normákban állt.¹ Sokkal inkább abban, hogy két különböző látásmód állt egymással szemben az Isten által meghatározott, Istenben élő emberről. Mindkét irány a Tórában gyökerezett: az egyik azt az utat jelentette, amikor az emberek a szentség politikája és éthosza szerint élnek, a másik pedig, hogy az együttérzés politikája és éthosza határozza meg őket.²

¹ A názáreti Jézus a törvényt betöltötte és nem érvényteleníteni jött (Mt 5,17). A páli teológia még egy lépéssel továbbmegy: Krisztus a törvény végcélja (Róm 10,4).

² Jesus M. J. BORG: *A New Vision*, San Francisco, 1987, 160.

Jézus programja nem a kultuszi, a rituális tisztaságra épülő, exkluzív és elhatárolódó vallásosság, hanem az együttérzés, a korlátok nélküli szeretet volt, amely talán az irgalmas szamaritánus példázatában mutatja meg legélesebben radikális vonásait. A Jézus-mozgalom,³ Isten országának meghirdetése (Mt 4,17; Mk 1,15; Lk 4,43) arra irányult, hogy a szolidaritás és békeberemtés hangsúlyozásával mutasson kiutat a válságból, amely elsősorban az idegen elnyomásnak és a zsidóság identitáskriszisének tapasztalatában gyökerezett. A jézusi alternatíva az igaz emberség útja volt: következetes elkötelezettség Isten – az Atya – oldalán az emberért; egy új – valójában a régi – alapra helyezett közösség minden egyes tagjáért.

Jézus korának konvencionális zsidó bölcsessége értelmében az embervilágot ket-tősség jellemzi; jól körülhatárolható, egymással szembenálló csoportokra oszlik: tisztákra és tisztátalanokra, gazdagokra és szegényekre, igazakra és kirekesztettek, szomszédokra és ellenségekre. Jézus ebben a hasadtságban, a társadalmi rend korruptségében, illetve a vallás külsőséggé deformálódásában látta a katasztrófához és az elérkező ítélethez vezető utat. Világosan tudtára adta kortársainak, hogy Jeruzsálem és a templom menthetetlenül elpusztul, ha nem változik meg a gondolkodás és cselekvés iránya.

Jeruzsálem elsősorban a templom – JHVH székhelye – miatt bírt különleges jelentőséggel. Jézus korában általános meggyőződés volt, hogy JHVH védelmezni fogja szent helyét, és ezzel együtt választott népét is az ellenséggel – a római elnyomással – szemben. Egyáltalán nem meglepő, hogy évszázadokkal korábban már Jeremiás is hangot ad prófétaik kritikájában annak a meggyőződésének, hogy JHVH nem vállal automatikusan garanciát lakhelye megőrzésére: Akik csak azt hajtogatják, hogy „az Úr temploma van itt”, és ilyen hazug szavakban bíznak, csalódnak várákozásaikban (Jer 7,4kk).

A próféta számára Isten tisztelete egyértelműen összekapcsolódott az embertárs iránti szolidaritással, elkötelezettséggel az igazság, igazságosság jegyében. Jeremiás saját korának krízisét abban látta, hogy Júda politikai és vallási elöljárói mindezt nem látták be, és nem ismerték föl a közeledő történelmi katasztrófa jeleit. Hamis próféták, taktikázó politikai vezetők szegültek szembe a prófétával, aki lényegében egyedül maradt intelmeivel és ítéletpróféciájával, miszerint JHVH elhagyja házáat, magára hagyja örökségét (Jer 12,7).

Igen hasonló ehhez az előbb vázolt szituációhoz az őskeresztény gyülekezetek tapasztalata, amelyek Jeruzsálem Kr. u. 70-ben történt pusztulását a zsidóságnak és vezetőinek hamis biztonságtudatára, a krízishelyzetben hozott rossz politikai döntésekre, de mindenekelőtt az igaz Isten- és emberszeretet hiányára vezetik vissza. Jézus – az evangéliumok tanúsága szerint – erőteljesen hangot adott annak a véleményének, miszerint Jeruzsálem lakói soha nem hallgatnak a hozzájuk küldött próféták üzenetére, semmibe veszik az általuk képviselt igazságot.⁴ Isten embereinek tragikus sorsában kortársaik, környezetük megvetése, a meg nem értettség, valamint szolgálatuk sikertelenségének tapasztalata játszott közre. Ennek a gondolatnak egyik legplasztikusabb megfogalmazása éppen Jer 25,4–7-ben található.

Mindezek után feltehetjük a kérdést: Miként érnek össze a teológiai szálak a két könyv, a két hagyomány tekintetében? Hogyan tekinthettek az evangélium szerzői, szerkesztői Jeremiás alakjára, és vajon mennyiben határozhatta meg en-

³ A témához lásd G. THEISSEN kiváló munkáját: *A Jézus-mozgalom*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2006.

⁴ Lásd Mt 23,37kk.; Lk 21,6.20.23b–24; Mk 13,1–2; Lk 19,43–44.

nek a jelentős prófétai személynek élete, életműve és a személyéhez kapcsolódó tradíciók: kijelentései és üzenete a formálódó evangéliumi hagyományt? Lehet-e, helyénvaló-e teológiai egybecsengésről, „megfelelések”-ről beszélni a prófétai sors és az Emberfia életküldetése közötti történeti és tematikus kapcsolópontokon túl?

Keresztényekként többnyire az Újszövetség felől indulva járjuk be ezt az utat. Ismerős csapásaink vannak már, kitaposott ösvényeink. Ebben a tanulmányban szeretnék mégis az ellenkező irányból megtenni néhány lépést, amellyel Jeremiás és Jézus kortársakká, sőt a mi kortársainkká válhatnak.

Miután a jeremiási és jézusi hagyományokkal kapcsolatos legfontosabb megfontolásokat ismertettem, azt vizsgálom meg, hogy ez a párhuzamosság miként mutatkozik meg a személyesség terén, amely véleményem szerint alapvető sajátossága mindkét tradíciónak. Ezután térek ki az „új szövetség” teológiai témájára, amely vitathatatlanul a legkézenfekvőbb kapcsolódási pontot jelenti Jeremiás könyve, illetve az evangéliumok, ugyanakkor azonban a teljes Újszövetség között is. Végül a jövő felé fordulás gondolatát igyekszem körüljárni: annak a prófétai vonásnak szentelek figyelmet, amely Isten embereinek egzisztenciális irányultsága, hiteles emberi magatartása volt. Így válnak ők kortársainkká, aktuális üzenettel bíró követekké, akik a jelenben gyökerező reményt és távlatot mutatják meg – mégis, mindennek ellenére.

Mindezek után tekintsük most át a Jeremiás könyvével kapcsolatos legfontosabb bevezetéstani kérdéseket.⁵ A könyv genezise, amíg a végső kánoni forma kialakult, sok szempontból hasonló ahhoz a kikristályosodási folyamathoz, amely az evangéliumi hagyomány kanonizációjához vezetett. Jeremiás próféta hangja visszhangra talált a következő nemzedékekben. Áthagyományozott ígéreihez a későbbi generációk újabbakat fűztek, kiegészítették azokat saját interpretációikkal, és beleszótták a próféta életével kapcsolatosan fennmaradt események leírását. A könyv fokozatosan bővült.⁶ A héber Bibliában Jeremiás könyvének a kiegészítések és betoldások révén egészen a Kr. e. 2. századi nyomon követhető a gazdagodása.⁷

A könyvvel kapcsolatban az alapvető bevezetéstani problémát azonban az jelenti, hogy Jeremiás könyve két kanonikus formában maradt ránk. Mi sem bizonyítja jobban kialakulásának hosszú és komplex folyamatát, mint éppen ez a tény. A két kánoni formát tekintve a héber Biblia masszoréta⁸ szöveghagyománya az egyik, mégpedig a fiatalabb, a Septuaginta (LXX) szövege pedig a másik, az időben régebbi tradíció. Ez utóbbi alapját egy ősi, rövidebb, a masszoréta hagyománytól különböző héber szöveg képezte. E megállapítás a qumráni leletanyagban talált néhány olyan Jeremiás-fragmentum révén is igazolódni látszik, amelyeket sikerült a héber és a görög szövegtől eltérő hagyományként azonosítani.⁹ Az összehasonlításból kiderült, hogy a görög szöveg mintegy 1/8-ával rövidebb a héber kanonikus szövegnél.¹⁰ Így tehát a héber Biblia alapszövegét másodlagos, bővített textusnak kell tekintenünk.

Ez az előbbieken vázolt kettős hagyományozási folyamat Jeremiás könyvében a prófétai üzenet recepciójának folyamatába enged némi bepillantást, és az egymást követő nemzedékek hagyomány-értelmező tevékenységét tükrözi. Mindez nagy hasonlóságot mutat azzal a jelenséggel, amely az újszövetségi kánonon belül Jézus Krisztus egyetlen evangéliumának gyülekezeti „kiadásaihoz” vezetett, az egyes evangélistákhoz kötődő tradíciók nyomán.

⁵ A könyvvel és annak bevezetéstani kérdéseivel kapcsolatosan részletes bibliográfiát találunk RÓZSA Huba művében: *Az Ószövetség keletkezése II*, SZIT, Budapest, 1996.

⁶ A könyvet négy nagyobb egységre szokás osztani: Az 1–25. fejezet prófétai intéseket, kijelentéseket foglal magába. A 26–45. fejezet jobbára elbeszéléseket tartalmaz; a 37. fejezetről kezdve a próféta sorsával kapcsolatos eseményekről olvasunk Jeruzsálem ostroma alatt és után. Ebbe a narratív egységbe épült bele az ún. *Vigasztaló könyvecske*, amely lényegében egy ígéretgyűjtemény. A harmadik egységben (46–51. fejezet) az idegen népek elleni fenyegető jóvendöléseket találjuk. Az utolsó, 52. fejezet egy történeti függelék, 2Kir 24–25 hagyományának átvétele.

⁷ Jeremiás üzenete mindvégig aktuális maradt, emlékezetét a későbbi korok is ápolták. Érdekes látnunk, hogy 2Makk 15,13k értelmében a korai judaizmus is nagyra becsülte Jeremiást.

⁸ A masszoréták a héber Biblia szöveg-gondozói voltak, akik a Kr. u. 7–10. században rekonstruálták, magánhangzókkal és hangsúlyjelekkel, értelmező megjegyzésekkel látták el az általuk rögzített hivatalos szöveget.

⁹ A kérdéstről részletesebben J. R. LUNDBOM ír kommentárjában: *Jeremiah 1–20*, AB 21A, Doubleday, Garden City, New York, 1999, 62–63.

¹⁰ Így pl. a héber Biblia 8,10–12; 33,14–26; 39,4–13 versei hiányoznak a görög szövegből. Azonban nem csupán a szöveg terjedelmét, hanem elrendezését tekintve is különbségek vannak a két szövegforma között. A legjelentősebb eltérés az, hogy 25,15–38-at, amely a harag serlegének képével bevezetesként szolgál az idegen népek elleni jóvendölésekhez, a masszoréta szövegben nem követik az orákulumok: csak a 46–51. fejezetben találjuk meg őket. A görög szövegben viszont logikusan a 25. fejezet után következnek.

A prófétai iratot alapvetően költői és prózai szövegek alkotják, amelyben az intelmtől a fenyegető jövődőlésig, az ígéret-textusoktól a bölcsességi hagyományig számos műfajjal találkozunk; de ne felejtjük ki a sorból az imádságokat, panaszdalokat, levelet, példázatokat, jelképes cselekményeket, valamint a biografikus szövegeket sem. Hiába keresünk azonban valamiféle konkrét rendezőelvet, átfogó kronologikus rendet Jeremiás könyvében; inkább úgy tűnik, a szerkesztés(ek) alapvető szempontja az volt, hogy egy iratba rendezve mindent megőrizzen, ami csak a prófétával kapcsolatos hagyományként fellelhető volt.

Ha a könyv kanonikus formájának létrejöttét próbáljuk rekonstruálni – csak nagy vonalakban –, némi támpontot jelent a 36. fejezetben olvasható megjegyzés, miszerint a próféta két tekercest diktált le, azonban csak a második maradt fenn. Az első verzió semmiképpen nem lehetett terjedelmes szöveg, mivel akár háromszor is fel lehetett olvasni a kéziratot egyetlen nap alatt (l. 36,10.15.21). A datálást tekintve ez az első tekercs Kr. e. 604 körül íródhatott, és a könyv első 25 fejezetének anyagából foglalhatott magába Jeremiáshoz kötődő szöveghagyományt. A második tekercs már bővített változata volt az elsőnek: 36,32 értelmében sok más, hasonló beszédet csatoltak Jeremiás üzenetéhez.¹¹

A könyv egészére, és a kompozíció folyamatára nézve nagy jelentőséggel bír a deuteronomista szemléletű átdolgozás, amely a babiloni fogság időszakában, és a hazatérés után közvetlenül jelentkező teológiai reflexióként fogható föl. Ez a teológiai irány magyarázatot igyekezett találni az Isten népét ért tragédia okára, és felvázolta az ahhoz vezető utat. Jeremiás hagyományát is ebben a szellemben értelmezték újra: a könyv különleges példája az Ószövetségen belüli hermeneutikai folyamatnak.¹² A deuteronomiumi eszme lényege a JHVH és törvénye iránti engedelmesség. Ennek, valamint az Izraelt ért, megérdemelt büntetésnek hangsúlyozása jellemzi az átdolgozott anyagot, amely elsősorban is a prózai jellegű prófétai üzeneteket öleli föl.¹³ Jeremiás üzenete szinte tálcán kínálta magát a fogság traumájának tapasztalátán megérlelődött teológiai értelmezés számára. A redakció felismerte a kapcsolópontokat, majd igyekezett rávilágítani az aktuális kérdésekre, olykor pareinézissé formálva a nyersanyagként tekintett tradíciót (lásd 7,21kk; 17,19kk). A régebbi szövegek – orákulumok, intelmek – kommentárjai, exegézisei nyomán gazdag anyag állt össze, amely önmagában ugyan nem koherens egész, de mindenképpen egy átgondolt kompozíciós munkafolyamatra enged következtetni.

A názáreti Jézushoz kötődő evangéliumi hagyomány is hasonlóképpen állt össze. Az „ipsissima vox Jesu”-t: Jézus autentikus szavait az őskeresztény gyülekezetek a maguk sajátos helyzetébe ágyazták bele, így a szinoptikus evangéliumok karakterjegeit az adott közösségekben felvetődő kérdések, történeti tapasztalatok, és az ezekre adott teológiai válaszok határozták meg. A teológiai látásmódok közötti differenciák azonban nem a tradíció széttagoltságára, „ad hoc” jellegére mutatnak rá, sokkal inkább az evangéliumi hagyomány komplementer és összetett voltát jelzik.

¹¹ Az eredeti jeremiási igékhez szövegkritikailag nagyjából 250 verset sorolnak. Erről lásd W. L. HOLLADAY: *The Identification of the Two Scrolls of Jeremiah*, *Vetus Testamentum* 30, 1980, 452–476.

¹² E témáról lásd RÓZSA Huba: *Az Ószövetség keletkezése II*, SZIT, Budapest, 1996, 169–185.

¹³ 7,1–8,3; 11,1–17; 25,1–11.

Jeremiás könyvét tekintve a történeti személy és üzenete – úgy, amint az az évszázadok folyamán könyvvé rendeződött –, mára már elválaszthatatlanul összeért. Tulajdonképpen másodlagos kérdés, hogy mi a „genuin” jeremiási ebben a komplex hagyományanyagban, és hogy miként lehetne elkülöníteni a történeti prófétát a szövegek által megjelenítettől; e kérdést illetően csupán hipotéziseink vannak. Fontosabb az a tény, hogy a szövegek hordozzák, magukon viselik ezt a személyes-séget, a prófétai karakter „átüt” az üzeneten. Úgy vélem, a prófétai könyvek közül a legerőteljesebben éppen itt, Jeremiásnál látjuk ennek megvalósulását.

Ez a személyesség azonban – paradox módon – azt is jelenti, hogy a személy a kijelentés szolgálatába áll, nem megelőzi, hanem kíséri azt, hogy az újra és újra aktuális lehessen. A szövegek tulajdonképpen „önálló szereplőkként” lépnek be az értelmezésbe, az interpretáció folyamatába – függetlenül a korszaktól, a hőstüktől mint történeti személytől, valamint attól az intézménytől, amely azokat kanonizálja.¹⁴

Jeremiás könyvéről és a szinoptikus evangéliumi hagyományról egyaránt elmondható, hogy minden egyes kor, minden olvasó számára újraformálódik az üzenet, amint a mindenkori valóság – a textus és olvasója – belép az értelmezés folyamatába.

Mindezek után irányítsuk figyelmünket Jeremiás próféta könyvének azokra az elemekre, amelyek az irat személyes karakterét erősítik. Az irat klasszikus módon, az első fejezetben tárja elénk Jeremiás elhívását, és prófétai programjának lényegét. A felütés tehát már lényegében meghatározza, hogy a személy és a szó szoros egységben áll.

H. V. Reventlow világított rá, hogy a Jeremiás vallomásaiként¹⁵ számon tartott szövegegységek – műfajukat tekintve – a Zsoltárok könyvének egyéni panaszdalaihoz hasonlíthatnak, és így nem feltétlenül biografikus, inkább liturgikus funkciójuk van.¹⁶ Konszenzus van abban, hogy e szövegrészeket a redakció munkájának tulajdonítsuk. Mindazonáltal szervesen illeszkednek a prófétai hagyomány egészébe, és arról győznek meg minket, hogy a személyesség igénye a könyv egészét áthatja. A próféta életének egyes epizódjait, elsősorban is a Jeruzsálem pusztulását közvetlenül megelőző időszakot nagyon plasztikusan tárja elénk a könyv.

A próféták hitéről és ennek a hitnek személyessé válásáról Martin Buber a következőt írja: „Istennek emberré kell válnia, hogy beszélni tudjon az emberhez, de ahhoz, hogy beszélni tudjon hozzá, valóságos személyiséggé kell az embert tennie. Ez az emberi személyiség nemcsak átveszi a szót, hanem válaszol is rá, panaszodik, vádol, magát Istent vádolja (Jer 15,18), perlekedik vele az igazságért (Jer 12,1), meghajol előtte, imádkozik hozzá. Izrael összes prófétája közül csak Jeremiás merészelt följegyezni a feltétlen alávetettnek a feltétlen fölérendelttel folytatott vakmerő és ájtatos párbeszédét – ennyire személyiséggé vált itt az ember.”¹⁷

A könyvben megfogalmazott gondolat, miszerint a próféta személyes élete ítéletet példáz – amint azt a 16. fejezet elénk tárja –, nem hagy kétséget afelől, hogy Isten embere mindenkor az üzenet által megragadott, annak szolgálatában egzisztenciálisan teljesen elkötelezett személy volt.

Amit a bibliai hagyományból Jeremiás személyével kapcsolatban megtudhatunk, azt a következőkben foglalom össze. Jeremiás Benjámín földjéről, anatóti papi

¹⁴ A posztmodern megközelítés értelmében nincsenek események, csak az eseményekről szóló beszámolók (narratívák), nincsenek adott szövegek, csak a szövegek lehetséges értelmezései. Az olvasó és a szöveg dialógusára kerül a hangsúly, mivel sem az olvasó, sem a szöveg nem állhat meg önmagában. Az ún. „hermeneutikai kör” lényege, hogy az olvasó által felvetett kérdés befolyásolja, hogy a szöveg milyen választ ad rá. Annak jelentősége, hogy igaz-e a szöveg üzenete, adekvát mondanivalóval bír-e az adott textus, gyakran háttérbe szorul. Az igazság maga – a fogalmat és annak lényegét, tartalmát tekintve – relativizálódik, hiszen a posztmodern látásmód értelmében csupán részigazságok vannak.

¹⁵ Jer 11,18–23; 12,1–6; 15,10–21; 17,12–18; 18,18–23; 20,7–18.

¹⁶ H. V. REVENTLOW: *Liturgie und prophetisches Ich bei Jeremiah*, Gütersloh, 1963.

¹⁷ Martin BUBER: *A próféták hite*, Atlantisz, Budapest, 1998, 204.

családból származott, prófétai működése mintegy négy évtizedet tett ki: átfogta az utolsó júdai királyok uralkodásának időszakát. A könyv felirata értelmében Jósiás uralkodásának 13. évében – Kr. e. 627-ben – meglehetősen fiatalon kapta elhívását, és Jeruzsálem elestéig, a fogságba vitel idejéig prófétált. Elsősorban ítéletet hirdetett, megtérésre hívott. Kérdés, hogy Jósiás reformja idején mennyiben vállalt aktív szerepet: a prófétai könyvből nem derül ki, hogy Jeremiás szolgálata közvetlen kapcsolatban állt volna ezzel a teológiai irányvonallal, a jeremiási orákulumok (1–25. fejezet) pedig a kutatás mai állása értelmében nehezen datálhatók ebbe az időszakba, Kr. e. 622 környékére. Ugyanakkor azonban a prófétai üzenet kétséget kizáróan a reformok szellemében hangzik föl: JHVH egyedülvalóságába és a belé vetett hitre, valamint Isten népével szemben támasztott igényére teszi a hangsúlyt.

Az utolsó júdai királyok: Jójákim, Jójákin és Cidkijjá uralkodásának időszakában, a katasztrófát megelőzően viszont a próféta egyértelműen „otthon van” a társadalmi, politikai valóságban. Másfél évtizeddel első fellépése után, Jójákim király trónra lépésekor, a jeruzsálemi templomban újra hallatja szavát. Erről két szöveget is olvashatunk (7. és 26. fejezet). A prófétai üzenetnek már nem elsősorban a belpolitikai kérdések, a szociális problémák és a társadalom megosztottsága volt a témája, hanem a kis ország megmaradása. Jeremiás határozottan vallotta, hogy a JHVH-hoz tartozás nem lehet teológiai és politikai szólam, olcsó nemzeti eszme.

Jeremiás igazi értelmiségi volt,¹⁸ önálló, kritikus szellemi ember. Olyan személyiség, akit nem tévesztett meg a „nemzeti gondolatban” bízók öntudata, a hamis biztonságtudatot sugalló próféta-kollégák propagandaszövegei, hanem következetesen kitartott nézete mellett. Nyíltan állást foglalt kora legakutabb kérdésében. Jól látta, hogy a valódi ellentét nem Júda és az egyre növekvő erejű nagyhatalom között feszült, hanem Júda és szövetséges Istene, JHVH között. A választás – és lényegében a megmaradás – igazi tétje, hogy képes-e a kortársak nemzedéke felül-emelkedni a politikai kérdéseken, és a sokkal súlyosabb teológiai kérdéssel végre egyszer őszintén szembesülni. Még az utolsó, kétségbeesett politikai játszmák idején is meggyőződése volt a prófétának, hogy nem késő, még mindig vissza lehet fordulni a tévútról. A megtérésre hívás nem vallásos szólam volt a próféta részéről, hanem az élet, a megmaradás egyetlen esélye. Jeremiást kora hivatalos politikai irányzatának vezető emberei Babilon-barát megalkuvónak bélyegezték, és mindent elkövettek, hogy a perifériára szorítsák a kellemetlenkedőt.

Jeremiás és Jézus személyisége, szavaik és tetteik személyessége sorsközösségbe vonja őket egymással. Tulajdonképpen két passiótörténet elevenedik meg a velük kapcsolatos hagyományokban. Ebbe a személyes keretbe ágyazódva jelenik meg mindkét hagyomány esetében a két alapvető kérdés és az ezekre adott válasz: Mi történt, és miért történt az, ami történt? A narratívák, a prófétai ige és „performance” annak a tántoríthatatlan meggyőződésnek, prófétai öntudatnak megnyilatkozásai, amely vállalja és vallja, hogy a történéseknek oka és célja van.

A történelem JHVH meg- és kinyilatkoztatásának helye. E nagy történet ugyanakkor sok személyes élettörténetből, egyéni hangból, felvállalt küldetésből születik meg. A két Testamentum közös vonása, hogy bennük ott az igaz emberi hitvallás az élő Istenről, az Élet Istenéről. Jeremiás is, Jézus is ennek az

¹⁸ Nem egyszerűen 1983-ban keletkezett kordokumentumként, lásd Komoróczy Géza átfogó és izgalmas tanulmányát: *Jeremiás, Jeruzsálem, Nebúkadreccár*. In: KOMORÓCZY Géza: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*. Századvég Kiadó, Budapest, 1992.

Istennek követéül szegődött a személyesség, az emberség eszközével. Fogalmazhatunk úgy is, hogy ha az Ószövetség lapjain Isten emberi módon mutatkozik meg, az Újszövetségben emberként.

Ez a személyesség JHVH ismeretében gyökerezik.¹⁹ Az istenismeret azonban nem egyszerűen Istenről alkotott fogalmat, ismeretanyagot jelent; sokkal inkább valódi Isten és ember közötti relációt, bizalmas kapcsolatot, Isten lényegére való ráhangoltságot, az Istennel folytatott dialógus szabadságában, s az emberi méltóság megélésében. Ebben a kapcsolatban teljesebbé válik az „elhívott hívó”²⁰ küldetése.

A próféta teljes egzisztenciájával integrálódik a küldetése révén meghatározott életsorsba, és mivel nincs más választása: vállalja a szenvedés útját. Ez pedig a személyesség legmélyebb és leghitelesebb kifejeződése. A szenvedő próféta alakja – Jeremiásé vagy Deutero-Ézsaiásé – a külső szemlélők számára JHVH közömbösségét, részvétlenségét mutathatja. Mégis, Isten emberének sorsában kiábrázolódik Isten együtt-szenvedése, együttérzése népével. A követ, a küldött soha nem marad végérvényesen egyedül.²¹

Amikor a názáreti Jézussal kapcsolatos hagyományokat írásba foglalták, bizonyára alapvetően meghatározták ezt a folyamatot a keresztények Szentírásában rögzített teológiai hangsúlyok, elsősorban is a messiásra vonatkozó elképzelések. Mindenesetre izgalmas kérdés, hogy vajon mennyiben befolyásolhatta a Jézus-hagyományok összeállítását az a próféta kép, amely az Isten ügyéért kiálló, és ezért szenvedni is kész embert mutatja. Jézust környezete prófétának tekintette, ő saját magára – az evangéliumok tanúsága szerint – az „Emberfia” kifejezést alkalmazta, amely alapvetően a próféta hagyományból eredeztethető. Ez az Emberfia-lét a Názáreti számára a „legalul lenni” tapasztalatában ért meg. Jézus vívódásaiban, megalázottságában, szenvedésében sorsközösségbe lépett Jeremiással. Kettejük élete egy híd két pilléréként áll: igéjük és személyiségük egyik Testamentumból a másikba ível át.

Az új szövetség

Minden bizonnyal a legerőteljesebb kapcsolópontot a Jeremiás- és Jézus-hagyomány között az új szövetség teológiai témája teremti meg. Mielőtt azonban erre a nagy jelentőségű és sokat kutatott kérdéskörre rátérnénk, érdemes néhány szót ejteni az Ószövetségben jelentkező szövetség-gondolatról.

A bibliai hagyomány értelmében Izrael történetének kezdetei szövetségek sorában gyökereznek: JHVH Nóéval, Ábrahámmal, majd Mózással lépett szövetségre²² – ez a szövetség-teológia minden bizonnyal régi tradíciókra épül, azonban a JHVH és népe közötti kapcsolat tekintetében a Deuteronomiumban és a deuteronomista hagyományban vált normatív jelentőségűvé. Megfigyelhető, hogy a szövetség-téma a korábbi, fogság előtti prófétáknál hiányzik, csak a Kr. e. VI. századi utódaiknál kerül előtérbe. Ezt a teológiai gondolatot nagy horderejűnek tekinti a papi hagyomány (P) és a Krónikák könyvei is.

A *Vigasztaló könyvecske* (Jer 30–31) önálló szövegegységnek tekinthető a próféta könyvön belül, amely költői formában fogalmaz meg orákulumokat Júda és Izrael jövődjével kapcsolatban.²³ Ebben a két fejezetben a könyv első, nagyobb egységében található ítéletprófeciák hátterén – azok jelentőségét nem kisebbítve

¹⁹ Jer 31,34 az új szövetség megvalósulásával kapcsolja össze Isten ismeretét, amely teljesen személyes, belülről fakadó adottsága lesz majd az embernek.

²⁰ A héber *na'bi* kifejezés éppen ezt a kettősséget foglalja magába.

²¹ Lásd SZATHMÁRY Sándor: *Szenvedés az Ószövetségben – A prófétáknál és az Ószövetség kegyeseimél*. Theologiai Szemle XXXV, 1992, 13–18.

²² Lásd 1Móz 9,1–17; 15,7–21; 17,1–14; 2Móz 19,1–25.

²³ A kutatók között többé-kevésbé konszenzus van abban, hogy a könyv régebbi formájában ezek a jövődölések az északi országrésznek szóltak, később azonban újraértelmezték, és kiterjesztették Júdára is. Az azonban nehéz kérdés, hogy ez a hagyomány mennyiben köthető a történeti Jeremiás alakjához, illetve a próféta korához.

és elkerülhetetlenségét nem vitatva – fogalmazódik meg a szabadulás, az újjáteremtés teológiai gondolata. A könyvecske feliratában (30,1–2) arról olvasunk, hogy Isten a prófétai kijelentések lejegyzésére szólítja fel Jeremiást. Ez az „árulkodó” mondat mindenesetre jó alapot adhat annak a feltételezésünknek is, hogy független hagyományanyaggal van dolgunk.²⁴

Az igaz prófétaság kritériuma, hogy a jövődölések beteljesednek: a próféta hitelességének igazolásául szükséges tehát rögzíteni a kijelentéseket. Ugyanakkor viszont azért is, hogy az utókor számára mindez eligazításul, intelemül szolgálhasson. Az elszenvedett trauma és a keserű történelmi tapasztalat után – amely az ítéletprófécia beteljesedését jelentette –, most érkezett az idő arra, hogy JHVH irgalmaságáról, és ennek az irgalomnak konkrét megnyilvánulásairól: a szabadulásról, hazatérésről, az új kezdetről és az ország újjáépüléséről hangozzon föl az ígélet.

A hagyomány magja talán magához a prófétahoz is köthető, de a szövegegyeség a „deuteronomista iskola” karakterjegyeit viseli. Éppen az új szövetségről szóló igeszakaszban élénk kerülő „törvény, szövetség, ismeret, tanítás” kifejezések mutatják, hogy Izrael a szövetséget adó JHVH elkötelezettje, és rendelkezéseinek betartására hivatott. Az Isten és népe közötti viszony kölcsönösségen alapszik, de mindig JHVH a kezdeményező fél, ő szabja meg a szövetség feltételeit. Ennyiben ez a kapcsolat mindenképpen aszimmetrikus. A vigasztaló üzenet azt adja tudtára Izraelnek, hogy JHVH-nak – szuverén Úrként – hatalmában áll, és joga van újr gondolni, új alapra fektetni ezt a viszonyt. A kölcsönösséget az jelenti, hogy Izrael magára nézve elkötelező erejűnek fogadja el Istene kezdeményező lépéseit.

Ennek az ígélet-gyűjteménynek keretén belül találjuk az új szövetségről szóló kijelentést, amely közvetlen párhuzam nélkül, egymagában áll az egész Ószövetségben, csupán itt, Jer 31,31-ben jelenik meg.²⁵ Ez az ígélet Isten Izrael és Júda háza iránti irgalmasságának gondolatához kapcsolódik, és a Jeruzsálem újjáépüléséről szóló kijelentések sorába illeszkedik. A 31,28 összekapcsolja a múlt tapasztalatát és a jövő várakozását: JHVH pusztító ítélete után eljön az épülés, az ültetés, tehát a növekedés ideje.²⁶

A beköszöntő „újnak” a prófétai hagyományban számos vetületével találkozunk: Hóseás készíti elő az utat, amikor a kibontakozó új kezdetről jövődöl, amelyet a JHVH-val való szeretet-kapcsolat és a teremtésben megvalósuló béke-szövetség jellemel (Hós 2,16kk). Ezékiel új szívről, új lélekről beszél (Ez 11, 19–20.18, 31.36, 26), ugyanakkor nála is megjelenik a béke-szövetség gondolata (34,25). Deutero-Ézsaiás pedig egészen különleges hangsúllyal szól az új dolgokról (42,9; 43,19; 48,6). Mindenesetre az „új” eléréseivel olyan minőségbeli változás áll be, amely alapvetően átformálja a világ arculatát, új alapra helyezi Isten és népe kapcsolatát. Mindazonáltal az új nem egyszerűen módosítja, kiegészíti, bővíti a régit: JHVH új tette új helyzetet teremt. A szövetség újszerűsége tehát valójában abban áll, hogy Isten újat cselekszik. Minden más csupán ebből következik. Ez az új, eljövendő valóság – vallják a próféták – egyértelműen és kizárólag JHVH irgalmasságában gyökerezik.

A biblikus teológusok általában két kérdéskört vetnek föl az új szövetséggel kapcsolatban. Az első: valóban új-e ez a szövetség? A második pedig: vajon a mózesi szövetség, amellyel ezt az új szövetséget szembe szokták állítani, érvényben marad-e? Az új szövetség gondolata, amint az Jer 31,31kk-ben megfogalmazódik, egyértelmű

²⁴ Csupán egy textus: Jer 3,6–11 esetében szerepel a megjegyzés, miszerint az orákulum Jósias napjaiban hangzott el. Ennek ellenére valószínűsíthető, hogy a szövegegyeség nem autentikus jeremiási kijelentés. Ezt még olyan kutatók is megerősítik, akik azt az álláspontot képviselik, hogy a lehető legtöbb orákulum genuin jeremiási tradíció – így a 31–32. fejezetben található is. Így vélekedik többek között W. L. Holladay (*Jeremiah 1, A commentary on the Book of the Prophet Jeremiah, Chapters 1–25*, Hermeneia, Philadelphia, Fortress, 1986, 77.). Egy nagy probléma jelentkezik e szövegek Jósias idejébe történő behelyezésénél: az északi ellenségre tett többszöri utalás a könyv elején (pl. 6,1b.22.13, 20) nagy valószínűség szerint csak Babilonra vonatkozhat, Jósias idejében azonban az újbabiloni birodalom még nem képviselt politikai erőt, Asszíria viszont már nem volt képes kontroll alatt tartani Szíria-Palesztina területét.

²⁵ Az exegetikai vizsgálódásnál a maszszoréta szöveghagyományt vettem alapul.

²⁶ Az igevers megfogalmazását tekintve nem kerülheti el figyelmünket az a tény, hogy Jeremiás elhívás-történetéhez kötődő fogalmakkal találkozunk itt újra. Jer 1,10-ben ezt olvasuk: „Lásd, én a mai napon népek és országok fölé rendellek, hogy gyomlálj és irts, pusztíts és rombolj, építs és plántálj.” JHVH szuverén tetteit a prófétai egzisztencia maradéktalanul tükrözi.

diszkontinuitást mutat a múlttal: Izrael örökös engedetlensége büntetéshez vezetett. A mózesi szövetség nem elavult, hanem sokkal inkább megrendült, megtört, mivel Izrael nem volt többé méltó JHVH szövetségi hűségére. Ugyanakkor a szövetségtörés mégsem jelenti Isten és népe közös történetének végét. A vigasztaló üzenetből egyértelműen kiderül: JHVH megváltoztatta hozzáállását: megbocsátott (31,34). A két szövetség közötti kontinuitást az adja, hogy a Tóra megmarad a szövetségi rend feltételének, de teljesítése lényegesen könnyebbé válik.

A Tóra – az Életre szóló útmutatás – végre azzá lesz, ami igazi rendeltetése. Azzal, hogy bensővé válik, átjárja az ember teljes valóját. A prófétai kép nagyon erőteljes: Isten népe szívébe írja azt. Ennek egyértelmű következménye, hogy a JHVH akaratának való engedelmesség természetessé, magától értetődővé válik. A törvény szabaddá tesz. Ennek a gondolatnak az ezékieli próféciával való össze- csengése jelzi, hogy Izrael fogsági – fogság utáni – jövőképében az emberi szív: a hit és gondolkodás megújulása, átformálódása alapvető jelentőséggel bír.

A prófétai szó értelmében ez az új szövetség sokkal több lesz a mózesinél – JHVH újat munkáló kegyelmes tettén nyugszik: ez pedig a bűnök bocsánata (31,34 vö. Ez 36,25–28). Különös, hogy a bűnbocsánat mint teológiai gondolat nem fordul elő a mózesi szövetség (Ex 19) összefüggésében, hiányzik a korábbi tradícióknál, és a deuteronomiumi hagyományban sem találjuk. A Deut 5,6 arra a feltételezésre indíthat bennünket, hogy ez a bűnbocsánat más, az ismert forrásoktól meglehetősen idegen teológiai hagyomány alapeleme.²⁷ Érdekes megfigyelnünk, hogy a nép engedetlensége nem veti föl a Deuteronomium rendelkezései összefüggésében a bűnök megbocsátásának lehetőségét. Sőt Józsué sikemi beszédében, amely a deuteronomista teológia egyik alapszövege, egyenesen arról van szó, hogy ha a nép nem engedelmeskedik JHVH szövetségének, ő megbünteti őket elfordulásuk miatt, és nem bocsát meg nekik.

Az új szövetség megvalósulása JHVH eszkatologikus, reményt megfogalmazó kijelentésén alapul, amelyet Isten Júda és Izrael házával köt. „Eljön még az idő...”: a prófétai hagyományban gyakorta ez a mondat vezeti be a majdan beköszöntő vagy éppen küszöbön álló változás ígérését.

„Jer 31,31: az új szövetség az Izraelnek kinyilvánított isteni szándékhoz képest nem hoz változást. De az, hogy Isten bele is plántálja üzenetét népébe, az egész viszonyt új alapokra helyezi.”²⁸ Ez a szövetség nem elsősorban állapot, hanem aktus - történés, esemény a szó valódi értelmében.

A keresztény egyház erre az ígéretre alapozta hitét, amely szerint Isten a názáreti Jézus által új alapra helyezte kapcsolatát az embervilággal, népével. A szinoptikus evangéliumokban a szövetség mint Isten népének ismertetőjegye Jézus halálával kapcsolatosan jelenik meg. Az utolsó vacsora jelenetében, mindhárom szinoptikus evangéliumban a kehelyre mondott áldás szavai idézik föl a prófétai hagyományt. Máté így fogalmaz: „Igyatok ebből mindnyájan, mert ez az én vérem, a szövetség vére, amely sokakért kiontatik a bűnök bocsánatára” (Mt 26,28). Mk 14,20 a legrövidebb szöveg: „Ez az én vérem, a szövetség vére, amely sokakért kiontatik.” Az összehasonlításból kiderül, hogy Lukácsnál találjuk egyedül, 22,20-ban az „új” jelzőt: „E pohár az új szövetség az én vérem által, amely tiérettetek ontatik ki.” Itt viszont a bűnbocsánat gondolata hiányzik.

²⁷ Erről a kérdéstről lásd N. LOHINK: *Der niemals gekündigte Bund. Exe-getische Gedanken zum christlich-jüdischen Dialog*, Freiburg ua., 1989.

²⁸ G. v. RAD: *Az Ószövetség teológiája II*, Osiris, Budapest, 2001, 273.

Az újszövetségi olvasatban a szövetség vére – egészen hasonlóan az Exodus-eseményhez – Isten szabadító tettehez kötődik. 2Móz 12,7.12–13 értelmében a páskabarány vérével bekent ajtófélfák jelzik ezt a megmentő szándékot és ennek megvalósulását. A keresztény megközelítés értelmében Jézus Krisztus kiontott vére hozza el a szabadulást, és teremti meg Isten népének új közösségét, szövetségi kapcsolatát. Az ehhez a szövetséghez kapcsolódó „új” jelző krisztológiai hangsúlyt kap.

E teológiai gondolatban egyértelműen látszik a keresztthalálnak az ószövetségi áldozat felőli értelmezése, legalábbis ezzel való összekapcsolása. Fontos ugyanakkor tisztázni, hogy ez az interpretáció az újszövetségi krisztológiának csak az egyik megközelítése, amely legerőteljesebben a Zsidókhoz írt levél teológiájában jelenik meg.²⁹ Jer 31,31kk értelmében inkább úgy fogalmazhatunk, hogy míg JHVH bűnbocsánatát hagyományosan újra és újra a bemutatott áldozat eszközli ki, addig az új szövetség tekintetében Isten megbocsátása nem következmény, hanem megelőző mindennemű áldozati cselekményt.

Pál apostol 1Kor 11,25-ben az evangéliumi hagyományt idézve mélyíti el a Krisztus által megvalósult „új szövetség” gondolatát. Miközben az úrvacsorával kapcsolatban a lukácsi változatot hozza, az anamnézis megjelenítő erejébe helyezi Jézus Krisztus halálát, amely az Istennel való helyreállt és megújult viszony alapja.

Jézus a választott nép, Izrael várakozásának összefüggésében hirdette meg Isten elközeltető, és már kézzelfogható uralmának egyszerre konkrét és eszkatologikus realitását. Az általa és benne létrejövő közösség Isten országának univerzális, korlátok közé nem szorítható valóságába helyeződik. Ugyanakkor Jézus népe: az egyház feloldhatatlanul, végérvényesen összefonódik Izráellel, Jézus Krisztus révén.

2Kor 3,6-ban Pál arról ír, hogy a keresztény ember az új szövetség szolgájává lesz. A „régii” a betű szövetsége volt, a mostani viszont már a Lélek meglevenítő erejét hordozza. 3,14-ben „régii” szövetségként nevezi azokat az iratokat, amelyeknek zsinagógai felolvasásakor a lepel a hallgatók értelmére borul, mivel az csak Krisztusban hullik le. Az apostol a Sínain adott kinyilatkoztatás írásba foglalt hagyományára vonatkoztatva használja az „Ószövetség” kifejezést. Mindazonáltal az ősegyházban csak lassan honosodott meg az új szövetség jeremiási gondolatának a kánonra vonatkoztatása.

A „klasszikus” Ószövetség elnevezés Szárdeszi Melitónál jelenik meg legelőször. Eusebiusnál fennmaradt levelében arról számol be, hogy Palesztinába utazott abból a célból, hogy információt gyűjtsön a héber kánonba tartozó könyvekről. Ennek a kutatásnak eredményeképpen sorolja fel az ószövetségi kánonba tartozó könyveket.³⁰ Alexandriai Kelemen és Tertullianus már magától értetődően használja az Ó- és Újszövetség kifejezéseket. A Laodiceai Zsinat a Kr. u. 4. század közepén pedig azt a határozatot hozza, hogy az Ó- és Újtestamentum kánonába tartozó könyvek nyilvánosan felolvashatók.³¹

A kifejezés: „diathéké” az Újszövetségben gyakran – mintegy 30-szor – fordul elő: nem is annyira szövetséget, inkább testamentumot,³² vagyis rendelkezést, esküvel megerősített végzést, okiratot jelöl. A bibliai szerzők Isten akaratának kinyilvánítását értik alatta, amint az a héber „berith” kifejezés jelentésmezőjében is ott van. A szövetség fogalom a Biblia mindkét kánonában meglehetősen képlékeny, jelentését az adott szövegekörnyezet határozza meg.

Az „új szövetség”-gondolat újszövetségi recepciójának kérdésköre igen szerteágazó kutatási terület. Mivel meghaladja e tanulmány kereteit, csak utalok Pál

²⁹ Jézus Krisztus az igazi főpap, aki egy személyben az áldozat és az áldozatot bemutató is. Áldozata egyszer s mindenkorra érvényes, és feleslegesé tesz minden más engesztelő cselekményt (lásd Zsid 7. 9–10.).

³⁰ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, IV,26,12. Magyarul: VANYÓ L. (szerk.): *Ókeresztény írók* IV. SZIT, Budapest, 1983. 181–184.

³¹ A zsinat 59. kánonja: PL 130, 291k.

³² A testamentum szó elsődleges jelentéstartalma nem a végrendelet, amint az a magyar nyelvben meghonosodott. Az utolsó vacsora eseménye sem fogható föl pusztán Jézus végrendelezésének: ez meglehetősen leszűkített teológiai jelentőségét.

apostol dialektikus gondolkodására, amikor a Galatákhoz írt levelének 4. fejezetében a régi és az új szövetségről az allegorikus írástértelemezés eszközeivel értekezik. A két szövetség egymáshoz való viszonyát Hágár, a rabnő és Sára, a szabad asszony kontrasztalakjaival mutatja be.

Meg kell említenünk e helyen azt is, hogy a Zsidókhoz írt levél szerzője is nagy jelentőséget tulajdonít az új szövetség teológiai gondolatának. Az Újtestamentumon belül ő bontja ki legalaposabban ezt a témát, amikor Krisztust az új szövetség közbenjárójaként mutatja be (Zsid 8,8.13; 9,15; 12,24). Ezt a szövetséget a „különb” jelzővel illeti, amely jobb, erősebb ígéretek alapján köttetett. A jeremiási szakaszt a szerző teljes egészében idézi 8,8b-12-ben, természetesen az LXX-ből. Néhány jelentősnek mondható különbségre bukkanunk, ha az idézetet a masszoréa szöveg hagyományával hasonlítjuk össze. Az első az a gondolat, hogy Izrael nem maradt meg ebben a szövetségben, ezért Isten sem törődött velük: ez a következőre vonatkozó megjegyzés a héber Bibliában nem szerepel. A második eltérés abban mutatkozik meg, hogy Isten a törvényt Zsid 8,10b értelmében nem népe bensőjébe, hanem elméjébe adja. 8,12-ben a bűnbocsátás gondolata helyett a szöveg Isten gonoszságaikkal szembeni irgalmasságára utal. Az idézethez fűzött egy mondatos magyarázat (8,13) jól tükrözi a szerző látásmódját: Amikor Isten az újról szól, elavulttá teszi a régít. Ezzel az végleg létjogosultságát veszti.

A biblikus teológia keretén belül újabb és újabb értelmezések látnak napvilágot ezzel a különleges textussal és újszövetségi interpretációjával kapcsolatosan. Különösen is a keresztény–zsidó párbeszéd területén vált ki élénk disputát ez a kérdéskör.

A tradicionális – és valljuk be: intoleráns – keresztény megközelítés értelmében Izrael az „ó” szövetség népe, az egyház viszont az „új” szövetségé. Fel kell tennünk ugyanakkor néhány alapvető kérdést: tekinthetők-e valóban minőségjelzőnek ezek a melléknevek?³³ Vajon a bibliai Izrael mint Isten népe, nem maga is már az új szövetség népe – éppen Jeremiás prófécijára értelmében? És vajon az egyházzal milyen értelemben mondható el, hogy Isten új szövetségének népe? Véleményem szerint Izrael és az egyház, bár két történeti és teológiai úton jár, és nem feleltethető meg egymásnak, mindkettő – identitásának megőrzése mellett – tanúskodik a két Testamentumban együtt megvallott, élő Isten történelmet formáló szándékairól. A két Testamentum szövetségteológiájáról annak a gondolatnak jegyében beszélhetünk, hogy az új benne foglaltatik a régiben.³⁴

A jövő felé

Martin Buber írja: „A próféták szívét az fordítja a jövő felé, hogy a jelen ellenáll a próféták által hirdetett vallási tanításnak és e tanítások majdani megvalósításának. De a próféták nem úgy viszonyulnak a jövőhöz, hogy megjövendölik. Prófétálni annyit tesz: a közösséget, amelyhez az ige szól, közvetlenül vagy közvetve választás, döntés elé állítani.”³⁵ Az Isten követségében föllépő próféta – amint azt a német kifejezés jelzi – „Wahrsager”: azaz igazmondó. Nem „determinista”, aki pontos értesülésekkel rendelkezik a jövőt illetően, mint „Voraussager”, hanem „Aussager” (kijelentő), aki a jelennek

³³ Az „Ószövetség” kifejezés kissé pejoratív jellege nem érezhető a magyar nyelvben: itt az „ó” inkább a nemes, érett jelentéstartalommal bír. Mindazonáltal a keresztény–zsidó párbeszédben egyre inkább az „Első szövetség” elnevezés honosodik meg.

³⁴ L. E. ZENGER (Hrsg.): *Der Neue Bund im Alten, Quaestiones Disputatae* 146. Herder, Freiburg, Basel, Wien, 1993.

³⁵ BUBER: *A próféták hite*, i. m., 14.

üzen, a mindenkori jelenben élőknek. A próféták szándéka nem a jövő kinyilatkoztatásában, hanem sokkal inkább megváltoztatásában rejlik. A jelen krízise hordozza magában ezt a kihívást és felhívást a változtatásra – prófétai szóval megtérésre. Minden az „itt és most”-ban dől el. Gerhard v. Rad ezt így fejezi ki: „A próféta szavaiban a régi és az új jelenvaló, zárt világgá alakul.”³⁶ Mindazonáltal ez a világ ki is nyílik, a jelen perspektívát kap, a prófétai ige sok évszázad távolából is érvényes üzenettel bír.

Az azonban vitathatatlan, hogy a keresztény megközelítés nagyban felelős azért, hogy a próféta jelenségének elsődlegesen prediktív, jövődőlő jellege kapott hangsúlyt az idők során. Mindezt valószínűleg az Ószövetség-értelmezés terén nagy előszeretettel alkalmazott „ígéret és beteljesedés” teológiai sémája is indikálta.

A próféta Kr. e. 750–400 közötti aktív időszakában sajátos, figyelemre méltó jelenség volt. Isten embereit szenvedélyes, kritikus hangvétel, radikális mondanivaló jellemezte. Történelmi krízishelyzetekben léptek föl és szólaltak meg, alapvetően két történelmi csomópont körül: a Kr. e. 722 és 586 körüli esztendőknél. Jeremiás úgy volt jelen korában lelkiismeretével, szavával, jelképes cselekedeteivel, hogy közben mindvégig az élet oldalán állt, népe javáért, megmaradásáért küzdött, és a jövőt igyekezett szemé előtt tartani.

Az Ószövetség – Gerhard v. Rad szavával élve – a folyton növekvő váradalom könyve.³⁷ Ez a jövő felé nyitottság elsősorban a prófétai könyvekre jellemző, de természetesen nem szűkíthető le csupán erre a második kánonrészre. Rad azt is hozzáfűzi ehhez a gondolatához, hogy: „A réginek az újba való beépítése, a meghaladottak elhagyása kizárólag karizmatikus-eklektikus úton mehetett végbe. (...) A prófétai jövődöléseket hol a régihez való kötődés, hol pedig az újraértelmezés szabadsága jellemzi.”³⁸ Ezáltal lesz dinamikus az üzenet, amely a prófétai ige (héberül: *dabar*) eredeti értelmében mindig esemény is, következménnyel bíró történés.

Amint azt Jeremiás könyvében látjuk, ítéletpróféciáiba szöve egyre-másra ígéretetekkel is találkozhatunk. Ilyen távlatot mutató kijelentés a következő: „Mert csak én tudom, mi a tervem veletek – így szól az Úr –: békességet és nem romlást tervezek, és reményteljes jövőt adok nektek” (Jer 29,11). A próféta nem akar olcsó vigaszt nyújtani, de nem teheti meg, hogy ne a jövődőlő szószólója legyen. Ezt azzal éri el, hogy vállalja a „ma” kihívásait. Jézus a maga korában sem tett mást: azzal készült a jövődőlőre, hogy megélte a mát. Elődjé, Jeremiás nem kért: a helyzet súlyos, a tragédia immár karnyújtásnyira van. JHVH büntetése eléri népet. De a szövetség a jelek szerint mégis szilárd alapon áll: Isten ígérésén, amely a jövődőlőt hozza és hordozza. „Eljön majd az idő” – hangzik föl a prófétai „mégis” a maga dinamikusságában: és nyomában újrendeződnek az összekuszálódott szálak, valódi kérdésekké lesznek a teológiai miértek és hogyanok.

A Názáreti Jézus is realista volt a szó valódi értelmében. De ahhoz, hogy a valóságot megmutassa, Isten emberének mindig túl kell lépnie a racionalitáson, a pusztán „itt és most”-on. Ebben az attitűdben testesült meg a szabadsága és nyitottsága.

Jézus és Jeremiás kortársaink. Küldetésük nem más, nem kevesebb, mint a jövődőlő meghirdetése az ősi „szövetség-formula” értelmében: „Én Istenük leszek, ők pedig népem lesznek” (Jer 31,33b).

³⁶ G. von RAD: *Az Ószövetség teológiája*, i. m., 273.

³⁷ Uo., 269.

³⁸ Uo., 273.

Jeremiah and Jesus

On personalness, the New Testament and turning towards the future

In the Book of Jeremiah and the synoptic gospels the reader finds two very rich cultural and literary traditions and these two traditions bear witness to parallels in two human fates matured in suffering and a special sense of mission. The article seeks answers to the question of whether it is possible to bridge the historical and temporal distance of six centuries to bring these two traditions closer together, whether the figures of Jeremiah and Jesus who shaped history can be brought closer together by introducing a postmodern viewpoint and expanding the traditions of Christian biblical interpretation with new considerations.

For the prophet, veneration of the true God is quite clearly linked to solidarity with his fellow men, in the spirit of truth and justice. Jeremiah saw the principal problem of his own time to be that the political and religious leaders of Judah did not admit and recognise the signs of the approaching historical catastrophe, the Babylonian captivity. In place of the penitence proclaimed by the prophet they used every means they could to brush aside the irritant who remained alone with his prophecy of doom, declaring that the Lord was forsaking his house and leaving his heritage (Jer 12, 7).

Jerusalem was of special significance for Israel, mainly because of the Temple, the house of the Lord. In the time of Jesus too, it was the general conviction that the Lord would defend his sanctuary and, together with it, his chosen people from the enemy. According to the conventional Jewish wisdom of that time the world of man was characterised by a duality: it was divided into clean and unclean, rich and poor, just and excluded, neighbours and enemies. Jesus too, saw the road leading to catastrophe and the coming judgement in this division, the corruption of the social order, the deformation of religious customs into mere externalities and hypocrisy. He brought it clearly to the attention of his contemporaries that the holy city and the Temple would be inevitably destroyed if their way of thinking and line of action did not change. He called the leaders of his people, the scribes and Pharisees “blind guides”, “whited sepulchres” that are beautiful out-

side but full of hypocrisy and wickedness inside (Mt 23, 24-28). The inhabitants of Jerusalem never listen to the message of the prophets sent to them, ignoring the truth they represent (Mt 23, 31-39).

The experience of the early Christian congregations was similar to this situation; they attributed the destruction of Jerusalem in 70 AD above all to the lack of love for the true God and man.

After presenting these traditional considerations, the author sums up the main prolegomena concerning the Book of Jeremiah (the text variants, its historical structure), then discusses the distinctively personal nature of the sense of prophetic and Messianic mission as a consideration of key importance that can help to bring the personalities of Jeremiah and Jesus close together and through them, the essence of the Old and New Testaments. In the case of Jeremiah prophetic personalness means that the person stood in the service of the utterance. The historical person and his message became fused; it is now impossible to separate the historical person from the message he conveyed. This fusion acquires a very special, ontological and metaphysical meaning in the case of Jesus who was the Word made flesh (*ipsissima vox Jesu*).

It can be said of both the Book of Jeremiah and the synoptic gospel tradition that the message is shaped anew for every age and every reader as the reality of the given time – the text and its reader – enters the process of interpretation. Martin Buber, one of the founders of the postmodern theory of dialogue and hermeneutics wrote of the personal reality of prophetic faith as the transmitter of the divine message: “God must become man to be able to speak to man, but to be able to speak to him he must make the man into a real personality. This human personality not only receives the word but also replies to it, complains, accuses, blames God himself (Jer 15,18), disputes with him for justice (Jer 12,1), bows before him, prays to him. Among all the prophets of Israel it was only Jeremiah who dared to record the bold and pious dialogue conducted between the unconditional subject and the unconditional superior – man became so much a personality here.”¹ The call to repent was not a religious and even less a political slogan on the part of the prophet, it was his warning of the only chance for life and survival. The same fully applies in the case of Jesus too.

The common feature of the mentality of Jeremiah and Jesus, and through them of the two Testaments, is faith in the purposefulness of history. According to this, history is the place of the manifestation of the Lord in creation and the course of history means that the created world is directed towards the creator. However, this directedness towards God, the creatures’ knowledge of God is not simply their concept and knowledge of God; it is much rather a real God-man relationship, a relationship of trust, a resonance with the essence of God, in the dialogue conducted with God and the experience of human dignity. It is in this connection that the mission of both “called callers”, the Old Testament prophet and the Messiah bringing the law of the Old Testament to fullness in the freedom of the son of God, is fulfilled.

¹ Martin BUBER: *A próféták hite* [The Prophetic Faith]. Atlantisz, Budapest, 1998, 204.

FABINY TAMÁS

Júdás Iskariótes halála az Újszövetségben és annak hatástörténetében

Az evangéliumok közül egyedül Máténál olvashatunk Júdás haláláról. Evangéliumában Lukács a passiótörténet keretében nem említi, az Apostolok cselekedeteiről írt másik könyvében aztán annál részletesebben foglalkozik Júdás sorsának csúfos végkifejletével. Mátyás apostolla választása kapcsán, Péter beszédének részeként említi Júdás halálát. Ez a leírás azonban aligha harmonizálható Máté szövegével. A hagyomány mind zavarba ejtőbb sokfélesége aztán megmutatkozik a különféle apokrif¹ és ógyházi, majd középkori leírásokban. A bibliai hatástörténet (elsősorban a képzőművészet és a szépirodalom) pedig kezdettől fogva a legújabb korokig rendkívül gazdag tárházát nyújtja a többnyire célzatosan átalakított, parabolisztikus Júdás-elbeszéléseknek, köztük a halálával kapcsolatos ábrázolásoknak és leírásoknak.

Máté evangéliuma (Mt 27,3–10)

Máté először a tanítványok listája kapcsán említi Júdást oly módon, hogy nevéhez hozzá is teszi: „aki el is árulta őt” (Mt 10,4). A folytatásban Júdás maga kezdeményezi Jézus elárulását (pontosabban átadását²) a főpapoknál (Mt 26,14–16), majd jelen van az utolsó vacsorán (Mt 26,21–25), és az ő közreműködésével fogják el Jézust (Mt 26,46–50). Ezt követi a drámai végkifejlet. Tettét megbánva visszaviszi a 30 ezüstöt, és ezt mondja: „Vétkeztem, mert ártatlan vért árultam el” (27,4). Mivel a főpapok érdektelenséget mutatnak, Júdás a templomba hajította az ezüstöket, majd „eltávozott, ment és felakasztotta magát” (Mt 27,5). A főpapok ezt követően azt a határozatot hozták, hogy a pénzből idegenek számára való temetkezési helyül megvásárolnak egy bizonyos Fazekasmezőt (Mt 27,6–10).

Máté megfogalmazása tele van közvetlen vagy közvetett ószövetségi utalásokkal.³ A 30 ezüst motívuma (vö. Zak 11,13) mint egy vörös fonál húzódik végig az elbeszélésen. Arra, hogy Júdás elkeseredése – túl a megbánásából adódó személyes fájdalomon –

¹ Az elmúlt években elsősorban a *Júdás evangéliuma* című gnosztikus irat foglalkoztatta a közvéleményt. Ez a felfedezés nem annyira a tudományos kutatóknak, mint a média által befolyásolt szélesebb közvéleménynek jelentett igazán újat. A téma bővebb irodalmát ld. a bibliográfiában.

² Feltűnő, hogy maga Jézus is ezt a szót használja azzal kapcsolatban, hogy „az Emberfia emberek kezébe adatik” (Mk 9,31. 10,33k).

³ „Ez a tipikusan rabbinikus és midrás formájú exegézis egészében véve arra törekedett, hogy szentírási illusztrációt találjon az apostol szerencsétlen halálára.” SPINETOLI 1998, 737.

⁴ GRUNDMANN 1968, 550.

⁵ „Ezért hívják ezt a mezőt a mai napig is Vérmezőnek” (Mt 27,8). Az etiológia logikailag és formailag 1Móz 26,33-at („Ezért Beérseba annak a városnak a neve még ma is”) és 2 Sám 6,8-at („Ezért nevezik azt a helyet Pereg-Uzzának mindmáig”) követi.

⁶ Elképzelhető, hogy Jeremiás Máté szemében az Isten ügyének tisztaságáért következetesen harcoló prófétaának számított. Könyve elején – a betlehemi gyermekgyilkosság összefüggésében – Jeremiást idézte (Mt 2,18 – Jer 31,15), most a könyv végén ugyanezt kívánja tenni. Mindkét helyen és mindkét alkalommal vér folyt, hiszen ártatlanokat gyilkoltak meg: előbb a betlehemi gyermekeket, majd az ugyancsak Betlehemben született Jézust.

⁷ LUZ 2002, 231.

⁸ A biblikus hagyomány szerint azt kellett volna tenniük, amit a Tóra előírt: „Szóljának meg, és mondják: Nem a mi kezünk ontotta ki ezt a vért, és a szemünkkel sem láttuk. Bocsáss meg, Urunk, népednek, Izráelnek, amelyet megváltottál, és ne tulajdonítsd az ártatlan vért népednek, Izráelnek! Így bocsánatot nyernek a vértől. Te pedig úgy tisztítod meg magad az ártatlan vértől, ha megteszed, amit helyesnek lát az ÚR” (5Móz 21,7–9).

⁹ Erre szolgáló formula 5Móz 21,7k-ban: „Nem a mi kezünk ontotta ki ezt a vért, és a szemünkkel sem láttuk. Bocsáss meg, Uram, népednek, Izráelnek, amelyet megváltottál, és ne tulajdonítsd az ártatlan vért népednek, Izráelnek! Így bocsánatot nyernek a vértől.”

¹⁰ Klauck utal arra, hogy Máté szövetség-teológiai szemléletében a pogányság lép Isten új népeként Izráel helyébe. Ennek jelét látja a Mt 27,7-ben említett Fazekasmező azon funkciójában, hogy az *idegenek* számára szolgál temetkezési helyül: „Damit wird aber auch für die Heiden ein Platz in Jerusalem geschaffen.” KLAUCK 1987, 100.

miért olyan nagy, 5Móz 27,25 ismerete világít rá: „Átkozott, aki vesztegetést fogad el azért, hogy ártatlan embert megöljön! Az egész nép mondja rá: Ámen!” Eszerint Júdás arra döbbsent rá, hogy cselekedetével átok alá helyezte magát. Grundmann utal arra a korabeli törvényre, amely szerint a hamis vádlót olyan büntetéssel kell sújtani, amivel az ő vádjai nyomán valakit sújtottak volna.⁴ Júdás az ítéletet maga hajtja végre. Azzal kapcsolatban megoszlanak a vélemények, hogy a zsidóság szégyenletesnek tartotta-e az öngyilkosságot. Tény, hogy az Ószövetségben igen ritkán fordul elő. A kevés eset egyike Dávid tanácsosának, Ahitófelnek az öngyilkosságra, amelyről a LXX ugyancsak az ἀπελθὼν ἀπήγατο szavakkal számol be (2Sám 17,23). Az egybeesés nem lehet véletlen: Ahitófel hűtlen lett urához, Dávidhoz, és az összeesküvőket vezető Absolon oldalára állt (2Sám 15,12.31.34; 16,15). Ahitófel árulása és ezzel összefüggő csúfos halála bizonyára elrettentő példának számított a zsidóság körében.

Természetesen ószövetségi háttere van prófeciájának (Mt 27,9–10), amelyet Máté a beteljesedés felől, ráadásul egy etiológiai legenda⁵ közlésével értelmez. A legfőbb problémát itt az jelenti, hogy az idézet nagyobb része nem Jeremiásnál, hanem Zakariásnál található: „Kifizették a béremet: harminc ezüstöt” (Zak 11,13a). Zak 11,13 mondatai fordított sorrendben kerülnek elő Máténál, hiszen Júdás már az idézet elhangzása előtt a zakariási igevers második felének értelmében cselekedett: „eldobta az ezüstöket a templomban” (Mt 27,5). Mégsem tekinthető teljesen hibásnak az, hogy Máté Jeremiásnak tulajdonítja az idézetet.⁶ Kisebb-nagyobb felületen három jeremiási szakasz érintkezik ugyanis ezzel az elbeszéléssel, ami megmagyarázhatja azt, hogy Máté Jeremiásra asszociált. A kapcsolatot az etiológiai legenda alapjául szolgáló Fazekasmező jelenti, így az első számításba jöhető ige hely Jer 18 (a próféta fazekas-példázata), a második Jer 32 (a próféta mezőt vásárol), a harmadik pedig Jer 19,1–13 (a próféta összetöri a cserépkorsót). Ez utóbbi tűnik a legvalószínűbbnek, hiszen itt egyebek mellett papokról és vénekről (Mt 19,1), „ártatlan vérről” (Mt 19,4), egy hely megnevezéséről (Mt 19,6), illetve temetkezésről (Mt 19,11) van szó.⁷

Máté igazi érdeklődése nem annyira Júdásra, mint a főpapokra irányul. A főpapat és a véneket legalább annyira – ha nem jobban – elítéli, mint Júdást. Mózes ötödik könyvének átok-formulája (5Móz 27,25) immár inkább őrájuk vonatkozik, hiszen ők hozták Jézus halálos ítéletét, és – Júdással ellentétben – ők rá sem döbbsentek bűnükre.⁸ Júdás bevallotta a főpapoknak, hogy ártatlan vért árult el. Éppen a főpapat és a vének kötelessége lett volna ilyen esetben a kiengesztelődésről való gondoskodás.⁹ Ők azonban saját törvényeik rendelkezéseit sem veszik figyelembe, sőt cinikus közönnyel fogadják Júdás bejelentését. Mulasztásuk annál súlyosabb, mert a vérdíj felhasználásával kapcsolatban igencsak akkurátus döntést hoznak. A harminc ezüst sorsa jobban foglalkoztatja őket, mint a Júdásé. Ő a bűnével egymaga marad – és ez az életébe kerül.

A zsidó vezetők felelősségének aláhúzásául szolgál a zakariási idézet olyan kiégyesítése, hogy az „Izráel fiairól” (Mt 27,9) beszél. A próféta egy verssel később említi Izráelt, akkor is olyan összefüggésben, hogy felbomlik a testvéri viszony Izráel és Júda között (Zak 11,14). Máté a sorok között még súlyosabb törésről, Izráel és Isten szövetségének megromlásáról beszél. Júdás, valamint a főpapat és a vének egyaránt ezen a szövetséget felmondó oldalon állnak. Máté tehát Júdást és a nép vezetőit ugyanúgy súlyos kritikával illeti.¹⁰

Összegezve elmondhatjuk, hogy Máté igen szűkszavúan szól Júdás haláláról. A későbbi képzőművészeti ábrázolások annál színesebben ábrázolják ezt a jelenetet. Júdás halálának egészen különleges módon állít emléket a burgundiai Autun Szent Lázár székesegyháza. A román stílusú templom szobrait 1125 és 1135 között készítette egy Gislebertus nevű művész. Az alkotások jelentős része Júdást ábrázolja, rendkívül expresszív módon. Egy oszlopfőn a guggoló Júdás, miközben hatalmasra tátja száját, két pénzeszsákot is tart a kezében (I. melléklet).¹¹ Az egyik talán az az erszény, amelyben a tanítványi kör pénze volt (Jn 12,6), a másik pedig a főpapoktól kapott zsákocská a harminc ezüstrrel? Csak találgatni lehet.

Az autuni katedrális legismertebb szobra azonban Júdás halálát mutatja. Az egyik oszlopfőn a fán függő meztelen Júdás jobbával próbálja eltakarni szemérmét (II. melléklet).¹² Nyakán vastag kötél, amelynek két végét egy-egy elborzasztóan csúf szárnyas ördög tartja. A kötél bal száránál váratlan dudor látható, ami talán a pénzeszsákra utal. A démonok hatalmas szája nyitva, egyikük haja az égnek áll. Ha az ördögök a kötelet lefelé húzzák, akkor az nyilván megszorul Júdás nyakán, és ő meghal.¹³ A jelenet azt sugallja, hogy Júdás tulajdonképpen nem is öngyilkos lett, hanem a démonok ölték meg.¹⁴

Az úgynevezett *Stuttgarter Psalter* illusztrációján két különböző jelenet szerepel egy képen (III. melléklet).¹⁵ Középen a profilból és sémi vonásokkal ábrázolt Júdás éppen megcsókolja Jézust, akire a két katona egyike már rá is teszi a kezét. Aligha véletlen, hogy a tanítvány Jézus balján, vagyis a „kárhuzatos” oldalon helyezkedik el. Ráadásul nem is csak egy, hanem két alakban, hiszen azon a fán, amelynek egyik ága szinte eléri a mesterét megcsókoló Júdást, immár holtan látjuk őt. Lelke éppen elszáll, amelyet egy fekete madár visz magával, a szerző szerint nyilván a pokolba.

Egy 1520-ban készült elzászi üvegablak egy sajátos „születést” örökít meg (IV. melléklet).¹⁶ Júdás gyermek formájú gonosz lelkét mint egy bába, egy csúf ördög segíti a világra. Féltérden ereszkedve, szinte hódolattal veszi magához a gyermeket, tudván, hogy az immár végérvényesen az övé marad.

Máté „kettős passiótörténetet” jelenít meg, és az ő leírása szerint Júdás és Jézus időben és térben egyaránt közel halt meg egymáshoz. Walter Jens ál-fikciós teológiai eszmefuttatásának egyik utolsó mondata is ezt a szemléletet képviseli: „Ne feledjük: Jeruzsálemben két férfi lógott a fán. Két áldozat volt. Vérmező és Kóponyák helye egymáshoz tartozik.”¹⁷

¹¹ Közli WILDGREN 2000, 83.

¹² Közli WILDGREN 2000, 81.

¹³ Kathryn Eberle Wildgren szerint találgatásokra adhat okot az a tény, hogy a kötél nem alkot hurkot Júdás nyakán. A póz „anatómiailag lehetetlen”, hiszen ha Júdás felemelné a fejét, elkerülhetné a halált. WILDGREN 2000, 1.

¹⁴ A szobrot röviden elemzi WESTERHOFF-SEBALD 1996, 60. is.

¹⁵ Közli WESTERHOFF-SEBALD 1996, 60.

¹⁶ Közli LUZ 2002, 242.

¹⁷ JENS 2002, 103.

Apostolok Cselekedetei (ApCsel 1,16–20.25)

Lukács – ellentétben Mátéval – nem a passiótörténet részeként, hanem a mennybemeneteli és a pünkösdi események közé ékelve szól Júdás haláláról. Beszédében Péter felidézi Júdás sorsát, majd egy új apostol megválasztását indítványozza. Péter egy általa közelebről meg nem határozott dávidi zsoltár beteljesedésével hozza összefüggésbe Júdás tettét. Feltehetően Zsolt 41,10-re utal, vagyis arra a versre: „még a legjobb barátom is, akiben megbíztam, aki velem együtt evett, az is ellenem támadt”. Júdás tettét súlyosbítja, hogy ő a tanítványok közé tartozott¹⁸, és részt kapott a szolgálatból. Az itt szereplő κλήρος sorsot, kisorsolt részt, örökséget¹⁹ jelent, és arra a feladatkörre utal, amit valaki egy vezetőtől a megbízás során kapott.²⁰ A tizenkettes körbe való tartozás rangot jelent. Júdás felelőssége éppen azért igen nagy, mert ő Jézus kiválasztottainak körébe tartozott.

Lukács alapvetően eltér Máté Júdás haláláról szóló tudósításától azon a ponton, hogy ő szerinte maga Júdás vásárol²¹ egy mezőt, amit aztán az ő, alighanem balesetből bekövetkezett halála után neveznek el Vérmezőnek. Máté és Lukács szemlátomást egészen különböző hagyománya ebben az etiológia alapjául szolgáló elnevezésben találkozunk, de még itt sem teljes az összhang, hiszen Mt 27,8 az άγρος αίματος, ApCsel 1,19 pedig a χωρίον αίματος kifejezést használja. Természetesen alapvető különbséget jelent az, hogy Máté szerint Jézus, Lukács szerint viszont Júdás vévéről kapta nevét ez a terület! Feltűnő továbbá, hogy Lukács sem a 30 ezüstöt, sem a Zakariás-idézetet nem említi. Amiről viszont tudósít, az lényegében egy baleset: Júdás „arcra bukott” vagy „fejre állt” (πρηνής γενόμενος), és „meghasadt” vagy „kettészakadt” közepén (έλάκησεν μέσος), aminek következtében egész belső része kiömlött (έξεχύθη πάντα τὰ σπλάγχνα) (ApCsel 1,18). A szöveg nem említi, hogy Júdás talán egy háztetőről²² vagy éppen szikláról²³ való esés következtében, esetleg egy szakadékba zuhanva²⁴ került fejfelé. Az olvasó fantáziája természetesen sok más módozatot is el tud képzelni, egészen egy sikertelen „repülési kísérletig”²⁵ menően. Erősen valószínű, hogy a szöveg asszociációs horizontjában ott szerepel Bölcs 4,19 igéje az istentelen ember haláláról: „Akkor hullává lesznek, megvetetté, és gúnynak tárgyává a holtak közt örökre. Mert letaszítja őket, úgyhogy meg sem mukkannak, velejükig megrendíti őket; végső pusztulásra jutnak, gyötrődniük kell, és elenyészik az emléküik.” A test belső részeinek kifordulása pedig a lázadó Amaszá csúfos végére emlékeztet: „kiontotta belét a földre” (2Sám 20,10).

Különböző korok magyarázóit sokat foglalkoztatta Lukács naturalisztikus leírása. Igen régi vélekedés az, hogy Júdás lelke a kiomló beleken keresztül távozott. Azért nem a száján keresztül, mert ajkaival megcsókolta Jézust, így az ő gonosz lelke nem távozhatott a Jézus által megszentelt ajkán keresztül.²⁶ Walter Jens ilyen szavakkal idézi fel ezt a hagyományt: „Júdás a fán: zsigereivel a kezében. Az alfelnnyíláson keresztül elszökő lélek: előtte a száj, mely megérintette Krisztus ajkát, elzáratott. Belei, ahonnan a halálos terv feltolult, véres csomókban szanaszét.”²⁷ Barth Júdás beleinek kifordulását lényegében pszichologizálva-allegorikusan érti, amikor abból indul ki, hogy σπλάγχνα nemcsak a belső részeket (beleket és zsigereket), hanem az ember érzésvilágát is jelenti.²⁸ Szerinte ez a belső feszültség

¹⁸ ApCsel 1,17-nek ez a fordulata is a lukácsi passiótörténetre utal vissza: „Júdás egyike volt a tizenkettőnek” (Lk 22,3).

¹⁹ 5 Móz 10,9 LXX.

²⁰ Ilyen értelemben használja a qumráni közösség Közösségi Szabályzata is, ahol a szektatagok papi sorsvetés nyomán kapták meg feladataikat (1QS II,22k). Közvetlen függés nincs a két szöveg között, de mutatja a zsidó felfogást a közösségben vállalt szolgálatról.

²¹ Mivel Lukács nem tud 30 ezüstről, indokolatlan annak a kérdésnek a feltevése, hogy ilyen kevés összegből miként vásárolhatott magának egy mezőt.

²² Bill II, 595 említi egy rabbinikus elbeszélést, amely szerint egy pogány egyszerű látott egy embert, aki egy tetőről a földre zuhant, aminek következtében a belső részei kifordultak (bHul 56b).

²³ CONZELMANN, H., *Die Apostelgeschichte* (HNT 7), Tübingen 1972, 29.

²⁴ A lázadó Kórah és társai szenvedtek ilyen csúfos halált: „Meghasadt alattuk a föld. Megnyitotta száját a föld, és elnyelte őket házuk népével együtt, a Kórahhoz tartozó összes embereket minden jószágukkal együtt. Elevenen szálltak le a holtak hazájába mindenükkel együtt, és befődte őket a föld. Így veszték ki a gyülekezetből.” (4Móz 16,31–33)

²⁵ ActPetr 32 nyomán, ahol Simon Mágus zuhan le repülése után, valamint a *Toledot Jesu* „légicsatája” nyomán még ez a mitikus lehetőség is foglalkoztatta a kutatókat. Ez utóbbi irat egy középkori keresztényellenes pamflet, amelyben megcserélődnek a szerepek, és Jézus a negatív, Júdás pedig a pozitív hős.

²⁶ KLAUCK 1987, 104.

²⁷ JENS 2003, 84.

²⁸ VARGA 1992, 877 is megadja ezt a jeleltést: „az érzelmek székhelye, a szív ..., érzelem, érzés, együttérzés, könyörület, részvét, szeretet”. Tagadhatatlan, hogy az ebből képzett έσπλαγχνίσθη ige juttatja kifejezésre az irgalmas samaritánusnak (Lk 10,33), a tékozló fiú apjának (Lk 15,20), a példázatbeli úrnak (Mt 18,27), sőt magának Jézusnak (Mk 6,34) az elesettek iránti könyörületét.

„mint egy kibiztosított kézigránát” szétszakította Júdás testét.²⁹ Ezzel Barth gyakorlatilag a régi elbeszélés egzisztenciális olvasatát nyújtja.

Az ábrázolások jelentős része oly módon harmonizálja Máté és Lukács tudósítását, hogy a kötélen lógó Júdás kiomló beleit láttatja. A *Biblia pauperum* egyik képén Júdás egy három gerendából álló bitófán lóg, tehetetlenül széttárt karokkal és lábakkal. Külsejét elsősorban nem borzas haja és gondozatlan szakállá teszi taszítóvá, hanem oldalán kilógó belei (V. melléklet).³⁰ A beneventi dóm nyugati bejáratának bronzkapuján is kilógó belekkel függ a fán – alighanem egy pálmán – Júdás. Végtagjai itt is alétan csüngnek, hosszú köntöse elől nyitva: itt valósággal előbuknak a belek. A legfőbb újítást egy szárnyas démon ábrázolása jelenti, aki Júdást átkarolja, és bizonyára a pokolba viszi magával (VI. melléklet).³¹ Egy harmadik illusztráció a demont szárnyas szörnyként a szögletes bitófa tetejére helyezi, amint az macskaszerű léptekkel Júdáshoz közelít. A csukott szemű tanítvány nyakában ott lóg a pénzeszacskó, kifakadt oldalán pedig látszanak a belek. Itt az számít egészen új elemnek, hogy Júdás oldalán keresztül a belekkel együtt egy kisgyermekszerű lény is távozik. Ez nyilván azt jelképezi, hogy a földi testből kikerül – mintegy megszületik – egy pokolra kerülő test, amelyre aztán az örök gyötrelmek várnak. A halálra születés drámai ábrázolása ez a rajz (VII. melléklet).³²

Júdás halálának drasztikus bemutatásával Lukácsnak az lehet a célja, hogy abban Isten ítéletét mutassa meg.

Júdás halálának két újszövetségi leírását ismerjük tehát. Jóllehet számtalanszor megkísérelték, e két hagyomány annyira eltér egymástól, hogy nem harmonizálható.³³ Jelentős eltérés mutatkozik Júdás halálának idejét illetően: Máté ezt egyértelműen Jézus halála elé teszi, Lukács pontos időt nem határoz meg, ám a szöveggörnyezet több napos, vagy akár hetes intervallumot sugall. A földet Máté szerint a főpapok, Lukács szerint Júdás vásárolja meg. Máté *ἀγοράς*-nak, Lukács *χωρίον*-nak nevezi ezt a területet, amely Máté szerint Jézus, Lukács szerint Júdás vévéről kapta nevét. Máténál csak közvetve tudjuk, hogy a Vérmező Jeruzsálemben található, Lukács erre kifejezetten utal. Máté elsősorban Zak 11,13, Lukács viszont a zoltárok beteljesedése felől értelmezi a történetet. Végül talán a legfontosabb különbség: Máté hangsúlyozza Júdás bűnbánatát és kiállását Jézus ártatlansága mellett, Lukácsnál semmi ilyent nem mond Júdás. Sőt az olvasónak az az érzése, hogy hideg fejjel cselekszik, hiszen az árulásért kapott összeget igyekszik okosan befektetni, ezért ingatlant vásárol.

Az extrakanonikus iratokban és az egyértelműen fikciós művekben valójában még sokkal több – adott esetben egészen abszurd – változatban őrizték meg, vagy éppen alakították át a Júdás halálára vonatkozó hagyományt. Ezen a ponton csupán Bulgakov *A Mester és Margaritájára* utalok, amely Júdás halálát a hatástörténetben szinte egyedülálló módon gyilkosságként ábrázolja, amelyben a felbujtó nem más, mint Poncius Pilátus.³⁴

Ezért nem véletlen, hogy az író a helytartóval kapcsolatban utal asszociatív módon az ApCsel 1,19-ben szereplő Akeldamára.³⁵

²⁹ BARTH, 1942, 522.

³⁰ Közli és elemzi WESTERHOFF–SEBALD 1996, 17., ill. 23 ábra.

³¹ Közli és elemzi WESTERHOFF–SEBALD 1996, 29., ill. 47 ábra.

³² Közli és elemzi WESTERHOFF–SEBALD 1996, 17., ill. 26 ábra.

³³ A leggyakrabban úgy próbálták ezt a két hagyományt összehétközíteni, hogy Júdás fel akarta akasztani magát, ám – talán a kötélt elszakadása miatt – lezuhant, és úgy lelte halálát.

³⁴ A regényben a mindvégig töprengő Pilátus önmaga előtti szégyenként éli meg, hogy nem volt ereje felmenteni az itt Ha-Nocrinak nevezett Jézust. Talán a felelősség áthárításának jele is, hogy Afraniusszal, a titkosszolgálat vezetőjével virágyelven közli szándékát: Júdást el kell tenni láb alól. Afranius rávesz egy Nisza nevű asszonyt, hogy Júdást még Jézus halálának éjjelén a Gecsemáné kertbe csalja, ahol aztán embereivel leszúrja őt. Pilátus mindezek után megjutalmazza a titkosszolgálat vezetőjét. Beszélgetésükben egyetértenek abban, hogy Júdás öngyilkosságának híre fogja bejárni Jeruzsálemet. Nem sokkal ezt követően aztán kiderül, hogy Lévi Máténak is szándékában állt Júdás megölése. Egy részlet a helytartó és a tanítvány párbeszédéből: „– Természetesen engem akarsz megölni, ugye? – Nem, ez amúgy sem sikerülne – válaszolta Lévi rút vigyorgással. – Nem vagyok olyan ostoba, hogy erre számítsak. De a Keriáth-béli Júdást megölöm, ennek szenteltem hátralévő életemet. A helytartó szemében boldog öröm csillant fel, közelebb intette magához Lévi Mátét, és súgva szólt: – Ez nem fog sikerülni, ne is fáradj. Júdást ma éjszaka megölték. Lévi hátrahőkölt, őrjöngő pillantást vetett maga köré, felordított: – Ki tette ezt? – Ne légy féltékeny – mondta Pilátus, és széles mosollyal dörzsölgette kezeit. – Rajtad kívül is voltak hívei. – Ki tette? – ismételte Lévi súgva. Pilátus halkán válaszolt: – Én tettem. Lévinek leesett az álla, elképedve meredt a prokurátorra, aki halkán folytatta: – Ez persze nem sok, de azért mégis valami, amit én tettem.” BULGAKOV 1971, 399k.

³⁵ Pilátus egy alkalommal tehetetlen dühében földhöz vágott egy korsó bort. „A prokurátor lábánál eltakarítatlan vörös tócsa – mintha vértócsa volna – , és törött kancsó cserepei.” BULGAKOV 1971, 363. Később ezt a vörös tócsát ugyan feltörlik, ám Pilátus nem tud szabadulni tőle, hiszen később is „kimeredő szemmel nézegette a padló mozaikját, mintha valamiféle írásjeleket akarna belőle kitalálni” (Bulgakov 1971, 375). Bulgakov egyik monográfiusa szerint az író jegyzeteiben a vörös tócsa összefüggésében a Hakedalma kifejezés szerepel, ami azt mutatja, hogy ő Pilátus cselzövetségével és Júdás halálával kapcsolatban a Vérmezőre utal. Vö. Ligijja JANOVSKAJA, *Bulgakov*, Budapest, 1987, 310k.

Papias

Lukácsnál is messze tovább megy a legendaképzés útján Papias hieropolisi püspök (†163), aki – Apollinariosz feljegyzései szerint³⁶ – a következő hagyományt közli Júdás végével kapcsolatban:

„Az istentelenség igen nagy mintapéldáját szolgáltatta ebben a világban Júdás, egész testével utálattá vált. Mert ahol egy szekér könnyedén áthaladt, ott ő nem tudott átmenni; még akkor sem tehetne volna meg, ha csak a fejének tömegéről lett volna szó. Szemhéjai – mint mondják –, annyira megdagadtak, hogy a világosságot egyáltalán nem láthatta, szemvilágát az orvosok még szemvizsgáló tükörrel sem tudták megnézni, annyira beestek. Szeméremtente minden szégyellnivalónál undokabb és nagyobb lett, testének minden részét elárasztotta a genny, meg a férgek, és ezek váladékaiban minduntalan előtörtek kíznásra. A magában hordozott gyötördés és fájdalom után – mint mondják –, egy elhagyatott tanyán halt meg, mely bűze miatt puszta és lakatlan vidékké változott egészen a napjainkig, és rajta még senki sem tudott átmenni anélkül, hogy az orrát ne tömte volna be kezeivel. Ekkora bűz áradata lepte el teste miatt azt a földet.”³⁷

Az „abszurd legenda”³⁸ mögött a népi elbeszélések hagyománya áll. Különösen is kedveltek voltak azok a történetek, amelyek az istentelen emberek halálával kapcsolatban terjedtek szájról szájra. Az Ószövetségben is olvashatunk olyan beszámolókat, amelyek a bűnösök gyötrelmes haláláról szólnak.³⁹ Az elszenvedett megpróbáltatások nyomán aligha lehet csodálkozni azon, hogy a zsidóság meglehetősen nagy elégtétellel olvasta az Antiochus Epiphanes rettentő fájdalommal járó betegségéről és haláláról szóló beszámolót.⁴⁰ Az általános gyötrelmek részletekig menő taglalásán túl a bántó szag, a kellemetlen bűz a közös jelenség ebben a két elbeszélésben. Hasonlóan gyötrelmes halálban volt része I. Heródes Agrippának is, akiről Lukács ezt írja: „Férgek emésztették meg, így pusztult el” (ApCsel 12,23). Az ilyen szörnyű halálra több utalást is találhatunk a bölcsességirodalomban: „Milyen fennhéjázó a por és a hamu, pedig a belei máris undort keltők. A hosszú betegség kifog az orvoson, aki ma király, holnap hullá lehet. Ha meghal az ember, milyen sors vár rá? Korhadás, rothadás s férgek várnak rá.” (Sir 10,9–11); „Akkor hullává lesznek, megvetették, és gúny tárgyává a holtak közt örökre. Mert letaszítja őket, úgyhogy meg sem mukkannak, velejükig megrendíti őket; végső pusztulásra jutnak, gyötördniük kell, és elenyészik az emlékü” (Bölcs 4,19).

Júdás Papias által leírt betegsége és halála párhuzamba állítható azzal a leírással is, amelyben Josephus Flavius ecseteli Nagy Heródes gyötrelmeit.⁴¹ A zsidó történetíró szemmel láthatóan kiismerte magát a különféle betegségek között, hiszen másik fő művében Catullus halálának előzményeiről tudósít ugyanilyen aprólékossággal (Bell 7,448).⁴² A szenvedés ábrázolásában természetesen adódtak bizonyos sztereotípiák. Így Eusebius tudósítása Galerius haláláról további analóg szöveget jelent Júdás halálának Papias-féle leírásához: „Hirtelen tályog keletkezett teste legelrejtettebb részeinek közepén, aztán egy mélyen fekvő, kifakadó keletkezés, és ezeknek a bajoknak gyógyíthatatlan pusztítása átterjedt a legbelsőbb részekre, melyekből férgek töméntelen sokasága hemzsegett elő, és halálos bűzt

³⁶ Apollinariosz előbb megpróbálja harmonizálni Máté és Lukács tudósítását, majd Papiasra hivatkozva is elbeszéli Júdás halálát: „Júdás nem kötél által halt meg, mert túlélte az akasztást, mivelhogy levették őt, még mielőtt megfulladt volna. Említést tesz erről még az Apostolok cselekedetei is: 'A felfüggesztett ropogott, minden bele kiömlött', vagy még világosabban mondja Papiasz, János tanítványa, az Úr mondásait tartalmazó negyedik könyvében.” Anecd. Graec. In: *Theophylact. In Act. 1, 18f.*; idézi VANYÓ 1988, 211.

³⁷ Anecd. Graec. In: *Theophylact. In Act. 1, 18f.*; idézi VANYÓ 1988, 211k.

³⁸ LÜTHI 1955, 149.

³⁹ Megemlíthetjük Absolont, aki fejénél fogva egy tölgyfán akadt fenn (2Sám 18,9k), Jezábelt, akinek testét kutyák ették meg (2Kir 9,35k), illetve Nádábot, aki „beleesett a saját csapdájába, és el is pusztult” (Tób 14,10).

⁴⁰ „A kevelység teljesen hatalmába kerítette és haragjában tüzet okádott a zsidókra. Megparancsolta, hogy hajtsanak gyorsabban. De kiesett a robogó kocsiból, és oly szerencsétlenül esett, hogy testének minden tagja kifícamodott. Aki mérhetetlen göggyében előbb azt vélte, hogy parancsolhat a tenger hullámainak, s meg tudja mérni a magas hegyeket mércével, most ott fekdött a földön és óvatosan kellett vinni – az isteni hatalom nyilvánvaló bizonyítékaként. Sőt férgek nyüzögtek az istentelen szemében, és még életében darabokban szakadt le róla a hús, szörnyű kínok közepette. Rothadása szagától az egész tábor undorodott. A mellett az ember mellett, aki nem sokkal előbb még a csillagokat akarta elérni, nem tudott senki megmaradni rettenetes szaga miatt. [...] Így az embergyilkos és istenkáromló iszonyú kínok közepette, idegenben, a hegyvidéken halt meg olyan nyomorultul, ahogyan ő bánt másokkal.” (2Mak 9, 7-10.28).

árasztottak. Húsának egész tömege, mely falánksága következtében már a betegség előtt hatalmas zsírtömbbé alakult át, oszlásnak indult, és elviselhetetlen, nagyon visszataszító látványt nyújtott a környezőknek. Az orvosok közül egyesek egyáltalán nem bírták elviselni a borzalmas, túláradó bűzt; ezeket lemészárolták, mások sehogy sem tudtak segíteni az egész felpuffedt tömegen, mely számára reménytelen volt a gyógyulás, és ezért könyörtelenül leölték őket.”⁴³

Papias szerint Júdás árulása „az istentelenség nagy mintapéldája” volt. Júdás kínjai ilyen plasztikus ábrázolásának tehát elsősorban figyelmeztető és egyházfegyelmi okai vannak.

Papias teljességgel más halált ábrázol, mint akár Máté, akár Lukács. Abban kétségtelenül Lukácshoz áll közelebb, hogy nem – Jézus halálát is megelőző – öngyilkosságról, hanem egy isteni igazságszolgáltatást sejtető későbbi halálnemről tud. Ugyanakkor Lukáccsal szemben nála nem balesetről, hanem hosszú szenvedésről van szó. Egy ponton pedig Mátéhoz kapcsolódik: a Vérmezőhöz fűződő etiológiai legenda összefüggésében Mt 27,8 „a mai napig” fordulatot használja, a Júdás halálának színteréül szolgáló terület pedig Papias szerint „egészen napjainkig” – μέχρι τῆς σήμερον – „puszta és lakatlan vidék”.⁴⁴

A legendaképződés során Júdás gyötrelmei egyre fokozódnak. Emögött nyilván a keresztyén közösség azon meggyőződése húzódik, hogy Júdásnak oly módon kell az árulásért bűnhődnie, hogy földi szenvedései is szinte pokoli gyötrelmeknek számítsanak. Ez ismét a leírás elrettentő célzatával függ össze.

Júdás halálának naturalisztikus ábrázolása hatással volt a szépirodalomra is. Shakespeare *Téli rege* című színművében Polixenes ezekkel a szavakkal védi igazát:

„Úgy tiszta vérem / Legyen bűdös kocsonya, s nevemet / Hozzák föl azzal, ki eladta Krisztust! / Friss hírnevem legyen csömörletes szag, / Facsarja el a tompa orrot is, / Szaladjanak, amikor érkezem, / Utáljanak, mint rusnya kelevényt, / Melyről beszéltek és írtak!”⁴⁵

Aligha lehet kérdéses, hogy Júdás alakját, „ki eladta Krisztust”, Shakespeare nemcsak az evangéliumok, hanem Papias és az apokrifek hatására rajzolta meg. A „csömörletes szag” különösen is a Papias-narratíva hatását mutatja.

⁴¹ „Heródes betegsége [...] egyre súlyosbodott: Isten nyilván most büntette őt gaztetteiért. Mert valami lassú tűz emésztette, de kívülről nem látszott meg rajta, miféle forróság emészti belső részeit. Ehhez járult, hogy mohón vágyott ételre, de sehogy sem tudott kielégülni. Továbbá súlyosbította betegségét, hogy belső részeiben daganatok keletkeztek, s különösen rettenetes fájdalmak kínozták beleit. Lábai, valamint alsótestét vizenyős, átlátszó folyadék duzzasztotta meg, nemi szervén gennyes daganat támadt, amelyben férgék keletkeztek. Ha a beteg fölült, fulladozni kezdett, s bűzös kilégzése éppoly fájdalmakat okozott neki, mint a nehéz belégzés. Végül, majdnem minden részében görcsök gyötörték, amelynek hevessége szinte elviselhetetlen volt. A jövődömondók, akik magyarázni próbálták ezeket a tüneteket, azon a véleményen voltak, hogy Isten kemény büntetéssel sújtja a királyt gonoszságáért...” Jos Ant XVII 6,5; in: JOSEPHUS 1983, 410.

⁴² „(Catullust) alattomos, gyógyíthatatlan betegség lepte meg és végül keserves testi szenvedések után, de még nagyobb lelki gyötrelmek közt kiszenvedett. Rémlátások üldözték szüntelen; egyre-másra ríkoltozott, hogy ágya mellett látja a meggyilkolt áldozatok árnyait; nem bírt magával, kiugrott az ágyból, mintha kínozó eszközökkel és tűzcsóvákkkal közelednének hozzá. A baj egyre súlyosbodott: végül megrothadtak belső részei és kifordultak a testéből, így halt meg; mindenki másnál világosabban példázta rajta az isteni gondviselés, hogy a gonoszokat utoléri megérdemelt bűnhődésük.” JOSEPHUS 1948, 434k.

⁴³ Euseb. Hist Eccl VIII 16,3-5, in: VANYÓ 1983, 373k.

⁴⁴ Maccoby felveti annak lehetőségét, hogy Papias egy ponton nyelvi is kapcsolódik a lukácsi szöveghez. A tünetek leírásának legelején nála a περιθῆις (= felduzzadt) szerepel, ApCsel 1,18-ban pedig a περιμῆις (= fejlelfelel). Maccoby szerint Lukács szövege is akkor érthetőbb, ha ott is a vízkóroságra asszociálunk. MACCOBY 1992, 83.

⁴⁵ SHAKESPEARE, *Téli rege* 1,2,417-424, ford. KOSZTOLÁNYI Dezső.

A Legenda aurea

A XIII. században a domonkos rendi szerzetes, Jacobus de Voragine által szerkesztett és a középkorban rendkívül népszerű olvasmánynak számító *Legenda aurea* Szent Mátyás apostol bemutatásának mintegy előszavaként beszél egészen részletesen Júdásról. Ő itt egy bizonyos Ruben és Cibórea gyermeke. Az anya vészjósó álma után a szülők egy kosárban a tengerre helyezik a csecsemőt. Scarioth szigetének királynéja találja meg, és sajátjaként neveli fel. Később gyilkosság miatt menekülnie kell, Jeruzsálemben köt ki, és Pilátus palotájába kerül. Egy alkalommal egy incidens következtében megöli szomszédját, és elveszi annak özvegyét. Sokáig nem tudta, hogy az áldozat saját apja volt, és így édesanyjával követett el vérfertőzést. Amikor ez kiderül, Ciborea tanácsára szegődik tanítványként Jézushoz, akinek aztán árulójává lesz.⁴⁶ A *Legenda aurea* Júdás halálát úgy ábrázolja, hogy harmonizálja és egyúttal ki is színezi Máté és Lukács kétféle elbeszélését: „Felakasztván magát, kettéhasada, és minden bele kiomlék. Szájától is elvétel, hogy azon át lehellje ki lelkét, méltatlan lett volna ugyanis, hogy az a száj, amely azt a dicsőséges száját, tudniillik Krisztusét érintette, ilyen szégyenletesen bemocskolódjék. Az azonban méltányos volt, hogy belső részei, amelyekben az árulás megfogant, kiszakadjanak belőle, s hogy torkát, melyből az áruló szó előjött, kötél szorítsa össze. A levegőben lógva pusztult el, hogy ő, aki az angyalokat az égben, embereket a földön megbotránkoztatta, az angyalok és az emberek világától elkülönítve, a démonokhoz társuljon.”⁴⁷

Navigatio Brendani

A VI. században élt Szt. Brandanus legendája igen kedvelt olvasmány volt a középkorban. Az Írországból és Britanniából származó apát utóbb a hajósok védőszentje lett. Brandanus kis szerzetesi közösségével a *terra promissionis*, vagyis az Ígéret földje, a paradicsom felkutatását tűzte ki célul. Hét évig tartó tengeri útjukon számos csodás élményben volt részük. A hetedik esztendő kezdetén egy vasárnapon egy sziklán guggoló emberre bukkantak. Arca előtt a szél egy vasra erősítet kendőt cibált, amely állandón szemébe és homlokába csapódott. A tenger hullámai pedig újra és újra elborították egész testét. Brandanus megkérdezte tőle, hogy ki ő, és milyen gonoszágáért kell így bűnhődnie. Az így válaszolt: „Júdás vagyok, az áruló. Kegyelemből vagyok itt, Krisztus irgalmából. Ez a hely olyan számomra, mint a Paradicsom, hiszen estétől újra szörnyű kínok várnak rám. Éjjel és nappal úgy fogok égni, mint az ólom, amely már megolvad a tégelyben. Csak vasárnap találok nyugalmat, valamint a karácsonytól vízkeresztig és a húsvéttól pünkösdig tartó időszakban, továbbá Mária tisztulásának és mennybemenetelének ünnepén. Különben Heródeszel, Pilátussal, Annással és Kajafással együtt szenvedek a pokolban. Könyörgök, imádkozz azért, hogy Isten hétfőig hosszabbítsa meg számomra a szünetet.”⁴⁸ Brandanus ígéretet tett erre, majd megkérdezte, mi az a kendő, amely a vason leng. Júdás elmondta, hogy azt életében egy leprásnak ajándékozta. Ám mivel azt az Úrtól lopta, inkább büntetésben, mint könnyítésben van része. A vasat, amelyre a kendő volt akasztva, annak idején a jeruzsálemi templom papjai-

⁴⁶ Könnyű belátni, hogy a *Legenda aurea* Júdás-elbeszélésében egyrészt a Mózes származásával kapcsolatos elemek (kosárba kirakás, királyi udvarban való nevelkedés, gyilkosság), másrészt az Oidipusz-mítosz motívumai (elhagyatás a szülőktől, az apa meggyilkolása és vérfertőző viszony az anyával) jelennek meg. Ciborea neve pedig egyértelműen Mózes feleségére, Cippórára utal.

⁴⁷ VORAGINE 1990, 78-80.

⁴⁸ DIECKMANN 1991, 42k. A szerző a következő kiadások alapján ismereti a legendát: SELMER, C. (Hrsg.), *Navigatio Sancti Brendani Abbatis – from Early Latin Manuscripts*, Notre Dame 1959, Kap. 25, 65–70; SOLLBACH, G. E. (hrsg.), *St. Brandans wundersame Seefahrt, nach der Heidelberger Handschrift Cod. Pal. Germ.* 60 hrsg., übertragen und erläutert von G. E. SOLBACH, Frankfurt 1987.

nak ajánlotta fel. A kővel pedig, amelyen most guggol, egykor egy utat javított ki. Alkonyatkor a tenger felől démonok serege jelenik meg, hogy Júdást a pokolba visszavigyék. Dühükben ordítanak és tombolnak, hiszen megtudják, hogy Brandanus ezen az éjszakán megvédi Júdást. Azonban megígérik, hogy a következő héten annál jobban megkínózzák majd. Isten azonban ezt megtiltja nekik. Amikor aztán másnap reggel felkel a nap, újra megjelennek, és nagy kiabálások közepette magukkal viszik Júdás lelkét.⁴⁹

A legenda nyilván elrettentő célzattal ábrázolja ilyen módon Júdás szenvedéseit. A pokol gyötrelmei elképzelhetetlenek az ember számára. Ha azonban Júdás valóságos felüdülésként éli azt meg, hogy egy sziklán guggolva újra és újra elborítják őt a tenger hullámai, akkor az olvasó mégis némi képet kap arról, hogy a kárhozatban mi vár az emberre. A legenda némely változata tovább színezi és naturalisztikus módon ábrázolja Júdás gyötrelmeit: „Hétfőn a levegőben pörgetik, kedden egy völgybe vonszolják és szöges ágyba teszik, szerdán kátrányban perzselik, csütörtökön szörnyű hidegbe teszik ki, pénteken lehúzzák a bőrét és sóban görgetik, valamint forró ólmot és rezet adnak neki inni, szombaton pedig egy dohos és bűdös börtönbe zárják.”⁵⁰

Bizonyos változatokban a „szegény Júdás” formula szerepel: „Én vagyok a szegény Júdás, aki Istent elárulta. Teljes kétségbeesésben felakasztottam magam. Ha igazi bűnbánatom lett volna, Isten megkegyelmezett volna nekem.”⁵¹ Ez a „szegény Júdás” fordulat a XV. és XVI. század Németországának „Júdás-énekeiben” szerepel gyakran: „O du armer Judas, / was hastu gethan, / Das du vnser Herren / also verrathen hast! / / Darumb mustu leiden / hellische pein, / Lucipers geselle / mustu ewig sein.”⁵² Alighanem a korán megmutató antijudaizmus jele, hogy ugyanez az ének idővel „O Du jüdischer Judas, / was hast Du getan” szöveggel is felbukkan.⁵³

Mivel a *Navigatio Brendani* „középkori bestsellernek”⁵⁴ számított, Júdás gyötrelmeinek ilyen leírása nyilván óriási hatást gyakorolt a tömegekre. A folklorisztikus elemek mellett különösen jelentős az a két teológiai tartalmú állítás, hogy az óceán szikláján guggoló bűnös alapvetően magányosan bűnhődik, illetve hogy az amúgy örökké tartó kárhozatban is lehet szünet. Ezzel ugyanis azt a gondolatot akarták érvényesíteni, hogy a jó cselekedetek jutalma még ilyen körülmények között sem maradhat el. Isten azért függeszti fel Júdás gyötrelmeit, mert tudja róla, hogy legalább egyszer segített egy lepráson és vitt végbe egyéb jó cselekedeteket. Az a jelenség pedig, hogy Júdás éppen vasárnap kap eltávozást a pokolból, a zsidó sabbát-gondolat keresztyén változata. Ez utóbbi szerint ugyanis a szombati nyugalom abszolút érvényű, így még a pokolra is kiható.⁵⁵ A kereszténység elsősorban krisztológiai megfontolások alapján helyezte a vasárnapot ilyen értelemben is a szombat helyébe. Egy 1499-es milánói miserend a vasárnapot egyebek mellett azért nevezi dicsőségesnek, mert ekkor még Júdás is reménykedhet abban, hogy egy napra nyugalmat talál.⁵⁶

Júdás az iszlámban

A Korán 4. szúrája talányos módon ábrázolja Jézus sorsát: „És [mivel] azt mondták [a zsidók]: 'Megöltük Jézust, a Messiást, Mária fiát, Allah küldöttét' – holott [valójában] nem ölték meg őt és nem feszítették keresztre, hanem [valaki más] tétetett nekik

⁴⁹ DIECKMANN 1991, 42–52.

⁵⁰ BENEDIT, *Le Voyage de Saint Brendan*, übers. und eingeleitet von E. RUHE, München, 1977 alapján idézi DIECKMANN 1991, 43.

⁵¹ FENSKE 1999, 35; WESTERHOFF–SEBALD 1996, 7.

⁵² Idézi DIECKMANN 1991, 77.

⁵³ Uo.

⁵⁴ DIECKMANN 1991, 44.

⁵⁵ „Am heiligen Tag werden sogar die Menschen in der Hölle geschont.” FENSKE 2000, 35.

⁵⁶ „O wie glorreich ist dieser Tag, an dem Judas hoffen kann, für eine Tagestunde Ruhe zu erhalten.” Idézi DIECKMANN 1991, 50.

[Jézushoz] hasonlónak [és azt ölték meg]. Akik [Jézust] illetően összekülönböztek, azok kétségben vannak felőle. Nincs tudomásuk róla, csupán vélekedésüket követik. Bizonyosan nem ölték meg őt, ellenkezőleg, Allah magához emelte őt. Allah hatalmas és bölcs.”⁵⁷ Sokan és sokféle módon találgatták, ki is lehetett az a Jézushoz hasonlító ember, akit végül is keresztre feszítettek. Kézzenfekvő volt Cirénei Simonra gondolni, hiszen Mk 15,21 szerint őt kényszerítették a kereszt átvételére, de a kommentátorok egy bizonyos Italianusról vagy Titanusról is tudni vélnek.⁵⁸ A legbefolyásosabb középkori korán-exegéta, Tabari egy Sarkus nevű embert említ, akinek neve minden bizonnyal a görög σάρξ, azaz test szóból vezethető le.⁵⁹ Ugyanő közöl egy olyan legendát, amely szerint Jézus tizenhét (!) tanítványával egy házban tartózkodott, amikor rajtuk ütöttek. Allah csodájaként valamennyi tanítvány Jézus alakját vette fel, így a zsidók nem tudták, ki az igazi Jézus.⁶⁰ Amikor a támadók azzal fenyegetőztek, hogy valamennyiüket megölik, az egyik tanítvány így szólt: „Én vagyok Jézus!” Így aztán őt végezték ki mestere helyett, Jézus pedig jutalmul azonnal paradicsomba juttatta önfeláldozó tanítványát.⁶¹ Ezt az embert gyakran Júdással azonosítják.⁶²

A Korán fent idézett mondatai a múlt és a jelen sok korán-exegétája szerint nem másra, mint Júdásra utalnak.⁶³ A Kr. u. 700 körül élt tanító, Wahb ibn Munabbih is azt állítja, hogy Júdás volt az, aki Jézus helyett meghalt! Arról számol be, hogy sötét lett, amikor Jézust a kereszthez vitték, Isten pedig elküldte angyalait, hogy Jézust elválassza az emberektől. A sötétben a sokaság azt az embert ragadta meg, aki a Jézushoz vezető utat mutatta nekik. „Júdásnak hívták. Őt feszítették meg helyette, azt gondolván, hogy ő Jézus. Jézus pedig meghalt, és három órán át halott maradt. Azután Isten felemelte őt a mennybe...”⁶⁴

Abd al-Jabbār, egy másik iszlám tanító egy újabb változatot ismertetett, amely szerint Júdás Jézus iránti szeretetből a Gecsemáné kertben nem Mesterét, hanem egy ismeretlen zárandokot csókolt meg. Amikor ezt az embert Heródes elé vitték, az annyira reszketett, hogy félelmében meg sem tudott szólalni. Amikor az uralkodó megkérdezte, hogy ő-e a messiás, csak ennyit tudott kinyögni: Ők mondják, nem én. Ezt a zárandokot végül is megfeszítették. Amikor másnap Júdás megtudta, hogy mi lett vele, nagyon megrendült, és egy dinnyeföldön nyilvánosan kijelentette: „Ez büntelen vér volt!” Ezt követően „megátkozta a zsidókat, majd vette a harminc ezüstöt, amit az árulásért kapott, és az arcukba vágta. Majd hazament, és felakasztotta magát.”⁶⁵

Hanna Jursch képzőművészeti kutatása nyomán jut el ehhez az iszlám tanításhoz. Megállapítja ugyanis, hogy számos Gecsemáné kerti ábrázoláson rendkívüli mértékben hasonlít egymásra Jézus és Júdás arca. Ezt összefüggésbe hozza azzal a hagyománnyal, hogy Júdás talán tikon Jézus helyébe lépett, hogy ezzel a megváltást megghiúsítsa vagy éppen előrelendítse.⁶⁶ Ezek a változatok sajátosan ötvözik az iszlám hagyományt különböző doketista felfogásokkal, továbbá szemmel láthatóan merítenek az apokrifekből is.⁶⁷

Egy XIV. században élt, mohamedán hitre áttért szerzetes apokrif Barnabás- evangéliumában is az az állítás szerepel, hogy Jézus helyett Júdást feszítették keresztre.⁶⁸ Ez az iszlám állítás Júdás „helyettes szenvedéséről” még a XX. században is felbukkan.⁶⁹ Mögötte azonban általában nem Júdás megbecsülése, hanem éppen megvetése áll. E meggyőződés szerint ugyanis Allah prófétája nem halhat csúfos kereszthalált: ilyen sors csak egy árulót, egy Júdást érhet!

⁵⁷ Korán 72 [4. szúra, 157–158] 157–158; SIMON 1987a, 72.

⁵⁸ C. SCHEDL: *Muhammad und Jesus. Die christologisch relevanten Texte des Koran neu übersetzt und erklärt.* Wien 1978, 562 alapján DIECKMANN 1991, 130.

⁵⁹ DIECKMANN 1991, 130.

⁶⁰ A legenda ezen a ponton kapcsolódik a *Toledot Jesu*hoz, hiszen ott arról van szó, hogy a tanítványok és Jézus egyforma kapucnis öltözetet viseltek.

⁶¹ DIECKMANN 1991, 131.

⁶² BUCHHEIT 1954, 29.

⁶³ DIECKMANN 1991, 128.

⁶⁴ HEILIGENTHAL 1999, 61 idézi F. F. BRUCE: *Ausserbiblische Zeugnisse über Jesus und das frühe Christentum.* H. n., 1991, 163k nyomán.

⁶⁵ HEILIGENTHAL 1999, 62.

⁶⁶ JURSCH 1970, 571.

⁶⁷ Jézus életére és halálára utal még 19. szúra, 3 is, ám ezúttal Júdás személyétől függetlenül: „És békesség legyen velem azon a napon, amikor megszülettem, és azon a napon, amikor meghalok, és azon a napon, amikor [új] életre támadok föl.”

⁶⁸ Az „iszlám krisztológiát” tükröző mű egy XVI. századi bécsi kézirat áll rendelkezésre. Az „evangélium” azt az olykor felbukkanó iszlám nézetet képviseli, hogy Jézusnak eredetileg „iszlám” tanítása volt, ám a kereszténység ezt nem értette meg, ezért volt utóbb szükség a vallás megisztitására. Vö. DIECKMANN 1991, 131.

⁶⁹ DIECKMANN 1991, 347 a következő forrásokat említi: O. SCHUMANN: *Der Christus der Muslime, Gütersloh.* 1975, 135; J. MICHL: *Art. Evangelien.* II. Apokryphe, in: *LThK*, Bd 3, 1233. Schumann az idézett helyen azt állítja, hogy Rasid Rida egyiptomi vallási vezető (1865–1935), illetve az ő tanítványa, Taufiq Sidq (1891–1920) is azon a véleményen voltak, hogy Jézus helyett Júdást feszítették keresztre.

The death of Judas Iscariot in the New Testament and the history of its influence

Matthew is the only one of the gospels where we can read of the death of Judas, embedded in the passion story. Luke does not mention it in his gospel, but deals in more detail in his book on the Acts of the Apostles with the nasty end of the traitor apostle. It is difficult to reconcile Luke's description with Matthew's text. According to Matthew's account, Judas himself initiated the betrayal of Jesus, delivering him into the hands of the chief priests (Mt 26,14–16), later he is present at the last supper (Mt 26,21–25) and he participates in the capture of Jesus (Mt 26,46–50). This is followed by the dramatic conclusion of the sufferings of the Messiah and his death on the cross. Judas repents of his act and takes back the thirty pieces of silver to the high priests, saying: "I have sinned in that I have betrayed the innocent blood" (Mt 27,4) "What is that to us?" they replied. "See thou to that." Upon which he threw the pieces of silver into the temple and went out and hanged himself (Mt 27,5). The chief priests gathered up the silver but decided that: "It is not lawful for to put them into the treasury, because it is the price of blood." They took counsel and bought with them the potter's field, to bury strangers in. Wherefore that field was called, The field of blood, unto this day" (Mt 27,6-8).

Matthew's account is full of direct and indirect references to the Old Testament. The motif of thirty pieces of silver (Zech 11,13) runs like a red thread through the narrative. The reason why Judas's despair, beyond personal remorse, is so great can be understood from Deut 27,25: "*Cursed be he that taketh reward to slay an innocent person. And all the people shall say: Amen.*" According to this, Judas realised that with his action he had excluded himself from the house of Israel and placed himself under a curse. In such a case it would have been the task of the chief priests and the elders to provide for atonement, but they were more concerned with the fate of the thirty pieces of silver than with what happened to Judas. He was left alone with his sin – and it cost him his life.

Matthew's rather brief account of the death of Judas was further expanded and coloured by works of ecclesiastical art in the Middle Ages. The examples presented

by the author (a relief from Autun Cathedral, a miniature from the *Stuttgart Psalter*, a stained glass window from Alsace made in 1520) with their mere factual portrayal enrich the range of mediaeval and Renaissance symbolism. The nakedness of the body hanging on the rope indicates the vileness of the sin revealed before the Lord, and the fact that he tries to cover his nakedness even in his death struggle shows the duplicity of the traitor. The fact that the rope does not form a loop around the neck of the trapped apostle gives a glimpse into the depth of his spiritual struggle with the demons tempting him: if he had the strength to raise his head he could escape.

Luke – in contrast with Matthew – writes about the death of Judas not as part of the passion story but wedged between the Ascension and the events of Pentecost. According to Luke it is Judas himself who buys a field called the Field of Blood after his death that was probably due to an accident. According to this account Judas shows no sign of remorse: he uses the blood money “wisely to buy a piece of land. Luke does not mention the thirty pieces of silver; his description of the traitor’s death actually indicates an accident: Judas “*falling headlong*” and “*burst asunder in the midst and all his bowels gushed out*” (Acts 1,18).

Commentators in different periods paid much attention to Luke’s naturalistic description. It is an old opinion, for example, that Judas’s soul departed through the spilled intestines. It did not leave through his mouth because he had kissed Jesus with his lips, so his wicked, unholy soul could not depart through the lips made sacred by Jesus. Most of the mediaeval portrayals (e.g. *Biblia Pauperum*, Cathedral of Benevent) try to harmonise the accounts given by Matthew and Luke, by showing Judas hanging on a rope with his bowels spilled. As a symbol of greed leading to sin, the victim is occasionally shown with a bag of money around his neck. His damned soul departs through his side in the form of a small child-like creature.

With his drastic series of images Luke was almost certainly attempting to show the just judgement of the Lord over the wicked sinner. The extra-canonical writings and unquestionably works of fiction have preserved even more variants – some of them quite absurd – or have transformed the tradition regarding the death of Judas. In his *Master and Margarita* Bulgakov portrays the death of Judas as murder in which the instigator was none other than Pontius Pilate. According to Papias Bishop of Hieropolis (+163), Judas became “vile in his whole body” as a fitting punishment for his godlessness. His eyelids swelled so much that he could not see the light of day, his private parts swelled disgustingly, his body filled with pus, worms emerged from him and tortured him to death. He died alone on an abandoned farm, that became a depopulated, uninhabited region right up to the present because of the terrible stink. There are centuries of folk tradition behind the folk narratives of the legend of Papias. It is sufficient to refer to the accounts recorded in scripture about the death of Antiochus Epiphanes, or Herodes Agrippa I of which Luke writes: “he was eaten of worms and gave up the ghost” (2Mac 9; Acts 12, 23). But we could continue with the examples of the death of Catullus as described by Josephus Flavius or the sufferings of Herod the Great, and the same textual tradition crops up again in contemporary legends about the death of reformers of the modern age (Luther, Calvin).

The 13th century *Legenda Aurea*, and the legend of Saint Brandanus (*Navigatio Brendani*) also have many threads linking them to the above-mentioned folkloristic legend originating in the ancient world. In addition to the elements mentioned above, the narrative of *Navigatio Brendani* adds an important new motif: “I am the most unhappy Judas who betrayed the Lord. I hanged myself in my despair. If my repentance had been true the Lord would have had mercy on me.” The Lord suspends the punishment of Judas who crouches on a rock in the middle of the ocean, on Sundays and on the feast days of the Blessed Virgin, because he knows that he helped a leper at least once and committed other good deeds. The notion that Judas is given reprieve from Hell at least on Sunday is the Christian variant of the Jewish Sabbath idea. According to the latter, rest on the Sabbath has absolute validity and so applies even to Hell.

According to Islamic tradition, based on the 4th Sura of the Koran, Judas is a substitute victim. It was not fitting for the Messiah, the messenger of Allah, to be caught and murdered by the Jews and so in reality they did not kill him, it was not him that they crucified. According to Tabari, one of the most influential exegetes of the Koran in the Middle Ages, and also to Wahb ibn Munabbih, a teacher who lived around 700 AD, it was Judas who died in the place of Jesus. This Islamic claim about the “substitute passion” of Judas crops up even in the 20th century. But it is not esteem for Judas that lies behind it, on the contrary, contempt. According to this conviction the prophet of Allah cannot die an ignominious death on the cross: it is only a traitor, a Judas who can meet with such a fate!

LITERATURE

- BARTH, K.: *Die Bestimmung des Verworfenen*. In: UÖ: *Kirchliche Dogmatik II/2*. Zürich, 1942, 498–563.
- BUCHHEIT, G.: *Judas Iskarioth (Legende – Geschichte – Deutung)*. Gütersloh, 1954
- BULGAKOV, M.: *A Mester és Margarita*. Budapest, 1971
- CONZELMANN, H.: *Die Apostelgeschichte* (HNT 7), Tübingen, 1972
- DIECKMANN, B.: *Judas als Sündebock*. München, 1991
- Fenske, W.: *Brauchte Gott den Verräter? Die Gestalt des Judas in Theologie, Unterricht und Gottesdienst*. Göttingen, 1999
- FLAVIUS, J.: *A zsidó háború*. Budapest, 1948. (Ford. Révay József.)
- FLAVIUS, J.: *A zsidók története*. Budapest, 1983. (Ford. Révay József.)
- GRUNDMANN, W.: *Das Evangelium nach Lukas*. Berlin, 1974
- HEILIGENTHAL, R.: *Der verfälschte Jesus*. Darmstadt, 1999
- JENS, W.: *A Júdás-ügy*. Budapest, 2003. (Ford. Kerényi Gábor.)
- JURSCH, H.: *Das Bild des Judas Iskarioth im Wandel der Zeiten = Akten des VII.*
- KASSER, R. et al.: *Júdás evangéliuma*. National Geographic 2006
- KLAUCK, H. J.: *Judas – ein Jünger des Herrn*. 1987 (QD 11)
- KROSNEY, H.: *The Lost Gospel. The Quest for the Gospel of Judas Iscariot*. Washington, 2006
- LUZ, U.: *Das Evangelium nach Matthäus I/4* (EKK). Düsseldorf, 2002
- LÜTHI, K.: *Judas Iskarioth in der Geschichte der Auslegung von der Reformation bis zur Gegenwart*. Zürich, 1955
- MACCOBY, H.: *Judas Iscariot and the Myth of Jewish Evil*. New York, 1992
- ROBINSON, M. J.: *Júdás titkai. A félreértett tanítvány elveszett evangéliumának hiteles története*. Budapest, 2006
- SIMON R.: (ford.), *Korán*. Budapest, 1987
- SIMON R.: *A korán világa*. Budapest, 1987
- da SPINETOLI, O.: *Máté. Az egyház evangéliuma*. Szeged, 1998
- VANYÓ L. (szerk.): *Apostoli atyák*. Budapest, 1988. (Ókeresztény írók 3.)
- VANYÓ L. (szerk.): *Euszebiosz egyháztörténete*. Budapest, 1983. (Ókeresztény írók 4.)
- VARGA Zs. J.: *Újszövetségi görög–magyar szótár*. Budapest, 1992
- de VORAGNE, J.: *Legenda aurea. Szentek csodái és szenvedései*. Budapest, 1990
- Wildgen, K. E.: *Saint Judas, Apostle and Martyr: Passion Theology, Politics, and the Artistic Persona in a French Romanesque Capital*. New York et al., 2000
- WESTERHOFF-SEBALD, I.: *Der moralisierte Judas. Mittelalterliche Legende, Typologie, Allegorie im Bild*. Frankfurt am Main, 1996

scandala ei rapuerit celos
ua fecit nam ei. Amputauerunt
uerunt perse. stantia eius
ne ululauerunt castra assyri
uel mei arescentes in situ.
unt eos. et sic puos fugien
erunt ipho a facie dñi mei.
dño dñi nro. Adonai dñe dñs
uirtute tua. et q. stare ne
tina tua. qz dixisti et facta
et facta sunt et n. qui resi
ntes a fundamentis moue
nt ceru uoluerunt ante facie
te magni erunt ap te p
ti se gen meū. dñs. n. o. ip
ndie iudicii uisitabit illos.
carnes. eoz. ut uisitat et sen
Et facta est p hec ois pplis
n. adorare dñm. Et mox
uunt os holocaustomata
as. Hec uidith uniuersa q.
Dedit illi pplis et canopeū
ema obliuio nist adidit
faciem scōz et p tres mles
ebriatū et cū uidith. Post di
u itua. et uidith magna
larice erat uniuersis tre die
ad iudica. ita ut n cognos
te sue. ex q defictus est
t au festis dieb; pcedens
an indomo uiri sui anos
ram sua libera. et deficta
io i Bethulia. Luxitq; illa

manu qui dimittit et dicit et qui hōib; place delid
ranta et sedm aplm. Qui hī sunt sū xpi eē n po
sunt. Rursū in libro helter. alphatenū ex numero
usq; ad tēca litteram fecim. Idū silis locis. uolent
le; hē; impretū ordmē p hec insinuare studiose
lectorū. Jos. n. uix more hebreoz ordmē psequi
in lxx. editōne malimus. **Explicit plagus**

Hodie; assueri qui **Inap lites helter.**
regnauit ab india usq; ethiopiā. et ex
vu. puuncas. qñ sedit i solio regni sui susa
ciuitas regni eius exordū fuit. Tercio g
anno impu sui. facta grande diuuiū cū d
pncipib; et puū silis fortissimū p lxx et m
doz iudith et pfectis puūcaz cōra se. ut ost
deret diuicias glē regni sui. ac magnitudi
atq; iactantia potentie sue. multo tēpe. c
iudith et lxx. dieb;. Cūq; impleto die
diuuiū iurauit cōm pplm qui iuent et
susit a maximo usq; ad minimum. et dieb;
vu. uisit diuuiū ppari iuestibulo orto
nemoris q regio cultu et manu dñi et
Et pendebant ex oī parte tentoria. aere
coloris et carpassini. ac iacinctum. sus tēta
ta fūnis; bis sinis ac purpureis qui ebri
neis circulis inserti erant et colūpnis ma
moreis fūciebant. Lectuli quoq; aurei et ar
gentei se pauimentū smaragdo et pario stratu. lap
dispositi erant q mira uarietate pictura deco
bat. Bibebant qui iurati erant aureis poculis et
luis atq; alus uasis cū i ferebant. Vinū quoq; in
magnificētia regia dignū erat hūdanis et pa
um ponebat. n erat qui uolentes cogere ad bib
dū. s; sic rex statuerat pponens mīsil singlōs de
cipib; suis ut sumeret unq; q uell; Vasthi qu

GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND

Biblia és olvasás

*„Nincs ez világon oly könyv, mely több nyelvekre volna fordítva,
és mely ennyi külön-külön formában, sok ékes magyarázatokkal
ily gyakran nyomattatnék ki, mint e Szent Biblia”*
SZENCI MOLNÁR ALBERT, Oppenheim, 1612.

Európa és a Biblia

A Biblia legrégebbi szövegrészei több mint háromezer éve íródtak, de korábbi szójhagyományt is megörökítenek, ezért az ókori keleti, egyiptomi, mezopotámiai párhuzamokra tekintettel sem túlzás e könyv kapcsán „az emberiség kollektív emlékezetének” említése¹. A héber, arám és görög nyelven keletkezett iratok sokrétűsége, műfaji és tartalmi gazdagsága is kivételes, költeményektől, daloktól, közmondásoktól, példázatoktól törvényszövegeken, genealógiai felsorolásokon, történeti leírásokon, prófétai jóvendőléseken át imádságokig, levelekig terjed.² Az Ószövetségben több százszor fordul elő az írás, olvasás és az emlékezés említése, és aligha férhet kétség ahhoz, hogy a zsidóság szent iratainak is köszönheti kiválasztottsága tudatát, identitását, a sorsközösség élményét, végső soron fennmaradását.³ Milyen szerepet játszott ez a könyv, a keresztény hit fő forrása, Európa „születésekor”?

¹ Az írásbeliség előtti idők népei szójhagyomány útján adták át utódaiknak őseik történeteit, vallásuk, kultúrájuk lényegét, de ismerünk jelentős ókori civilizációt – ilyen Spárta is –, ahol még a törvényeket sem rögzítették írásban, sőt ezt kifejezetten tiltották. Az utóbbi példát lásd: Jesper SVENBRO: *Az archaikus és klasszikus Görögország*. In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest, Balassi Kiadó, 2000. 48.

² Az Ószövetség a katolikus kánon szerint 45, a protestáns és zsidó felfogás szerint 39 könyvből áll, mert az utóbbi változat nem tartalmazza az úgynevezett deuterokanonikus vagy apokrif iratokat. Az Újszövetség 27 iratot tartalmaz, tehát a teljes Biblia 72, illetve protestáns kiadásokban 66 részből áll. A görög eredetű, latin közvetítéssel elterjedt (többes számú) Biblia kifejezést néhány évszázad elteltével egyes számban kezdték alkalmazni, „könyv” jelentéssel.

³ Az Ószövetség népe a Szentírásból merítette bátorságát, sikerének és boldogulásának ígérteit is: „Mindabból, amit Mózes megparancsolt, egyetlen szó sem volt, amit ne olvasott volna föl Józsué Izráel egész gyülekezete előtt...” (Józs 8,35) „Ne hagyd abba ennek a törvénykönyvnek az olvasását, hanem tanulmányozd éjjel-nappal, őrizd meg, és tartsd meg mindazt, ami ebben meg van írva. Akkor sikerrel jársz utadon, és boldogulsz. Megparancsoltam neked, hogy légy erős és bátor. Ne félj, és ne rettegj, mert veled van Istened, az ÚR.” (Józs 1,8–9)

Ha a Mediterráneum térképén a keresztény patriarchák első székhelyeire tekintünk – Alexandria, Jeruzsálem, Antiochia, Róma és Konstantinápoly városára –, e metropoliszok jellegzetességei jól szemléltetik, miért beszélhetünk Európa zsidó-keresztény és görög-latin gyökereiről. Amint az Újszövetségben olvassuk, „Mózesnek ősidőktől fogva minden városban megvannak a hirdetői, hiszen a zsinagógákban minden szombaton olvassák őt.” (ApCsel 15,21) Nagy Sándor utódainak birodalmában azonban a diaszpóra zsidóság (számos keleti néppel együtt) átvette a görög nyelvet és kultúrát,⁴ de még a Rómában feltárt zsidó és keresztény katakombák feliratainak 70%-a is görög nyelvű volt.⁵ A hellenisztikus birodalmak bukása után Rómának sikerült tartós világbirodalmat létrehoznia (Achaia és Judaea is római provinciává lett) így az Ószövetségi gyökérből eredő, a hellenizmus kultúrájával összefonódó kereszténység a Római Birodalomban vált egyetemessé, azaz katolikus-sá. Az ősegyház székhelyének pusztulását, Jeruzsálem lerombolását követően (Kr. után 70-től) már Rómát, a birodalom fővárosát tekintették a kereszténység központjának,⁶ jóllehet a hívek a „mennyei Jeruzsálem”⁷ váradalmában éltek. A vázolt összefüggések illusztrálására talán Pál apostol életútja a legbeszédesebb, aki Tarsuszban, egy római fennhatóság alá került görög városállam zsidó diaszporájában nevelkedett és Rómában halt mártírhalált. Azokról a zsidó iratokról, melyeket a keresztények Ószövetségnek tekintenek, római polgárként, az Újszövetség nyelvén, görögül tanította, hogy „a teljes írás Istentől ihletett.”⁸ Nagy Konstantin (aki a roskadozó birodalmi központ helyett jó érzékkal hozta létre a róla elnevezett „Új Rómát,” az ezer éven át fennmaradó Konstantinápolyt) a kereszténység mellett is realpolitikusként döntött. Egyik sorsdöntő ütközete előtti látomása, mely szerint a keresztjelében győzni fog, valóban a császári trónra segítette, mert annak a ténynek a felismerésén alapult, hogy az új vallás ereje áthatotta a birodalmat.⁹ Olyan eszmének bizonyult, amely nem csupán feszegette az etnikai, társadalmi és egyéb korlátokat, de arra is alkalmas volt, hogy egyesítsen, hogy rendező elvként szolgáljon. Ahogyan Pál apostol tanította: „Krisztusban nincs zsidó, sem görög, nincs szolga, sem szabad, nincs férfi, sem nő, mert ti mindnyájan egyek vagytok.” (Gal 3,28)

A Palesztinából származó, zsidó hagyományokat átlényegítő kereszténység viszonylag gyorsan latinizálódott, a II. század végén már feltűntek az első latin nyelvű keresztény iratok. A nyelvi fordulat legékeesebb bizonyítéka Szent Jeromos (Hieronymus) bibliafordítása volt, amelynek köszönhetően az európai népek a latin Vulgataból ismerhették meg a zsidóság és a kereszténység szent iratait, az egyetemes kultúra egyik fundamentumát. Hatása azért is felbecsülhetetlen, mert a különböző népeknek azonos vallási, kulturális, erkölcsi, és mentalitásformáló ösztönzéseket adott, amelyek évszázadokon át meghatározták Európa életének külső kereteit és művelődésének belső folyamatait, azonos irányban befolyásolva a földrész társadalmát. A Szentírás volt az „Orbis Christianus” elvi alapja és éltetője, a nemzeti kultúrák termékenyítője, mert a keresztények hite szerint Isten „kijelentését”, testamentumát, törvényeit, üdvözítő szándékát, a világmindenség eredetét, az emberiség múltját és jövődjét egyaránt magában foglalta. Amint egy XVI. századi magyar reformátor összegzi: „Miképpen testamentomnak neveztetik az az könyv és levél, melyben az megholt ember az új fiainak és barátinak vallotta és hadta életében az új javait ...

⁴ Alexandriában például, ahol a Krisztus előtti harmadik században első ízben fordították le a Szentírás jelentős részét héberrel görög, sok-százszázra hellénizálódott zsidó közösség élte. Stephen M. MILLER – Robert V. HUBER: *A Biblia története*. Budapest, 2004. 48–52. (A továbbiakban MILLER–HUBER)

⁵ Maga a latin ábécé is a görögön alapul, a 3. században számos nyugati nagyvárosban (pl. Lyonban) görög volt a liturgia nyelve, sőt ekkoriban még a római pápák sírfeliratai is görög nyelven íródtak. VANYÓ László: *Az Ókeresztény egyház irodalma*. Harmadik átdolgozott kiadás. 1.k. Budapest, 1997. 369.

⁶ VANYÓ László: i.m. 1.k. 27.

⁷ A „mennyei Jeruzsálem” vagy „Új Jeruzsálem” említését lásd Pál apostolnak a Galatákhöz írott levele 4,26, illetve a Jelenések 3,12, és 21,2 stb. alatt

⁸ 2Tim 3,16 és MILLER–HUBER: i.m. 7.

⁹ VANYÓ László: *Az ókeresztény egyház irodalma*. Harmadik, átdolgozott kiadás. 2.k. Budapest, 1999. 425–430.

azonképpen az egész Szentírás Istennek testamentomának méltán nevezetik, mert abban az Isten mind önnönmagát, s mind akaratját megjelenti, ígéretet teszen és hagyja az Ő anyaszentegyházának minden ű lelki és örökké való javait, az megbékélést, bűnbocsánatot, igazságot és örök életet ... Az Ótestamentom nem egyéb, hanem Istennek az Atyákkal tött kötése az Messiás felől ... Az Újtestamentom pedig az Istennek gazdag kegyelmének kiáradása az Kristusban ... Ez az frigy nevezetik ... továbbá evangéliumnak is, azaz örvendetes izenetnek”¹⁰

A biblikus műveltség terjedése

„Nyomatékosan kérlek titeket az Úrra,
 hogy olvassátok fel ezt a levelet minden testvéreink!

1Thessz. 5,2

„Tolle, lege!” – Vedd, olvasd!

SZENT ÁGOSTON¹¹

A latin nyelv nem csupán túlélte az Imperium Romanum bukását, de a birodalom dicsőségének „restaurálására” törekvő keresztény országok közvetítő nyelveként egészen a XVIII. századig uralta a kontinens közigazgatását, egyházi, oktatási és tudományos életét. Az írásbeliséggel kapcsolatos funkciók évszázadokon át egyházakhoz kötődtek, az oktatás egyházi kötelesség és egyben egyházi „belügy” volt egészen a felvilágosult abszolutizmusig. Egy-egy templomépület a maga fizikai valóságában is a települések központjába, szakrális és egyéb vonatkozásban szintén az élet középpontjába került. A Szentírás szövege a szélesebb tömegek számára eleinte főként egyházi szertartások során, a liturgiában kelt életre. Rónay György szavaival „a liturgia a középkori ember életének nagy szabályozója ... nem egyéb, mint Krisztus történetének és ószövetségi előképeinek egyetlen esztendő keretébe való drámai belesűrítése. A templomban tehát ... évről évre lejátszódott a krisztusi dráma magja köré csoportosítva a bibliai történet.”¹² A teljes Biblia a korai századokban nemcsak roppant költséges volt, de méretei miatt nehezen kezelhető is. Egyes szakaszait (először a vasár- és ünnepnapokhoz kapcsolódó részeket) a liturgikus könyvek¹³ tették ismertté.

Egyházi előírások gondosan szabályozták a bibliai szövegek templomi szerepét, kialakították a felolvasandó ó- és újszövetségi részek optimális arányát. Ugyancsak részletes rendelkezések foglalkoztak a szerzetesek szertartások, étkezés vagy lelkigyakorlat alatti, illetve az egyéni, csöndes elmélkedéshez kapcsolódó magánjellegű bibliaolvasásának szabályozásával.¹⁴ A kolostorok közösségeiben tovább éltek az olvasás ősi, hangos és félhangos változatai. Három alaptípust különböztettek meg: „a csöndben *il silentio* végzett olvasást, a *murmurationak* vagy *ruminacionak* nevezett félhangos dűnnyögéssel kísért olvasást ... végül a hangos olvasást, amely, akár csak az antikvitásban ... közel állt a liturgikus recitáláshoz és az énekléshez.”¹⁵ Az Európát átszövő kolostorok hálózata a latin írásbeliséggel együtt a klasszikus kultúrát is átmenekítette. A szerzetesi közösségek azonban elsősorban a Bibliát olvasták mindennapi szellemi táplálékként, az evangéliumi üzenetet, melyet személyre szóló parancsként értelmeztek.¹⁶ Szent Benedek Regulája naponként jelentős időt, legalább két órát rendelt olvasásra, a

¹⁰ ZVARA Edina: „Az keresztény olvasóknak”. *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16-17. századból*. Budapest, Balassi Kiadó, 2003. 153. Gönci György debreceni prédikátor sorai Félégyházi Tamás Újszövetségének 1586-ban kelt előszavából.

¹¹ Szent Ágoston Vallomásaiban örökíti meg, hogy személyes megtérésének közvetlen kiváltója egy szomszédos házból átszűrődő gyermekhang, amely az ő lelki vívódásai idején a „Tolle lege” azaz Vedd és olvasd szavakat ismételte, amely látomás-szerű intés ismét Pál apostol Római leveléhez vezette. Lásd: VANYÓ László: i.m. 2.k. 691. és *Tolle, Lege! Vedd, olvasd!* Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2002. 3.

¹² *A Biblia világa*. Szerk. bev. Rapcsányi László. Budapest, 1972. 269.

¹³ Miskönyvek, breviáriumok, graduálék, antifonáriumok, lekciónáriumok, evangelistáriumok, zsolttároskönyvek.

¹⁴ Jacqueline HAMESSE: *Az olvasás skolasztikus modellje*. In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. : i.m. 115–116. A kérdés gazdag irodalmából lásd Saintvictori Hugó: „A Szentírás olvasásában követendő módszerről és rendszerről.”

¹⁵ Uo. 116.

¹⁶ VANYÓ László: i.m. 2.k. 500–501.

szerteszét emellett a százötven zsoltárt is minden héten végig énekelték.¹⁷ Ez a rendszeresség és elmélyültség kimagasló szövegismerethez juttatott, igen gyakran a Szentírás hosszabb részeinek memorizálását eredményezte. (Cassiodorus környezetében a Biblia „fejből” való ismerete szinte elvárás volt.) A szerteszét meditatív olvasása az imádság alapvetése, tulajdonképpen az imádság része volt. Nagy Szent Gergely számára „az olvasás ... a szöveggel folytatott dialógust” jelentette, mert „csak a Bibliával szóba elegyedve juthatunk el a felszín mögött elrejtett gondolatokhoz.”¹⁸ A keresztény hermeneutikában igen korán elkülönültek a különféle allegorikus, tipologikus, szimbolikus olvasásmódok, elváltak egymástól a szó szerinti, a történeti, az erkölcsi és a jelképes jelentésrétegek. A teológusok mind az Ó,- mind az Újszövetségben igyekeztek feltárni a másik Testamentumra vonatkozó utalásokat.¹⁹

A Biblia Európa legfontosabb szellemi tápláléka volt egészen a XVIII. századig. Az írástudatlanokhoz a templomban hallható Ige mellett (évszázadokkal Comenius *Orbis Pictusa* és a szemléltető oktatás „felfedezése” előtt) lélekemelő vagy elrettentő képek vitték közel üzenetét (faragványok, freskók, szobrok és oltárképek, esetleg Biblia Pauperumok ábrái). A liturgiai gyakorlatnak köszönhetően azonban a Biblia tartalma és szellemisége már az első nemzeti nyelvű fordítások ki nyomtatása, tehát a Szentírás tömeges elterjedése előtt széles körben ismertté vált. Népszerűsítése terén Magyarországon még a XVII. század elején is szerepet játszottak a templomokban és azokon kívül énekelt, olykor vásárokon és lakodal-
makban is előadott bibliai históriák, melyek a régi magyar hősi énekek hagyományait elevenítették föl, máskor ismert középkori dallamok könnyítették befogadásukat.²⁰ Hasonló jelenségekkel Európa-szerte találkozhatunk: a jelenkori passiójátékok bibliai témájú középkori színjátékok százainak emlékét őrzik.²¹

A leghatékonyabb ismeretközvetítő azonban a kezdetektől az iskola lehetett, amely az egyház veteményes kertje volt („seminarium ecclesiae”). Az iskolán belül a filozófia a teológia előrehaladását segítő szolgálóleány szerepét játszotta (az ösvényt megvilágító, fáklyát hordozó „ancilla theologiae” szerepét). Mit jelent ez a számtalanszor hallott mondat? Nem mást, minthogy a műveltségre vágyó keresztény embernek alaposan fel kellett vértéznie magát a hittudomány művelése érdekében, mert a keresztény tudományhoz a hét szabad művészet és a filozófia elsajátítása után vezetett út. (Segítette ez a képzési forma a klasszikus műveltség és a keresztény gondolkodás közötti különbségek áthidalását is. Az európai felsőoktatásban mindenesetre hosszú évszázadokon át a filozófiai tagozat befejezése képesített a teológiai stúdiumok megkezdésére. Már a híres alexandriai katekhéta iskola szellemi irányítói hasonló álláspontot képviseltek, majd Hrabanus Maurus is megerősítette, hogy a tudás akkor értékes, ha azt a tudományt segíti, „melynek mindent kimerítő foglalatra a Szentírás.”²² Szent Ágoston *De doctrina Christiana* c. művében szintén abból a szempontból elemzi a különféle tudományágakat, hogy azok mennyiben szolgálják a Szentírás megértését.²³ Ez a gondolat a felvilágosodás koráig jellemzi az európai nevelés fő irányát. Az üdvösség, az örök élet a szekularizáció kiteljesedéséig a társadalom központi kérdése volt. A bibliaolvasás célja és legfőbb értelme éppen a lelki üdvösség megszerzése volt, és ez a végső cél évszázadokon át ösztönözte az iskolát. A Biblia minden évfolyamon szerepet játszott, és korántsem csupán a vallási és erkölcsi nevelés keretei között. Már az írás-olvasás elemi taní-

¹⁷ VÁRSZEGI Asztrik: *Pannonhalma a magyar kultúrában*. (<http://www.korunk.org/oldal.php?ev=2008>) és Bánhegyi B. Miksa: *Magyar bencés könyvtárak a középkorban*. (http://www.bencses.hu/z/paradisum/tan21_h.htm)

¹⁸ MALCOLM PARKES: *Olvasás, írás, interpretálás. A kora középkor szerzetesi gyakorlata*. In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*.: i.m. 106.

¹⁹ FABINY Tibor: *A keresztény hermeneutika kérdései és története*. Budapest, 1998. 55. és MILLER–HUBER: i.m. 102

²⁰ NEMESKÜRTY István: *Magyar Bibliafordítások Hunyadi János korától Pázmány Péter századáig*. Budapest, 1990. 133–143. (A megverselt, énekelt Biblia c. fejezet.)

²¹ MILLER–HUBER: i.m. 140–141.

²² FINÁCSY Ernő: *A középkori nevelés története*. Budapest, 1985. 10.

²³ Uo. 77.

tásában alkalmazták a Zsoltárok könyvét, amely „a gyermekek első olvasmánya és másolási feladata” volt.²⁴ A felsőoktatás igényeit követve híres egyetemek professzorai tagolták részekre a Szentírás könyveit, írták az első kommentárokat és konkordanciákat – a bibliai kifejezések betűrendes mutatóit. Hatalmas fordulatot hozott a bibliai tudományokban, hogy az „ad fontes” elvét követő humanisták nem érték be a latin verzió elemzésével, és az eredeti nyelvek felé fordultak. Törekvésük az oktatási struktúrára is visszahatott, Lorenzo Valla és Erasmus hatására létesült a bibliai „szent nyelvek” tanulmányozására a Collegium Trilingue Lovaniense vagy a Collège de France.²⁵ A biblikus képzést a humanisták módszerei alapján mélyítette el a Sola Scriptura alapelveit valló reformáció. Melanchthon egyenesen a teológia előcsarnokának nevezte a filológiát, Luther szintén azt kívánta, hogy „a művelt ember a Bibliát azokon a nyelveken olvassa, melyeken az Isten kinyilatkoztatta magát.”²⁶ Évszázadok pedagógiai tanulságait összegzi Comenius: „Sohase szűnjön meg a nevelés arra törekedni, hogy a gyermek állandóan érezze az örökkévalósággal való összefüggését... A legelső és legfontosabb, ami ezt a végcélt szolgálja, a Szentírás. Ez legyen minden keresztény iskola alfája és omegája.”²⁷ A hazai protestáns kollégiumok könyvtári jegyzékei szintén arról tanúskodnak, hogy a képzésben Magyarországon is érvényesült a tekintélyes európai teológusok hatása, az ő kommentárjaik, magyarázataik éppen úgy az oktatás „törzsanyagát” képezték, mint Vatablus, Pagninus, Tremellius, Franciscus Junius, és Beza (bibliafordítóink által is előszeretettel használt) igényes latin, görög, és héber bibliakiadásai.²⁸ A reformáció következményei, a nemzeti nyelvű bibliafordítások sokasodása, az anyanyelvű liturgia, és ezzel egyidejűleg a kor nagy technikai vívmánya, a nyomdászat az iskolákon kívül is hatékonyan segítette e folyamat kiteljesedését.

Biblia, könyv, nyomtatás

*„Soha egyébként meg nem tanulhatod, mi legyen az Isten mi legyen a bűn és halál, mi képpen és mi által legyen ... az örek halálból való megszabadulás ... mi legyen a jó és mi a gonosz cselekedet ... Kevés beszéddel: Egyéb tudomány nélkül üdvözülhetsz, de enélkül soha, semmiképpen sem ... Az Úristen az ő népével való kötését e Szent Bibliába jelentette meg és abba adta előnkbe, hogy értsük az ő akaratját és arra igyekezzünk, hogy mi is az ő népe között találtassunk.”*²⁹

GYULAI ISTVÁN, Kolozsvár, 1551.

A kereszténység igényei nemcsak ösztönözték az írásbeliség terjedését, de formai értelemben is változást hoztak a könyvkultúrában. A könyvtekerceket felváltó, mai könyvhöz hasonló, lapozható kódex a rómaiak találmánya volt, de éppen akkor kezdett elterjedni, amikor az első latin nyelvű keresztény iratok feltűntek. A görög világban az új forma áttörése három évszázaddal később következett be. A kódex előnyei közé tartozott a gazdaságosság (a lap mindkét oldalára írhattak) a könnyebb áttekintés és a jobb visszakereshetőség, illetve a terjedelmesebb szövegek könnyebb kezelése. Az új irodalom és a hagyományos „tekerckultúra” útjai elváltak, a keresztények formai választása azonban csak a Szentírás szövegére vonatkozóan volt kizárólagos érvényű,

²⁴ Malcolm PARKES: Olvasás, írás, interpretálás. In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. i.m. 99.

²⁵ ZVARA Edina: i.m.12.

²⁶ Hasonló elvárásokról olvasunk Rabelais-nál: „elvárom és akarom, hogy a nyelveket tökéletesen sajátítsd el, először a görögöt ... másodszer a latint s azután a Szentírásra tekintettel a hébert”. FINÁCZY Ernő: *A középkori nevelés története*. Budapest, 1985. 118. és 210.

²⁷ *Didactica Magna*-t idézi FINÁCZY Ernő: *Az újkori nevelés története*. Budapest, 1986. 32.

²⁸ HELTAI János: A protestáns magyar Biblia XVII. század eleji könyvtári kultúránkban. In: *Emlékkönyv a Vízolgyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Budapest, 1990. 172. Heltai János kutatásai szerint a korai könyvjegyzékek a szövegben említett európai kiadásokban gazdagok, a magyar nyelvű Bibliák inkább a Coetus tulajdonában voltak.

²⁹ ZVARA Edina: i.m. 77–80. GYULAI István: *A Bibliának első könyve*. Kolozsvár, 1551.

miközben a világi tartalmú könyveket tekercs formájában is használták.³⁰ Ha az iménti jelenséget a ránk maradt források felől közelítjük meg, az „ellenpróba” rendkívül meggyőző: a második századból fennmaradt 870 kódex között mindössze 14 olyan példány létezik, amely nem keresztény iratot tartalmaz.³¹

Európának volt olyan időszaka – a korai középkorban –, amikor kizárólag egyházi közegben keletkeztek könyvek. Arra is ismerünk példát, hogy kifejezetten a kereszténységnek és a bibliafordításnak köszönhető egyes népek írásbelisége. A Krisztus utáni IV. században Ulfilas (Wulfila) görög és latin betűk felhasználásával alkotta meg a nyugati gótok ábécéjét, majd a Biblia jelentős részét lefordította. Az V. században Örményországban, a világ első keresztény államában egy Mesrop nevű szerzetes szintén a bibliafordítás érdekében alkotta meg az örmény ábécét, majd később a grúz írásjeleket, a grúz Biblia lefordításához. Hasonló szerepük volt Cirill és Method szerzeteseknek a szláv népek történetében. A latin írásbeliséget és a könyv-formát a magyarság is a kereszténység felvételével vette át. Legkorábbi írott forrásunk az Evangélium vasárnaponkénti hirdetéséről,³² a Biblia liturgiai szerepéről az 1114. évi esztergomi Zsinatról maradt ránk, a templomi szertartásokon való részvételt azonban már Szent István I. törvénykönyve előírta. A liturgia a bibliai olvasmányokkal együtt latin nyelvű volt, az evangéliumot a prédikáció keretében előszóban fordíthatták, azaz „magyarázták” a híveknek. A magyar bibliafordítás folyamata tehát a szóbeliségben kezdődött. Az anyanyelvű bibliai szövegek iránti igény természetesen egyházi részről is felmerült, először a latinul kevésbé tudó apácáknál.

Napjainkig sokan, számtalanszor vélekedtek úgy, hogy a Biblia az a kiadvány, amely a világon a legtöbb nyelven, a leggyakrabban, a legnagyobb példányszámban jelent meg. Egyáltalán nem véletlen, egyértelműen jelzi a tömeges igényeket, hogy Gutenberg néhány aprónyomtatvány után (üzleti megfontolásból is) a Szentírás kiadását választotta találmánya sikerre vitelére. Az Ősnyomtatványok Világkatalógusa szerint az 1450-es évektől a század végéig megjelent különféle bibliakiadások száma meghaladja a kétszázat, a teljes Vulgata kiadások száma is kilencven fölött van.³³ 1526-tól gyors egymásutánban követték egymást a reformáció ösztönzésére született holland, zürichi német, olasz, genfi francia és angol fordítások, és valóban lenyűgöző a Biblia megjelentetése kapcsán létrejött kiadói struktúra: „Luther német Bibliája több mint 400 teljes vagy részleges kiadásban jelent meg 1546-ban bekövetkezett haláláig.”³⁴ Az iméntiek értelmében az sem lehet véletlen, hogy az első teljes egészében magyar nyelvű könyv, melyet külföldön nyomtattak, és az első magyar nyelvű, Magyarországon kiadott könyv egyaránt bibliafordítás volt.³⁵

A XVI–XVII. századi magyarországi nyomdák kutatója az anyanyelvű Biblia megjelentetésére irányuló törekvést tekinti a legfontosabb ösztönzőnek a hazai tipográfiai fejlődésében és terjedésében. Borsa Gedeon arra is felhívta a figyelmet, hogy az első hazai műhely, amely folyamatosan üzemelt, az a kolozsvári officina volt, amely a teljes magyar Biblia kiadását tűzte célul, és tervét nagyrészt (hat könyv kivételével) teljesítette is.³⁶

³⁰ Guiglielmo CAVALLO: *A volumentől a codexig. = Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban.* i.m. 89–90. ill. 22–23.

³¹ MILLER–HUBER: i.m.88.

³² BOTTYÁN János: *A magyar Biblia évszázadai.* Budapest, 1982. 12. „In omni dominico die in maioribus ecclesiis evangelium et epistola et fides exponantur populo.”

³³ MILLER–HUBER: i.m. 162.

³⁴ Jean-François GILMONT: *A reformáció és az olvasás.* In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban.* i.m. 241.

³⁵ ZVARA Edina: i.m. 35. és 46. (Komjáti Benedek Az Szent Pál levelei, Krakó, 1533. és Sylvester János Újtestamentuma, Sárvár-Újsziget, 1541.)

³⁶ BORSA Gedeon: *A magyar Biblia és a könyvnyomtatás a 16-17. században.* Theologiai Szemle, 1990/3. 160–161.

„A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a XVI. században”

„Ez világtul elvetett, hagyatott árvák vagyunk ... mint a mészárszékre vitt juhok. De az Isten kegyelme, lölke, az Krisztus, az Istennek igéje el nem hágy, veliink vagyon, mind világ végezetig ... Az Isten igéjének világossága napról napra jobban világoskodik ... mindenféle nyelven szól az ú népének ... Pápa megtiltotta, hogy a paraszt ne olvassa s ne értse a Bibliát. A Jehova Elóhim pedig ... mindennek parancsolja, hogy tudakozza az Írást.”³⁷

MELIUS PÉTER Jézus Krisztus szolgája

Bő két évtizede élénk visszhangot keltett Péter Katalin alfejezetünk címében is idézett előadásával, amely a nemzetközi szakirodalomban dúló vitákat továbbgondolva törekedett korábban megkérdőjelezhetetlen tételek cáfolatára.³⁸ Mivel fontos kérdéseket leegyszerűsített, sokakat késztetett válaszra, így az eszmecsere ma is egyenesen a kérdés lényegéhez, neuralgikus pontjaihoz vezet. A „vitaindító” szerint a bibliafordító Luther feladta eredeti programját, elrettent a német parasztháború rajongóinak szektás szövegértelmezéseitől, ettől kezdve a katekizmust, „a tanulatlanok Bibliáját” részesítette előnyben. Kétségtelen, hogy az a Luther, aki szerint „egy egyszerű laikus a Szentírással felfegyverkezve felette áll a Biblia nélküli pápának vagy bíborosnak”, módosított korábbi álláspontján.³⁹ A magyarországi helyzetet ezzel szemben úgy összegzi a szerző, hogy a hazai protestánsok „megőrizték ugyan a bibliaolvasás mindenkinek szóló erasmusi programját, de nem hajtották végre.” A válaszcikkek szerint a protestáns vezéregyéniségek valóban felléptek a szeparatizmusba torkolló önkényes bibliamagyarázat ellen, és biblikus alapon hangsúlyozták az Igehirdetés, a lelkészi igemagyarázat szükségességét, ez azonban egyáltalán nincs ellentétben a Biblia egyéni olvasásával, melyet soha és egyáltalán nem elleneztek.⁴⁰ Az anabaptista bibliamagyarázók hatására, korai álláspontjukhoz képest Zwingli, Kálvin és Béza esetében is fokozott óvatosság érzékelhető. Eleinte az egyetemes papság elvéből levezethető abszolút szabadságot hirdették (hogy minden aláztos keresztény képes az evangélium helyes értelmezésére) később a protestáns vezetők is gyakran hangsúlyozták a képzett teológusok kulcsszerepét, de ez a fordulat nem változtatott álláspontjuk lényegén. A magyar reformátorok közül többen idézték Chrysostomust, aki a Bibliát a „lélek orvosságának” nevezte, a katolikus Káldi György szintén a legjobb gyógyszerhez hasonlította a Szentírást, de tudatában volt annak, hogy a felkészületlenek kezében minden gyógyszer méreggá válhat.⁴¹ Bár naponként éltek vele, Szentírást sem a reformáció előtt, sem utána nem tekintették „könnyű falatnak.” Kálvin maga is „vaskos héjú kenyérnek” mondta egy prédikációjában, és Pál apostol tanításaira hivatkozva hirdette, hogy „nem elegendő, ha ki-k magányosan olvas ... az is szükséges, hogy ... a prédikációt hallgassuk.”⁴²

A magyar reformáció jelentős alakjai azonban kivétel nélkül ugyanabban a szellemenben szóltak a kérdéstről, mint az 1563-as Tarcaltordai Hitvallás: „Valaki a szent könyveknek olvasását az emberektől megtiltja, tudja meg, hogy azoktól minden bizonyos vigasztalásnak és idvességnek reményét elveszi”.⁴³ Melius egyenesen átkozta

³⁷ ZVARA Edina: i.m.138.

³⁸ PÉTER Katalin: *A Bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században*. Századok, 1985/4. 1006–1027.

³⁹ MILLER–HUBER: i.m. 167.

⁴⁰ Zsindely Endre, Barcza József, Szigeti Jenő, Fabiny Tibor, Márkus Mihály és Fekete Csaba válaszait lásd a *Theologiai Szemle*, 1985/6. 335–347. lapjain.

⁴¹ Károli Gáspár is idézte Chrysostomus „gyógyszeres” hasonlatát, Helmtai Gáspár Zsoltárkiadása előszavában „a Szentléleknek gyönyörűséges patikájának” nevezte a Bibliát. Lásd ZVARA Edina: i.m. 178. és 121. Káldi György figyelmeztetését lásd: uo. 223.

⁴² Az olvasás kultúrtörténete: i.m. 247.

⁴³ Idézi Barcza József és Szigeti Jenő. *Theologiai Szemle*, 1985/6. 341.

azokat, akik tiltották a laikusok bibliaolvasását,⁴⁴ de Károli Gáspár is egyértelmű véleményt nyilvánított: „olvassák, hányják-vessék mindenek, szegények, gazdagok, kicsinek, nagyok, férfiak és asszonyi állatok.”⁴⁵ A reformáció századában kétség kívül hatalmas akadályok tornyosultak a Biblia tömeges, egyéni használata útjában, de egyáltalán nem a reformátorok aggodalmai akadályozták a Szentírás szélesebb körben való terjedését. Az ügyet először a lassan készülő hazai fordítások, a megfelelő nyomdák hiánya, a megfizethetetlenül magas árak, az alacsony példányszámok késleltették, legfőképpen az írni-olvasni tudó népesség csekély aránya lehetetlenítette el, az eddigiek hátterében pedig a három részre szakadt ország leírhatatlan nyomorúsága, létbizonytalansága is ott található. A felsorolt tényezők oda vezettek, hogy a reformáció századában az elesettebb lelkészek a középkori papsághoz hasonlóan működtek: Bibliájuk maguknak sem lévén, kivonatokkal álltak szószekekre. Melius ingerülten foglalt állást a perikópa⁴⁶ rendszer továbbélésével szemben: „a kivonatok mormolása és ismételtetése restekké és tudatlanokká, mintegy röghöz kötöttekké teszi a pásztorokat.”⁴⁷

Az említett hiányosságok következtében a Vizsolyi Biblia megjelenése után sem ritka, hogy a lelkészi kar képzetesebb, nyugati egyetemeken tanult tagjai külföldi bibliakiadásokkal a kezükben, a textust a szószéken lefordítva prédikáltak. Különös módon, a hagyományos liturgiai elemek továbbélése szintén hátráltatta a teljes Biblia térnyerését. Czeglédi Sándor hívta fel a figyelmet arra, hogy a reformáció előtti liturgiából megőrizték a gyülekezetek által megszokott biblikus részleteket, noha kétségkívül döntő változás jele volt, hogy ezeket már (a zoltárokkal és a „deák himnuszokkal” együtt) magyarul énekeltek, de a folytonosság jeleként a gregorián dallamokat is megőrizték.⁴⁸ Így történhetett, hogy hazánkban csak a XVII. századi puritánok teremtették meg az írástudás arányaihoz képest „tömeges” bibliahasználat feltételeit, majd fokozatosan eltüntetve a perikópa rendszer nyomait, a teljes Szentírást a közösség és a családok életének középpontjába helyezték. A protestantizmus változtatott ugyan a Biblia „szakralizált,” klérushoz kötődő felfogásán, de nem a reformáció általában, hanem annak puritán válfaja vitte igazán közel a laikusokat a Szentírás szövegéhez. Világiak intenzív bibliaolvasási szokásainak számos leírását ismerjük, közismert személyiségek, erdélyi fejedelmi családok esetében gyakran van írásos nyoma annak, hogy életük során nem ritkán húszegynéhány alkalommal olvasták végig a Szentírást.⁴⁹ Emellett a családtagjainak, cselédeinek felolvasó gazda vagy gazdasszony irodalmi említésével is találkozhatunk.⁵⁰ A Bibliával kialakított mindennapos kapcsolat később igen könnyen változhatott az olvasás általános szenvedélyévé.

⁴⁴ CZEGLÉDI Sándor: *A Vizsolyi Biblia a XVII. századi magyar református igehirdetésben*. In: *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Budapest, 1990. 139.

⁴⁵ ZVARA Edina: i.m. 177.

⁴⁶ Az istentiszteleteken felolvasandó bibliai szakaszok. Az egyes ünnepekhez rendelt bibliai helyeket az ún. perikópás könyv tartalmazta. A kivonatos gyűjtemények, „florilegiumok” készítése a könyvek ritkasága és drágasága folytán általános középkori gyakorlat volt, amely kétségkívül elszegényítette a tudományt és az igehirdetést egyaránt.

⁴⁷ CZEGLÉDI Sándor: i.m. 144.

⁴⁸ Uo.: 142.

⁴⁹ BARCZA József: *Bethlen Gábor, a református fejedelem*. Budapest, 1980. 72. és MONOK István – HAPÁK József: *A Bibliás Rákócziak*. Budapest, 2006. 20–21. és 98–99.

⁵⁰ CZEGLÉDI Sándor: i.m. 147.

⁵¹ *Tolle, lege! Vedd, olvasd!* Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2002. 9.

„Si Lyra non lirasset, Lutherus non saltasset” –
Ha Lyra nem zengett volna, Luther sem táncolt volna.⁵¹

Nicolaus de Lyra XIV. századi ferences szerzetes Vulgata kommentárjai olykor vitára készítették Luthert, de filológiai értelemben hozzájárultak a reformáció előkészítéséhez. Érzékelhető a kapcsolat egyes erasmista és protestáns bibliafordítások, sőt Erasmus és Luther munkái között is. A folytonosság csaknem ugyanolyan lényeges, mint az új elemek hatása. A kérdés azért is szót érdemel, mert a közvélekedés a mai napig szinte vizsgálódás nélkül kapcsolja a reformáció (vagy előreformátorok) kezdeményezéseire a Bibliával kapcsolatos eredményeket. Tény, hogy a protestantizmus kizárólag akkor tekintett érvényesnek bármiféle hittételt, ha az a Biblia alapján igazolható volt, mindent a Biblia „zsinórmértékével” kívánt mérni és mindent a Szentírás „próbakövén” vizsgált. Jellemzi a bibliahasználat elvi és gyakorlati jelentőségét, hogy a zürichiek Zwingli reformátori munkásságának kezdetét a perikóparendszer félretételétől, a „lectio continua”, a nemzeti nyelvű Szentírás folyamatos olvasásától és magyarázatától számítják.⁵² Luther fordítása azonban mégiscsak a tizennyolcadik volt a németnyelvű Bibliák sorában... Ami a magyar bibliafordítások ügyének előmenetelét illeti, az egymást követő korai, kéziratos részfordítások között ugyanúgy kimutatható a folytonosság, mint ahogy a kódexek is hatottak a későbbi, nyomtatásban megjelent úgynevezett erasmista próbálkozásokra. Csapodi Csaba például a Jordánszky- és Érdy-kódex Pesti Gábor és Sylvester János kiadványaira gyakorolt hatását állapította meg,⁵³ Mészöly Gedeon pedig a Münchener-kódex részleteit ismerte föl a Döbrentei-kódexben, míg az utóbbival helyenként szó szerint azonosnak találta Komjáti Benedek Szent Pál fordítását.⁵⁴ A szóbeliségben rögzült bibliai fordulatok szilárd meggyökerezését mutatja, hogy a XII. század második felében keletkezett Praykódex „figura etymologicája,” a Halotti Beszéd jól ismert fordulata (a „halálnak halálával halsz”) a Jordánszky-kódexben és a Vizsolyi Bibliában (évszázadokkal később is) változatlanul maradt ránk, jóllehet az eredeti szövegben semmi nem indokolja a magyar változat hármass alliterációját.⁵⁵

A vallási reform (és a Szentírás gyors terjedése) sokat köszönhetett egy „kommunikációs forradalomnak,” a nyomdászat fellendülésével való időbeli egybeesésének.⁵⁶ Ezen a téren is a folytonosság jelentőségére utal, hogy Gutenberg találománya kivétel nélkül ismert technikai részletek zseniális összekapcsolásán alapul, a kéziratok jellegzetességeit szorgosan utánzó nyomdászokban pedig csak két generáció után tudatosult mesterségük eredetisége. Ráadásul a nagy tételben másoltató reneszánsz könyvkereskedők törték az utat, a „spekulációs céllal” előállított kéziratos műveket módszeresen reklámozták és később együttműködtek a nyomdászokkal, gyakran maguk is nyomdászmuhelyt alapítottak.⁵⁷

A nemzetközi szakirodalom ma már elveti „az írás vallásaként felfogott s a bibliai szöveg egyéni olvasásán alapuló protestantizmus, illetve a szó és hallás, tehát a papi közvetítés vallásának tartott katolicizmus” szembeállítását.⁵⁸ A szóbeliség ugyanis soha nem szorult háttérbe a protestantizmusban sem, hiszen a biblikus tanítás szerint „a hit

⁵² MÁRKUS Mihály: i.m. (*Theológiai Szemle*. 1985/6.) 344.

⁵³ Pesti Gábor (Krakkó, 1536.) és Sylvester János *Újtestamentuma*, (Sárvár-Újsziget, 1541.) Lásd: CSAPODY Csaba: *A Jordánszky-kódex*. Budapest, Helikon, 1984. 16. (Kísérőtanulmány a hasonmás kiadáshoz.)

⁵⁴ Komjáti Benedek *Szent Pál levelei*, Krakkó, 1533. Idézi BOTTYÁN János: *A magyar Biblia évszázadai*. Budapest, 1982. 17. és 35.

⁵⁵ Az 1516 és 1519 között keletkezett Jordánszky-kódexben: „mert valamely napon ejendöl, halálnak halálával halsz meg.” *A Vizsolyi Bibliában*: „Mert valamely napon abban éien-dél, halálnac halaláual halsz.” Új protestáns fordításban: „a jó és rossz tudásának fájáról nem ehetsz, mert ha eszel róla, meg kell halnod.” (1Móz 2,17) Lásd még: A. MOLNÁR Ferenc: *A legkorábbi magyar szövegemlékek*. Debrecen, 2005. 34-36.

⁵⁶ Köleséri Sámuel, a *Váradai Biblia* szövegének gondozója szerint: „A könyvnyomtató betűk, noha némák, de mégis hangosabban kiálthatnak az Isten népének füleiben a leghangosabban kiáltó tanítóknál.” G. SZABÓ Botond: *A debreceni nyomdászat évszázadai*. *Hitel*, 1992/9. 26.

⁵⁷ Anthony GRAFTON: *A humanista olvasás*. In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. i.m. 211-212. és 240.

⁵⁸ Guiiglielmo CAVALLIO–Roger CHARTIER szerkesztői bevezetése. *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. i.m. 37.

hallásból van, a hallás pedig Isten igéje által”⁵⁹. Az istentisztelet két fő alkotó eleme közül azonban a protestantizmus valóban az igemagyarázó szerepet, a katolicizmus pedig az eucharisziát hangsúlyozta jobban.⁶⁰ Természetesen valamelyik alkotóelem eltérő hangsúlya a két változatban nem jelenti azt, hogy bármelyikük mellőzte volna a látható Igét (eucharisziát, az Úrvacsora sákramentumát) sem azt, hogy ne tekintené fundamentumának az írott és hallható Igét, a Szentírást. A hermeneutikai irodalom mindenesetre nyilvántartja „a kép és a szó, a szem és a fül, a látás és a hallás, a fény és a hang” „vizualitás és oralitás”, látvány és látvány ellenesség, „pictura és scriptura”, képközpontúság és szóközpontúság, a „misztika és prófécia”, a „manifesztáció és proklamáció”, az „ikonolatria és bibliolatria” (képimádat és bibliaimádás) konfliktusait.⁶¹

Az eredendő különbségeket felerősítették a Tridenti Zsinat (1545–1563) határozatai, melyek a Biblia mellett a tradíciót is szentesítették, majd a latin Vulgatát nyilvánították a Szentírás egyedüli autentikus változatának, kijelentve, hogy a „szentség eléréséhez nincs szükség a szent szövegek közvetlen tanulmányozására.”⁶² A tridenti szövegek még nem tiltották a laikusok bibliaolvasását és a nemzeti nyelvű fordításokat, sőt IV. Pius 1564-ben „tudós és jámbor” embereknek, püspöki engedéllyel jóváhagyta az anyanyelvű Biblia olvasását. VIII. Kelemen pápa viszont 1593-ban visszavonta a püspökök mérlegelési jogkörét, a nemzeti nyelvű Szentírás engedélyezését, így a bibliafordítások ezután a tiltott könyvek jegyzékére kerültek. Káldi György sorai magyar nyelven is megvilágítják a heves válaszreakció hátterét: „Sokan ... azt felelik, hogy ők sem Lutherrel, sem Kálvinussal nem gondolnak, hanem csak az egy Szentíráshoz tartják magokat, meg nem gondolván, hogy az Írásnak hamis értelméből származtak minden eretnkségek...”⁶³ XIV. Benedek csak százötven évvel később, 1757-ben engedélyezte a bibliafordítások használatát, addig a nép nyelvén még a miséken is kizárólag akkor énekelhették az evangéliumot, ha „magyarázat kísérte.”⁶⁴ Egyes országokban, főként Itáliában és Spanyolországban kétszáz éven át csak a klerikusok latin Bibliái lehettek használatban. Ehhez az állapothoz képest hatalmas fordulatot hozott a nemzeti nyelvű fordítások sorát közreadó francia reformkatolicizmus, a gallikanizmus, a janzenisták és az ún. „Port-Royal-i iskola” fellépése, akik minden katolikus erkölcsi kötelességének mondták a Szentírás olvasását. A francia püspökök ezután már a laikusok szabályozott és ellenőrzött olvasásának elvét támogatták. A helyzet fokozatosan enyhült, de a katolikus hívek és a Biblia kapcsolatának útjából meglehetősen későn, a II. Vatikáni Zsinat hatására hárult el minden akadály.⁶⁵

Bár Péter Katalin kétségbe vonta „a Biblia olvastatása útján gyakorolt művelődéstörténeti hatást” a XVI. századi Magyarországon, az anyanyelvű protestáns népszerűsítő kiadványok aranykorával kapcsolatban igen lényeges kérdésre irányította a figyelmet.⁶⁶ Nem vizsgálta ugyanakkor a magyar könyvtermés biblikus összefüggéseit, többek között a bibliai széphistóriák arányát sem. A téma szempontjából az sem mellékes, hogy Sylvester János társaihoz hasonlóan (Melanchthon szellemében) egyenesen Újszövetsége előkészítésének mondja nyelvtanát, Dévai Bíró Mátyás pedig szintén a Bibliához vezető szándékaival magyarázta helyesírási tankönyvének kiadását.⁶⁷ A liturgia magyar vagy latin nyelvének döntő hatásán túl, az oktatás (évszázadok távolából) jelentéktelennek tűnő sajtóságaiból is jellegzetes felekezetközi különbségek adódtak.

⁵⁹ Pál apostol Rómabeliekhez írott levele 10 fejezetének 17. verse.

⁶⁰ ZSINDELY Endre: i.m. 339.

⁶¹ FABINY Tibor: *A keresztény hermeneutika kérdései és története*. Budapest, 1998. 80. és 92.

⁶² Dominique JULIA: *Az olvasás és az ellenreformáció*. In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. i.m. 268.

⁶³ ZVARA Edina: i.m. 222.

⁶⁴ Dominique JULIA: *Az olvasás és az ellenreformáció*. In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. i.m. 273.

⁶⁵ Lásd pl. a Katolikus Lexikon megjegyzését a Szentírás olvasásának szabályairól és a bibliatársulatokról. *Magyar Katolikus Lexikon*. Budapest, 1993. 825.

⁶⁶ PÉTER Katalin: i.m. 1024.

⁶⁷ „Üdvösnek véltem, mielőtt művemem, a magyar nyelvű Új testamentumot közreadnám, megírjam ezt az előtanulmányt” – írja Sylvester János (a *Grammatica Hungarolatina*, 1539.) latin nyelvű ajánlásában. „Hogy ak kösség es olvashassa a Szent írást, nagy segítséget téssznek am mi nyelvönkre fordított könyvek. De az írásra ab betűinek esmerete, és az olvasásnak tudása utonk. Meg kell azért azt nekönk tanulnunk, hogy olvashassuk mindnyájan az Szent írást” – mondja Dévai Bíró Mátyás (*Orthographia Ungarica*, 1549.). Mindkét előszót idézi: SEBESTYÉN Árpád: *Régi bibliafordításaink hatása nyelvünk fejlődésére*. In: *Történelem, régészet, néprajz. Tanulmányok Farkas József tiszteletére*. Debrecen, 1991. 473.

⁶⁸ Kazinczy Ferenc *levelezése*. Budapest, 1880. 1.k. 395–396.

Napjainkban igen sokan a reformátusság etnikai összetételére vezetnek vissza a „kálvinizmus, mint magyar vallás” XVIII. századi közhelyét. Kazinczy viszont azt írja: „A’ kálvinista Universalis nyelve a’ Magyar ... Én ennek forrását az Oskolákban találok.”⁶⁸ Ez az állítás meglehetősen merészen hat, mert a latin tanítási nyelv magyarra váltása református közegekben is komoly nehézségekkel járt a XVIII. század végén.⁶⁹ Neveléstörténeti források mégis megerősítik Kazinczy állítását, Báróczi Sándor ráadásul részleteiben is pontosította a fogalom eredetét: „A kálvinisták mind magyarul tanulják keresztyéni leckéjüket ... úgy, hogy egész Magyarországon minden religión való község a kálvinistákét magyar vallásnak nevezi.”⁷⁰ A diákságra is kötelező templomi szertartások mellett, a vallással kapcsolatos, igen komolyan vett stúdiumok számottevő része magyar nyelvű volt a reformátusoknál. (Természetesen ez nem vonatkozott a református főiskolák latinul oktató teológiai szaktárgyaira!) Az elemi ismereteket oktató (vernacularis, trivialis) népiskolákban egyébként felekezettől függetlenül magyarul folyt a katekézis, éneklés, írás, olvasás tanítása. A latin nyelv dominanciája a felsőfokú képzésre előkészítő iskolatípusokban kezdődött, ahol rövid előkészítés után felekezettől függetlenül mindenütt betiltották az anyanyelv használatát. Az 1777. évi Ratio Educationis szerint a kisgimnáziumokban pl. másfél év után volt tilos a magyar beszéd. Két tanévvel később ugyan, de a grammatisták osztályától ugyanígy volt ez a Debrecenhez kötődő református iskolákban is, viszont a képzésen belül számos olyan kivételről tudunk, melyek jórészt a vallás tanításához kapcsolódtak. A tanulókat ráadásul iskolán kívül is anyanyelvű bibliaolvasásra⁷¹ és könyörgéseik saját szavakkal történő elmondására ösztönözték tanítóik. Sőt a Biblia történeteit ismertető tankönyvek is magyar nyelvűek voltak!⁷² A debreceni Konzisztórium (Egyháztanács, a városi vezetők és tömörítő presbitérium) gyülekezetre és iskolára egyaránt vonatkozó, 1741-ben (hosszú évtizedekkel a magyar tanítási nyelv bevezetése előtt) írott pedagógiai munkálata szerint „a családban mindenki, elsőtől az utolsóig tanuljon meg olvasni és vegye kézbe a Szentírást, a tanulatlanokat pedig élő szóval és példamutatással kell oktatni. ... A Szentírás egyéni olvasását minden módon szorgalmazni kell.”⁷³ A Debreceni Egyháztanács 1749-ben nyomtatásban jelentette meg *A’ Szent Írásnak épületes és idvesség olvasására oktató Tanács-adás* c. kiadványt, amelynek előszava arról tudósít, hogy „vagynak mi közöttünk ... szép számmal, mind Férfiak, mind Asszonyok ... a Szent Írásnak magánosan-való Olvasásában-is eléggé szorgalmatosok, találtnak olyanok-is, a kik az egész Bibliát renddel által s meg által olvassák.”⁷⁴ Az 1770-es debreceni Methodus azt is előírta, hogy a diákoknak néhány év alatt fejből kellett megtanulniuk Szenci Molnár Albert százötven zsoltárának valamennyi versét.⁷⁵

⁶⁹ GÁBORJÁNI SZABÓ Botond: *A magyar tanítási nyelvre való áttérés a Debreceni Református Kollégiumban*. Debreceni Szemle, 2005/2. 271–280.

⁷⁰ BÁRÓCZI Sándor: *A védelmezett magyar nyelv*. Budapest, 1984. 25.

⁷¹ „Minden egyes tanító gondoskodjék tehát arról, hogy tanítványai ne csak a nyilvános gyülekezeti istentiszteleteken legyenek jelen, hanem önállóan is, házukban vagy szállásukon, anyanyelven olvassák a Szent Bibliát.” „Curabit itaque quisque Praeceptorum, ut discipuli sui non modo Publicis Coetibus Sacris intersint, sed privatim quoque, in aedibus aut hospitibus suis, Sacra Biblia, lingua vernacula, legant.” Az idézett források teljes szövegét lásd: G. SZABÓ Botond: *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában.”* Debrecen, 1996. 310. és 336.

⁷² OSTERWALD: *Szent Historiának summa* és HÜBNER: *Száz és négy bibliabeli történet* c. munkái tucatnyi debreceni kiadásban jelentek meg a XVIII. század folyamán.

⁷³ „In familia omnes, a primo usque ad ultimum legere discant et libros sacros habeant, penitus illiterati autem vivo voce et exemplo docendi ... Urgeatur lectio privata Sacrae Scripturae omni modo.” Az 1741-es *Opiniones* szövegét és fordítását lásd: G. Szabó Botond: *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában.”* Debrecen, 1996. 148. és 159.

⁷⁴ Idézi FEKETE Csaba: *Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem*. Theológiai Szemle, 1985/6. 347.

⁷⁵ G. SZABÓ Botond: *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában.”* Debrecen, 1996. 341. 342. 344. stb.

Írni és olvasni tudás

„Mínthogy az Írás-olvasásnak édességét nem kóstolták, gyönyörűségét-is, micso-da légyen, nem tudgyák. Annakokáért a Szent Írásból kikeresett édes gyümölcsseit kell vélek kóstoltatni. Örvendetes Sóltárokkal s szép vigasztalásokkal ... lelkét fonnyasztó bánatiban azokkal szívét élesztgeti ... vészi a bibliáját s valamennyit akar annyit beszélget: Mózes-sel, Dáviddal ... sőt magával az Istennel és az Úr Jézus Krisztussal- is. S ... ha kedvelteted az Írásokat, száraz szívvel és szomjú lélekkel futnak az olvasás tanulására.”⁷⁶

SZŐNYI NAGY ISTVÁN, 1695.

⁷⁶ SZŐNYI NAGY István: *Magyar iskola, melynek mesterségével az okos és se-rény Tanító kiváltképpen az idősebbe-ket az írás olvasására XII. órák alatt meg-taníthattya*. Kolozsvár, M. Tót-falusi Kiss Miklós, 1695.

⁷⁷ ZVARA Edina: i.m. 165.

⁷⁸ Önmagában sem egyik, sem másik eljárás nem igazolja egyértelműen az írni tudást vagy ellenkezőjét. TÓTH István György: *Írás, olvasás, könyv a paraszti műveltségben a 17–18. század-ban*. Századok, 1995/4. 817.

⁷⁹ TÓTH István György: *A vasi kisisko-lák társadalomtörténete a 17–18. szá-zadban*. Századok, 1994. 600. 605.

⁸⁰ TÓTH István György: *Mivelhogy ma-gad írást nem tudsz...* Budapest, 1996. 51.

⁸¹ TÓTH István György: *Írás, olvasás, könyv a paraszti műveltségben a 17–18. században*. Századok, 1995/4. 822.

⁸² RÁCZ István: *A Debreceni Egyház-vidék 1785. évi iskolai összeírása*. In: *Hagyomány és történelem*. Debrecen, 2000. 61–74.

⁸³ Az ország vallási összetétele II. Jó-zsef Türelmi Rendeletétől a mai napig sem változott jelentősen.

⁸⁴ A felmérés a különböző tantárgyak-ra, az írás, olvasás, számtan, káté, / egyházi/éneklés, oktatására, illetve ahol ilyen létezett, a deák nyelv különböző szintjeire és a logika, geo-gráfia, história, végül a teológia tár-gyaira is vonatkozott.

⁸⁵ Az előzményekhez tartozik, hogy Debrecen város tanácsa éppen a Rákóczi szabadságharc idején látta legalkalmasabbnak az időt a Lánytanítók Társasága felállítására, a 11 Debrecenben működő leánytanító munkájának írásbeli szabályozására: „Országunkban és körülöttünk for-gó hadakozások, vérontások, reánk ár víz módgyára tóduló nyomorúsá-gok, félelmek, rettegések ... siral-mas futások, kárvallások és ínségek között” született a döntés. A „regu-lákat” is felsoroló tanácsi irat jelze-te: Tiszántúli Református Egyházke-rületi Nagykönyvtár (TtREN) Kézirattára R 3009.

A Biblia széles körben való olvasásának a legfőbb akadálya Magyarországon „az írástudatlanság ... nyavalyája” lehetett, ahogyan ezt Misztótfalusi Kis Miklós Zsoltáros-könyve előszavában olvassuk.⁷⁷ Az elmúlt évtizedekben leginkább Tóth István György írásai hatoltak e kérdés sűrűjébe. A szerző elsősorban Vas megyei források vizsgálata nyomán igazít el, a csak olvasni tudó (írástudatlan) máskor csak harangozással és kántorkodással megbízott (tanítással nem foglalkozó) tanítók vagy nevüket időnként aláíró, máskor aláírás helyett keresztet rozó falusi bírák világában, finoman árnyalva a félanalfabetizmus különféle átmeneteit. Adatai szerint 1697-ben a Vas megyei közsé-gek csupán 46%-ában volt iskola, és a tanítók 16%-a maga sem tudott írni, csak olvas-ni. Az általa vizsgált XVII. századi forrásokban összesen 70 falu 1600 lakója rajzolt keresztet hivatalos irat alá, míg negyven személy a nevét is aláírta.⁷⁸ A megyében még 1770-ben is csupán minden ötödik-hatodik gyermek, az iskolakötelesek mindössze 18,6%-a járt iskolába, de jelentős részük már azért sem tanulhatott meg írni, mert az iskolát csak télen látogatták, mindössze két-három éven át.⁷⁹ Az ugyancsak erős kato-likus többségű Moson és Sopron megyében viszont jóval kedvezőbb volt a helyzet.⁸⁰

A Vas megyei protestánsok 1732-es panaszos felterjesztését 46 faluból 72 fő jegyez-te keresztel és mindössze ketten írták alá.⁸¹ Igaz, az Észak-nyugati országrész várme-gyéiben a törvények szerint csupán megyénként kettő, ún. „artikuláris” helyen lehe-tett protestáns templom (következésképpen iskola is, az iskolaállítás joga ugyanis a vallásszabadság része volt.) Rác István XVIII. századi adatai a debreceni református egyházmegye 54 községéből elgondolkodtató összehasonlítási alapot kínálnak.⁸² A Deb-receni Egyházvidék (mai kifejezéssel egyházmegye) a dunántúli protestánsoknál jóval sikeresebben védhette felekezeti jellegét, településeinek népessége 1828-ban is 89,2%-ban volt református.⁸³ Az 1785-ben kitöltött kérdőív tartalmazza a tanulók, a tankö-telesek és a ténylegesen iskolába járók számát, a külön leányiskola meglétét, kiterjed a tananyag összetételére.⁸⁴ A végső konklúzió értelmében a tanköteles gyermekek 62,4%-a látogatta az iskolákat, és a távolmaradók bizonyos része is töltött korábban egy-két évet a padokban. Ez az adat a néhány évvel korábbi Vas megyei 18,6%-os iskolaláto-gatáshoz képest valóban különös. Rác István Debrecen városában 1770-ben 30% körülire becsüli az analfabéták arányát, és ez az eredmény bizonyára a leányok iskoláz-tatásának is köszönhető. (Az 54 egyházközségből 52-ben létezett leányiskola, bár a fiúk iskolalátogatása 18%-al magasabb volt.⁸⁵)

Az összehasonlításhoz azt is mérlegelnünk kell, hogy a Debreceni Egyházmegye központja a maga országos vásáraival, kereskedésben, szállításban, bonyolult mes-teriségekben érdekelt lakosságával kivételes helyzetű, a többség számára az írni-ol-

vasni tudás létfeltétel volt. Másrészt az 54 különböző jogállású, népességű és társadalmi összetételű református egyházközség (közülük 44 jobbágyfalu) közigazgatásilag három olyan megyéhez, Biharhoz, Szabolcshoz és Heveshez tartozott, amelyek össznépessége az 1870-es népszámlálás idején Vas megyénél is jóval siralmasabb helyzetben volt! 1870-ben Bihar összlakosságának 59%, Szabolcs 56%, Heves 52,9%-a sem írni, sem olvasni nem tudott, Vas megyében ugyanez az arány csupán 34,96% volt. A Debreceni Egyházmegye községeinek adatai száz évvel korábban is jelentősen eltérhettek azoknak a vármegyéknek az adataitól, amelyekhez közigazgatásilag tartoztak, mint ahogy több generáció múltán is változatlan az erősen katolikus népességű Moson és Sopron megyék Tóth István György által már a XVII–XVIII. század vonatkozásában is említett kitűnő helyezte: 1870-ben Mosonban 16,88%, Sopronban 22% az analfabéták aránya.) A kimutatásban külön is szereplő városok között Debrecen⁸⁶ az előzményeknek megfelelően, előkelő adattal szerepel: a sem írni, sem olvasni nem tudók aránya mindössze 20%, miközben ez az arány, Budán 30%, Brassóban 50%, Szeged városában pedig 62% volt!⁸⁷

A kérdés jelentőségét az adja, hogy az 1870-es népszámlálás volt az utolsó komoly adatgyűjtés, amelyben még nem érvényesült az Eötvös-féle népoktatási törvény hatása. Az utolsó olyan adatsorról van szó, amely az országos nivellálódás előtti helyzetet mutatja, azt az állapotot, amely a helyi értékrendből következik. Bizonyára létezik olyan szempont, amely más magyarázatot is adhat a Debreceni Egyházmegye környezetéből kiemelkedő pozícióinak, én magam, kétszáz év neveléstörténeti dokumentumainak átvizsgálása során nem találtam annál alaposabb indokra, mint amit a XVIII. század közepétől igen éles hangnemben ismételtetnek a debreceni források: az iskolán múlik nemcsak a növendék evilági érvényesülése, de örök élete is, amelyre nézve a helyi iskolafenntartók mégiscsak a Szentírást tekintették irányadónak. Hivatalos dokumentumok szerint azok a presbitériumok, amelyek nem járnak el következetesen az alkalmatlan tanítókkal szemben, a „nyájukat farkasra bízó pásztorhoz” hasonlatosak, hanyagságukért „Isten ítélő széke előtt felelnek”. Alkalmatlannak pedig az a tanító minősült, akinek a növendéke tudatlanul és vallását nem ismerve hagyta el az iskolát.⁸⁸

Az eltérő vallási összetételű, kiemelkedő vagy éppen jóval gyengébb alfabetizációs sajátosságokat mutató magyarországi területek összehasonlításakor adódik egy aligha számszerűsíthető tanulság: amennyire ezt a társadalmi feltételek is lehetővé tették, az egyházak érvényesítették értékrendjüket. Tóth István György megemlíti, hogy a XVIII. századi dunántúli paraszti nyelvben „az olvasás egyet jelentett az imádkozással, e két szót gyakran szinonimaként használták.”⁸⁹ Amennyiben parasztember környezetében könyv volt, az protestáns vonatkozásban (kalendárium típusú olvasmányokat leszámítva) főként Biblia, énekeskönyv és kegyességi irodalom lehetett, katolikus közegben elsősorban imakönyv. Amint Tánicsics 1815-ben megörökíti: „ami olvasnivalót faluhelyen kapni lehetett, azt én hosszú téli estéken mind elolvastam, s ezt az emberek nem olvasásnak, hanem imádkozásnak mondták.”⁹⁰ A református parasztság bibliás életmódjának egyik jellegzetes példáját Arany Jánostól ismerjük: „Öreg szüleimnek ... egyetlen fia lévén a háznál, velök együtt olvastam a Szent írást, ami, egyéb olvasmány nem létében, szomjazó lelkem első teje vala.”⁹¹ A folyamat irányáról szintén Arany tanúskodik: „Olvas a nagyobbik, nem ügyelve másra / E fiúból pap lesz, akárki meglássa! / Legalább így szokta mondani az apjok, / Noha a fiú nem imádságon kapkod.” (*Családi Kör*)

⁸⁶ A Rác István által közölt 54 település közül egyedül Debrecennek volt szabad királyi városi rangja.

⁸⁷ *A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei.* Pest, 1871. 221–222.

⁸⁸ G. SZABÓ Botond: *A Debreceni Református Kollégium a „Pedagógia századában”.* Debrecen, 1996. 88–89. és 92. illetve 282–283.

⁸⁹ TÓTH István György: *Írás, olvasás, könyv a paraszti műveltségben a 17–18. században.* Századok, 1995./4. 834.

⁹⁰ Uo. 835.

Összegzés helyett

„Az a nép amely saját nyelvén kapja meg a Bibliát,
soha többé nem lesz ugyanaz.”

MARTIN BUBER

A keresztények Szentírása – szakrális rendeltetése révén is – központi szerepet játszott Európa szóbeli és írásbeli kultúrájában, egyik legfontosabb ösztönzője volt papok, szerzetesek és híveik életének, „írások” felé fordulásának. Igen gyakran a Bibliához fűződő szoros, személyes kapcsolat keltette fel az igényt, alapozta meg a világiak rendszeres olvasását az irodalom más műfajaiban is. Az európai kultúrkörben nincs még egy könyv, amelynek hatása a Bibliához volna mérhető. Az évszázados, folyamatos használat áthatotta a keresztény népek gondolkodását, nyelvét, a héber, görög, latin szövegek fogalmainak honosítása befolyásolta szemléletét.⁹² A nyelvtudomány bibliai szólások, közmondások, frazeológiai fordulatok százait tartja nyilván Magyarországon is, ahol más országokhoz hasonlóan a bibliafordítások játszották a legfontosabb szerepet az egységes nyelvi normák, az irodalmi nyelv kialakításában.⁹³ A korai bibliafordítások szinte minden országban együtt jártak a korai irodalomfejlődéssel. A transztextualitás és intertextualitás elmélete értelmében a Biblia a kezdetektől napjainkig kimeríthetetlen kincsesbányaként szolgált.⁹⁴ Minden korban „protoszöveggként”, ha úgy tetszik „hipertextként” működött, új írások ezreinek létrejöttében játszott szerepet, irodalmárok végeérhetetlen sokaságát érintette, köztük világirodalmi jelentőségű alkotókat (mint Dante, Milton, Goethe és Madách) elődeik és utódaik tekintélyes generációival együtt. Műveltségünket olyan mélyen hatotta át a Szentírás, hogy egy-egy biblikus utalás a XIX. században még tömegméretekben volt alkalmas egy történelmi szituáció leírására vagy aktuális üzenetek célba juttatására,⁹⁵ de a politikai marketing számára napjainkban is biztos pontokat kínál a kollektív tudattalan trezorjaiban. Így volt ez szerte az egész keresztény világban. Ha azonban igaz, hogy az európai kultúrának vannak bibliai gyökerei – akkor biblikusan szólva „a fejsze ott van már a fák gyökerén”. (Mt 3,10) Amennyiben a mítosz valóban a közösségek önismeretének fő eszköze,⁹⁶ akkor Európa szinte idegenként szembesül önmagával. Amit örökségéből megőrzött, jórészt azt is megszüntette.⁹⁷

Mégis, annak ellenére, hogy a Szentírás legrégebbi részei több mint háromezer évesek, ma is, naponként, milliók olvassák. Esetében tovább élnek az olvasás ókori, hangos, félhangos közösségi módozatai, egyes egyházak szertartásaiban annak a világnak ősi sajátosságai is megmutatkoznak, amelyben szöveg és dallam hajdan elválaszthatatlan volt egymástól. A keresztény hívek a különféle „bibliaolvasó kalauzoknak” köszönhetően városok és falvak ezreiben hajolnak minden áldott nap ugyanazon bibliai részek fölé, egymástól távol, mégis közösségben. Ezek szerint a Szentírás magányos, csöndes olvasása is szóhat spirituális hálót. A földön 6500-ra becsülik a nyelvek és nyelvjárások számát, közülük már 2300 nyelven, a fontosabbakon kivétel nélkül olvasható a teljes vagy részleges Biblia.⁹⁸ A 2007. december 31-ig feldolgozott adatok szerint 1168 Ó- vagy Újszövetség-fordítás van folyamatban.⁹⁹ Jó okunk van feltételezni, hogy a bibliaolvasás mind közösségi, mind egyéni tanulmányozásának szokása is fennmarad, és aligha jár kockázattal annak megjövendölése, hogy ameddig ember él a földön, a Bibliának lesz olvasója. A kereszténységnek magától Jézustól van ígérete: „Ahol ketten-hárman összegyűlnek az én nevemben: ott vagyok közöttük”¹⁰⁰

⁹¹ POLLÁK Miksa: *Arany János és a Biblia*: Bp. 1904. 2. Idézet Arany Tompa Mihályhoz frott leveléből.

⁹² NEMESKÜRTY István: i.m. 9.

⁹³ SEBESTYÉN Árpád: *Régi bibliafordításaink hatása nyelvünk fejlődésére*. In: *Történelem, régészet, néprajz*. Debrecen, 1991. 465-466.

⁹⁴ „Transztextualitás mindaz ... ami egy szöveget nyilvánvaló vagy rejtett kapcsolatba hoz más szövegekkel,” az intertextualitás pedig „két vagy több szöveg együttes jelenlétéből fakadó kapcsolat” amely az idézettől a célzásig terjed, egy olyan közlésig, „amelynek teljes megértése feltételezi azon kapcsolat ismeretét, amely közte és egy másik közlés között létezik.” Genette GÉRARD: *Transztextualitás*. Helikon, 1996/1. 82-83.

⁹⁵ A „Kossuth magyarok Mózese” toposz elemzését, Bocskai Istvánig vezető előzményeit lásd. GÁBORJANI SZABÓ Botond: *A szabadság szent ígé.* Debrecen, 1999. 21–25.

⁹⁶ NEMESKÜRTY: i.m. 12.

⁹⁷ A hegeliánus „megszüntette megőrzés” fogalma értelmében is igaz Martin Bubernek az alfejezet mottójával választott mondata, mert Európa minden látszat ellenére „magán hordja még azt a meghatározottságot, amelyből származik.” (Lásd Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *A logika tudománya*. Budapest, 1979. 82.) De az egyházak kétség kívül nagyon súlyos árat fizettek azért, hogy a kereszténység államvallássá lett.

⁹⁸ MILLER–HUBER: i.m. 240.

⁹⁹ *A Scripture Language Report 2007. United Bible Societies*. 2008. alapján idézi Pecsuk Ottó: *A bibliafordítás nemzetközi elmélete és gyakorlata napjainkban c. kéziratában*. (Közlés előtt.) Bp. 2008.

¹⁰⁰ Mt 18,20.

The Bible and reading

For close to two thousand years through its sacral purpose the Christian scripture has played a central role in European oral and written culture. It was the theoretical basis and well-spring of the “Orbis Christianus”, an inspiration for national cultures because Christians believed that it contained God’s “revelation”, his testament, laws, intention to bring salvation, the origin of the universe, the past and future of mankind. Christianity that emerged from the ruins of the Roman Empire proved to be an ideology that not only broke down ethnic, social and other barriers but was also able to unite and serve as a guideline. As the apostle Paul taught: “There is neither Jew nor Greek, there is neither bond nor free, there is neither male nor female: for ye are all one in Christ Jesus.” (Gal 3,28)

Very often it was a close personal connection to the Bible that aroused the demand in laypersons for regular reading in other genres of literature. No other book in European culture has had an influence commensurate with that of the Bible. Together with Latin literacy, the European-wide network of monasteries also preserved classical culture. But it was mainly the Bible that the monastic communities read as their daily spiritual nourishment, interpreting the message of the gospels as a personal command. Its continuous use over the centuries imbued the thinking and language of the Christian peoples, the adoption of the concepts of the Hebrew, Greek and Latin texts influenced their attitudes. The Bible remained Europe’s most important spiritual nourishment right up to the 18th century. In addition to the Word that could be heard in church, it was the inspiring or deterring images (carvings, frescoes, statues and altar paintings, or perhaps the images of the *Biblia Pauperum*) that brought its message closer to the illiterate (centuries before Comenius’s *Orbis Pictus* and the “discovery” of visual aids).

Already in the Middle Ages the most important place for dissemination of Scripture was the school but it was only the Reformation of the modern age that proclaimed a programme of Bible reading in the national language in Europe on a really wide scale, for the whole population. In Hungary too, many factors impeded the implementation of this programme: the slow pace at which translations were made, the small number of copies and high prices. In addition, right up to the last

third of the 19th century when the Eötvös act on popular education began to have an effect, the strongest obstacle in Hungary was the mass illiteracy. From the period of language reform the strengthening discipline of linguistics has recorded hundreds of biblical sayings, proverbs and turns of phrase in Hungary too where, like other countries, Bible translations played the main role in establishing uniform linguistic rules and a literary language.

In practically all countries the early Bible translations went hand in hand with the early development of literature. As the theory of transtextuality and intertextuality has shown, right from the beginning the Bible has served as an inexhaustible mine. In all periods it has functioned as a “prototext”, or what could be called a “hypertext”, playing a role in the production of thousands of new writings, inspiring countless writers including many giants of world literature (such as Dante, Milton, Goethe and Madách) as well as generations of their forerunners and successors. Our culture has been so deeply imbued by Scripture that in the 19th century biblical references could still be used on a mass scale to describe a historical situation or send current messages, and it still provides touchstones in the stores of the collective unconscious for political marketing. This was the case all over the Christian world. But if it is true that European culture has biblical roots, then speaking in biblical terms “now also the axe is laid unto the root of the trees”. (Mt 3,10) If the myth is really the main means of communities for self-knowledge, then Europe is practically facing itself as a stranger. It has largely ended even the little it has preserved from its heritage.

Nevertheless, despite the fact that the oldest sections of Scripture are more than three thousand years old, they are still read daily by millions. Thanks to the various “Bible reading guides” Christian believers in thousands of towns and villages bend every day over the same biblical passages, far apart but still in a community. This shows that the private, silent reading of the Bible can also weave a spiritual network. It is estimated that there are 6500 languages and dialects in the world, and all or part of the Bible can now be read in 2300 languages, including without exception all of the major languages. There is good reason to suppose that the habit of Bible reading as both collective and individual study will continue and there is little risk in predicting that as long as man lives on earth there will be readers of the Bible. Christians have the promise of Jesus himself: “For where two or three are gathered together in my name, there am I in the midst of them.” (Mt 18,20)

MÁRKUS MIHÁLY

Magyar Bibliáink Szemelvények régi bibliafordításainkból

Miként a praedicatorokat azt kívánja Isten, hogy valaminémű nyelven a juhok vadnak, azon nyelven praedicáljanak az híveknek [...] Így a Bibliát is azt akarja, hogy minden féle nyelven legyen, s mindenek értsék az ő akaratját.

MELIUS JUHÁSZ PÉTER¹

A protestáns bibliafordításoknak reformáció előtti gyökerei, sőt gyümölcsöző hajtásai vannak. A magyar kereszténység megerősödését követően – a férfi, és a női szerzetesrendek gyakorlatához és életvezetéséhez igazodva – korán megjelentek az első részfordítások. A szentmise liturgiáját tanították az egyszerű híveknek is, például a gyóntató kérdéseket is megfogalmazták a nép nyelvén.² A kolostorokban szent kötelesség volt a latin nyelvű misén és a karimában való részvétel. De a misén belüli olvasmányok, aztán az étkezések idején és a virrasztó zsolozsmában esedékes olvasmányok latin nyelven teljesen hatástalanok maradhattak volna. Ezért mind a szentírási részleteket, mind a szentek életéből, legendáiból összeállított felolvasandó szakaszokat magyarra is lefordították a kora középkor kezdetétől fogva. Ezáltal csiszolódott a nép (provinciális, vulgáris) nyelvére fordítás gyakorlata és nyelvi eszköztára. Erről vallanak kódexeink.

A reneszánsz megjelenésével és megerősödésével fokozatosan nőtt az igény az anyanyelvű olvasmányok iránt.³ Az úgynevezett (avagy inkább úgyvélt) *Huszita Biblia* – előreformátori mozgalom, nagyon valószínűen ferences⁴ – kegyesség gyümölcseként születik meg.⁵ A szellemi és lelki mozgalmaknak köszönhetően a XIV–XV. századból több bibliai részfordítást is ismerünk.

¹ A Szent Iob könyvenek a Sido nielvből, es a bölcz magyarazok fordításából, igazán valo fordítása Magyar nielure. Varadon, Hoffhalter, M. D. LXV. — RMNy 213, Az Olvasóknak.

² Vö. például a Nagyszombati Agendariust, *passim*, RMNy 528, 763, 781.

³ TARNAI ANDOR: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Budapest, 1984.

⁴ Vö. SZABÓ FLÓRIS: A huszita biblia és állítólagos patarén elemei. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* LXX., 1966, 146–153. Szabó Flóris: Huszita-e a huszita biblia? = *Irodalomtörténeti Közlemények* XCIII., 1989, 118–126.

⁵ *Bécsi-kódex*. Közzétette Mészöly Geodeon. Budapest, 1916. (ÚjNyelvméltár 1. [Szövegkiadása betű szerinti átiratban és latin megfelelővel; Több nem jelent meg!]) Vö. még Magyar Elektronikus Könyvtár DMEK000 115 MNy 72, H, Budapest OSZK — *Müncheni-kódex*. 1466. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt. Szerk. Nyíri Antal. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. [Nem hasonmás kiadás!] — *Der Münchener Kódex*. Bd. 1. *Ein ungarisches Sprachdenkmal aus dem Jahre 1466*. (Unter Mitwirkung von Gyula Décsy, hrsg. von Julius Farkas.) Wiesbaden 1958, Harrassowitz. Bd. 2. *Das ungarische Hussiten-Evangelium aus dem 15. Jahrhundert*. (Hrsg. Gyula Décsy.) Wiesbaden 1966, Harrassowitz. (Ural-altaische Bibliothek 6.) — *Apor-kódex*. 15. század vége. Kiad. és bev. Szabó Dénes. Kolozsvár: Erdélyi Tud. Intézet, 1942. (Codices Hungariae 2.) — *Döbrentei-kódex*. 1508. *Halábori Bertalan keze írásával*. Közzéteszi, bevezette és jegyzetekkel ellátta N. Abaffy Csilla, T. Szabó Csilla; közreműködött Madas Edit. Budapest, Argumentum: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995. (Régi Magyar Kódexek 19.)

Jordánszky-kódex

A Jordánszky-kódex⁶ magyarra fordítása 1514 táján kezdődött, az újszövetségi rész befejeződött „ádvantnek első szerdáján, azon esztendőben, amikor Krisztus születésétől fogva íránk, 1516-od esztendőben.” A kódex betűtípusa, betűhasználat és helyesírása próbatétel elé állíthatja a mai olvasót. Későbbi fordítással való szöveges egybevetése könnyebbség, és megéreztet valamit a mi szép anyanyelvünk magára találásának évszázadaiból. A korszak nyelvét a *Halotti beszéd és könyörgés* stílusából ismerjük.⁷ A Jordánszky-kódex a bibliakiadásoknak egy korábbi változatát alkalmazza: a fejezetszámok (caput) már megtalálhatók, versbeosztása még nincsen. A Hegyi beszéd bevezetése, a boldogmondások olvashatók alább egymás mellé állítva, kéthasábosan.

Miért ehhez a szövegtípushoz, az úgynevezett *revideált Károlihoz* (1908) viszonyítsunk?⁸ A XX. század fordulóján a *Vizsolyi Biblia* javított kiadásához a Szenci Molnár Albert által gondozott kiadást (*Hanaui Biblia*) vették alapul. Nem joggal ugyan az olyan megítélés, hogy az eredmény felemás.⁹ Az alapszövegről méltán idézhetjük Szabó András véleményét: „Örök titok, s még senki sem tudta igazán megmagyarázni, mitől jó Károli Gáspár fordítása. Mert jó, az bizonyos, újabb és újabb javított kiadásait a mai napig sem tudta kiszorítani a használatból semmilyen új fordítás”.¹⁰ A népszerűséget, mai napig ismétlődő kiadásokat, családi és szertartási használatot bizonyosan magyarázza az is, hogy a revizorok igényes munkát végeztek. Másrészt igen mérsékelten alkalmaztak nyelvújítási szavakat. Ezt annál könnyebben teheték, mert nekik, Arany János és Gyulai Pál ifjabb kortársainak, a régi magyar nyelv nem idegen volt, hanem egyházi és tudományos anyanyelvük.

⁶ *Jordánszky-kódex. 1516–1519.* 1–2. kötet. Budapest, – 1. A kódex hasonmás kiadása. 2. A kódex szövegének olvasata. — Mellékletek: CSAPODI Csaba: *A Jordánszky-kódex.* Utószó: Lázus Sándor. Budapest, Helikon, 1984.

⁷ *Halotti beszéd. 12. század vége. A nyelvemlék hasonmása a Pray-kódexből, betűhű átirata és egykori olvasata.* A bevezetőt írta, a szöveget gondozta Madas Edit. Budapest, OSZK, 2002. (Margaritae Bibliothecae Nationalis Hungariae.) — Lásd még: <http://www.konyv-e.hu/etanalmany.html>

⁸ Az újabb szakirodalomból egy kis válogatást csatolunk ide az érdeklődő olvasók további tájékozódásának segítésére: CD: *Biblia Téka a bibliatudomány elektronikus könyvtára.* Kiadja az Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 1999. • BENYIK György: *Válogatott magyar nyelvű bibliográfia az Ó- és Újszövetséghez.* www.pphf.hu/kat/bib/dokum/bibliografia.htm Magyar biblikus irodalom 1990 előtt. Bibliakiadások, könyvek, kiadványok a Szentírásról. Benyik György összeállítása. <http://www.biblia-tarsulat.hu/docum/irodalomb.doc> • BOTTYÁN János: *A Magyar Biblia évszázadai.* Kiadja a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1982. [2. javított és bővített kiadása megjelenik a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadójánál 2008-ban.] • *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára.* Szerkesztette Barcza József. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1990. • Andreas HOLZHAUSEN: *Bepillantás a bibliafordítók műhelyébe. Hogyan folyik a bibliafordítás szerte e világon a gyakorlatban.* Evangéliumi Kiadó, Budapest, 1991. • TÓTH Kálmán: *Bibliafordítás — biblíamagyarázás.* Kiadja a Magyarországi Református Egyház Kálvin Kiadója. Budapest, 1994. • NEMESKÜRTY István: *Magyar Bibliafordítások Hunyadi János korától Pázmány Péter századáig.* Dallos Hanna fámetszeteivel. Budapest, 1990. • NEMESKÜRTY István: *Biblia, szókincs, irodalom.* Budapest, 1990. • IMRE Mihály: *A Vizsolyi Biblia egyik forrása. Petrus Martyr.* Kiadta a Tiszántúli Református Egyházkerület. Alföldi Nyomda, Debrecen, 2006. • P. VÁSÁRHELYI Judit: *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai.* Universitas, Budapest, 2006. (Historia Litteraria 21.)

⁹ Nem ezt, hanem a következő, 1938-as Czeglédy-Raffay-félet minősítette így Békési Andor: *Felemás Biblia. A legújabb Károli-revizió bírálata,* előszóval ellátta Benkő István esperes, 1943.

¹⁰ *A Biblia. Szemelvények Károli Gáspár fordításából Gustave Doré kettőszázharminchárom illusztrációjával.* Budapest, 1997. Akadémiai Nyomda, Martonvásár. Szerkesztette és a szöveget gondozta Hargitai György. Készült a Kossuth Könyvkiadónál 1993-ban megjelent azonos című kötet alapján. Az utószót írta: Szabó András.

1516–1519 Jordánszky-kódex

Látván pedig Jézus az seregöket, nyomoték az hegyre. És mikoron leilt vóna, járulának őhozzá ő tanójtványi,¹¹

és felnyitván ő száját, tanójtja vala űket, mondván:

Bódogok az lelki szegények,
mert övék mennyeknek országa.

Bódogok az kegyesek, mert ők bírják az feldet.

Bódogok, kik sírnak, mert ők megvigasztaltatnak.

Bódogok, kik éhezik és szoméhozzák az igazságot, mert ők megelégűtetnek.

Bódogok az irgalmasok, mert ők irgalmasságot érdemelnek.

Bódogok az tiszta szívűjek, mert űk Istent látják.

Bódogok az békességősek, mert Isten fiainak hivattatnak.

Bódogok, kik háborúságot szenvednek igazságért, mert övék mennyeknek országa.

1908 revideált Károli

1. Mikor pedig látta volna Jézus a sokaságot, felméne egy hegyre, és mikor leült volna, hozzá menének az ő tanítványai.¹²

2. És száját megnyitván, tanítja vala őket, mondván:

3. Boldogok a lelki szegények:
mert övék a mennyeknek országa.

4. Boldogok, akik sírnak:
mert ők megvigasztaltatnak.

5. Boldogok az alázatosok: mert
ők örökség szerint bírják e földet.

6. Boldogok, akik éhezik és szomjúhozzák az igazságot: mert ők megelégítettnek.

7. Boldogok az irgalmasok: mert ők irgalmasságot nyernek.

8. Boldogok, akiknek szívek tiszta: mert
ők az Istent meglátják.

9. Boldogok a békességre igyekezők:
mert azok Isten fiainak mondatnak.

10. Boldogok, akik háborúságot szenvednek az igazságért: mert azoké a mennyeknek országa.

Többek véleménye nyomán Bottyán János úgy tudja, hogy a kódex nyelvi sajátosságai és tájszavai az alsó-drávai nyelvjárással mutatnak megegyezéseket: „Különös régi szava, a nyelvhasználatból már kihalt *bámol* ige, amit ma így mondunk: befed. Például: »Setét köd *bebámlá* az sátorot«; mai nyelvünkön: sűrű köd fedte be a szent sátorot. (A revideált Károli-fordításban így olvassuk: »Béfedezé a felhő a gyülekezetnek sátorát«, 2Móz 40,34.) A fordító a mozgó állatokat *ingadozó állatok*knak mondja, a reggel neki *holval*, a repülő madarak *repesők*, Istennek azt a szándékát, hogy alkossunk embert, ő így fejezi ki: *tegyünk embert*. A tesz ige ilyen értelmű használata ma a székelységnél található, például: *tűzet tesz*. Volna, félre, helyre, eledelre helyett ezeket írja: *vóna, férre, herre, elederre*.”

¹¹ A *Jordánszky-kódex* szövegrészletét Lázs Sándor olvasata szerint közöljük. (Budapest, Helikon Kiadó, 1984.) A többi szöveg átírásakor szintén Lázs Sándor szöveggondozói alapelveit követtük. Röviden összefoglalva: mindig igyekeztünk megőrizni, rekonstruálni az egykori kiejtést, viszont sehol sem terheljük az olvasót régies helyesírási alakokkal. (szerk. megj.)

¹² Máté 5,1–10.

A Szent Pál levelei magyar nyelven¹³

Az első, kifejezetten bibliafordítási céllal, nyomtatásban kiadott munka Komjáthy Benedek tanító uram tolla alól került ki. Az értékét még az is fokozza, hogy ez az első teljesen magyar nyelvű könyv. Krakóban nyomtatták 1533-ban. A fordítás alapszövege a Vulgáta. Ismeri azonban Erasmus bibliai átíratait is, az ő magyarázatait a fordításba építve közölte. A *Szeretet himnuszának* örökszép sorait olvassuk Komjáthynál, hasonlítva a revideált Károli Bibliához.¹⁴ Még Komjáthy Benedek sem osztja versekre a szöveget. Érdekes megfigyelnünk itt is, amint a többi idézetben is, azt a nagyszerű küzdelmet, amit eleink a Magyar Biblia anyanyelvi megformálásáért vállaltak.

1533 Komjáthy Benedek

Ha embereknek és angyaloknak nyelveikvel szólok, szeretetem kedig nem leszen, löttem én csengő érczé (rézzé) avagy pengő cimbalommá. És ha vallandok jövendőmondásnak próféciáját, és tudandok minden titkokot, és minden tudománt, és ha vallok minden hitet, úgy annyira, hogy a hegyeket helyről elindétom, szeretetted kedig ha nem vallok, (szeretetem nincsen) semmi vagyok. És ha elosztandom szegényeknek ítelire minden én bíró marháimot, és ha adom az én testemet, hogy megígettessem, szeretetted kedig nincsen, semmit nem használ énnem. Az szeretet békessíges, kegyes (kegyelmes csendesz) az szeretet (másra) nem irigykedik, az szeretet nem vakmerő csácsogó, nem fualkodik fel, nem tisztessíg kívánó (nem utál egyebeket meg), nem keresi azokat, akik övéire (az ő használatosságira, előre mentire volnának), fel nem ingerlettetik, nem gondol gonoszt, nem örül az hamisságrul, de egyetembe örül az igazságon, mindeneket elvisel, mindeneket hiszen, mindeneket remíl, mindeneket elszenved. Az szeretet (soha használni meg nem szűnik) soha ki nem esik.

1908 revideált Károli

1. Ha embereknek vagy angyaloknak nyelveken szólnék is, a szeretet pedig nincsen én bennem, olyá lettem, mint a zengő érc és a pengő cimbalom.
2. És ha jövendőt tudnék is mondani, és minden titkokat és minden bölcsességet tudnék is; és ha egész hitem volna is, úgyannyira, hogy a hegyeket elvinném helyekről, ha szeretet nincsen én bennem, semmi vagyok.
3. És ha minden marhámat a szegények tápláltatásokra költeném is, és ha testemet a tűzre adnám is, ha szeretet nincsen bennem, semmit az nem használ nékem.
4. A szeretet hosszútűrő, kegyes; a szeretet nem irigykedik, a szeretet nem cselekszik álnokul, nem fualkodik fel.
5. Nem cselekszik éktelenül, nem keresi csak az ő maga hasznát, nem gerjed hamar haragra, nem gondol gonoszt.
6. Nem örül a hamisságnak, örül pedig az igazságnak.
7. Mindeneket elfedez, mindeneket hiszen, mindeneket reményl, mindeneket eltűr.
8. A szeretet soha el nem fogy.

¹³ RMNy 13 — Álhasonmás szövegkiadása: *Epistolae Pauli lingua hungarica donatae. Az Zenth Paal leueley magyar nyeluen.* Krakko 1533. Kiad. és utószó: Szilády Áron. Budapest, MTA, 1883.

¹⁴ 1Kor 13, 1–8a

Mátyás király híres könyvtárának, a Corvinának volt bibliotékáriusa. 1536-ban jelent meg magyarul az *Aezópus meséi*,¹⁵ valamint az *Újszövetség* fordítása.¹⁶ 1538-ból ismerjük még hatnyelvű szótárát, ahol a magyar szavak megfelelőit latin, olasz, francia, német és cseh nyelveken olvashatjuk.¹⁷ Egy rövid szembeállítást olvasunk tőle, az apostolok kiküldése, a missziói parancs jól ismert formuláját:¹⁸

1536 Pesti Mizsér Gábor

És járula Jézus, szóla nékik mondván: Adatott énnékem minden hatalom, mennyen és földön. Azért menjetek el, tanítsatok minden népeket, keresztlévén őket Atyának, és Fiúnak, és Szent Léleknek nevébe, megtanítván őket tartani mind azokat, kiket parancsoltam néktek. És ímé, én veletek vagyok mind világ végezetéig.

1908 revideált Károlyi

És hozzájok járulván Jézus, szóla nékik, mondván: Teljes hatalom adatott nékem mennyen és földön. Azért elmenvén, tanítsatok minden népeket, megkeresztelvén őket Atyának, Fiúnak és Szent Léleknek nevébe. Tanítván őket, hogy megtartsák mindazokat, melyeket én parancsoltam néktek. És ímé én tiveletek vagyok minden napon e világ végezetéig.

Sylvester János

A hazánkban elsőnek kinyomtatott *Újszövetség*-fordítást időmértékes ajánlással és summákkal ékesítő versek tudós humanista szerzője. Az *Újtestamentum* 1541-ben jelent meg¹⁹ Dunántúlon, Sárvárott. Bevezetését középkorunkban olvastuk, tanultuk:

„Proféták által szólt rígennek az Isten
Az kit ígért, ímé, vígre megadta Fiát.

...

Az ki zsidóul, és görögül és vígre diákúl
Szól vala rígennek, szól néked az itt magyarúl.
Minden nípnek az ű nyelvinn, hogy minden az Isten
Törvényinn íljen, minden imádja nevit.
Itt vagon az rejték kincs, itt vagon az kifolyó víz,
Itt vagon az tudomány, mely örök íletet ád.”²⁰

¹⁵ RMNy 17

¹⁶ RMNy 16 Álhasonmás szövegkiadása: Budapest, MTA, 1895. — Hasonmás kiadása: *Novum Testamentum seu quattuor evangeliorum volumina lingua Hungarica donata, Gabriele Pannonio Pesthino interprete*. Bécs 1536. Melléklet: Hubert Ildikó, faksimile szöveg: Kószeghy Péter. Budapest, Balassi Kiadó, 2002. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 34.)

¹⁷ RMNy 21, 103, 166, 240A, 241

¹⁸ Máté 28, 18–20.

¹⁹ RMNy 49 — Hasonmás kiadása: *Új testamentum*. Újszige 1541. A kísérő tanulmányt írta és a szöveget gondozta Varjas Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 1.)

²⁰ Szöveggyűjteményekben szokásos mai központozással idézem. Teljes szövegkiadása SZUROMI Lajos: Sylvester János magyar disztichonjai (metrikai elemzés). In: *Irodalomtörténet* LXIX., 1987, 627–681. Vö. még SZUROMI Lajos: *A magyar hexameter és a magyar disztichon*, Budapest, 1997, 26. (Magyar Felsőoktatás. Könyvek 5.)

A szöveg helyesírása a fordító erőteljesen *i-ző* nyelvjárását tükrözi. Az Úr imádságának, a Miatyánknak két változatát olvassuk egymás mellett.²¹

1541 Sylvester János

Tü annakokáért ekképpenn imádkoztatok.
Mü atyánk ki az mennyekben vagy, szenteltessék az te neved.

Jüjön el az te országod, legyen az te akaratom, miképpenn menyben, azonképpenn az földön es. Az mü kenyérünköt, az mindennapiat adjad nekünk ma.

És engedd meg műnekünk az mü adósságinkat, miképpenn mü es megengedjük azoknak, az kik műnekünk adóssok.

És ne hagyj münköt kísértetbe jutnunk, de szabadíts meg münköt az gonosztól. Mert tiéd az ország, és az hatalmasság, és az dücsőség, örökkenn örökké. Amen.

1908 revideált Károli

Ti azért így imádkoztatok:
Mi Atyánk, kivagy a mennyekben, szenteltessék meg a teneved.

Jöjjön el a te országod: legyen meg a teakaratom, mint a mennyben, úgy itt e földön is.

A mi mindennapi kenyérünket add meg nekünk ma.

És bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk azoknak, akik miellenünk vétkeztek.

És ne vígy minket a kísértetbe, de szabadíts meg minket a gonosztól. Mert tiéd az ország és a hatalom és a dicsőség, mindörökké. Ámen.

Bencédi Székely István zsolnárfordítása

A reformáció századában tovább élt a prózazsolnárok recitálása, az énekes zsolozsmázás gyakorlata. Ennek eszközeként keletkezett Bencédi Székely István zsolnárfordítása, melyet 1548-ban Krakóban nyomtattak.²² Saját bevallása szerint a bibliai héber nyelvet követte fordításában. Ugyanakkor magyar szövege bőven tartalmaz latinizmusokat (latin műveltsége és kommentárjai nyomán). Summái egyeznek az Apocrifákban jegyzetekkel, ez nyilván ferences hagyomány. Zsolnáros könyvének számozása nem a Vulgátát követi, hanem a hébert, de a mutatóban a latin zsolná-incipiteket is közli. A 23. Zsolnárt olvassuk egymás mellett Bencédi Székely, illetve a revideált Károli szövegében:

1548 Bencédi Székely István

Az Úr az én pásztorem: azért semmibe meg nem fogyatkozom.

Gyönyörűsüges és füves helyeken ingemet lefeköt: kies vizek mellé viszen engemet.

Az én lelkemet hátra hozza: és viseli az igazságnak ösvényin az ű nevéért.

Még hogy ha az halálnak árnyékos völgyén járandok, nem félok az gonosztól, mert te én velem vagy: az te vesszöd, és az te botod vigasztalnak ingemet.

Asztalt szerzesz én előttem azok ellen, kikingemet háborgatnak: meghízalod az olajba az én fémet, és az én poháromot bőségesen megtöltöd.

Bizonyával az te jóvöltöd és kegyelmességed követnek ingemet minden életömnek idejébe: és lakozom az Úrnak házába hosszú ideig.

1908 revideált Károli

1. Az Úr az én pásztorem, azért semmiben meg nem fogyatkozom.

2. Gyönyörűsüges és füves helyeken legeltet engemet, és kies vizek mellé viszen engemet.

3. Az én lelkemet megvidámítja, és visel engemet az igazságnak ösvényin, az ő nevéért.

4. Még ha szinte a halál árnyékának völgyében járok is, nem félek a gonosztól: mert te velem vagy; a te vesszöd és botod vigasztalnak engemet.

5. Asztalt szerzesz előttem azok ellen, kik nékem ellenségim, meghízalod olajjal az én fejemet, és megtöltöd az én poháromat bőségesen.

6. Sőt még bizonyval a te jóvöltöd és irtalmasságod követnek engemet életemnek minden idejében; és lakozom az Úrnak házában hosszú ideig.

²¹ Máté 6, 9–13.

²² RMNy 74 — Hasonmás kiadása: *Soltar kőni Szekel' Estvanul magyar nielre fordítatott es nehez heliecnec rouideden valo magiarazatia Psalmonkent...* Krakó 1548. Közzéteszi: Kőszeghy Péter; a melléklet Szentmártoni Szabó Géza tanulmánya. Budapest, Argumentum, 1991. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 26.)

Heltai Gáspár

Heltai Gáspár és munkatársai (Gyulai István, Ozorai István és Vizaknai Gergely neve ismerős) tudatosan készültek a teljes magyar Biblia kiadására. Munkájukhoz később csatlakozott Egri Lukács, Szegedi Lajos, majd Tolnából Eszéki Imre és Tövisi Mátyás. A teljes Biblia kiadását hat kötetbe tervezték, amelyből öt meg is jelent Kolozsvárott 1551–1556 között.²³ A kanonikus Szentírásból (az apokrifeket már tudatosan mellőzték) a Krónikák, Esdrás, Nehémiás, Eszter és Jób könyvei hiányoztak. Lendületes szövegformálás, merész megfogalmazások, érdekes megoldások jellemzik munkájukat. A Prédikátor könyvéből (3,1–8) a jól ismert *elrendelt idők* szakasza így hangzik a Heltai-fordítás, illetve a revideált Károli szerint:

1551 Heltai Gáspár

Mindennek megvayon az ideje: és minden dolognak órája vayon.

A születésnek ideje vayon, a halásnak is ideje vayon. A plántálásnak ideje vayon: ideje vayon a plántáltatknak is kiszaggatásának.

A megölésnek ideje vayon, a meggyógyításnak is ideje vayon. A lerontásnak ideje vayon, az építésnek is ideje vayon.

sírásnak —
nevetésnek —
jajgatásnak —
táncolásnak —
kőhányásnak —
kő öszvegyűjtésnek —
ölelésnek —
ölelés elhagyásnak —

A keresésnek — ideje vayon
elvesztésnek —
megtartásnak —
eltékozlásnak
megszakasztásnak —
öszvevarrásnak —
szólásnak —
vesztég hallgatásnak —
szeretésnek —
gyűlölésnek —
hadakozásnak —
és a békességnek — ideje vayon.

1908 revideált Károli

1. Minden dolognak rendelt ideje vayon, és ideje vayon az ég alatt minden akaratkak:
2. Ideje vayon a születésnek és ideje a meghalásnak; ideje az ültetésnek, ideje annak kiszaggatásának, ami ültettetett.
3. Ideje vayon a megölésnek és ideje a meggyógyításnak; ideje vayon a rontásnak és ideje az építésnek.
4. Ideje vayon a sírásnak és ideje a nevetésnek; ideje vayon a jajgatásnak és ideje a szökésnek.
5. Ideje vayon a köveknek elhányattatásoknak és ideje a köveknek egybegyűjtetéseknek; ideje az ölelgetésnek és ideje az ölelgetéstől való eltávozásnak.
6. Ideje vayon a keresésnek és ideje a vesztésnek; ideje a megtartásnak és ideje az elvetésnek.
7. Ideje vayon a szaggatásnak és ideje az egybevarrásnak; ideje vayon a hallgatásnak és ideje a szólásnak.
8. Ideje vayon a szeretésnek és ideje a gyűlölésnek; ideje a hadakozásnak és ideje a békességnek.

²³ A Bibliának első része, az az Mosesnek ött könyve ... (RMNy 90), A Iesus Sirah könyve... (RMNy 92), A Bibliának negyedik része, az az az prophetáknak irasoc... (RMNy 95), A Bölts Salamon királnak könyvei 1. Prouerbia 2. Ecclesiastes 3. Canticum canticorum 4. Sapientiae ... (RMNy 96), Soltar, az az Szent Davidnak és egyéb prophetáknak psalmusinak, auagy isteni dichireteknek könyve ... (RMNy 162), A Iesus Christvsnak Wý Testamentoma ... (RMNy 172), A Iesus Christvsnak wy testamentoma ... (RMNy 186), Bibliának második részem, mellybe e követközendő szent írásnak historiás könyvei vadnak be fogalua, tudni illic: 1. Iosue hertzegnek könyve, 2. A bírákról valo könyve, 3. A Ruth aszszonnac könyve, 4. Samuelnek első könyve, 5. Samuelnek második könyve, 6. A Királyokról valo első könyv, 7. A Királyokról valo második könyv ... (RMNy 208)

Még egy ószövetségi részletet olvassunk el, az Úr szenvedő szolgájának énekeiből:²⁴

1552 Heltai Gáspár

De ki hiszen a mi prédikációnknak? És az Úrnak karja kinek jelentetett meg?

Mert felnevekedik mint egy vessző őelőtte, és mint egy gyökér a száraz földből: nincsen őnéki sem színe, sem szépsége: láttuk őtet: de nem vala őbenne oly szín, ki nekünk tetszett volna.

Útálatosb és megvetettebb vala minden emberknél, rakva fájdmokkal és betegségekkel. Oly igen utálatos vala, hogy elrejtik vala orcájokat előtte: ezokáért őtet semminek véltük.

Bizonyára ő viselé a mi betegségünket, és reá vövé a mi fájdminkat: mi kedig úgy tartjuk vala őtet, mint megbüntetett, és Istentől megvettetett és megkénzattatott.

De ő sebhötetett meg a mi hamisságunkért, és ő rontatott meg a mi bűnünkért: a büntetés őrajta vagyon: hogy minékünk békességünk lenne: és az ő sebei által vigasztunk mi meg.

Mi mindnyájan tévelygöttünk, mint a juhok, ki-ki mind az ő útára néz vala: de az Úr mindnyájunknak bűnét őreá vötötte.

Mikor büntetnejék és kénzatanéjék, nem nyitá meg az ő száját. Mint a bárány, mely a mézsárszékre vitetik, és mint a juh, mely megnémul az őtet nyíró előtt, és meg nem nyitja az ő száját.

A rettegeésből és az ítéletből kivételett: az ő hosszú életét kicsoda mondhatja ki? Mert az élőknek földéről kiragadtatott. Mikor az én népemnek hamisságáért megbüntetett volna.

És úgy temettötött, mint az istentelenek, és úgy holt meg, mint a gazdagok: noha semmi hamisságot nem cselekedett vala, sem csalárdság nem volt az ő szájába.

De az Úr akarta őtet megrontani betegségekkel. Minekutána adandja az ő életét vétekért való áldozatul, magva léssen, és sok ideig él: és az Úr akaratjának az ő keze által előmeneti léssen.

Miért hogy az ő lelke munkálkodott, gyönyörkedik és megelégtetik. Ez az ő ismereti által, az én igaz szolgám, sokakat igazzá téssen: Mert ő viseli az ő bűneket.

Ezokáért nagy sokságot adok őnéki részül, és az igen erősek lesznek őnéki ragadományi: Ezért, hogy halálra adta az ő életét, és a gonosztévőkhez hasonlattatott, és soknak bűnét viselte, és a gonosztévőkért imádkozott.

1908 revideált Károli

1. Kicsoda hiszen a mi prédikálásunknak? És az Úrnak karja kinek jelenik meg?

2. Mindazáltal felnevelkedik őelőtte, mint egy vesszőszál, és mint egy gyökér a szomjúhozó földből: Nem vala néki formája, se ékessége: nézünk ő reá, és nem vala kívánatos ábrázata.

3. Az emberek között utálatos és megvetett, fájdmokkal teljes, beteges, és olyan vala, mint aki előtt ember elrejtí orcáját, és semminek állítottuk őtet;

4. De a mi betegségünket ő viselte, és a mi fájdminkat hordozta; jóllehet mi azt állítottuk, hogy megostoroztatott, megvertetett s megnomorítottat Istentől.

5. De ő megsebesített a mi álnokságunkért, megrontatott a mi bűneinkért: a mi békességünknek veresége vagyon őrajta, és az ő sebeivel gyógyultunk meg.

6. Mi mindnyájan, mint a juhok eltévelyedtünk, ki-ki az ő útára tértünk; és az Úr mindnyájunknak álnokságát őreá vetette.

7. A mi bűnünk büntetését szenvedte, és ő kínoztatott; mindazáltal nem nyitotta meg az ő száját; mint a bárány a mézsárszékre vitett, és mint a juh az őtet nyírók előtt megnémult, és nem nyitotta meg az ő száját.

8. A fogságtól és az ítélettől megszabadult: és az ő nemzettségét kicsoda beszélhetné? Mivelhogy kivágatott az élőknek földökből; az én népemnek bűnéért volt őrajta a vereség!

9. És az istenteleneknek adá az ő koporsóját, és a gazdagnak az ő halálát: jóllehet nem cselekedett hamisságot, és álnokság nem találtatott az ő szájában.

10. Mindazáltal az Úr akarta őtet megrontani s betegség alá vetni; hogy minekutána tejéndi az ő lelkét áldozatul a bűnéért, meglássa a magot, meghosszabbítsa napjait, és az Úrnak akaratja az ő keze által jó szerencsés légyen.

11. Az ő lelke fáradságának meglátván hasznát, megelégedik: az ő esméretivel az én igaz szolgám sokakat megigazít: mert azoknak álnokságaikat ő vette el.

12. Annakokáért néki részt osztok a nagyokkal, és a hatalmasokkal osztja meg a zsákmányt: mivelhogy az ő életét halálra adta, és a bűnösök közé számláltatott, és ő sokaknak bűnüket hordozta, és a bűnösökért imádkozott.

²⁴ Ézs 53,1–12

A debreceni műhely

Az 1560-as évektől a debreceni műhely is belelendült. Melius Juhász Péter és Félegyházi Tamás²⁵ bibliafordítását tartja számon a könyvészet és az egyháztörténet. Heltai Gáspárral kapcsolatban jeleztük, hogy Jób könyve hiányzik a sorból. Többen feltételezik, hogy a debreceni műhely egyik legelső kötete azért Jób könyve,²⁶ mert csatlakoztak volna a kolozsváriak szép vállalkozásához. Ez azonban erősen kérdéses, mert a későbbi pálfordulások miatt Heltaiék munkássága nem terjedt el széles körben. Bornemisza Péter és Huszár Gál átvette fordításukat,²⁷ de például a protestáns graduálokban sehol nem találjuk nyomát a Heltai-féle zsoltárok használatának és továbbélésének (Huszár Gál Komjáti graduáljában sem).²⁸

Sámuel első és második könyvét²⁹ nagyon szép kiadásban, – de sajátos bibliafordító módszerrel bocsátja sajtó alá Melius Juhász Péter. Tulajdonképpen szinte parafrázisnak kell mondanunk. A magyarázat szövege nyomdatechnikai elkülönítés nélkül, a szövegbe beépítve jelentkezik. Efféle stílusú bibliafordításnak a későbbiek során nem akadt sem követője, sem folytatása. A szigorodó református ortodoxia nem engedte meg a Biblia szövegébe vegyített magyarázó bővítményeket. A Szentírás ihletettségének erősödő meggyőződése gátat vetett minden retorikai hozzátoldásnak. Olvassuk egymás mellett Anna hálaimájának szövegét (1Sám 2,1–10), Melius és a revideált Károli fordítását:

1565 Melius Juhász Péter

1. Anna asszon azért könyörge és hálát ada, s monda: Igen örvendez az én szívem az Úrban, és az én szarvam (és dicsőségem) nagy felmagasztaltatik az Úrnak erejével, és az én szájam igen megnyilatkozik az én ellenségimnek (meggyőzésére). Mert én fölöttem igen örvendeztettem az te idvözajtésödben és megszabadejtásödben.
2. Senki nincsen olyan nagy szentséges, mint a Jehova: mert ugyan nincsen több Isten tenáladnál és tekívüled, és senki nincsen olyan hatalmas erőss, mint te vagy.
3. Ne szaporejtsatok ebbe sok szót, hogy ti felfualkodván nagy kevélyenn szóljatok. Az régi bába beszéd menjen ki és távozzék el az ti szájjatokból: mert csak az Isten az, aki minden értelemnek Ura, és semmi emberek tanácsok, és igyekezetek véghez nem mehet Isten nélkül.

1908 revideált Károli

1. Imádkozék akkor Anna, és monda: Örül az én szívem az Úrban, felmagasztaltatik az én szarvam az Úrban: Az én szájam megnyilatkozott az én ellenségeim ellen; mert én örvendek a te szabadításödben.
2. Nincsen senki olyan szent, mint az Úr, sőt nincsen senki te kívüled; és nincsen senki olyan erős, mint a mi Istenünk!
3. Ne szóljatok azért ennekutána kevély szókat, és szátokból ne származzék kérkedékeny szó: mert mindent tudó Isten az Úr, és minden cselekedeteit véghez viszi.

²⁵ RMNy 584

²⁶ A Szent Jób könyvének... fordítása, RMNy 213

²⁷ Lásd OLÁH Szabolcs kísérfő tanulmányát Bornemisza foliostillájának hasonmás kiadáshoz (Budapest, 2000, 14–15), Bornemisza Péter: *Predikatioc, egész esztendő alatal minden vasamapra rendeltet Euangeliombol*, Detrekő-Rárbok, 1584. (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXIII.)

²⁸ RMNy 353; Hasonmás kiadása Budapest, 1986. (Bibliotheca Hungarica Antiqua XIII.)

²⁹ A két Sámuel könyveinek és a két királyi könyveknek... fordítása, RMNy 205, a Krónikák könyve, RMNy 206

4. Az erőseknek az ő íjek eltöretteték, az erőtlenek megegyejtetének nagy erővel: és akik azelőtt megegyejtetettek és bétöltek vala kenyérrel, azok megszűkülének, és az ételért szolgaságra adattatának: az éhezők pedig megszűnének és szabadulának az éhségtől; sőt még ugyan a meddű is hét magzatot szüle, akinek pedig sok fiai valának, elzülleték és meddűvé lón.
5. Az Jehova megöl, és megelevenejtt; szinte a koporsóig halálhoz közel viszen, és ismét pokolból és a veszedelemből visszahoz.
6. Az Úr az, aki megszegénít, és ismét meggazdagejt: az Úr megaláz, meg viszont felmagasztal: A porból felemeli a szegény szűkölködőt, és a ganéjból felemeli az elvetett nyomorék küldust: hogy őtet az nagy fejedelmek közzé helyeztesse, és örökségül bíratatja vélek a dicsőséges Királ székét: Mert az Úré az földnek az ő oszlopi, és az földnek kerekességét azokra helyeztette.
7. A Szenteknek lábait és minden útokat megőrzi az Úr: az hitlenek pedig a sötétségbe megzárattatnak és megbékóztatnak, és semmi ember az ő erejébe soha erőss nem lehet, győzödelmet sem vehet.
8. Az Úrtul öszverontattatnak az Úrral ellenkődő ellenségek, és az egekből mindenikre az őtet ingerlőknek mendörgőt támaszt, (és elveszti).
9. A Jehova megítéli a földnek határit, és erős hatalmat ad az ő Királyának, és felemeli és támasztja szarvát (azaz, minden hatalmát) az ő Messiássának, a kenetett Krisztusnak.
4. A kézives erős emberek megrontatnak, és az erőtlenek felépítetnek hatalommal.
5. A bétöltek a kenyérkeresésben foglalatosok, az éhezők pedig a kereséstől megszűntek, úgyannyira, hogy a magtalan hét gyermeket szült, és kinek gyermekei felesen valának, megfogyatkozott.
6. Az Úr megöl és ismét megelevenít; pokolra alávet, és ismét felhoz.
7. Az Úr szegénnyé tészen, és meggazdagít; megaláz, és felmagasztal.
8. Felemeli a porból a szegényt, és a ganéjból a szűkölködőt, hogy ültesse a fejedelmek közé, és a dicsőségnek székibe: mert az Úré a földnek kerekége, és azoknak határt vetett.
9. Az ő híveinek lábokat megoltalmazza, de az istentelenek a setétségben megnémulnak: mert az embernek nem lehet bizodalma az ő erejében.
10. Az Úrnak ellenségei megtöretnek, őellenek mennydörgés lészen. Az Úr a földnek határait megítéli, és az ő Királyának hatalmat ad, és felemeli az ő megkent Királyának szarvát.

A XVI. század bibliafordításainak a méltó megkoronázása, azóta is minden bibliafordítás örök, szent etalonja a *Vizsolyi Biblia* (1590)³⁰. A fordítást koordináló Károli (Radicsics) Gáspár némely feljegyzések szerint *úgy tanult meg magyarul*. De ha szabad így fogalmaznunk: az anyanyelvi szintnél is jobban tanult meg magyarul. A Biblia fordításán, a szöveg megformálásán egy valami nagyszerűen kimutatható, és érződik. Hasznára vált a fordításnak, hogy Károli idős korában készítette (közelebbről nem ismert munkatársakkal együtt). A megfogalmazáson, a nyelvi megformálás többségén átüt, hogy szövegét nem csupán (csöndben, szemmel való) olvasásra, hanem családi áhítaton való hangos felolvasásra és liturgikus énekbeszédbe elhangzásra szánta. A Biblia évének jelmondata: *boldog, aki olvassa* (revideált Károli). A *Vizsolyi Bibliában*: *Bódog az ki olvassa*. Az 1990. évi revideált új fordítás fogalmazása: *boldog, aki felolvassa*. Anyanyelvi és nyelvészeti értékei, az évszázadokat átívelő, felülmúlhatatlan érdemei az élőszó és a liturgikus lekió forrásából táplálkoznak.

Olvassuk fel hangosan, a beszélt nyelv méltóságával a jól ismert karácsonyi történetet a *Vizsolyi Bibliából*, majd (Lukács 2,1–20) az új protestáns fordítás (1975) 1990. évi revíziójából:

1590 Vizsolyi Biblia

1. És lőn az napokban, az Augustus császártól parancsolat adaték ki, hogy mind az egész föld béirattatnék.
2. (Ez béiratás lött előszer, mikor Syriában Cyrenius tiszttartó volna.)
3. Mennek vala azért mindenek, hogy béirattatnának, ki-ki az ő városába.
4. Felméne pedig József is Galileából, Názaretnek városából Júdea tartományába, az Dávid városába, mely Betlehemnek nevezetik, mivelhogy Dávidnak házából és házanépe közül való vala.
5. Hogy béirattatnék az Máriával, mely néki jegyeztetett vala feleségül, és vala várandós.
6. És lőn ez, hogy mikoron ott volnának, bételnének az napok, az melyeken néki szülni kellene.
7. Szülé azért az ő elsőszülöttét, és bépólázá, és helhezteté őtet az jászolba, mivelhogy nem vala nékiek helyek az szállásfogadó háznál.

1975/1990 Protestáns fordítás

1. Történt pedig azokban a napokban, hogy Augustus császár rendeletet adott ki: írják össze az egész földet.
2. Ez az első összeírás akkor történt, amikor Szíriában Cirénius volt a helytartó.
3. Elment tehát mindenki a maga városába, hogy összeírják.
4. Felment József is a galileai Názaretből Júdeába, a Dávid városába, amelyet Betlehemnek neveznek, mert Dávid házából és nemzetségéből való volt,
5. hogy összeírják jegyesével, Máriával együtt, aki áldott állapotban volt.
6. És történt, hogy amíg ott voltak, eljött szülésének ideje,
7. és megszülte elsőszülött fiát. Bepólyálta, és a jászolba fektette, mivel a szálláson nem volt számukra hely.

³⁰ RMNy 652 — Hasonmás kiadása: *Szent Biblia az az Istennek O és Wý Testamentvmanac prophétác es apostoloc által meg iratott szent könyvei. Magyar nyelvre fordított egészlen és wyonnan, az Istenec Magyar országban való Anya szent Egyházának épülésére*. 1–2. kötet. Vizsoly 1590. Budapest, Magyar Helikon, 1981. – 2. kiadás: Budapest, Magyar Helikon, 1990.

8. Valának pedig pásztorok azon tartományban, kik künn az mezőn hálnak vala, és vigyáznak vala éccaka az ő nyájuk mellett.
9. És ímé az Úrnak Angyala hozzájok eljőve, és az Úrnak dicsősége környül vövé őket, és nagy félelemmel megfélemlének.
10. És monda az Angyal nékik: Ne féljete, mert ime, hirdetek néktek nagy örömet, mely mind az egész népnek örömeire léssen.
11. Mert született néktek ma az megtartó, (ki az Úr Krisztus), az Dávidnak városában.
12. Ez pedig néktek az jele, találtok egy gyermeket, bépólálván fekenni az jászolban.
13. És hertelenséggel jelenék az Angyallal mennyei seregeknek sokasága, kik az Istent dicsérik vala, és ezt mondják vala.
14. Dicsőség az magasságos mennyekben az Istennek, és ez földön békesség, és az emberekhez jóakarata.
15. És lőn, hogy mikor elmentek volna az Angyalok őtőlök a mennybe, mondának az pásztorok egymásnak: Mennyünk el mind Betlehemig és lássuk meg ez dolgot, melyet az Úr megjelentett minékünk.
16. Elmenének azért sietséggel, és megtalálák Máriát és Józsefet, és az kisgyermeket, ki az jászolban fekszik vala.
17. Mikoron pedig látták volna, elhirdeték azt, az mi ő nékik az gyermek felől mondatott vala.
18. És mindenek akik hallák, csudálkozának azokon, amelyeket a pásztorok nékik mondottnak vala.
19. Az Mária pedig mind ezeket magában tartja vala, és azokat az ő szívében forgatja vala.
20. Megtérének pedig az pásztorok, dicsőítvén és dicsérvén az Istent, mindazok felől, melyeket hallottak és láttak vala, az mint nékik mondatott vala.
8. Pásztorok tanyáztak azon a vidéken a szabad ég alatt, és örködtek éjszaka a nyájuk mellett.
9. És az Úr angyala megjelent nekik, körülragyogta őket az Úr dicsősége, és nagy félelem vett erőt rajtuk.
10. Az angyal pedig ezt mondta nekik: „Ne féljete, mert ímé, hirdetek nektek nagy örömet, amely az egész nép öröme lesz:
11. Üdvözítő született ma nektek, aki az Úr Krisztus, a Dávid városában.
12. A jel pedig ez lesz számotokra: Találtok egy kisgyermeket, aki bepólyálva fekszik a jászolban.”
13. És hirtelen mennyei seregek sokasága jelent meg az angyallal, akik dicsérték az Istent, és ezt mondták:
14. „Dicsőség a magasságban Istennek, és a földön békesség, és az emberekhez jóakarata.”
15. Miután elmentek tőlük az angyalok a mennybe, a pásztorok így szóltak egymáshoz: „Menjünk el egészen Betlehemig, és nézzük meg: hogyan is történt mindaz, amiről üzent nekünk az Úr.”
16. Elmentek tehát sietve, és megtalálták Máriát, Józsefet, és a jászolban fekvő kisgyermeket.
17. Amikor meglátták, elmondták azt az üzenetet, amelyet erről a kisgyermekről kaptak,
18. és mindenki, aki hallotta, elcsodálkozott azon, amit a pásztorok mondtak nekik.
19. Mária pedig mindezeket a dolgokat megőrizte, és forgatta a szívében.
20. A pásztorok pedig visszatértek, dicsőítve és magasztalva az Istent mindazért, amit pontosan úgy hallottak és láttak, ahogyan ő megüzente nekik.

* * *

Áttekintésünk csak vázlatos lehet, nem vállalkozhat a Magyar Biblia kézikönyvének pótlására, tárgyalásunk szemelvényekhez kapcsolódik. Néhány szóval (mint egy *excursus* gyanánt) regisztrálnunk kell mégis a hazai római katolikus, evangélikus és zsidó fordítások történetének legfontosabb állomásait.

Káldi György és utódai

Trident (Trento 1542–1564) után a liturgiában nem nyerhetett hivatalos rangot az addig már létező, de nem-hivatalos és nem általánosan előforduló magyar nyelvhasználat, ki is szorult a Magyar Biblia egészen a XX. század második feléig a törvényesen elfogadott liturgiából. Ezért látott napvilágot jóval kevesebb kiadásban Káldi György fordítása (Bécs, 1626).³¹ Irodalmi és népnyelvi hatása sem lehetett olyan intenzív, mint a protestáns kiadásoknak. Jó magyarsága, gördülékeny stílusa és megalapozott hagyománya következtében ma mégis az immár nemzeti nyelvű szertartásban a formálódó magyar liturgikus nyelv alapja. A Káldi-féle fordítás több XIX. századi (nem igen sikeres) revíziója³² után a XX. században a Szent István Társulat bizottságot alkotott, amelynek tudós tagjai a bibliai nyelvekben is kiválóan jártasak lévén, a latin mellett az eredetit is vizsgálták, magyarázatokban érvényesítették (1927–1934), és előkészítették a későbbi nagy áttörést. XXIII. János pápa már sürgette a bibliafordításokat, főként az eredeti szövegekre alapozva. 1973-ban jelent meg az első olyan magyar római katolikus fordítás, amely nem a Vulgata szöveg-hagyományán alapul. A szükséges módosításokat és javításokat közben elvégezték (1990), és a fordítást magyarázatos alakban is kiadták (1996).

Evangélikus Újszövetségek

A XVIII. században többször is jelent meg evangélikus Újszövetség, ám Ószövetség vagy teljes Biblia nem. Bél Mátyás Újszövetség-revíziója (1717), Torkos András új fordítása (1736), a *Laubáni Biblia* (1754), amely a két Szenicei Bárány György és Sartorius Szabó János Újszövetség-fordítása, térképekkel együtt 1758-ban jelent meg (a címlap évszámától eltérően), soha nem került a *Vizsolyi Biblia* ismétlődő kiadásai, majd revíziója helyére. Tanulságos a következő században az evangélikus professzor, Kámory Sámuel önálló és teljes Bibliafordításának (1870) sorsa. Azért nem juthatott jelentőséghez méltó elismertségre, mert nem a nyelv természetes fejlődése szerinti, hanem az akkor nagyon korszerűnek vélt nyelvújítási szavakkal terhelt és mesterkéltnyelvezetet használta. Ez a stílus és a szókincs tekintélyes része sem a közhasználatban, sem az irodalomban nem gyökerezett meg. Így a tiszteletre méltó törekvés gyümölcse nem válhatott sem a liturgia, sem a kegyesség hathatós eszközévé.

Zsidó fordítások

A hazai zsidóság – több részfordítás után, amelyek közül Ballagi Mór hexateuchosa a legjelentősebb (1840–1842) –, az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság fordításában jelent meg az első teljes Ószövetség (1898–1907). A kísérlettől többet vártak, eleinte nem igazán terjedt el. Azóta mégsem készült újabb fordítás.

³¹ RMNy 1352 2. kiadása: 1732. 3. kiadása: 1782. – Vö. RÉVAY Sándor: *Káldi György életrajza*. Pécs, 1900. HOLL Béla: *Adalékok a Káldi Biblia történetéhez*. In: *Magyar Könyvszemle* 72 (1956), 52–58. HOLOVICVS Flórián: *Ki fordította a Káldi-féle Bibliát?* In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 66 (1962), 223–231.

³² Szepeszy Ignác-féle (1834–1835), Szabó József-féle (1851), majd Tárkányi Béla-féle (1862–1865; 1892; 1915–1916).

A revíziók kora

Térjünk vissza ismét a Károli-féle hagyományhoz, amely napjainkig töretlen. A *Vizsolyi Bibliát* követő évszázadokat a *revíziók kora* néven tartjuk számon. Apróbb igazgatások (Szenci Molnár Albert kiadásaiban),³³ nyomdahibák korrekciója, egy-egy kifejezés cseréje, a summák és széljegyzetek módosítása (*Váradi Biblia*, 1660–1661),³⁴ vagy a földrajzi nevek egységesítése, pontosítás és helyesírási modernizálás (*Aranyas Biblia*, 1685;³⁵ illetve a XVIII. századi utányomásai), a debreceni professzorok és diákok által gondozott svájci kiadások, vagy a Kisszántói Pethe Ferenc úgynevezett *Utrechti Bibliája* (1794) az eredeti Károlit, az eredeti Vizsolyi Bibliát nem tudta „hatályon kívül helyezni”, és nem tudta felülmúlni.

A javító kísérletek között talán a legjelentősebb Komáromi Csipkés György.³⁶ Többen az ő fordítását tartották, tartják a „legjobb” magyar fordításnak. Ne bocsátkozzunk annak fejtegetésébe, hogy „legjobb” bibliafordítás nem volt: a fordítók a lehető legkevésbé rossz változatra törekedtek. Komáromi Csipkés György Bibliája abban teljesen más irányzat a *Vizsolyi Biblia*-család (Károli-fordítás és revíziók) történetében, hogy ő – a XVII. századi ortodoxia szemléletvilágának megfelelően – az eredeti szöveg nyelvtani szerkezeteit is ihletettnek tartotta. Más szavakkal: aki nagy-szerűen tud héberül és görögül, Komáromi Csipkés György alapján könnyen visszafordíthatná az eredeti nyelvekre a magyar változatot. Hollandiai tanulmányútja során a nyolcad ívrét méretű, 1645-ben kiadott, úgynevezett Janson-féle (amsterdam) Károli Bibliát használta „kézirati” alapszöveggként. A bibliafordítás átjavítását tanulmányi útja melléktevékenységének tekintette.³⁷ Egyes bibliai fejezetek végén ott van a dátum, hogy mikor fejezte be az átdolgozást. Ezt a jegyzetelt példányt ma a marosvásárhelyi Teleki Téka őrzi. Mikrofilmen az Országos Széchényi Könyvtár féltett kincsei közé tartozik. Azzal a Károli-szöveggel vessük most össze Komáromi Csipkés Györgyét, amelyben ő maga javította bele saját új fordítását. Olvassuk egymás mellett az ószövetségi *S'má* örök érvényű örök szép szavait.

Komáromi Csipkés György 1654 előtt már befejezte nagy munkáját. Bibliájának megjelenési éve 1717.³⁸ Címlapján 1685-ös kiadási évet olvasunk, akkor készíttette el Debrecen városa Hollandiában a rézmetszetes díszcímlapot,³⁹ mert akkor azt remélték, hogy az átnézett fordítást Debrecenben nyomtathatják ki, de a török miatt ez lehetetlenné vált.

³³ Vö. P. VÁSÁRHELYI Judit: *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai*. Universitas, Budapest, 2006. (Historia Litteraria 21.)

³⁴ RMK I. 970

³⁵ RMK I. 1324 — Vö. HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész*. Budapest, Bővített kiadása György Haiman: *Nicholas Kis A Hungarian Punch-Cutter and Printer 1650–1702*. Bibliography compiled by Elizabeth Soltész. Budapest, 1983.

³⁶ RMK I. 1336. – Vö. Márkus Mihály: *Komáromi Csipkés György. Egyháztörténeti értekezés*. Kiadja a Református Sajtóosztály. Budapest, 1990. [Sokszorosítás.]

³⁷ Tótfalusi Kis Miklós szintén ennek a sok hibával tarkított kiadásnak a teljes átjavításával és egységesítésével alapozta meg saját bibliakiadását.

³⁸ Hasonmás kiadása: *Magyar Biblia avagy az Ó és Új Testamentom könyveiből álló teljes Szent Írás a Magyar Nyelven. Mellyet a Sidó Cháldeai és Görög nyelvekből Magyar nyelvre fordított és minden rész közönséges Summáját és részeit meg-mutató marginális jegyzéssel meg-világosított: Comáromi C. György S. I. M. és D. P 1685 Esztendőben*. (Leiden, 1718 [!recte: 1717], Johannes Vitringa). Gondozta Ötvös László. Debrecen, Vizsolyi Alapítvány Kuratóriuma, 2000. (Nemzetközi teológiai könyv 45.) — A helyes keltezéshez lásd MARGÓCSY Dániel: *A Komáromi Csipkés Biblia Leidenben*. In: *Magyar Könyvszemle* 124 (2008) 15–26.

³⁹ Kolozsvári Istvánnak az Apafi Mihályhoz küldött levelét (Berlin, 1684. június 25) közreadta JAKÓ Zsigmond: *Erdélyi Féniks*. Bukarest, 1974. A levél a 298. lapon, a jegyzet a 472. lapon olvasható.

1645 Janson (Amsterdam)

4. Halljad, Izrael, a mi Urunk Istenünk egyetlen egy Isten.⁴⁰
5. Szeressed azért a te Uradat Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes erősségedből.
6. És ez igék, melyeket ez mai napon parancsolok tenéked, legyenek szívedben.
7. És gyakoroljad azokat a te gyermekid előtt, és szólj ezekről, mikor a te házádban ülsz, vagy mikor úton jársz, és mikor ágyadba lefekszel, és mikor felkelsz.
8. És a te kezedre kössed azokat jegyül, és homlokodon függjenek a te szemeid között.
9. És megírd azokat a te házádnak küszöbire, és a te kapuidra.

1685/1717 Komáromi Csipkés György

4. Halld meg Izrael: a Jehova, a mi Istenünk egy Jehova.
5. Szeressed azért a Jehovát a te Istenedet egész szívedből és egész lelkedből és egész tehetőségdből.
6. És legyenek ezek a beszédek, melyeket én parancsolok tenéked ez napon, a te szívedben.
7. És élesen verd fejébe azokat a te fiaidnak, és szólj azokról a te házádban való ülésedben, és a te úton való járásodban, és a te lefekvésedben és a te felkelésedben.
8. És kössed azokat jegyül a te kezedre, és legyenek homlokodon függők gyanánt a te szemeid között.
9. És írd reá azokat a te házádnak ajtó mellyékire, és a te kapuidra.

Még egy újszövetségi idézetet olvassunk: a Zsidókhöz írt levélből (11,1–6).

1645 Janson (Amsterdam)

1. Az hit pediglen az olyan dolgoknak valósága, amelyeket reménlünk, és amely dolgok nem láttatnak, azoknak bizonyos mutatója.
2. Melyért jó biznysággal ékesítettetek meg a mi előttünk való atyák.
3. Hit által értjük, hogy teremtett e világ Istennek beszéde által, hogy a láthatatlanokból láthatók lennének.
4. Az Ábel hit által áldozott Istennek böcsösb áldozattal, hogynem mint Kain, melynek általa biznyságot vött, hogy igaz volna, mikor az Isten biznyságot tenne az ő ajándékiról: és ennek általa, meghalván mégis szól.
5. Hit által ragadtatott el az Énók, hogy ne látna halált: és meg nem találtatott, mivelhogy általvitte vala őtet Isten, mert minekelőtte általvitetnék, biznyságot vött vala, hogy kedves volt volna Isten előtt.
6. Az hit nélkül pedig lehetetlen dolog, hogy valaki őnéki kedves légyen: mert aki Istenhez járul, ennek hinni kell, hogy vagyon Isten, és jutalmat ad azoknak, akik őtet keresik.

Komáromi Csipkés György 1717

1. Az hit pedig a reménlett dolgoknak valósága, és amely dolgok nem láttatnak, azoknak bizonyos mutatója.
2. Mert ebben biznyságot vettek a vénebbek.
3. Hittel értjük, hogy építettett e világ Istennek beszédével arra, hogy a melyek láttatnak, nem a kitetszőkből lettenek.
4. Hittel vitt az Ábel böcsösb áldozatot Káinnál az Istennek, melynek általa biznyságot vött, hogy igaz volna, mikor biznyságot tenne az ő ajándékiról az Isten: és ennek általa meghalván, mégis szól.
5. Hittel vitetett által az Énók, hogy ne látna halált: és meg nem találtatott, mivelhogy általvitte vala őtet az Isten, mert az ő általvítésének előtte, biznyságot vett vala, hogy kedves volt Isten előtt.
6. Az hit nélkül pedig lehetetlen kedvesnek lenni: mert hinni kell annak, a ki Istenhez járul, hogy vagyon, és az őtet keresők jutalmának megfizetője lészen.

A Zsidókhöz írt levél az Újszövetség egyik legszebb görögséggel megírt könyve. Érdekes látnunk, hogyan próbálja Károli Gáspár nyomán őrizni a szöveget az 1645-ös kiadvány, és hogyan változik Komáromi Csipkés szövege. A Károli-szöveg a magyarosság, a magyaros jóhangzás kedvéért gyakran személyragos igévé oldja az eredetiben található melléknévi igeneveket.

⁴⁰ 5Móz 6,4–9.

A XIX–XX. század protestáns bibliája

A XIX. század végén és a XX. század elején a Bibliát akkor már évtizedek óta magyarul is kiadó Brit- és Külföldi Bibliatársulat (British and Foreign Bible Society) szervezésében a századelő legkiválóbb teológus tudósai, nyelvészei, a lírai irodalmi vénával is megajándékozott munkaközösség revideálta. Előbb az evangélikus Győry Vilmos, a református Filó Lajos és Menyhárt János Újszövetsége jelent meg (1878),⁴¹ de ismételt kiadásai ellenére is elégedetlenséget szült.

Az angol RSV (Revised Standard Version) szerepéhez mérhető átdolgozott Károli Biblia 1905-re készült el fordítóbizottság munkájaként, 1908-ban jelent meg. A mai olvasók körében sokaknak ez a *Biblia*. 1975-öt követően, jó negyedszázad párhuzamos együttélést követően már az új protestáns Bibliából is ugyanannyi példány fogyott, mint az 1908-as revideált Bibliából.

Már a két világháború között, majd a II. világháborút követően megfogalmazódott egy újabb Károli revízió előkészítése. Aztán az újjászervezett Protestáns Bibliafordító Szakbizottság az 1950-es évek elején úgy döntött, hogy nem revíziót, hanem új fordítást kell elkészíteni.

Ha a kettő közti különbséget röviden szeretnénk összefoglalni, a következőket mondhatjuk. A revízió célja az eredeti szöveg messzemenő megtartása. Figyelembe kell vennie természetesen a szóhasználatnak, a szavak értelmének a változását. Tekintettel kell lennie a nyelv fejlődésére (vagy korcsosulására). De a cél újra és újra: amit csak lehet, meg kell őrizni az eredeti szándékból. Az új fordítás az eddig megjelent kiadványok tiszteletével, és nyilvánvaló ezernyi helyen történő szó szerinti átvételével ettől a kötöttségtől szabad. Nem célja az eredeti formulának megtartása. Nem célja a korábbi változatok kissé megcsiszolt továbbéltetése. Célja a jól megértett eredeti (héber, illetve görög) szövegnek a mai magyar nyelvhasználatnak megfelelő legpontosabb újateremtése. A mindennapok és a nyelv folyamatos változása miatt ez azzal az elkötelezéssel jár, hogy körülbelül emberöltőnként új fordítást kell készíteni és elfogadni.

Bő negyedszázadnyi munka után 1975-ben jelent meg az új fordítás első változata. A szempontok, az egymást követő nemzedékek munkába bekapcsolódása némileg egyenetlen szövegeket eredményezett. Néha, mintha a „csak-azért-is” változtatás heve elsodorta volna a fordítókat. Ezért 15 évvel utóbb, 1990-ben megjelent az 1975. évi új fordítás első revíziója. Az 1975-ös Biblia szövegét közel ötezer helyen módosította. A módosítások jelentős részében visszaállította a revideált Károli szövegét.

* * *

Tárgyalásunk folyamatában itt ismét körbe kell pillantanunk, és tisztelettel megemlítenünk a XX. századi részfordításokat, amelyek előkészítették vagy követték a teljes kiadásokat, így is ráirányítva a figyelmet a sokrétűsége, valamint a bibliafordítás igen összetett voltára. A fontosabb (1) református, (2) római katolikus, (3) evangélikus és (4) zsidó kísérletek és munkálatok tanúi a következők.

⁴¹ 1885, 1887, 1890, 1905, 1909

(1) Református munkálatok: Egymás után sorakoztak a református Újszövetség-fordítások és részfordítások a revíziós munkálatokkal párhuzamosan. Czeglédy Sándor (1924), Kecskeméthy István (1931), Budai Gergely (1967), Ravasz László (1971) Újszövetsége mellett megjelent például Victor Jánostól a *Filippibelihez írt levél* (1933), Farkas Lászlótól az *Evangéliumok és az Apostolok Cselekedetei* (1938), Kállai Kálmántól a *Zsoltárok könyve* (1941). Különbőféle képes, szemelvényes és irodalmi igényű vagy adaptált kiadások után napvilágot látott Kecskeméthy [Csapó] Istvánnak a teljes fordítása (Kolozsvár, 2002).

(2) Római katolikus munkálatok: P. Soós István jegyzetekkel ellátott fordítása: *Új-szövetségi Szentírás a Vulgata nyomán* (1911), Bárczi István: *Jézus Krisztus Evangéliuma a négy Evangéliumból egybe összefoglalva* (1923), Székely István: *Jézus Krisztus élete* (1941), után Békés Gellért és Dalos Patrik teljesen új megoldást választott *Újszövetségi Szentírása* (1950). Sík Sándor: *Zsoltárok könyve* (1955) rímes átköltése után Farkasfalvy Dénes szintén rímes versekbe foglalt *Zsoltárkönyve* (1975) jelent meg. Az 1973-as fordítás javított változata mellett a visszapillantás igényével hagyományos stílusú fordítás is napvilágot látott. Ez *Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján* (1997). Az 1986-os latin kiadás az alap, hozzá a magyarázatok és bevezetőik átvételek a Verlag Katholisches Bibelwerk, Stuttgart, 1980-as német fordításából.

(3) Evangélikus munkálatok: Masznyik Endre *Új Testamentom* (1917), Szimonidesz Lajos: *A világ vége, a János látomásairól szóló könyv* (1917), Raffay Sándor: *Újtestamentom vagyis Újszövetség* (1929), Karner Károlytól a *Rómabelihez írt levél* (1942).

Az előzőkhöz kapcsolódik két revízió: Czeglédy Sándor és Raffay Sándor *Új Testamentom* (1938), majd a kéziratban maradt újabb revíziót is felhasználva készült el a protestáns próba fordítás (még revízió 1952-ig), ennek nyomán pedig végül a protestáns új fordítás. Több félbemaradt kezdeményezés volt, például Máté evangéliumának Lencz Géza-féle magyarázatos kiadása (1927), az ORKE sorozata azonban nem folytatódhatott.⁴² Az ezredforduló előtt megjelent a Kálvin Kiadónál a régen esedékes *Deuterokanonikus könyvek* kötete (1997).

(4) Zsidó munkálatok: Blau Lajos szemelvényes ifjúsági *Tóra*-kiadása (1925), Frenkel Bernát szintén szemelvényes, de illusztrált négykötetes *Ószövetsége* családi használatra (1927), majd *Kis Szentírás* (1942) nyomán nem készült új fordítás. Az IMIT fordítás az első kiadás után 1939–1942-ben és 1984-ben is, majd napjainkban – két alakban – ismét megjelent, de immár héber-magyar kétnyelvű kiadásban (1993, 1996 illetve 1997). Az egyik kétkötetes *Ószövetség*, magyarázatok nélkül, a másik az ötkötetes *Tóra*, a Joseph Hermann Hertz magyarázatainak magyarra átdolgozott változatával.

Illesszünk ide zárókő gyanánt egy hathasábos kiadást, ahol Káldi és Károli többé nem vetélytárs. Lukács evangéliuma jelent meg három római katolikus és három református fordításban (Káldi György 3. kiadása, Buda, 1782; az új katolikus fordítás javított változata, Budapest, 1996; és a Békés–Dalos fordítás legutóbbi kiadása, Budapest, 1996; mellettük sorakozik: a *Vizsolyi Biblia* 1590; a Revideált Károli, 1908;

⁴² *Magyarázatos Újszövetség*. [Kiadja az Országos Református Lelkészegyesület. 1. kötet. *Máté evangéliumának fordítása és magyarázata*. Debrecen, 1927. (Az Országos Református Lelkészegyesület Könyvkiadó Alapjának kiadványai. I. 1.)

és az új protestáns fordítás javított változata, 1990.).⁴³ Legyen ez első fecske, melynek nyomában – reméljük, nem nagyon távoli jövőben – ökumenikus fordítás készül.

Előrehaladottak az előkészületek görög–magyar Újszövetség megjelentetésére. Egykor ez is ökumenikus magyar fordításként töltheti be hivatását. Nehezebb és több előkészületet igényel a héber–magyar Ószövetség, amely zsidó–magyar szakfordító bizottság együttműködésével igazi.

* * *

A XXI. század küszöbén tehát – a jó gazda módjára, aki őt és újat hoz elő kamrájából⁴⁴ – kétféle bibliai szöveggel vághatnak neki a protestánsok, illetve az érdeklődő olvasók a Szentírás magyar nyelvű megértésének.

Egy fél emberöltőn belül megindul majd az új fordítású Bibliának az újabb átdolgozása.⁴⁵ Mert a fentebb idézett, Sylvester János által megfogalmazott tétel: „minden népnek az új nyelvin” azt is jelzi, hogy ahogyan nyelvünk alakul, változik, fejlődik, netán visszafejlődik, a bibliafordító és kiadó kötelessége a hiteles, és mégis közérthető magyar változat megteremtése, és nemzedékenként újra teremtése.

Többen számon kérték és számon kérik a mai fordításon, az új fordításokon: vajon lesznek-e évszázadokra meghatározó nyelvi mértékei, etalonjai nemzeti nyelvünknek? A nagy nemzeteknek sem sikerült maradéktalanul megoldaniuk ezt a feladatot. A német nyelvű Luther Biblia, az angol nyelvű King James Version (1616) a maga korában nyelvet teremtő erővel és hatalommal szólt. Akárcsak a *Vizsolyi Biblia*. A nyelvi sokféleségben, a gondolkozásbeli és megszólalásbeli színesedésben az adott nyelvhez tartozók, azt a nyelvet beszélők számára csaknem lehetetlen megteremteni már egy egységes nyelvi alapvetést.

1996-ban a stuttgarteri magyarizációs Biblia (1992) felhasználásával magyar nyelvű magyarizációs Biblia jelent meg.⁴⁶ A Biblia előszava az 1948 óta a bibliafordítás és szöveggondozás munkáját végzők nevét is felsorolja. 2001-ben a Veritas Kiadó a revideált Károli Bibliához készített az angol nyelvű új nemzetközi bibliafordítás magyarizációs alapján magyarizációs Bibliát.⁴⁷

A XX-XXI. század bibliája a Biblia eredeti szövegében megfogalmazott üzenetet akarja majd minél közelebb hozni a nemzedékek egymást váltó sorának.

⁴³ Lukács Evangéliuma hat magyar nyelvű fordításban. Kiadja a Szent István Társulat és a Magyar Bibliatársulat. Budapest, 2000.

⁴⁴ Mt 13,52

⁴⁵ Ezt szolgálja például egy tanár és fordító több éves munkával megalapozott javaslatcsomagja. KÖVENDI Dénes: Hogy is mondjuk magyarul? Az új bibliafordításra vonatkozó stiláris módosítási javaslataim elvei és tanulságai. In: *Theológiai Szemle* XLVIII., 2005, 149–162.

⁴⁶ *Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése magyarító jegyzetekkel*. Kiadja a Magyar Bibliatársulat megbízásából a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. Budapest, 1996.

⁴⁷ *Magyarizációs Károli Biblia azaz Istennek Ő és Új Testamentumában foglaltatott egész Szent Írás*. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Az eredeti szöveggel egybevetett és átdolgozott kiadás az új Nemzetközi Bibliafordítás (NIV) Study Bible magyarizációival és mellékleteivel. Főszerkesztő Kenneth L. Barker. Szerkesztők: Donald Burdick — John Stek — Walter Wessel — Ronald Youngblood. Veritas Kiadó, Budapest, 2001.

Hungarian Bibles

Extracts from old Hungarian Bible translations

Protestant Bible translations have pre-Reformation roots and even fruit-bearing shoots. Following the strengthening of Christianity in Hungary and in line with the practice and way of life of the male and female monastic orders, the first partial translations appeared at an early stage. The liturgy used for the mass and the liturgical texts needed for communion were taught to the common believers too, for example the questions asked during confession were formulated in the vernacular. In the monasteries it was a sacred obligation to participate in the mass and office in Latin. But the reading of passages within the mass and the reading during meals and lauds could have been entirely without effect in Latin. For this reason, from the early Middle Ages extracts from Scripture as well as passages compiled from the lives of the saints to be read aloud were translated into Hungarian. This polished the practice of translation into the (provincial, vulgate) language of the people and its linguistic tools. The overwhelming bulk of mediaeval Hungarian manuscript literature bears witness to this. In his overview the author examines through extracts a few early Hungarian Bible translations still regarded as pioneering.

The first is the Jordánszky Codex (1516), followed by Benedek Komjáthy's translation of the letters of Saint Paul, considered to be the first book entirely in Hungarian (1533), then the translation of the New Testament by Gábor Pesti Mizers (1536). Then come the Hungarian translation of the New Testament with an introduction in hexameter and summaries of contents by János Sylvester (1541), a translation of the psalms by István Bencédi Székely (1548), translations from the workshop of Gáspár Heltai in Kolozsvár (1551, 1552), the Hungarian version of the first and second books of Samuel by Péter Melius Juhász (1565), and finally the first complete edition, the *Vizsoly Bible* associated with the name of Gáspár Károli, Calvinist dean of Gönc (1590). In cases the translators, inspired by the spirit of humanism, attributed to their work a role in the history of salvation. It was the will of God that the sacred writing be addressed in every language to every people: "And the gospel must first be published among all nations." (Mark 13,10)

The author compares the extracts selected with the 1908 revised version of the Károli translation, enabling the reader to observe through the many variant translations the attempt to attain uniformity and the original meaning of the biblical text. This aspiration to preserve the unchanged unity of Scripture can be seen through a whole series of translations, but at the same time we can also feel the valiant struggle that our predecessors waged to create the Bible in Hungarian. In the centuries before the language reform many concepts could only be expressed through circumlocutions; the lack of a standard literary language was also a serious obstacle in making a translation that could become accepted and used by all Hungarian speakers. Nowadays, apart from the obsolete use of concepts in a number of places, the linguistic power and literary beauty of the old translations have a big influence on contemporary literature.

The author briefly outlines the history of Roman Catholic, Lutheran and Jewish biblical translations, then devotes a longer chapter to the period of Károli revisions following the publication of the *Vizsoly Bible*. Perhaps the most important of the attempted corrections was that made by György Komáromi Csipkés (Leiden, 1717). The Bible of Komáromi Csipkés represents an entirely different direction in the *Vizsoly Bible* family (the Károli translation and its revisions) in that – in keeping with the attitude of 17th century orthodoxy – he regarded even the linguistic structure of the original texts to be inspired. In other words: anyone fully conversant with Hebrew and Greek could translate the Hungarian version back into the original languages from the version produced by György Komáromi Csipkés. For his revision he used the Janson octavo edition of the Károli Bible published in Amsterdam in 1645 as his “manuscript” basic text.

The last chapter of the study deals with the 19th–20th century Protestant editions of the Bible, beginning with the activity of the British and Foreign Bible Society and ending with the first revision published in 1990, amending the text of the 1975 new translation in close to five thousand places. For the most part the amendments restored the revised Károli text.

In conclusion he mentions the main 20th century Calvinist, Roman Catholic, Lutheran and Jewish partial translations. Special mention is made at the end of this list of the six-column edition of the Gospel of Luke containing Catholic and Calvinist Hungarian translations (Szent István Társulat – Magyar Bibliatársulat [Saint Stephen Society – Hungarian Bible Society]. Budapest, 2000), which it is hoped will soon be followed by an ecumenical translation. Finally, in connection with the fertile influence Bible translations have on the language, the author points out that given the linguistic diversity and increasing plurality of thinking and speech that prevail today there is now little possibility of producing a linguistic standard that can be used by everybody. The Hungarian Bible of the 20th–21st centuries wants to bring the original message expressed in the Bible closer to successive generations.

PECSUK OTTÓ

A bibliafordítás nemzetközi elmélete és gyakorlata napjainkban

A címben foglalt téma rendkívül szerteágazó, mind elméleti, mind pedig gyakorlati szempontból egyaránt, ezért fontosnak látszik kijelölni azokat a határokat, amelyeken belül szeretnénk maradni összefoglalásunkkal. Először röviden bemutatjuk azokat a nemzetközi szervezeteket, amelyek napjainkban jelentősebb, országokon átnyúló bibliafordító tevékenységet folytatnak. Ezt követően a bibliafordításokkal legkiterjedtebben és legtöbb országban foglalkozó szervezet, a több mint kétszáz éves bibliatársulati mozgalom hagyományait és tapasztalatait őrző, jelenleg mintegy 200 országban, 540 bibliafordítási projektben érdekelt *Bibliatársulatok Világszövetsége* (United Bible Societies) szempontjából vizsgáljuk a bibliafordítás legfontosabb elméleti és gyakorlati kérdéseit, majd rövid helyzetképet adunk a bibliatársulatok szerepéről a nemzetközi bibliakiadásban. Ezt követően egy történeti kitérőben a bibliafordítás manapság (legalábbis az 1965-ben kiadott *Dei Verbum* kezdetű dogmatikai konstitúciót követően) legfontosabbnak tartott kérdését, az ökumenikus bibliafordításokat vesszük szemügyre nemzetközi és magyar vonatkozásban. Ehhez kapcsolódóan végül röviden megkíséreljük összefoglalni az együttműködés gyakorlati lépéseit szabályozó és 1968-ban a vatikáni *Keresztény Egység Titkársága*, valamint a *United Bible Societies* által is elfogadott *Irányelvek* tartalmát.

A bibliafordítással foglalkozó jelentősebb nemzetközi szervezetek¹

A tanulmányunkban központi szerepet játszó *Bibliatársulatok Világszövetsége* természetesen nem az egyetlen szervezet, amely nemzetközi szinten foglalkozik bibliafordítással. Ez a munka már az 1804-ben megalakult *Brit és Külföldi Bibliatársulat* előtt is folyt, bár kétségtelen tény, hogy a bibliafordítások számának robbanásszerű növekedésében döntő szerepe volt a bibliatársulati mozgalmat létrehívó BKBT-nak.

¹ Forrás: *Profiles of Scripture Translation, Distribution and Mission Organizations*. Background Paper of the United Bible Societies, 2007. (<http://intranet.biblesocieties.org/index.php?id=41>)

Az azóta eltelt több mint két évszázadban azonban számos komoly szakmai és szervezeti háttérrel rendelkező szervezet jelent meg, amelyek a bibliatársulatokhoz hasonlóan azt tűzték ki célul, hogy minél több emberhez jusson el a Biblia olyan nyelven, amelyet megértenek.

A *Biblia Liga* (Bible League) 1938-ban jött létre az Egyesült Államokban. Felekezeti, protestáns gyökerű szervezet, amely nonprofit alapon működik. Célja a Biblia eljuttatása azokhoz, akiknek szükségük van rá, közvetett formában (szorosan együttműködve a Wycliffe Bibliafordítókkal) bibliafordítással, közvetlenül pedig bibliatanulmányozó anyagok készítésével és az egyházak építését segítő oktatási tevékenységgel foglalkozik, jelenleg mintegy 60 országban. 2006-ban a Biblia Liga 19,3 millió Bibliát juttatott el emberekhez, közel 211.000 bibliatanulmányozó csoportján keresztül.

A michigeni központú *Bibles International* egy baptista hátterű szervezet, amelyet bibliafordítási és az írástudatlanság elleni programok támogatására hoztak létre az Egyesült Államokban 1981-ben. Gyakorlatilag a bibliatársulatok feladatait végzi olyan konzervatívabb egyházi közösségekben, amelyek nem tartanak igényt a számukra „túlzottan felekezeti” bibliatársulatok segítségére.

A *Katolikus Bibliaszövetség* (Catholic Biblical Federation) a katolikusok számára létrehozott nemzetközi testület, amely elkötelezett a bibliai pasztorációs munka iránt, ahogyan azt a második vatikáni zsinat vonatkozó rendelkezései előírták. A szervezet központja a németországi Stuttgartban található. Jelenleg 129 országban végez bibliamunkát, 92 teljes jogú és 234 társult tagszervezettel. Eredete az osztrák Pius Parsch atya kezdeményezéséig nyúlik vissza: ennek hatására, a második vatikáni zsinatot és Bea bíboros sürgetését követően Willebrands bíboros hozta létre 1969. április 16-án a Katolikus Bibliaapostolság Világszövetségét. Ebből született meg 1972-ben a Katolikus Bibliaszövetség. Fő feladatai: bibliafordítások készítése, bibliaterjesztés és a Biblia olvasásának és használatának elősegítése a katolikus egyházon belül, illetve a bibliai pasztoráció. A Katolikus Bibliaszövetség és a Bibliatársulatok Világszövetsége között igen jó a nemzetközi együttműködés, amelynek gyakorlati megvalósulásáról részletesebben szólunk később az ökumenikus bibliafordítások kapcsán.

Az 1990-ben létrehozott *Biblia-szervezetek Nemzetközi Fóruma* (International Forum of Bible Agencies) olyan konzultatív testület, amelynek munkájában 25 bibliafordítással és bibliamisszióval foglalkozó szervezet vesz részt. Célja, hogy szakmai platformot nyújtson a hasonló területen tevékenykedő világszervezetek számára; egységesítsen szakmai, főleg a bibliafordításokkal kapcsolatos elvárásokat, továbbképzési kereteket nyújtson és a tagszervezetek által kezdeményezett közös programokat irányítson. Teljes jogú tagjai közé tartozik például az Amerikai Bibliatársulat, a Biblia Liga, a Luthérianus Bibliafordítók, a Nemzetközi Szentírás Szövetség, a Wycliffe Bibliafordítók. Együttműködő partnereik közé tartozik a Bibliatársulatok Világszövetsége is.

A *Bibliafordítási Intézet* (Institute for Bible Translation) 1973-ban jött létre Svédországban, elsősorban azzal a céllal, hogy a Szovjetunió területén élő nem szláv népcsoportok által beszélt nyelveken és nyelvjáráson készítsen bibliafordításokat. Igen sikeresen működött a Szovjetunió felbomlása előtt, majd a FÁK-országokban. Napjainkban a Wycliffe Bibliafordítókkal és a Bibliatársulatok Világszövetségével együttműködve tevékenykedik.

A korábban *Nemzetközi Bibliatársulat* (International Bible Society) néven ismert szervezet mai neve a Send the Light-tal való 2007. évi egyesülése óta *IBS–STL Global*. Az 1809-ben New Yorkban alapított Nemzetközi Bibliatársulat komoly munkát végzett és végez napjainkban is a pontos és minőségi bibliafordítások elkészítése területén. Ma is mintegy 250 elismert biblikus szakemberrel készítenek bibliafordításokat, több mint 45 fordítási projekt keretében világszerte. Eddig 87 elkészült bibliafordítás, köztük a világsikerű New International Version (NIV) jogtulajdonosai.

Az 1942-ben létrehozott *Lockman Alapítvány* (The Lockman Foundation) fő tevékenységi köre a nagyobb (világ)nyelvekre, például az angolra, a spanyolra, a kínaira, a japánra vagy a hindire történő bibliafordítás. A Lockman Alapítvány által készített bibliafordításokat (például a *New American Standard Bible*-t vagy a *La Biblia de las Americas* fordítást) több mint 50 országban forgalmazzák olyan nagyobb könyvkiadók, mint a Zondervan, az Oxford University Press vagy a Thomas Nelson.

Az 1964-ben megalakult *Lutheránus Bibliafordítók* (Lutheran Bible Translators) fő célja a kisebb nyelvekre történő bibliafordítások elkészítése, jelenleg kb. 70 munkatársuk 30 fordítási projekten dolgozik világszerte, gyakran szorosan együttműködve a Wycliffe Bibliafordítókkal és a Bibliatársulatok Világszövetségével.

Az 1831-ben, a Brit és Külföldi Bibliatársulat néhány korábbi alapítója által életre hívott *Trinitarian Bible Society* igen aktív néhány hagyományosan protestáns gyökerű angolszász országban. Konzervatív református megközelítésükből fakadóan bibliafordításaikat a verbális ihletettség és a görög textus receptus² alapján készítik, dogmatikai megfontolások alapján elutasítva a deuterokanonikus³ könyvek megjelentetését és a Katolikus Egyházzal való együttműködést. Utóbbi szemléletük miatt a Bibliatársulatok Világszövetséggel való kooperációt sem tartják elképzelhetőnek.

A legnagyobb és legkiterjedtebb bibliafordítási tevékenységet folytató világszervezet a *Bibliatársulatok Világszövetsége* (United Bible Societies), amelynek perspektívájából ad helyzetképet dolgozatunk is a bibliafordítás jelenlegi helyzetéről a világban. Kezdetei az 1804-ben megalakult Brit és Külföldi Bibliatársulatig nyúlnak vissza. A BFBS kezdeti szándéka az volt, hogy elérhetővé tegye a Szentírást Angliában és Walesben, de tevékenysége igen hamar világméretűvé szélesedett, a missziói igényeknek megfelelően hamarosan kibővülve a bibliafordítás feladatával. A BKBT mintájára sorban jöttek létre a nemzeti bibliatársulatok Európában és Amerikában (például 1814 Hollandia, 1816 Egyesült Államok, 1821 Oroszország). Az első világháborút követően a nagyobb missziós területtel rendelkező bibliatársulatok keresni kezdték az együttműködés lehetőségeit; ebből a célból először 1932-ben Londonban találkoztak az Amerikai, a BKBT, és a Skót Bibliatársulat vezetői. Céljuk a bibliatársulati misszióban tapasztalható felesleges átfedések megszüntetése volt. 1939-ben a hollandiai Woudschotenben ez a három bibliatársulat a Francia, a Holland és a Norvég Bibliatársulattal kiegészülve megalakította a Bibliatársulatok Világtanácsát (World Council of Bible Societies).

A megalakulás záró fázisa volt 1946-ban az angliai Haywards Heath-ben az a találkozó, amelyen hivatalosan is megalakult a Bibliatársulatok Világszövetsége. Itt megállapodtak arról, hogy a hagyományosan befolyásos bibliatársulatok tartózkodnak a más országokban végzett közvetlen bibliafordítási és egyéb tevékenységtől, és erőforrásaikkal igyekeznek előmozdítani az autonóm, nemzeti bibliatársulatok létrejöttét.

² A XIX. századig a leggyakrabban alapul vett újszövetségi görög szöveg. Ez a szöveg jelent meg az első tudományos szövegkiadásokban, például Erazmuséban (1516), T. Bézaiéban (1565), a complutumi poliglott kiadásban (1514/22) és R. Stephanus kiadásában. A modern szövegkritika és az arra épülő szövegkiadások több ponton felülbírálták.

³ Azoknak a könyveknek az összefoglaló elnevezése, amelyek megtalálhatók az Ószövetség görög fordításában (a Septuagintában), de hiányoznak a héber kánonból. Protestáns szóhasználatnál gyakran nevezik ezeket a könyveket apokrifnak is.

A UBS azóta is ezeken az alapokon működik, közös költségvetéssel, amely az egyes bibliatársulatok felajánlásaiból áll össze, ebből finanszírozzák világszerte a különféle fordítási projekteket, amelyek színvonalára és menetére a UBS utazó fordítói konzultánsai felügyelnek a Világszövetség szakkönyvkiadói és képzési hátterével.

A *World Bible Translation Center* 1973-ban jött létre a texasi Arlingtonban, azzal a céllal, hogy munkatársai könnyen olvasható („egyszerű”) bibliafordításokat készítsenek a világ 100 legnagyobb nyelvén. Napjainkig ezek közül 30 fordítás készült el.

A *Wycliffe Bibliafordítók* (Wycliffe Bible Translators International and Summer Institute of Linguistics) szervezetét 1934-ben alapította William Cameron Townsend. Máiig közel 600 bibliafordítás elkészítése köthető a Wycliffe Bibliafordítók tevékenységéhez. A szervezet a kisebb, néha még írott nyelvvel is alig rendelkező népcsoportok között munkálkodó bibliafordítók képzésével, kiküldésével és e missziói munka anyagi hátterének biztosításával foglalkozik. Mivel a Summer Institute of Linguistics (a Wycliffe Bibliafordítók fordításelmélettel és képzéssel foglalkozó egysége) és a Bibliatársulatok Világszövetsége nagyon hasonló fordítói elvekkkel és követelményrendszerrel rendelkezik, a két világszervezet közötti együttműködés igen kiterjedt, különösen a volt Szovjetunió országaiban és a Távol-Keleten. A két szervezet 1990-ben széleskörű együttműködési megállapodást írt alá a bibliafordítás elvi és gyakorlati munkájának összehangolása érdekében.

A bibliafordítás elmélete és gyakorlata a bibliatársulatokban

Gyakran hangoztatott kijelentés, hogy a bibliafordítás egy idősebb a Szentírással, hiszen már Nehémiás könyvének 8. részében arról olvashatunk, hogy a Jeruzsálembé hazatérő nép előtt Ezsdrás felolvasta a törvényt, a lévíták pedig ezzel párhuzamosan magyarázták annak jelentését az egybegyűlteknek. Itt még nyilván közelebből nem tudjuk meghatározni, hogy milyen fordításelmélet állhatott a lévíták „magyarázatának” a hátterében.

A szó szoros értelmében vett bibliafordítás első nagy korszaka, az ókori fordítások korszaka a hetvenes fordítással kezdődött. A Septuaginta, illetve a később a hellenizált zsidóság körében megszületett egyéb görög nyelvű fordítások már egyértelműen arra mutatnak, hogy a bibliafordítási elméletek őseit a formális ekvivalenciában kell keresnünk (ennek legszélsőségebb megnyilvánulása az inkább transliterációnak nevezhető Aquila-féle fordítás volt). A rivális fordítási elmélet, az értelem szerinti fordítás már a klasszikus korban megjelent, Cicero és Horatius még nyilván nem a bibliai szöveg kapcsán, de már hangot adott az értelem szerinti fordítás elsőségének, és a 106. levél tanúsága szerint ezt vallotta a kiváló stílusza Szent Jeromos is.⁴ Ugyancsak ezt a szemléletet követte Luther is a fordításában.⁵ E két elmélet lehetőségével vívódott Schleiermacher is, aki a maga részéről inkább a formális ekvivalencia felé hajlott.

A fordítástörténet második nagy korszakában, a reformációt követően keletkezett nemzeti nyelvű bibliafordítások az eredeti héber és görög szövegekre helye-

⁴ „Ugyanis az általunk oly sokszor lefektetett szabályt kell követni a fordításban: ahol ez nem árt a jelentésnek, annak a nyelvnek a jó hangzását és jellemzőit kell figyelembe vennünk, amelyre fordítunk.” vö. Jan de WAARD–Eugene A. NIDA: *Egyik nyelvről a másikra. Funkcionális ekvivalencia a bibliafordításban*. Budapest, Magyar Bibliatársulat - Kálvin Kiadó, 2002. 247.

⁵ „Meg kell kérdeznünk... az egyszerű embert..., hogy eldöntsük, pontosan hogyan beszélnek. És ezután ennek alapján kell fordítani, hogy megértsek és felismerjék: valaki németül beszél velük.” E. ARNDT szerk.: *M. Luther: Ein Sendbrief von Dolmetschen*. Halle/Saale, 1968. 32.

zett nagyobb hangsúly mellett is leginkább a középkor latin nyelvű bibliafordítói hagyományát vitték tovább, és így formakövető fordításoknak tekinthetők.

A bibliafordítás harmadik korszakában, az 1800-as évek elején létrejött nagy nyugati bibliatársulatok egyértelműen ezt az örökséget vették át és alkalmazták jól-rosszul a XIX. század második felében a világmisszió megindulásával gombamód megszorodó bibliafordításaikban. Természetesen ezeknek a missziói bibliafordításoknak a legtöbb esetben csak egyik és nem a legfontosabb jellemvonásuk volt, hogy formakövetők voltak. A szélsőségesen eltérő minőségű fordítások mögött legtöbbször a bibliafordítást kényszerűségből, többé-kevésbé autodidakta módon elsajátító misszionárius ügybuzgalma és néha elégtelen nyelvtudása állt. Ilyen háttér előtt szemlélve annál bámulatra méltóbbnak tűnik, hogy némelyik ilyen korai misszionáriusi fordítást még ma is sok nyelven használják. Mennyiségi tekintetben pedig ez a korszak döbbenetesen termékeny volt. A könyvnyomtatás feltalálásakor még csak 33 nyelven létezett bibliafordítás. 1804-ig, a Brit és Külföldi Bibliatársulat megalakulásáig is még csak 72 nyelvre fordították le a Bibliát. A XIX. század során azonban már több mint 400 nyelven jelent meg valamilyen bibliai szöveg, a XX. század első felében pedig még további 500 nyelven olvashattak az emberek bibliai könyveket.⁶

A nagy nyugati bibliatársulatok, mint az Amerikai, a Brit és Külföldi vagy a Skót és Holland Bibliatársulat munkája a bibliafordítások területén egyre több átfedést mutatott már a XX. század elején, ezért merült fel annak szükségessége, hogy egysítsék erőforrásaikat és egységesítsék stratégiai feladataikat. Az a felismerés is vezette őket, hogy a komolyabb irodalmi hagyománnyal rendelkező nemzeti nyelveken egyre specializáltabb fordításokra volt szükség, amelyekhez csak a bibliatársulatok egyre szélesebb körű összefogásával tudták biztosítani az anyagi erőforrásokat és a szakértelmet (mindeközben a régi missziói szempontú, kis nyelveken történő bibliafordítások felelősségét részben átvették olyan külmissziói kötődésű szervezetek, mint Wycliffe Bibliafordítók). Ez természetesen magával hozta annak a szükségességét is, hogy az együttműködő bibliatársulatok egységes fordítói elveket dolgozzanak ki, összehangolják az elvégzendő munkákat, közös képzési fórumokat működtessenek, valamint központi költségvetést hoztak létre, amelyből meghatározott és egymással összevethető irányelvek alapján támogatnak fordítási projekteket szinte a világon. Az 1946-ban létrejött United Bible Societies mint a független nemzeti bibliatársulatok szakmai és önálló szervezettel rendelkező fóruma betöltötte és azóta is betölti ezt a feladatot: fordítói segédanyagokat, kézikönyveket (például a *Translators' Handbook*-sorozat), az alapszöveggel kapcsolatos tudományos forrásokat (például a *The Greek New Testament*, illetve a Nestle-Aland szerkesztette *Novum Testamentum Graece*) és a bibliafordítás folyamatában állandóan visszatérő problémákra megoldást kínáló összesítéseket (például mértékegységek, növény és állathatározók) dolgoz ki és jelentet meg.

Ezekkel a változásokkal együtt megváltozott a bibliatársulatok többsége által alkalmazott bibliafordítási elvek jellege. Egyre nyilvánvalóbbnak tűnt a XX. század második felétől, hogy a formális megfeleltetéssel készülő fordítások ideje lejárt, és ez a megközelítés leginkább már csak a régi nagy nemzeti bibliafordítások revízióiban érvényesíthető, ott is csak azért, mert ha egy formális megfeleltetéssel elkészített

⁶ E. A. NIDA: *Bible Translation in Today's World*. The Bible Translator, 1966. 17/2. 59.

bibliafordítás revíziója áttér az értelmi megfeleltetésre, akkor olyan feloldhatatlan feszültségek keletkeznek a fordítás szövegi szerkezetében, amelyek megkérdőjelezzik a revíziós munka értelmét.

Az '50-es évektől a United Bible Societies szakmai fórumain olyan jelentős bibliafordítás-elméleti munka folyt, amely komoly kihatással volt a nyelvészetre és az általános fordításelméletekre. Ezt a munkát elsősorban Eugene A. Nida neve fémjelzte. Nida és munkatársai az értelmi megfeleltetés elméletét továbbfejlesztve kidolgozták az ún. dinamikus ekvivalencia elméletét, amelyet később maga Nida inkább funkcionális ekvivalenciának nevezett, bizonyos mértékig elhatárolódva az időközben a dinamikus ekvivalencia nevében megvalósított olyan fordításoktól (és parafrázisoktól), amelyekben a fordítók egyéni meglátásai a bibliai alapszöveg „értelmét” illetően nem találtak megfelelő szakmai kontrollal, és gyakran nem megfelelő nyelvi szintre helyezkedtek (például argó). A funkcionális ekvivalencia igen komplex és átfogó elmélet: nem csupán a bibliafordítás-elmélet hagyományos, tehát filológiai szempontjait veszi komolyan (az üzenetet vigyük közel a befogadóhoz vagy inkább a befogadót az üzenethez?), hanem sajátos választ ad a nyelvészeti megközelítés kérdéseire (a forrás- és a befogadó nyelv szerkezeti különbségeit figyelembe vevő megfeleltetési szabályok), a kommunikációelmélet problémáira (hogyan juttatható el az üzenet a lehető legkisebb információvesztéssel a befogadókhöz?) és a szocioszemiotikai, illetve szociolingvisztikai szempontokra (a nyelvi egységek, szavak, fogalmak adott kultúrában betöltött sajátos jelentései).⁷

Mint összetett rendszerre, a funkcionális ekvivalenciára is jellemző, hogy akkor eredményez jó fordítást, ha megfelelő felkészültségű szakemberek helyesen alkalmazzák. Kevésbé kompetens és ellenőrizetlen kezekben óriási veszélyt rejt egy olyan fordításelmélet, amely felhatalmazza a fordítót arra, hogy először helyesen értse meg a bibliai üzenetet, majd azt ültesse át a befogadó nyelvre úgy, hogy az általa „újáteremtett” szöveg lehetőleg ugyanazt a hatást érje el az aktuális olvasókban, mint az eredeti szöveg az első olvasókban. Természetesen van néhány alapkövetelmény, amelynek betartása esetén komoly esélye van egy színvonalas, mind egyházi közegben, mind missziói céllal az egyházon kívüli emberek között használható bibliafordításra, például: 1. Az eredeti héber és görög szövegből, jó szövegkiadások alapján készített fordításnak kell lennie. 2. Köznyelvi szintű legyen, tehát olyan, ami nem a fiatalok, és nem is az idősek nyelvét, hanem inkább az átlagos műveltségű fiatal felnőttek nyelvhasználatát tükrözi. 3. Olyan nyelven kell megszólalnia, amelyet az anyanyelvi beszélők használnak (a formális megfeleltetéssel készülő fordításoktól eltérően ezeknek a fordításoknak a szövege természetesen kell hogy hasson az anyanyelvi közegben; nem léphetnek fel „nyelvteremtő” szándékkal).⁸ 4. Ugyanazt a gondolatot kell ébresztenie az aktuális olvasóban, mint amit a szerző eredeti szavai ébresztettek az első olvasóban, ugyanakkor hűségeseznek kell maradnia a szerző kulturális háttéréhez (ha az olvasó tudatában van a saját és a szerző kulturális háttéré közötti szakadéknak, akkor még inkább a tartalmi megértésre törekszik, ezzel is áthidalva a kulturális eltérést).⁹

A United Bible Societies által felügyelt fordítások a '60-as '70-es években ilyen elméleti háttérrel valósultak meg szerte a világon. Az 1975-ben megjelent magyar protestáns új fordítás létrejöttében is fontos szerepet játszottak az UBS fordítói

⁷ NIDA: *Egyik nyelvről a másikra*, i. m., 246–250.

⁸ P. ELLINGWORTH: *Talking about Translations*. The Bible Translator, 1972. 23/2. 219–224.

⁹ P. D. FUETER: *Dynamic Equivalent Interpretation*. The Bible Translator, 1974. 25/3. 344–351.

konzultánsai, akik több alkalommal is szerveztek fordítói megbeszéléseket a magyar bibliafordítók számára. Más kérdés, hogy a fordításban résztvevő magyar teológiai tanárok többsége a formális megfeleltetéssel készített bibliafordításokon, elsősorban Károlyién nőtt fel, és az akkor nagyon progresszívnek tekintett új elméletet csak fenntartásokkal alkalmazták. Mint az idő megmutatta, ez előnyére vált a fordításnak, s ezen csak javított az 1990-ben elkészített revízió, amely nagyon sok ponton még tovább finomította az új fordítás funkcionális ekvivalenciából adódó újításait.

A United Bible Societies jelenlegi bibliafordítási politikáját még mindig a funkcionális ekvivalencia határozza meg, ugyanakkor a napjainkban folyó fordítói projektekben az elmúlt néhány évtized tapasztalatai alapján már sokkal nagyobb figyelemmel viseltetnek az adott országban liturgikusan vagy egyházi nyelvben elterjedt formális megfeleltetéssel készített fordítások szövegére. A UBS fordítási projektjeinek emellett még kötelező gyakorlati követelménye a bizottságokban (egy munkabizottság, egy revíziós bizottság és egy konzultatív csoport) végzett munka, ami szintén garanciát jelent az egyénieskedő fordítási túlzásokkal és az ismerethiányból fakadó, vagy egyéb tévedésekkel szemben.

A bibliatársulatok szerepe a bibliakiadásban

2006. évi adatok alapján a Bibliatársulatok Világszövetsége összességében mintegy 25 millió teljes Bibliát, 14 millió Újszövetséget (és Zsoltárokat) és körülbelül 350 millió szövegválogatást, missziói célú evangélium-füzetet juttat el évente az olvasókhöz.¹⁰ A tendencia évek óta enyhe csökkenést mutat, aminek oka a Biblia iránti erőteljes keresletcsökkenés a fejlett világban, amelyet nem tud ellensúlyozni a fejlődő világ rohamosan növekvő bibliagénye sem a UBS kiadói és nyomdai kapacitásainak végeessége miatt. A bibliatársulatok által a nyugati országokban megjelentetett és eladott Bibliák csökkenő számának a kézenfekvő szekularizációs tényező mellett az is oka lehet, hogy éppen a legnagyobb múltú nyugati bibliatársulatok vonták le először a könyvkiadás specializálódásából fakadó következtetéseket, és mondtak le a bibliakiadói tevékenységről, átengedve a terepet a professzionális infrastruktúrával, marketinggel és értékesítési hálózattal rendelkező egyházi vagy üzleti könyvkiadóknak, véglegesen eladva vagy bérbe adva az egyes bibliafordítások jogait (fontos kivétel a Német Bibliatársulat, amely a tudományos bibliakiadások területén mindmáig megőrizte piacvezető szerepét). Ez a jelenség különösen erőteljes volt az 1980-as években, napjainkban mintha lelassult volna, részben annak köszönhetően, hogy sok bibliatársulat felismerte, mennyire nem azonosak a bibliatársulati bibliakiadási és terjesztési célok a profitorientált könyvkiadók üzletpolitikai célkitűzéseivel és stratégiáival. A Bibliatársulatok Világszövetségéhez tartoznak olyan kisebb bibliatársulatok is, amelyek részben vagy egészen önfenntartók (munkájukat a Világszövetség csak részlegesen vagy már egyáltalán nem támogatja). Ezek kis méretekből továbbra is végznek bibliakiadói és terjesztői munkát, s e tevékenységük szerény jövedelméből fedezik az egyházakkal együtt végrehajtott, vagy az egyházakat támogató missziói tevékenységük költségeit.

¹⁰ UBS Scripture Distribution Report 2006. Forrás: <http://intranet.bible-societies.org/index.php?id=162>

Világméreteken természetesen a globalizáció hatása a bibliakiadásban és nyomtatásban is érzékelhető: egységesített bibliaméretetek, a megrendelési példányszámok növekedése céljából központosított gyártás néhány nyomdai világközpontban, mint Brazília, Kína vagy Dél-Korea.

A protestáns és katolikus együttműködés lehetőségei a *Dei Verbum* után:¹¹ az ökumenikus bibliafordítások

A bibliatársulati mozgalom, jóllehet megszületése pillanatától kezdve hirdette felekezeti jellegét, mivel túlnyomórészt protestáns egyházakhoz kötődött, idegenkedést váltott ki a katolikus egyházban. Ehhez járult, hogy a bibliatársulatok által széles körben propagált egyéni bibliaolvasás katolikus szempontból hagyományosan protestáns gyakorlatnak számított. A helyzet nem javult azzal sem, hogy a bibliatársulatok protestáns tagságuk nyomására már a XIX. század elejétől a deuterokanonikus könyvek nélkül terjesztették a Bibliát a legszélesebb missziói körben, s így készültek el világszerte az úttörőnek számító fordítások is, gyakran olyan nyelveken, amelyek korábban talán még lejegyzett ábécé sem létezett. Amint korábban említettük, a kiterjedt missziói munkát végző bibliatársulatok 1946-ban egyesítették gyakorlatukat és erőforrásait a Bibliatársulatok Világszövetsége égisze alatt. Ezután, elsősorban az '50-es évektől kezdődően egyre intenzívebb informális kapcsolatok alakultak ki protestáns és katolikus biblikus tudósok között. Egyre nyilvánvalóbbá vált az is, hogy megfelelően átgondolt és szabályozott keretek között ezek az eltérő egyházi háttérből és hagyományokból érkező tudósok képesek arra is, hogy együtt dolgozzanak a Szentírással kapcsolatos munkákban. Ebben a helyzetben a *Dei Verbum* kezdetű, 1965-ben kiadott dogmatikus konstitúció az együttműködés egészen új lehetőségeit teremtette meg. A bibliatársulatok szemszögéből nézve a *Dei Verbum* olyan kijelentései, mint „Krisztus hívei előtt szélesre kell tárnunk a kaput, hogy hozzájussanak a Szentíráshoz”,¹² vagy „az Egyház anyai törődéssel gondoskodik róla, hogy megfelelő és pontos fordítások készüljenek az egyes nyelveken, főleg a Szent Könyvek eredeti szövegei alapján. E fordításokat minden keresztény használhatja majd, ha – eljön az ideje és az egyházi hatóság jóváhagyja – különvált testvéreink is részt vesznek elkészítésükben.”, a Katolikus Egyház korábban nem tapasztalt nyitottságáról árulkodtak olyan célokkal kapcsolatban, amelyek iránt a bibliatársulatok már közel másfél évszázada küzdöttek. A *Dei Verbum* szövege természetesen hozzáteszi, hogy „A püspökökre tartozik, »akik az apostoli tanítás letéteményesei«, hogy a rájuk bízott híveket alkalmas módon oktassák a Szent Könyvek, főleg az Újszövetség és elsősorban az evangéliumok helyes használatára. Gondoskodjanak tehát a szent szövegek fordításáról, s a szükséges és kielégítő szövegmagyarázatról, hogy az Egyház tagjai biztonságosan és hasznosan foglalkozzanak a Szentírással, és szelleme eltöltse szívüket”, ami azonnal világossá tette a bibliatársulatok felelősei számára, hogy az esetleges együttműködés nem valósulhat meg anélkül, hogy a katolikus egyház fenntartaná a teljes ellenőrzést és a jóváhagyás jogát minden közösen elkészített bibliafordítás felett.

¹¹ Háttéranyag: *Working together for the Word. Pontifical Council for Promoting Christian Unity – United Bible Societies: Celebrating 40 years of fruitful co-operation.* Crawley, United Bible Societies, 2005.

¹² Forrás: http://www.katolikus.hu/zsinat/zs_11.html

Bea bíboros, a vatikáni Keresztény Egység Titkárságának elnöke azt javasolta VI. Pál pápának, hogy engedélyezze az együttműködést a bibliatársulatokkal, elsősorban a bibliafordítások területén. 1967. január 5-én a Keresztény Egység Titkárság és a United Bible Societies tanácskozásán Bea bíboros kijelentette, hogy „nem tűnik túlzásnak azt állítani, hogy együttműködésünk lehetősége napjaink kereszténységének egyik legfontosabb fejleménye.” 1969-ben létrejött a Katolikus Bibliaapostolság Világszövetsége, a Katolikus Bibliaszövetség elődje. Az alapítók célul tűzték ki a bibliatársulatokkal való együttműködést mindenütt, „ahol az lehetséges”.

A Keresztény Egység Titkársága és a United Bible Societies között kibontakozó együttműködés mérföldköve volt az 1968-ban elfogadott *Bibliafordítási irányelvek a felekezetközi együttműködésben* című dokumentum, amelyet 1987-ben ismét felülvizsgáltak és megerősítettek. A későbbiekben ezek az irányelvek jelentették az alapját a számos országban elkezdett ökumenikus bibliafordításoknak. Szinte ezzel egy időben csatlakozott a United Bible Societies által a görög Újszövetség szövegét előkészítő bizottság munkájához Carlo Maria Martini professzor, később bíboros.

Ezt követően világszerte számos közös, katolikus-protestáns bibliafordítási projekt indult el. Először Afrikában (az első teljes mértékben ökumenikus, katolikus és protestáns összetételű tagsággal rendelkező bibliatársulat Nigériában alakult meg, rögtön a *Dei Verbum* megszületését követően), majd Ázsiában (például a Fülöp-szigeteken). Európában is létrejöttek olyan közös fordítások, mint a francia TOB (*Traduction Oeuménique de la Bible*). 1974-re világszerte már mintegy 170 közös katolikus–protestáns bibliafordítás volt folyamatban. Az együttműködés a 90-es évekre több szinten folytatódott: a United Bible Societies fordítói konzultánsai közé mind gyakrabban választottak katolikus biblikus szakértőket (az első ilyen az olasz Dr. Carlo Buzetti SDB volt), akik bibliafordítási projekteket felügyeltek és folyamatosan ellenőrizték az elkészülő fordításokat katolikus egyházi szempontból is. A UBS által fenntartott Görög Újszövetség szöveggondozó bizottsága már a '70-es évek végén teljesen ökumenikus összetételű volt, amikor katolikus biblikusok (köztük Dominique Barthélemy OP, Adrian Schenker OP, Norbert Lohfink SJ, Carmel McCarthy RSM és Stephen Pisano SJ) csatlakoztak a héber szöveggondozó bizottság munkájához is. Közös munkájuk eredményeként jelent meg 2004-ben a *Biblia Hebraica Quinta Editio* első része, a *Megilloth*. Sokáig fenntartások voltak azzal kapcsolatban, hogy lehetséges-e olyan magyarázatos bibliákat kiadni, amelyeket közösen készítenek katolikus és protestáns biblikusok. Ebben fontos gátló tényező volt a Bibliatársulatok Világszövetsége által még a legkorábbi időszakban elfogadott „jegyzet vagy magyarázat nélkül” elv, amellyel élesen szemben állt a *Dei Verbum* „készüljenek megfelelő jegyzetekkel ellátott Szentírás-kiadások a nem keresztények használatára is, igazodva az ő körülményeikhez, s bölcs tapintattal terjesszék a lelkipásztorok és hívek egyaránt” felszólítása. A UBS hamarosan felülvizsgálta és módosította a jegyzetes bibliakiadásokat elutasító szabályt, ebből lett mára a „doktrinális jegyzet vagy magyarázat nélkül” elv. Részben ez a változtatás nyitotta meg az utat az 1975-ben megjelentetett francia TOB fordítás előtt. A bibliafordításban megnyilvánuló felekezetközi együttműködés új útját jelentették még az Afrika-szerte folyó sikeres kampányok az írástudatlanság felszámolásáért

(például az 1975-ben elkezdett elemien egyszerű, mindössze 3500 szót felhasználó ökumenikus Parole de Vie fordítás). Az Olasz Katolikus Püspöki Konferencia honlapján a bibliatársulatok által készített fordítás a püspöki konferencia fordítása, a hivatalos liturgiai használatban lévő fordítás mellett olvasható. Spanyolországban baszk nyelven az egyetlen fordítás a bibliatársulat által készített fordítás, ezt használják a katolikus liturgiában is. 2004-re a világon 121 nyelven olvashatók a deuterokanonikus könyvek, javarészt közös fordítások eredményeként. 2007-ig világszerte 43 felekezetközi bibliafordítás készült el, jelenleg is 91 van folyamatban.¹³ A felekezetközi bibliafordításoknak tehát nemcsak hogy létező gyakorlata van napjainkban, de igen fontos területét jelentik a bibliatársulatok szolgálatának. Ebben nyilván szerepe van a bibliatársulati mozgalom katolikus egyház felé való erőteljes nyitásának és a felismert közös céloknak: az egyháztól elidegenedett emberek megszólítása egy közös keresztény tanúságtétellel elkészülő Szentírás segítségével, és a keresztény egység lelkületének felmutatása általában.

Az ökumenikus bibliafordítás magyarországi kilátásai

Egy magyar nyelvű ökumenikus bibliafordítás elkészítésének terve meglehetősen régóta a szemünk előtt van. Sőt, ennél jóval többről van szó, hiszen a legfelsőbb egyházvezetői és bibliatársulati szinten történtek konkrét és jól dokumentált lépések az ügyben. Természetesen a korábban megindult és mára lelassult, illetve elakadtnak nevezhető folyamat részleteinek bemutatására itt nincs lehetőség, talán annyi elegendő, hogy a legfontosabb csomópontokat felvázoljuk, majd néhány szubjektív megjegyzést fűzünk a kialakult helyzethez.

Egy katolikus-protestáns bibliafordítás elkészítésének igénye hazánkban először a Bibliatársulatok Világszövetségének budapesti világgyűlésén merült fel 1988-ban.¹⁴ A világgyűlésen az a Martini bíboros képviselte a Vatikánt, aki különösen is szívén viselte és viseli azóta is a katolikus-protestáns fordítások ügyét. Egy olyan magyarországi helyzetben, amikor a katolikus bibliakiadás többközpontú volt és még jelenleg is az (Szent István Társulat és Szent Jeromos Bibliatársulat, bencés bibliakiadás), ugyanakkor a protestáns bibliamunka, a fordítás, a szöveg-gondozás és a kiadás a Magyar Bibliatársulatnál központi képvisellel rendelkezik, alapvető fontosságú volt a katolikus és a protestáns felek közötti kommunikáció csatornáinak megteremtése. Ebben döntő jelentőségű volt az, hogy Tarjányi Béla professzor személyében a Katolikus Egyház megfigyelőt küldött a MBTA kuratóriumi üléseire. A közös fordítás körüli szervezés 1998–99-ben felgyorsult, amikor is a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia nyilatkozatában kifejezte eltökéltségét egy ökumenikus bibliafordítás elkészítésére. Ezt követően a Magyar Bibliatársulat elnöksége levélben fordult a MKPK-hoz, hivatalos döntést kérve az ökumenikus bibliafordítás elkészítésének gyakorlati megvalósításáról. A Püspöki Konferencia döntése értelmében a közös bibliafordítással kapcsolatos egyeztetések katolikus felelőse Márfi Gyula veszprémi érsek lett. Az egyeztetések tovább folytak Márfi érsek és MBTA vezetősége között, egy ponton azonban elakadni

¹³ Forrás: *UBS Translations Projects with Catholic Involvement* (UBS munkanyag a 2008. októberi püspöki szinódus résztvevői számára)

¹⁴ *Lesz-e ökumenikus bibliafordítás? Beszélgetés Tarjányi Béla professzorral.* Új ember, 1999. szeptember 26.

látszottak. Az okok tisztázása nem könnyű feladat. A rendelkezésemre álló dokumentumok alapján azonban az mondható, hogy az elsődleges gond az volt, hogy noha az alább ismertetett, az ökumenikus bibliafordítások elkészítésére vonatkozó nemzetközi *Irányelvek* mindkét fél előtt ismertek és elfogadottak voltak, a tárgyalásokban azonban olyan új, sajátosan magyar szempontok bukkantak fel, amelyekben nem volt egyetértés, és amelyek megakasztották a további együttműködést. A másik gondnak talán azt tekinthetjük, hogy nem voltak és máig sem tökéletesen tisztázottak a szerepek. A protestáns felet képviselő Magyar Bibliatársulat vezetésének be kell látnia, hogy a katolikus egyházban a Szentírásnak még ma sem ugyanaz a szerepe és jelentősége, mint a protestáns egyházakban, ráadásul a katolikus döntéshozási rendszer és képviseleti mechanizmusok lényegesen eltérnek a protestáns felekezetekétől. Éppen emiatt az eltérés miatt volna nagyon fontos, hogy a katolikus egyház megfigyelői képvisellete a Magyar Bibliatársulatban folytatódjék, és ezáltal a megfelelő kommunikáció biztosítva legyen. A katolikus partnernek ugyanakkor szükséges volna elfogadnia, hogy a felekezetközi bibliafordítások elkészítésének ügyében a Magyar Bibliatársulat az a partner, amely megfelelő egyházi és nemzetközi felhatalmazással és szakmai háttérrel rendelkezik a folyamat protestáns részről történő lebonyolításához. Ezek rendkívül fontos, bár inkább technikai jellegű feltételek. Ennél még sokkal fontosabbnak tartom azt, hogy olyan légkör alakuljon ki, amelyben mindkét fél valódi szükségét érzi egy ökumenikus bibliafordítás elkészítésének. Ha ez hiányzik, akkor csak az egyházi és világi médiában jól kommunikálható szólamok és az ún. „egyházpolitika” szintjén létezik a közös bibliafordítás ügye, és ezeken a szinteken meg is reked. A realitásnak tűnő, de alapvetően túl skeptikus hangok ellenére fontos volna belátnunk, hogy egy ilyen kezdeményezés soha nem a jelennek és a jelenlegi igényeinknek szól.¹⁵ Egy új bibliafordítás elkészülte szinte kivétel nélkül nagy nehézséggel járó és igen sok fáradságba kerülő feladat, amely a legtöbbször még nem meglévő igényeket elégíti ki, hanem sokkal inkább új igényeket és lehetőségeket teremt. Hatványozottan igaz lenne mindez egy eleddig példa nélkül álló ökumenikus bibliafordításra. Elkészítése, de már elkezdése is a jelenlegi akadályokon felülemelkedni tudó, egyháztörténelmi felelősségtudattal bíró egyházvezetésre utalna mindkét oldalon. Ennek az egyértelmű jeleit – szakmai oldalról – pillanatnyilag még nem látjuk. Meggyőződésem ugyanakkor, hogy a magyarországi Biblia éve közös katolikus-protestáns megünneplése óriási előrelépést jelent ebben is, nem is szólva arról a jelentős tényről, hogy a Vatikánban 2008 októberében kezdődő püspöki szinódus témája is a Szentírásnak az egyház életében és missziójában betöltött szerepe lesz.¹⁶

¹⁵ Köszönöm Tarr Kálmánnak, hivatali elődömnek, hogy erre a meglátásra felhívta a figyelmem.

¹⁶ *The Word of God in the Life and Mission of the Church*. További információk a püspöki szinódusról: http://www.vatican.va/roman_curia/synod/documents/rc_synod_doc_20070427_lineamenta-xii-assembly_en.html

A felekezeti bibliafordítások elmélete és gyakorlata nemzetközi szinten

Amint fentebb már említettük, a vatikáni Keresztény Egység Titkársága és a Bibliatársulatok Világszövetsége 1968. január 10-én Londonban egy megállapodásban rögzítette a felekezeti (vagy ökumenikus) bibliafordítások elvi és gyakorlati megvalósításának alapjait. A megállapodást az Egység Titkársága részéről Johannes Willebrands püspök, később érsek, a Bibliatársulatok Világszövetsége részéről az akkori elnök, a yorki érsek, Lord Donald Coggan jegyezte. A megállapodás tényére VI. Pál pápa az áldását adta. Az 1968-as szöveget a felek 1987-ben felülvizsgálták, és újjólaj jóváhagyták. Természetesen ezek az irányelvek nem kötelezők az egyes országokban tervezett vagy megkezdett ökumenikus bibliafordításokra nézve, ugyanakkor a fordítóknak értelmetlen volna őket figyelmen kívül hagyni, hiszen ezeket követve a tervezett fordítás részese lehet egy olyan folyamatnak és gyakorlatnak, amely kipróbált és működik, valamint megfelelő szakmai és egyház-főhatósági szinten is ellenőrzött és jóváhagyott. Terjedelmi okoknál fogva nem áll módunkban a teljes megállapodást ismertetni, ezért csak a legfontosabb ajánlásokat szeretnénk összefoglalni.¹⁷

1. Az Újszövetség fordítása esetén megegyezés szerinti, de lehetőleg a legújabb kritikai kiadású görög szövegből dolgozzanak a fordítók. Bizonyos konzervatív katolikus és protestáns elvárások miatt kivételes esetekben megengedhető, hogy a textus receptus szövegmegoldása szerepeljen a fordításban: ilyen esetben azonban ezt jelölni kell a fordítási jegyzetekben.
2. Az Ószövetség fordítása esetén az irányelvek a Kittel-féle alapszöveg felhasználását javasolják. A maszoréta szövegnek elsőbbséget kell adni, de ahol értelmezési nehézségek merülnek fel, ott segítségül lehet hívni a qumráni iratokat vagy a korai fordítások (Septuaginta, Vulgata, szír fordítás) valamelyikét.
3. A kánon tekintetében ajánlott egy (az Ó- és Újszövetség közötti) elkülönített részben megjelentetni a deuterokanonikus könyveket is, hiszen a katolikus egyházi jóváhagyást csak az ilyen bibliakiadások nyerhetik el. Ebben az elkülönített részben kell helyet biztosítani Eszter és Dániel könyvének deuterokanonikus részei számára. (1987) Sírák fia könyve esetében javasolt a rövid szöveg követése és a hosszabb szöveget a jegyzetekben lehet feltüntetni.
4. Egzegetikai kérdésekben a közös fordítóbizottságoknak ki kell jelölnie olyan, mindkét oldalról elfogadott kommentárokat, amelyeknek a megoldásait a vitás kérdésekben elfogadják és követik. Ez feloldhatja a közös munka során az egyébként szükségképpen kialakuló „autoritással” kapcsolatos viták többségét.
5. A jegyzetek tekintetében is előre meg kell állapodni a követendő gyakorlatban.

Javasolt jegyzettípusok:

- a) alternatív olvasatok (olyan szövegolvasatok, amelyeknek jelentésmódosító hatása lehet),
- b) eltérő fordítási megoldások (akár az alapszöveg bizonytalan jelentéséből, akár a befogadó nyelv sajátosságaiából adódhatnak),

¹⁷ Az *Irányelvek* teljes szövege (protestáns bibliatársulati szempontból néha zavaró terminológiai-fordítási megoldásokkal) megtalálható a Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat honlapján: <http://www.biblia-tarsulat.hu>. Az *Irányelvek* ajánlásainak csoportosítása itt rövidítő és gyakorlati szempontú, nem az eredeti szöveg tagolását követi. Az 1987-es felülvizsgálat néhány apróbb változtatást jelentett az 1968-as megállapodáshoz képest, azt zárójelben (1987) jelzem.

- c) etimológiai névmagyarázatok (amelyeknek a szöveg megértése tekintetében jelentősége lehet, például Izsák, Izráel, Jézus),
 - d) szójátékok (ilyen például János evangéliuma harmadik részében a görög pneuma szó kettős, „szél” illetve „lélek” jelentése),
 - e) a történelmi háttér rövid megvilágítása (akár magának a „szent történetnek” a szekuláris történelmi olvasata, akár az olvasott eseményekkel kronológiailag párhuzamba állítható világtörténelmi események ismertetése),
 - f) a bibliai szövegben magától értetődőnek vett, ma alig ismert kulturális sajátosságok (például kik voltak a farizeusok vagy a szadduceusok, mit jelentenek a bibliai mértékegységek vagy pénznemek, mit jelentenek a Biblia világában természetes gesztusok: például valakinek a jobbján ülni),
 - g) kereszthivatkozások (párhuzamos tartalmat, hasonló történelmi szituációt, idézeteket vagy utalásokat hordozó más szöveghelyekre),
 - h) szakasz-címek (az olvasókat segítő, címmel ellátott szövegbeosztások, amelyeknek azonban tipográfiaiailag különbözniük kell a bibliai szövegtől),
 - i) különleges kiegészítések (térképek, konkordanciák, tartalomjegyzékek, illusztrációk, előszók).
6. A fordítói bizottság tagjainak előzetesen meg kell egyezniük a tulajdonnevek és a kölcsönszavak írásmódjában (ajánlott az első esetben az eredeti héber vagy görög kiejtés szerinti megoldást választani, míg a második csoport jelenlétét minimalizálni a szövegben, hiszen a kölcsönszavak az eltérő felekezetek tagjai számára vagy magától értetődők, vagy éppenséggel egyáltalán nem érthetőek).
 7. A munka eredményességéhez elengedhetetlen az együttműködés légköre (mint fentebb utaltunk rá, ez egy ökumenikus bibliafordítás elkészítésének legelső és legfontosabb követelménye).
 8. Ajánlott egy teljesen új fordítás elkészítése, és nem egy kiválasztott szöveg revíziója (kevesebb az előre kódolt konfliktus).
 9. Ajánlott szervezeti felépítés: három bizottság, amelyek közül az első a tulajdonképpeni fordítást végző munkabizottság, egy revíziós bizottság és egy konzultatív csoport. Ehhez járul még egy folyamatosan végzett és a végső döntések meghozatalára jogosult szerkesztői szupervízió. A munka- és revíziós bizottságban dolgozó személyek kiválasztása csak a bibliafordításban résztvevő felekezetek és szakmai szervezetek közötti előzetes felmérések és egyeztetések alapján történhet. A konzultatív csoport tagjait ugyanakkor az egyes felekezetek vagy szervezetek önállóan is jelölhetik megállapodott számarányok alapján.
 10. Elengedhetetlen a fordítás elveinek előzetes meghatározása (akár csak a referenciául választott kommentár esetében, a vitás kérdések esetén ez is feloldhatja a „tekintély” problémáját, ugyanakkor garantálja az elkészült fordítás egyházi elfogadottságát és egységes színvonalát, végig a munka folyamatában).
 11. A munka- és a revíziós bizottság tagjainak vitás esetekben is mindig meg kell egyezni egyetlen közös szövegben. Ellenkező esetben a soron következő, az egyes felekezetek által kiadott kiadásokban önállósodhatnak a korábban függőben hagyott szövegek, végső soron, hosszú idő elteltével akár külön fordításokat is eredményezve. A jegyzetek és egyéb eszközök tekintetében természetesen

létezhetnek eltérő (katolikus, illetve protestáns) kiadások. Hagyományosan a fordítás copyrightja a bibliatársulat(ok)é, ugyanakkor a közös kiadás copyrightja rendszerint megosztott a résztvevő felek között.

12. Rendszerint a közös fordításnak viselnie kell mind a bibliatársulat (a protestáns oldal), mind a katolikus főhatóság névjegyét: például a bibliatársulat megnevezése a címloldalon impresszumként, a katolikus főhatóság imprimatúrája a belső címloldalon.

Ezekben az irányelvekben minden lehetőség adott a felekezeti vagy ökumenikus háttérű bibliafordítások elkészítéséhez, ahol a megfelelő szándék, a szakmai felkészültség rendelkezésre áll.

Végezetül álljon itt néhány statisztikai adat¹⁸ a bibliafordítások nemzetközi helyzetére vonatkozóan:

Földrész vagy terület	Bibliai részek	Ó- vagy Újszövetségek	Teljes bibliák	Bibliák deuterokanonikus könyvekkel ¹⁹	Összesen
Afrika	218	322	163	29	703
Ázsia, Óceánia	363	495	171	37	1029
Európa és a Közel-Kelet	112	39	61	47	212
Amerika	153	312	42	10	507
Mesterséges nyelvek	2	0	1	0	3
Összesen	848	1.168	438	123	2.454

¹⁸ 2007. december 31-ig feldolgozott adatok: *Scripture Language Report 2007*. United Bible Societies, 2008.

¹⁹ Ez az oszlop természetesen a „Teljes bibliák” oszlop alcsoportja: Európában például a 61-ből 47 nyelven létezik fordítása a deuterokanonikus könyveknek.

Current international theory and practice of Bible translation

Organised Bible translation work at international level was carried out even before the establishment in 1804 of the *British and Foreign Bible Society* but it is an unquestionable fact that the BFBS that launched the Bible society movement played a key role in the explosive growth in the number of Bible translations. The two centuries since then have seen the emergence of many organisations with a sound professional and organisational background.

The *Bible League* was formed in 1938 in the United States. It is an interdenominational organisation with Protestant roots, operating on a nonprofit basis. In 2006 it distributed 19.3 million Bibles through close to 211,000 Bible study groups.

The Michigan-based *Bibles International* is an organisation with Baptist links, set up in the United States in 1981 to support Bible translation and literacy programs.

The *Catholic Biblical Federation* is an international body set up for Catholics to assist biblical pastoral work. The organisation has its headquarters in Stuttgart. At present it carries out Bible work in 129 countries, with 92 full and 234 associated member organisations. There is very good international co-operation between the Catholic Bible Federation and the United Bible Societies.

The *International Forum of Bible Agencies* set up in 1990 is a consultative body; 25 organisations dealing with Bible translation and Bible mission take part in its work. Among its full members are the American Bible Society, the Bible League, the Lutheran Bible Translators, the International Scripture Association and the Wycliffe Bible Translators. The United Bible Societies is among its co-operating partners.

The *Institute for Bible Translation* was established in 1973 in Sweden with the principal aim of translating the Bible into the languages and dialects spoken by the non-Slavic peoples living in the territory of the Soviet Union.

The organisation previously known as the *International Bible Society* has been known since its merger in 2007 with Send the Light as *IBS-STL Global*. Today the International Bible Society formed in New York in 1809 is having Bible translations made by around 250 recognised experts within the frame of 45 translation projects around the world.

So far it has made 87 Bible translations, it holds the copyright of the New International Version (NIV) that has been a big success internationally.

The *Lockman Foundation* established in 1942 focuses mainly on translating the Bible into the major (world) languages, such as English, Spanish, Chinese, Japanese and Hindi.

The main aim of *Lutheran Bible Translators* established in 1964 is to have the Bible translated into minor languages.

In 1831 a few of the earlier founders of the British and Foreign Bible Society set up the *Trinitarian Bible Society* which is very active in a few Anglo-Saxon countries with traditionally Protestant roots. Due to their conservative Calvinist approach, its Bible translations are made on the basis of verbal inspiration and the Greek *textus receptus*.

The biggest and most extensive of the international organisations engaged in Bible translation is the *United Bible Societies*. Its beginnings reach back to the British and Foreign Bible Society founded in 1804. After the First World War the bible societies with larger missionary areas began to seek opportunities for cooperation; the American, the British and Foreign Bible Society and the Scottish Bible Society first met for this purpose in London in 1932. In 1939 in the Dutch town of Woudschoten these three bible societies, together with the French, the Dutch and the Norwegian Bible Society established the World Council of Bible Societies. In 1946 at another meeting in Haywards Heath, England, the United Bible Societies was officially established.

The *World Bible Translation Center* was set up in 1973 in Arlington, Texas with the aim of producing easy-to-read (“simple”) Bible translations in the world’s 100 biggest languages. So far around 30 of these translations have been completed.

The *Wycliffe Bible Translators* (Wycliffe Bible Translators International and Summer Institute of Linguistics) was established in 1934 by William Cameron Townsend. To date it has been associated with close to 600 Bible translations.

The forerunner of Bible translation theories must be sought in formal equivalence (one of the most extreme manifestations of this was the Aquila translation that is closer to transliteration). The rival translation theory, translation according to the meaning appeared already in the classical age; it was held also by Saint Jerome, an outstanding stylist, according to the evidence of letter 106. Luther too followed this approach in his translation. The big Western Bible societies formed in the early 1800s adopted the principle of formal equivalence and applied it in their Bible translations. In the second half of the 20th century the theory of “dynamic equivalence”, also known as functional equivalence, was developed in the professional forums of the United Bible Societies. This moves beyond the principle of formal equivalence and sets the goal of rendering the meaning of the original text in such a way that as far as possible the text “recreated” by the translator has the same effect on its readers as the original text did on the first readers. But in Hungary even the new Hungarian Protestant translation that appeared in 1975 can be regarded more as formal equivalence.

According to the figures available for 2006, the United Bible Society distributes an annual total of around 25 million full Bibles, 14 million New Testaments (and Psalms) and around 350 million collections of texts, gospel leaflets intended for mission purposes. Naturally on a world scale the effect of globalisation can also be felt in the publication and printing of Bibles: standardised Bible sizes and in order to increase the number of copies, centralised production in a few world printing centres, such as Brazil, China and South Korea.

Dei Verbum, the dogmatic constitution of the Second Vatican Council created the possibility for co-operation between Protestant and Catholic Bible translators. In the wake of this initiative, by 1974 around 170 joint Catholic-Protestant Bible translations were in progress around the world. By 2007 43 interdenominational Bible translations had been completed and work continued on 91. Plans were also made for a Hungarian-language ecumenical Bible translation but, unfortunately, the work of interdenominational co-ordination that speeded up in 1998–99 is at present suspended. We trust that the joint Catholic-Protestant celebration in Hungary of the Year of the Bible will bring enormous progress in this matter too, not to mention the significant fact that the role of Scripture in the life of the church and its mission will also be a topic of the episcopal synod beginning in the Vatican in October 2008.

The final chapter of the study sums up the agreement setting out the foundations for the theoretical and practical realisation of interdenominational (or ecumenical) Bible translations adopted in London on 10 January 1968 by the Vatican Secretariat for Promoting Christian Unity and the United Bible Societies.

FRANCISCAE APOSTOLICA BIBLIANA 1680

A kiállított tárgyak leírása

Szent István király gótikus szobra

Ismeretlen helyről, 1500 körül

Hársfa, festése csak maradványokban látható, magassága 130 cm

Őrzési helye: Magyar Nemzeti Galéria, Régi Magyar Gyűjtemény
Itsz.: 55.894

A magyar szent királyok – István és László, akik mellé gyakran társították harmadikként Imre herceget – ábrázolása az Anjou kortól kezdve a művészet szinte minden műfajában kedvelt volt. Magyar szentekként, mint segítők vagy patrónusok bekerültek a szárnyasoltárok ikonográfiájába is: a különböző képi helyeken más szentek mellett, illetve azokat kiváltva jelennek meg festett és faragott képek. Együttes ábrázolásuk többsége így nem csoporttá formált bemutatás. Additív szerepeltetésük a nekik tulajdonított közös funkció révén értelmezhető egységként: *Sancti Hungariae reges*-ként ők Magyarország védőszentjei, ők az ideális uralkodók.

Szent István ebben a „szereposztásban” az államalapító, bölcs, öreg király. Hosszú, göndör hajával és szakállával, markánsan ráncolt arcával, gondterhelt tekintetével így jellemzi őt a Galériában őrzött szobor faragója is. Teljes páncéltatot visel, fején épen maradt koronája, baljában országalmát tart. Vállára a jobb oldalon mesteri faragású, dús redőkben leomló palást borul. A kissé jobbra forduló tartás, a drapéria kompozíciója éppen tükörképe párdarabja, Szent László alakjának. A királyszentek származási helye ismeretlen, kitűnő mesterüknek egy sor további műve Szepes, illetve a szomszédos megyék falusi templomaiból került elő. A sokarcú és feltehetően alkalmi munkaszervezet, melynek tagja lehetett, Besztercebányán és környékén is dolgozott.

Irodalom

RADOCSAY Dénes: *A középkori Magyarország faszobrai*. Budapest 1967., 109-110., 198. *A Magyar Nemzeti Galéria Régi Gyűjteményei*. Szerk.: MOJZER Miklós. Budapest 1984., 82. sz. (Végh János)

Gotika. *Dejiny Slovenskeho výtvarného umenia*. Kiállítási katalógus. Ed.: BURAN, Dušan a kolektív. Bratislava 2002., 464-467., 662f., 747-761.

ENDRÓDI Gábor: *Grosse Kunst „aus Hass und Neid”. Überlegungen zu Bauarbeiten und zur Ausstattung der Neusohler Pfarrkirche um 1500*. in: *Acta Historiae Artium* 2006., 37-78.

A Magyar Nemzeti Galéria Gyűjteményei. Szerk.: GOSZTONYI Ferenc, CSEH Szilvia. Budapest 2007., 26. (Endrődi Gábor)

POSZLER GYÖRGYI

Az Admonti Kódexből Szent István törvénykönyve.

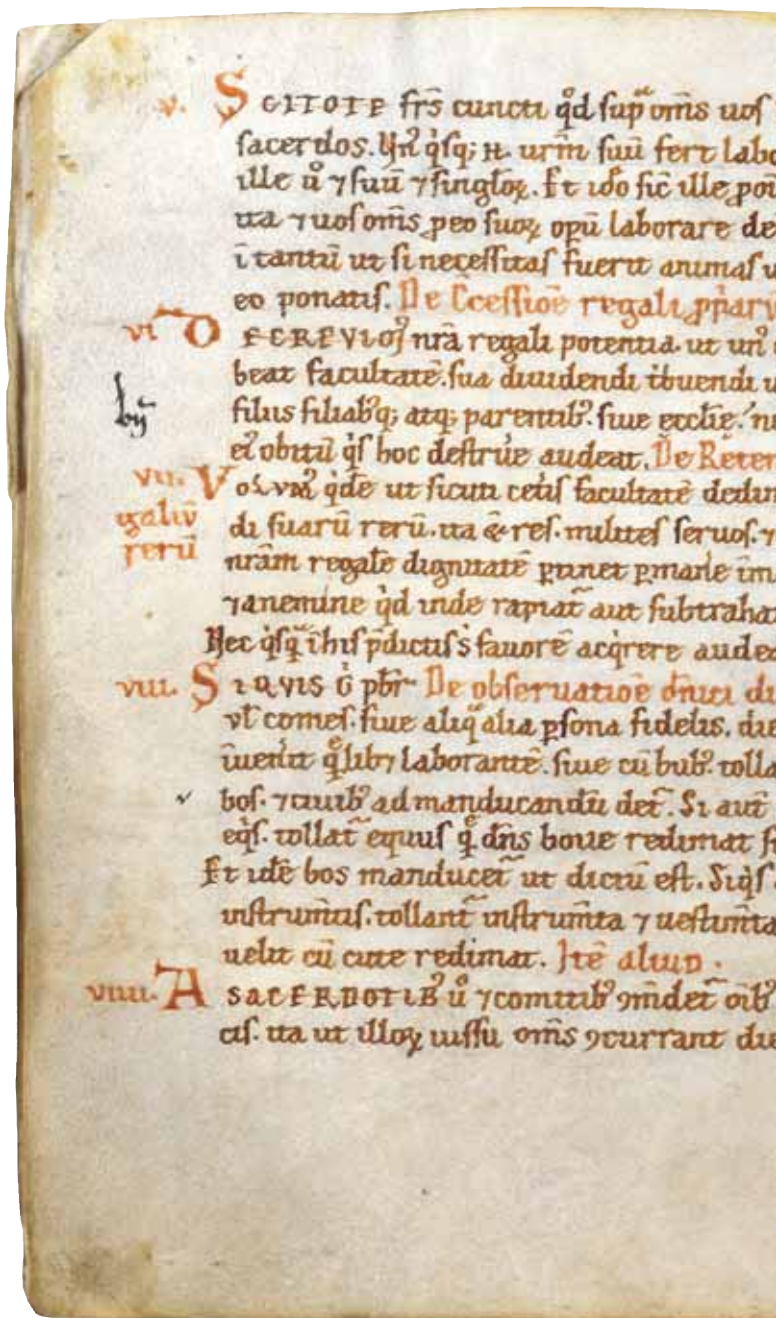
Admonti (Ausztria) bencés kolostor, XII. század
Pergamen, 8 fol., 188x139 mm, XII. századi
könyvírás, piros kezdőbetűk, három iniciálé,
rubrikált, kötetlen.

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár
Jelzete: Cod. Lat. 433.
Bartoniek 433

Kinyitva a templomok látogatását előíró résznél.

A képen a második levél versőjének utolsó két sora, majd a harmadik levél rectójának első három sora az első törvénykönyv kilencedik fejezete látható, amely a vasárnapi templombajárásról intézkedik: *A papok és az ispánok pedig hagyják meg az összes falusi bírónak, hogy ezek parancsára vasárnap mindenki menjen a templomba, öregek és fiatalok, férfiak és nők, kivéve azokat, akik a tüzet őrzik. Ha pedig valaki amazok hanyagsága folytán nem (tűz-) őrzés végett marad otthon, az ilyet verjék meg, és nyírják le.* (Szilágyi Loránd fordítása)

Szent István neve alatt összesen 56 törvénycikk maradt ránk, de nem ismerünk olyan szövegváltozatot, amely valamennyit magában foglalná. A törvényeket tíz kézirat őrizte meg, a legkorábbi szövegtanú a XII. századi Admonti Kódex, a többi XV-XVI. századi. A variánsokat szerkeztük és szövegük alapján két redakcióra oszthatjuk: az Admonti Kódex két könyvre bontva 50 fejezetet tartalmaz (35+15), míg a többi kézirat – István második törvénykönyveként – bontás nélkül 55 fejezetet hoz. Az utóbbiak első törvénykönyvként az Intelmeket közlik. Az Admonti Kódexet Wilhelm Wattenbach német medievista fedezte fel 1846-ban az admonti (Ausztria) bencés kolostorban. A kéziratból kiemelt nyolclevélnyi hungaricum 1934-ben került az Országos Széchényi Könyvtárba. A király és a királyi tanács számos alkalommal törvénykezett; ezek eredményeként születtek meg a cikkelyek, amelyeket utóbb törvénykönyvekbe szerkesztettek. Az Admonti Kódexben található első dekrétumot valószínűleg még István életében szerkesztették egybe, azonban a stílusában eltérő, egyetlen István-kori írásműhöz sem hasonlítható második dekrétumot később, I. András (1046-1060) alatt állíthatták össze. Nem tisztázott az a kérdés, hogy a dekrétumok szövege mikor került a felső-ausztriai kolostorba. Kálmán király (1095–1116) első törvénykönyvének 34. cikkelye olyan Szent István-i törvényt említ, amelyet egyetlen kézirat sem őrzött meg; ez azt bizonyítja, hogy az István-kori kodifikációnak nem minden intézkedését őrizték meg. Számos cikkelyben nyugat-európai törvénygyűjtemények hatása mutatható ki; ennek ellenére első királyunk dekrétumai önálló kodifikációs tevékenység eredményei: a cikkelyek a korabeli magyar társadalom aktuális, megoldandó problémáit tükrözik. A törvények egy része az egyház helyzetének megszilárdítását és a keresztény vallásgyakorlat biztosítását szolgálta. István elrendelte, hogy minden tíz falu építsen egy templomot (II. 1. tc.), továbbá kötelezővé tette a vasárnapi templombajárást (I. 9. tc.), ahol a latin nyelvű liturgia keretében a prédikáció népnyelven hangzott el. A XII. század elején tartott úgynevezett esztergomi vagy Lőrinc-féle zsinat második határozata

megállapította a szentbeszédek tartalmát. Eszerint vasárnaponként a nagyobb egyházakban az evangéliumot, a szentleckét és a hitvallást kellett magyarázni a népnek, a kisebb egyházakban pedig a hitvallást és az Úr imádságát. Az adott vasárnapra rendelt két bibliai szakasz, az evangélium és epistola a szentlecke magyarázata a szöveg fordítását és megértését jelentette.

Kiadás

Bartoniek Emma: Szent István törvényeinek XII. századi kézírata, az Admonti Kódex. Bp. 1935.; Szent István törvényeinek XII. századi kézírata az Admonti Kódexben. A kísértőtanulmányt Györffy György, a bevezetést, a magyar fordítást és a jegyzeteket Bartoniek Emma készítette. Bp. 1988.

ad ecclia. maiores ac minores. uiri ac muliere.
 exceptus q̄ ignes custodiunt. Si q̄s ū obseruatiōis causā
 remaneb. pillos negligētia uapulent ac deplet.
S i a s quatuor De obseruatiōe uii tempoz. x.
 tempoz ieiunia cunctis ignita carne man
 ducant uolauit. p̄spaciū unū ebōē iclus ieiun7.
S i a s i sexta feria De obseruat vi f̄a e. xi.
 ab omī xpianitate obseruata carne manducant.
 p̄ unā ebōam luce iclus ieiunet. De his q̄ s̄i ofes
S i a s tam p̄durato corde ē qd̄ abst̄ ab oi s̄iōe xii.
 xpiano ut nolit ofiteri sua facinora. scdm̄ mori
 suasū p̄bri. hoc sine oī diuino officio. rele
 mosinus iaceat q̄ admodū ifidelis. Si aū pa
 rentes 7 p̄ximi neglexerit uocare p̄bros. rita
 subiaci absq; ofessione mori. dicit oratiōib?
 ac solet elemosinus. s; parentes lauent ne
 gligētia ieiunū. scdm̄ arbitiū p̄bros. q̄ ū su
 bitanea p̄clitanti morte. cū omī eccliaflico
 sepeliant honore. nā diuina iudicia occul
 ta nob̄ sunt 7 i ignita. De Obseruanda xpia xiii.
S i a s obseruatiōe xpianitatis neglecta. 7 nitate
 negligētia stultitate elat. qd̄ man 7 miserit.
 iuxta ql̄itate offensionis ab epō p̄ disciplinas
 canonū iudicet. si ū rebellitate istruct.
 renouerit s̄ ipositū eq̄ sufferre. itū eodē

Szent István törvényei az Admonti Kódexben. A templomok látogatását előíró rész.

Irodalom

- WATTENBACH, Wilhelm: *Handschriften des Benediktinerstiftes Admont*. Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtsforschung 10 (1851) 631–644.
- ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. (Függelék: a törvények szövege) Bp. 1904.
- GYÖRFFY György: *István király és műve*. Bp. 1977. 268–275.
- JÁNOSI Mónika: *A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek*. MKsz 94 (1978) 225–254.; *Uő: Gondolatok az Admonti Kódexből hiányzó kapitulumokról*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 82 (1985) 37–49.; *Uő: Törvényalkotás a korai Árpád-korban*. Szeged, 1996.
- MIKÓ Gábor: *Szent István törvényei és a pseudo-izidori hamisítványok*. MKsz 123 (2007) 153–168.

KERTÉSZ BALÁZS

O Genealogia ihu xpi filii dauid. *Secundum Lucam.* III

Nactus est autem cum baptizaretur omnis populus et ihu bap

tizato et orante. Apertus est celum et descendit spiritus sanctus in

corporali specie sicut columba in ipsum et uox de celo facta est

dicens **I**ste est filius meus dilectus. in quo complacui

mihi. Et ipse ihesus erat incipiens quasi annorum triginta.

et putabatur filius ioseph. **Q**ui fuit hely qui fuit ma

thas qui fuit leui Qui fuit melchi qui fuit iaminie qui fuit

ioseph. Qui fuit mathatie qui fuit amos qui fuit naum. Et

fuit hely qui fuit nege qui fuit mathas qui fuit mathane

Doni mis uabiam. Et cum spiritu tuo. Sequitur sancti euangeli secundum

lucam. In illo tempore. Iesus ait ad discipulos suos. Nunc deo

Esztergomi Capitulare

Esztergom, 1370 körül

Pergamen, 108+1 (16a) fol., 406x278 mm, több kéztől származó gótikus könyvírás, egyszerű piros, kék és zöld kezdőbetűk, újkori bőrkötés.

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár

Jelzete: Cod. Lat. 408.

Bartoniek 408 – Radó 328–331

Kinyitva a 103. levél versoján a Jézus családfáját bemutató evangéliumi szakasz (Lukács 3,21–38) dallamának kottája olvasható.

A latin nyelvű kódex legterjedelmesebb tartalmi egységét (9v–83r) a zsolozsmában recitált rövid – egymondatos – bibliai szakaszok (capitulum), valamint könyörgések (collecta) képezik. Capitulum az éjszakai imaórán (matutinum) kívül valamennyi órában szerepel, a szoltárokat követi. A capitulumok megválasztása nem volt szabályhoz kötött: egyes egyházak mindig a napi szentleckét osztották fel, mások külön Capitulárékat állítottak össze. Kódexünkben a capitulumok sorrendje az esztergomi rítust követi. A kéziratban több olyan könyörgés is található, amelyek elárulják, hogy a Capitulare a Szűz Mária és Szent Adalbert tiszteletére szentelt esztergomi székesegyház számára készült. A folyamatos esztergomi használatot bizonyítják a Kalendáriumba (1r–6v) beírt, 1533-ig vezetett bejegyzések, melyek esztergomi érsekek és kanonokok halálzási dátumát rögzítik, több esetben megemlítve az általuk tett adományokat is. A két legkorábbi bejegyzés, 1370-ből és 1375-ből a kódex nagy részét másoló első kéztől származik, tehát a kézirat 1370 körül jött létre. A Kalendáriumban Nagy Lajos király halálának a napja is (1382. szeptember 11.) megtalálható. A folyamatos használatot bizonyítják a Kalendáriumon kívül található, több kéztől származó utólagos beírások is, valamint az, hogy a lapok alsó külső sarka erősen szennyezett, sok esetben sérült. A szerkönyvben további tartalmi egységek is olvashatók, például Szűz Mária kis zsolozsmájának részlete, a víz megáldásának szertartása, különböző alkalmakkor mondandó imádságok. A 100r–104v oldalakra néhány perikópa dallamát írták le. Kottaképük a magyar hangjegyírás mértani formákba stilizált, gótikus megoldásának az első példája. A tételek között több olyan is található, amely más forrásból nem ismert. Az igényes kiállítású, szép gótikus könyvírással írt kódexben számos egyszerű piros, kék és zöld kezdőbetű mellett egyetlen díszes iniciálé található (35v), amely – Hoffmann Edit véleménye szerint – bolognai hatást mutat. A kódex ismeretlen időpontban a Bécsi Udvari Könyvtárba került, majd az 1932-ben Magyarország és Ausztria között létrejött velencei egyezmény értelmében sok más magyar provenienciájú kézirattal együtt átadták a Nemzeti Múzeumnak.

Kiadás

A Kalendárium kiadása: Dankó, Josephus: *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*. Bp. 1893. 438–461.

Irodalom

DANKÓ, Josephus: i. m. 429–436.

HOFFMANN Edith: *A Nemzeti Múzeum Széchényi-Könyvtárának Magyarországon illuminált kéziratai*. MKsz 34 (1927) 4–5.

SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Bp. 1981. 26.; *Uő: Középkori hangjegyírások Magyarországon*. Bp. 1983. 67–68.; *Kódexek a középkori Magyarországon* 111.

KERTÉSZ BALÁZS

Ganois Vencel Bibliája

Pozsony (?), XIV. század eleje, XIV. század középső harmada, XIV–XV. század fordulója. Pergamen, II+546+II fol., 347x248 mm, öt kéztől származó írás, gótikus könyvírás (első négy kéz) és bastarda cursiva (ötödik kéz), kéthasábos, illuminált. XV. századi fatáblás bőrkötés.

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár
Jelzete: Cod. Lat. 78.
Bartonianek 78.

Kinyitva az 1 lap rectóján, Szent Jeromosnak Mózes öt könyve Prologusaként Paulinushoz írt levelénél.

A nyitás helyén Szent Jeromos Paulinushoz írt levelének (1r) díszítése itáliai hatást mutat. A lapszéldíszben látható két férfialak Nagy Lajos-kori viselete párhuzamba állítható a veleméri templom 1377-ből származó freskójának Szent László-ábrázolásával.

A Bibliát tartalmazó kódex keletkezésével kapcsolatos kérdéseket a kutatásnak csak részben sikerült tisztáznia. A kéziratban öt kéz különböztethető meg. Az első négy másolta a Bibliát (1ra–345v, 346r–403v, 404r–420v, 423r–514r), a paleográfiai vizsgálatok szerint a XIV. század középső harmadában. Mind az írás összsképe, mind az egyes betűk formája hasonló az 1363-ra datálható Soproni Missale írásához (OSzK, Cod. Lat. 91.). Elképzelhető, hogy a harmadik és a negyedik másoló Pozsonyban dolgozott. A kódex ötödik kezétől egy bibliai mutató származik (515r–546v), írása 1400 körülre datálható. A scriptor a szöveg végére kolofont írt, amelyből megtudjuk, hogy Vencelnek hívták (Qui me scribebat Wenczesslaus nomen habebat etc). Személye valószínűleg azonos azzal a Vencellel, akit az első számozatlan levél versóján olvasható, a XV. századból származó tulajdonosbejegyzés említ: eszerint Ganoysnak mondott Vencel, a Szent Márton egyház őrkanonokja (custos) a Bibliát az említett egyházra testálta (*Questam Bibliam legavit dominus Weceslaus dictus Ganoys custos ecclesie sancti Martini alias sancti Salvatoris ecclesie predictae. In verum testamentum perpetue memorie anno etc. Post eius obitum.*). Tehát a kódex a XIV–XV. század fordulóján Ganoys Vencel pozsonyi őrkanonok birtokában volt, aki a kötet végére a Bibliához készített mutatót írt. A kéziratot egyházára, a pozsonyi társaskáptalanra hagyta. A hagyományozás tényét a XV. században, már Vencel halála után bejegyezték a kódex elejére. Valószínűleg a kötés is Pozsonyban készült. Az első levél rectóján a pozsonyi káptalannak egy újabb, 1633-ból származó bejegyzése olvasható (Capituli Posoniensis 1633. Lit B.). A kéziratot két miniátor díszítette. Az egyik mester munkája francia hatást tükröz; egyes vélemények szerint a XIV. század elején dolgozott a kódexen, azonban ennek az időmeghatározásnak ellentmond az írásnak a XIV. század középső harmadára történt datálása. A másik miniátor – ő festette az első levél rectóját is – itáliai hatás alatt dolgozott a XIV. század utolsó negyedében. A szakirodalomban olyan nézet is napvilágot látott, mely szerint a Bibliát 1360 körül Prágában másolták és díszítették.

Irodalom

- HOFFMANN Edith: *A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratai*. Bp. 1928. 73–74.
BERKOVITS Ilona: *Kolostori kódexfestészetünk a XIV. században*. MKsz 67 (1943) 351–352.; Uő: *Magyar kódexek a XI–XVI. században*. Bp. 1965. 32.
GÜNTHEROVÁ, A. – MIŠIANIK, J.: *Illuminierte Handschriften aus der Slowakei*. Praha, 1962. Nr. 2.; Die Parler und der Schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. I–III. Hrsg. von Anton Legner. Köln, 1978. II. 460.; *Kódexek a középkori Magyarországon* 103–104.
ŠEDIVÝ, Juraj: *Mittelalterliche Schriftkultur im Pressburger Kollegiatkapitel*. Bratislava, 2007. 107–110., 159–160., 236.

KERTÉSZ BALÁZS

PRO

inter audrosi
us uicti tua
uinculata
pferens detu
lit + suauit
mal tnt. qn
pnapio aio
aar. fidem p
bate iam fidit utno amiane pte dte
vera. u. illa uatudo est. + xpi glorio
coplata qm noui uictus rei fiantia
no. noui pscuaa tui co. por. no sb. dlat
t palpius ad uilaco. si di timor + diu
scap. ura. studia conuallant. In gmo
u. uicti. hystoris quofon ludra. p
uinao. uouos ad ite. p. i. u. u. u. u.
tannite. ur eos quos ex libro nouer
aut. cor. am. quoe. uictur. Sic p. im. go.
es uicuphiticos uates. sic plato eg
p. r. tum + architeu. carcutu. i. cam. q.
oram. p. r. t. q. quon. di. magna. g. r. a.
dicbat. ur. labor. u. o. u. s. i. u. m. e. p. i. g. r. a. u. t.
ur. qui. act. u. s. u. magi. erat. + pot. u. s. u. a.
u. u. i. q. doct. r. m. a. n. e. h. a. d. u. m. e. g. r. i. g. n. a. s. i. a. p.
fouabatur. fiet. p. e. g. r. i. m. u. s. n. e. r. d. i. s. a. p. u. l.
u. a. l. e. n. o. a. l. i. c. u. a. u. e. r. e. a. u. t. e. d. i. s. e. q. u. i. s. i.
a. u. m. p. u. d. e. n. t. i. n. g. e. r. e. D. e. m. q. d. u. m. q. i.
l. e. a. s. q. i. r. o. t. o. o. r. b. e. f. i. g. u. r. e. u. e. r. p. i. c. u. a. u. r.
c. a. p. i. u. s. a. p. i. c. a. s. + u. e. u. u. n. d. a. t. + a. r. m. u.
n. o. c. r. u. d. u. s. i. m. o. p. a. r. u. e. d. u. c. t. u. s. c. a. p. t. u.
u. n. c. t. u. s. + s. e. r. u. u. s. t. i. q. p. h. i. l. o. s. o. p. h. u. s.
u. a. i. o. r. e. m. e. n. t. e. s. e. f. i. u. r. a. d. a. r. i. l. u. m. u. u.
l. a. c. t. o. e. l. o. q. u. a. e. f. o. u. e. m. a. n. a. u. t. e. u. d. e.
u. i. r. u. u. s. h. y. s. p. a. n. e. g. a. l. l. i. a. r. q. f. u. n. d. u. s.
q. u. o. r. d. i. u. e. m. i. s. e. n. o. b. l. e. s. l. e. g. r. i. m. u. s. + h. s.
a. d. c. o. n. c. p. l. a. c. o. u. s. i. n. r. o. m. a. n. o. t. r. a. e. a. t.
u. m. h. o. i. s. f. r. a. n. a. p. o. u. i. t. h. i. n. t. u. l. a. i. a. u.
d. i. n. i. o. u. i. b. i. s. e. l. e. s. c. e. l. e. b. u. s. q. m. u. r. a. l. l. i.
u. r. u. r. b. a. n. t. a. u. n. i. i. n. g. r. i. i. a. l. i. u. d. e. u. r. b. e.
q. i. r. u. r. + p. h. o. l. l. o. m. + h. i. u. e. m. a. g. i. u. o. u. r.
u. i. l. g. u. s. l. o. q. e. s. i. u. e. p. h. i. s. u. e. p. i. c. a. n. g. o. u.
a. t. e. n. d. u. n. t. u. t. r. a. u. e. p. l. a. s. p. e. r. a. n. t.
u. r. a. u. c. a. l. i. u. r. a. l. b. a. n. o. s. c. a. c. h. o. m. a. r.
s. a. g. e. t. a. s. o. p. u. l. e. n. a. s. i. u. m. a. i. d. i. e. r. e. g. r. u. a.
p. e. r. i. c. t. m. u. t. + a. d. e. x. t. e. m. u. i. l. a. t. i. s. u. o. i.
p. h. i. s. o. n. a. m. e. a. i. s. t. i. s. s. o. p. u. e. i. t. a. d. h. i. g.
m. a. n. a. t. u. r. h. y. a. r. a. i. t. a. u. o. s. s. e. c. e. n. t. a. n. t. o.
+ d. e. t. i. m. u. f. o. u. e. p. o. t. i. t. e. u. r. p. e. u. o. s. u.

discipulos de uatum de monti ac de ar
su diei + fidri. audiet docetm. iude
p. elamios. babilonos. calceos. meo
n. a. s. r. o. s. p. a. r. t. h. o. s. s. r. o. s. p. h. e. n. a. t. a. m.
d. e. s. p. a. t. e. m. u. o. s. r. e. i. t. u. s. a. d. a. l. e. x. a. n. d. r. u. a.
p. r. e. u. r. e. t. h. i. o. p. i. a. u. r. g. r. i. o. s. o. p. h. i. s. t. o. s. e. t.
f. a. m. o. s. i. s. i. m. a. t. o. l. i. s. t. u. s. a. m. u. d. e. r. i. n. s. a.
b. u. l. o. j. u. u. e. n. t. u. l. l. e. n. t. u. b. i. q. q. o. d. i. s. e. r.
+ s. p. p. h. a. e. u. s. t. e. m. p. t. e. u. e. l. i. o. r. i. e. t. e. r. S. q.
f. i. e. s. u. p. h. o. c. p. l. e. n. i. s. i. m. e. o. c. t. o. u. o. l. u. m. u. b.
p. h. i. l. o. s. t. r. a. t. i. o. s. II.

Quid loqr de seti ho nrib. ci aposto
lus paul. uas electus + magi
gruail. qude colia tona in se hospiti
toqbatue an expmni q rias eius qui
u. m. e. l. o. q. r. e. p. o. t. d. a. m. a. s. t. i. n. e. a. d. u. a. p.
h. y. s. t. o. s. a. s. c. e. n. d. i. t. i. c. o. s. o. l. u. m. a. u. e. u. d. e.
u. r. p. e. r. i. t. + m. a. n. d. a. t. a. p. e. i. u. m. d. i. e. b. y. v. s. h.
n. u. a. d. i. s. e. b. o. m. a. d. i. s. + o. c. t. o. a. d. i. s. f. i. u. r.
g. r. e. u. a. p. o. i. a. r. o. m. m. u. e. n. d. e. c. a. t. p. u. r.
s. u. m. q. p. a. u. n. o. s. e. u. y. a. l. i. i. p. r. o. b. a. r. i. a. t. a.
+ n. o. e. x. o. s. i. p. e. t. i. a. p. h. i. s. e. i. n. g. l. i. u. u. e. t. o.
t. e. i. n. u. a. t. u. i. a. n. t. e. r. a. u. r. a. u. r. i. s. i. s. h. i. s.
n. e. s. a. o. q. u. o. d. l. a. t. e. a. s. e. n. e. r. g. a. e. u. i. u. e. u. o. n. t.
a. c. t. u. s. + i. n. a. m. e. r. o. d. i. a. p. u. d. e. a. c. t. o. n. a. o. i. e.
s. i. s. t. i. s. t. a. f. o. r. a. u. s. f. o. n. a. u. r. u. n. + e. l. e. m. e. t.
c. i. u. o. d. i. e. c. u. l. a. t. e. r. + l. o. q. e. r. u. r. u. a. d. e. m. o. s. t. e.
u. s. o. i. o. q. u. m. a. d. u. s. i. s. c. i. h. i. c. r. a. t. u. m. u. m.
a. b. i. a. n. c. t. o. s. a. r. t. a. u. d. a. n. t. u. b. i. s. u. s. p. i. r. a. t. a. u. r.
+ u. i. d. s. i. p. a. n. i. a. u. d. i. s. e. t. a. s. b. e. t. a. m. a. n. a. u.
u. e. r. b. a. u. e. l. o. n. a. n. t. e. m. III.

Ecce hoc dico q sic aliq tunc i me
q ut possio a me audire. ut uel
dille. si quo arde. tunc + discendo. fru
dual + abli. nob pte pbatr debeat. iuge
uun coale. + si doctore laudabile est. ad
quid mucmas. si qd gns. + si d. u. u. s.
mollis. cerni. ad foruans. fual. + si a. r. t.
ano. + planc. c. e. d. e. u. r. m. a. m. i. o. t. i. u. r. r. u. e.
c. i. t. o. r. i. q. u. i. q. e. p. t. p. a. u. l. u. s. a. p. t. b. a. d. p.
e. s. g. a. m. a. n. e. l. l. e. g. e. n. m. o. r. t. e. + p. h. a. s. m. i.
a. s. t. e. s. e. g. l. a. e. u. e. e. r. u. a. r. i. s. s. p. i. r. i. t. u. l. i. b. i.
t. e. u. s. p. o. s. t. e. a. d. i. e. t. c. o. n. s. i. d. e. n. t. e. r. a. r. m. a. e. m.
u. e. i. n. h. o. e. u. o. n. a. r. m. a. h. a. s. i. e. s. p. r. o. d. a.
d. i. e. d. e. s. t. r. u. c. t. o. u. i. m. u. n. c. o. u. i. t. + c. o. g. i.
t. a. c. o. n. e. s. d. e. s. t. r. u. c. t. o. u. i. o. i. n. a. t. u. s. u. e.
e. x. c. o. l. l. e. t. e. m. s. e. a. d. u. s. i. s. s. a. m. d. i. + c. a. p. t.
u. a. n. t. e. s. o. u. i. m. e. l. l. a. n. a. d. o. b. e. d. i. e. n. s. s. p. o.

Ex Museo Hungarico

Capituli P. p. n. i. c. u. s. i.
16. 33. Lit. B.

Ex Museo Hungarico

Bécsi Kódex

1450 körül

Papír, 162 fol., 214x140 mm, bastarda írás

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

Jelzete: MNY 72., a Bécsi Hofbibliothek XIX. századi aranyozott bőrkötése

Kinyitva Ámos próféta könyvének eleje.

A kódex a legkorábbi magyar bibliafordítás következő ószövetségi könyveit tartalmazza: Ruth, Judit, Eszter, a Makkabeusok második könyve, Báruk, Dániel és a tizenkét kispróféta. Három kéz másolta, a scriptorok kiléte és a másolás helye ismeretlen. A *Bécsi Kódex* és két további nyelvemlékünk, a *Müncheneri* és az *Apor-kódex* szervesen összetartozik: a három kézirat ugyanannak a bibliafordításnak különböző részeit őrizte meg egymástól független másolatokban.

Az 1466-ban készült *Müncheneri Kódex* a négy evangéliumot, a XV. század végén másolt *Apor-kódex* pedig a zoltárokat tartalmazza. Az eredeti fordítás keletkezési ideje az 1416. évet követő egy-két évtizedre tehető a *Müncheneri Kódex*ben található naptár alapján, amely az 1416–1435. évekre érvényes. A szövegben több olyan fordítói megoldás, nyelvi fordulat olvasható, amelyek arra utalnak, hogy az átültetés szerzetesi környezetben jött létre. Közvetlen forrása nem a Biblia, hanem liturgikus könyvek: a *Bécsi Kódex* forrása egy kórushasználatra készült lectionarium lehetett, a *Müncheneri Kódex* egy evangeliarium, az *Apor-kódex* pedig egy kórus-psalterium. Az eredet kérdése tisztázatlan, a fordító vagy fordítók ferences, premontrei, illetve bencés volta mellett egyaránt hoztak fel érveket. Ezekkel szemben számos kutató huszita eredetűnek tartja a fordítást, amelyet ma *Huszita Biblia* néven tart számon a szakirodalom. Nyelvemlékeink közül először a *Bécsi* és a *Müncheneri Kódex*ben jelenik meg a mellékjeles helyesírás, amely mellékjelek bevezetésével az 'egy hang egy jel' elvének megvalósítására törekszik. A huszita eredetelmélet képviselői e hangjelölési rendszerben Husz János helyesírási reformjának hatását látják, fordítóknak pedig a Moldvába menekült két szerémségi papot, Pécsi Tamást és Ujlaki Bálintot tartják. Más nézetek szerint ezt a helyesírási reformot nem lehet kizárólag Husz Jánoshoz kötni, másutt, többek között a ferences rend írásbeliségében is tapasztalható a hatása. A *Bécsi Kódex* sorsáról a XVIII. századig semmit sem tudunk, a XVIII. század első felében már a Bécsi Udvari Könyvtárban őrizték. Sok más magyar provenienciájú kódexszel együtt 1932-ben, a velencei kultúregyezmény keretében került az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonába.

Kiadás

Bécsi Codex. Kiad. Volf György. Budapest 1874. (Nyelvemléktár 1); *Bécsi Codex*. (Betűhű átirat és latin megfelelő) Kiad. MÉSZÖLY Gedeon. Budapest 1916. (Új Nyelvemléktár 1)

Irodalom

GÁLOS Rezső: *Legrégibb bibliafordításunk*. Budapest 1926; Károly Sándor: *A Bécsi Kódex nyelvtana*. Budapest 1965; *Kódexek* 1985, 160. sz.

KERTÉSZ BALÁZS

Amos ppheta

n fouyuec uoltaert sem eg gabona nem
 terem de eger by karmi eledelectel boupl
 bodner Mert mendener telleser wala
 nar paytorctal n a foldner meddise
 gemertelectic auag forballatic me
 barmoknar sotassagauat qe payto
 rotuar zamabol vole Amos tudatlan
 bezeddel de telles tudmanial Azon
 iderben pphetalt kedeg kicken Nochel
 Naun Nonab Ozece Nsaijab de keuse
 elcb kezdet pphetalm kognie Nsaijab
 kab kedeg a tij nemzeter ellen bezelket
 keuseket kozbe vetue a kettorol Ezt a
 paytorc zamabol elucue eryste vr hog
 samariaban pphetalma bi Amasiab
 kiral auag pap galorta getette lapa
 soctal Eutan o fia szias nab zeggel
 vszoknel altalute Eec uti fel ele
 uency ki velteter o foldere keucs napo
 vtan a sebner serelmeuel meghala
 n eltomitteter gattayual *Je mar*
li. d. iiii. scunt Amos pphetanac kono

Amosnac igey ki ki
 vole tekuenac payton
 bol melleket latot Nsi
 re sziasnac Nsi kirala
 nac papiba n Jeroboam
 nac Noab fanac Nsi

Példák könyve.

Kézzel írott magyar nyelvű exemplum- és elmélkedés-gyűjtemény
Nyulak szigete (ma Margitsziget), domonkos apácák kolostora, 1510.
Papír, 43 levél, 195x138 mm, XIX. századi barna bőrkötés.

Őrzési helye: Budapest, Egyetemi Könyvtár
Jelzete: Cod. Hung. 3

Kinyitva a 16. recto oldalon, a verses Tízparancsolat elején.

A könyvecskét három domonkos apáca, Ráskay Lea és két társa másolták saját közösségük, a nyulak szigeti (ma Margitsziget) kolostor lakói számára. A közösségi felolvasásra szánt kis kötet ügyesen meg van szerkesztve: változatos szövegei egyszerre nevelnek az üdvösséghez vezető tisztá lelki életre és a kolostori együttélés buktatóinak elkerülésére. A törzsanyagot rövid, tanulságos, olykor mulatságos történetek, ún. példák jelentik. Ezek fő forrása Johannes Herolt *Promptuarium exemplorum* című gyűjteménye, a fordító-kompilátor nem ismerjük. A példákat egy verses Tízparancsolat és lelki tükör követi, majd az Élet és Halál párbeszéde, végül Petrus de Rosenheim (1380-1433) *Vado mori* (Elmegyek meghalni) című haláltánc himnuszának fordítása.

Ráskay Lea másolatában öt nyelvemlék kódexünk maradt fenn. Nem mechanikus másoló, hanem a szövegek gondozója, munkáját saját megjegyzéseivel is gyakran fűszerezi. A Példák könyvébe nemcsak a kódex másolásának idejét jegyezte be, hanem a kolostor történetének egy fontos eseményét is: *Ezt írták Úrnak esztendőében, ezer ötszáz tíz esztendőben. Ezen esztendőben kezdék csinálni, boltozni az egyházbeli sanctuariomot* (14v).

A domonkos apácák 1540-ben a törökök elől menekülve magukkal vitték könyveiket. A pozsonyi klarisszáknál találtak menedéket, akik, miután a domonkos apácák kihaltak (1637), tovább használták a kódexeket. A Példák könyve más nyelvemlékekkel összekötve (Cornides-kolligátum) került a klarisszák kolostorának felosztása (1782) után az Egyetemi Könyvtárba. Toldy Ferenc a XIX. század közepén szétbontatta a kolligátumot, az egyes részeknek nevet adott és önállóan bekötötte őket.

A Tízparancsolat a legkorábbi magyar nyelvű imádságok közé tartozott, és az Árpád-kortól kezdve a szóbeliségben hagyományozódott. A XVI. század elején több nyelvemlék kódexünkben helyet kapott, ami azt jelzi, hogy az apácák közt egyre többen tanultak meg olvasni. A Példák Könyvében olvasható verses változat könnyen memorizálható. A bevezető szakasz a Tízparancsolat fontosságára hívja fel a figyelmet, enélkül ugyanis nem üdvözülhetnénk:

*Dicséretös az ember Istennek előtte,
ki Urának, Istenének tudja akaratját,
melyet meg nem tudhatunk, és nem idézölhetünk,
ha meg nem tanuljuk az tíz parancsolatokat,
kit kiada Úristen Mojzes prófétának.*

Kiadás

Példák könyve 1510, hasonmás és kritikai szövegkiadás a latin eredetivel, közléteszi BOGNÁR András és LEVÁRDY Ferenc, Budapest 1960. (Codices Hungarici IV.)

MADAS EDIT

es hazelyta ez karhozot leltet zent furseseosra.
 Kybeul ez zent furseseos anne keent zennede.
 hogg mynek wtanna feltamada zent furseseos
 meg lattateek az ev orchayan. az pokolbelij
 evrek teuzzel meg gyoladot vsuras karho
 zot leletnek meg egetese. Jollehet hognem
 hijzijek hogg ez zent atija tutta volna. hogg
 az kaapa vsorabol valo volt. De meg kel
 let volna tudnija. myert kedeg megnem
 tutta. annak okaert igen ereussen meg
 kezatek. Annak okaert az tudatlanfag
 megnem ment embert istennek eleutte.

Dicheveteos az ember istennek eleutte. Kij vranak
 istenenek tugija ataratijat. V. Melijet megnem tud
 hatont. es nem jduezevllhetevnt. ha megnem tano
 lijek. az tijz parancholatokat kijt kij ada ur isten moijses
 prophetanak

Egy istent hijg. heijaban neucet ne emlehed. jnnepet

Czech-kódex

Magyar nyelvű imakönyv Kinizsi Pálné Magyar Benigna számára. Nagyvázsony, pálos kolostor, 1513. – „Ez könyvet írta F[rater] M. Nagyságos Benigna asszonynak. Néhai Kinizsi Pál társának... ezeröttszázötvenhárom esztendőben.” (f. 90v.) Pergamen, 98 f.ol. (2 f. hiányzik), 120x91 mm, gótikus könyvírás, színezett iniciálék, fol. 3v, 4v, 8 v. virágos lapszédísszel. Aranyozott egész bőr kötés, aranymetszéssel, erősen körülvágva, XIX. század közepe.

Őrzési helye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
Jelzete: K 42.

Csapodi Csaba, A „Magyar codexek” elnevezésű gyűjtemény (K 31 – K 114). A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusa 5. Budapest, 1973. K 42.

Kinyitva: fol. 69r. *Immár kezdődik Asszonyunk Máriának vespernyéje. Dixit dominus. Monda Atyaisten Uramnak, Jézusnak ... A 109. zsoltár magyar fordítása, díszes M iniciáléval, a versszakok latin nyelvű kezdőszavaival.*

A nagyvázsonyi pálos kolostort Kinizsi Pál (+ 1494), Mátyás király legendás hadvezére alapította 1483-ban, és itt temette el felesége Magyar Benigna, akit 1490 körül vett feleségül. 1492-1494 között állították össze és másolták számára a vázsonyi pálosok a *Festetics-kódexet* (OSzK MNy 73). Magyar Benignát fej- és jószágvesztésre ítélték ugyan harmadik férje megöletéséért (1518), de II. Lajostól 1520-ban Kinizsi Pál érdemeiért kegyelmet kapott. 1527-ben a vázsonyi birtokot Szapolyai János ennek ellenére másnak adományozta. Mind a *Festetics*, mind a *Czech-kódex* Vázsonyból valószínűleg a margitszigeti domonkos apácákhoz kerülhetett, és az ő vándorlásaik során végül a nagyszombati klarisszák lettek az újabb tulajdonosok. A beírások szerint ők tovább imádkoztak Magyar Benigna imakönyvéből egészen 1782-ig, a rend feloszlataáig. Az imakönyv végül az érsekújvári ferencesekhez került. Itt fedezte fel Czech János történész, Győr város polgármestere, az Akadémia tagja 1833-ban. Lemásolta, és elküldte az Akadémiának. Toldy Ferenc róla nevezte el az imádságkönyvet *Czech-kódex*nek. Golossényi Pantaleo tartományfőnök 1851-en ajándékozta az Akadémiának.

A *Czech-kódex* a *Festetics-kódex* tartalmi kiegészítője. Mindkettő az ún. hóraskönyvek műfajába tartozik. A hóraskönyvek a világi hívők, a későközépkorban elsősorban a nők számára anyanyelven összeállított imádságkönyvek. Tartalmuk nem állandó, a megrendelő személye lényeges szerepet játszott az imádságok összeválogatásában. Meghatározó eleme volt az imádságkönyveknek a Mária officium, amely Szűz Mária tiszteletére összeállított zsolozsmaszöveg volt a napi imaórák beosztása szerint. A *Festetics-kódex*be Szűz Mária ún. kisebb zsolozsmájának (Officium Parvum) magyar nyelvű fordítását másolták be a vázsonyi pálosok. A *Czech-kódex*ben ezt kiegészítette frater M. a nyári időszak szombati Mária zso-

lózma vesperásával. Mindkét kódexben azonos a Magnificat szövegének fordítása, de a *Czech-kódex*ben lévő 109., 112., 122., 127., 147. zsoltár magyar szövege eltér a többi magyar nyelvű kódex zsoltárfordításaitól. Az imádságos könyv elejére Szent Brigitta nagyon kedvelt, imádságsorozatának fordítását helyezte a másoló. Az első ima szövege csonka, mivel a kódex első levele hiányzik. A következő ima Pseudo-Bernardinus Szent Kereszt himnuszának önálló, színvonalas verses fordítása. Krisztus kinszenvedéséről, Szűz Mária anyai fájdalmaról szóló imádságok és a Mindenszentek litániája olvashatók a kódexben a vesperás szövege előtt. Utána Szent Mihály arkangyalhoz szóló ima, amelyet Szent Ágoston *Úr Isten légy kegyelmes énekelem bűnösnek kez-*

Immár kezdődik Asszonyunk Máriának vecsernyéje. Dixit dominus. Monda Atyáisten Urammak, Jézusnak... A 109. zsoltár magyar fordítása, díszes M iniciáléval.

detű imája követ. Az imádságoskönyvet *boldog asszony zsoltárának*, azaz másfél száz Üdvözlégy Máriának az ajánlóimáival kívánta befejezni a másoló-összeállító, mert ezután már a kolofon található (f. 90v). Az utolsó, üresen maradt 8 oldalas (quaternio) ívfüzetbe újabb imádságokat írt be a másoló, a Szűz Máriához és Jézus Krisztushoz szóló esti imádságok módját is megjelölve: *térden állván, ágyadnak előtte* (fol. 97r). Az imakönyvet az összeállító a 31. zsoltárból vett könyörgéssel zárta (fol. 98v). *Legutolszor kezed felemelvén mondjad. Uram mindenható úr istenség. Te kezeidben ajánlom az én lelkemet: Amen.*

Kiadva

N. ABAFFY Csilla, *Czech-kódex 1513*. A kódex hasonmása és betűhű átírata. Régi Magyar Kódexek 4. Budapest, 1990.

KÖRMENDY KINGA

Szent Jeromos szobra

Kassáról, 1477 körül

Hársfa, festett, magassága 79 cm

Őrzési helye: Magyar Nemzeti Galéria, Régi Magyar Gyűjtemény
Iatsz.: 7183

A dalmáciai születésű Szent Jeromost (347k-419/20) 382 körül bízta meg Damasus püspök az evangéliumok latin fordításával, majd az egész Szentírás szövegrevíziójával. Munkájának eredménye a Biblia teljes javított latin szövege, amelyet a XIII. századtól kezdve neveztek Vulgatának. Hosszú ideig ezt tekintette a Szentírás hiteles szövegének a katolikus egyház.

A kassai dóm 1477-ben elkészült főoltárának szekrényében a Madonna, bibliai Szent Erzsébet és magyarországi Szent Erzsébet életnagyságon felüli szobrait a gazdagon díszített oldalsó fülkékben négy egyházatya kisebb léptékű ábrázolása kísérte. Ezek közül kettő, Szent Jeromos és párdarabja, Szent Gergely szobra maradt fenn, eredeti helyükön ma XIX. századi pótlások láthatók. Jeromos a középkori ábrázolási tradíciónak megfelelően bíborosi kalapot visel, jobb lábához felkapaszkodó oroszlán simul. A betlehemi kolostorba, ahol Jeromos élete végén dolgozott, ugyanis egy napon egy sánta oroszlán baktatott be. Míg a barátok megrettenve húzódtak félre, a szent kedves vendégként fogadta a beteg állatot. Mancsából hatalmas tövist húzott ki, bekötözte, meggyógyította. Ettől kezdve az oroszlán hű társává szegődött. Stílárís szempontból a Nicolas Gerhaerts van Leyden műveivel jellemezhető, Kassára az osztrák területekről, feltehetően Budán keresztül érkező realiztikus irányzathoz kapcsolható szobrunk. Stílus és tartalom kitűnő minőségű egységbe forrnak össze: a csontos, szikkadt arc, az összeszorított, keskeny száj, a kissé felvont szemöldök és a tágra nyílt szemek erős akaratú, idős tudósként jellemzik a Szentírást latinra fordító egyházatyát. Elveszett kezéből - talán a tövissel együtt - hiányzik az állandó attribútumaként szereplő könyv.

Irodalom

RADOCSEY Dénes: *A középkori Magyarország faszobrai*. Budapest 1967., 64., 179-180.

A Magyar Nemzeti Galéria Régi Gyűjteményei. Szerk.: MOJZER Miklós. Budapest 1984., 52. sz. (Török Gyöngyi)

TÖRÖK Gyöngyi: *Zu Fragen der skulpturalen Ausstattung des Altars des heiligen Elisabeth in Kaschau*. Hrsg.: Krohm, H., Oellermann, Eike. Berlin 1992., 157-166.

TÖRÖK Gyöngyi: *Zur Problematik der stilistischen Wurzeln der Skulpturen des Kaschauer Elisabeth-Altars*. In: *Der Meister des Kefermarkter Altars. Die Ergebnisse des Linzer Symposiums. (Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich 1.)* Hrsg.: Schultes, L. Linz 1993., 103-106.

Gotika. Dejiny Slovenskeho výtvarného umenia. Kiállítási katalógus. Ed.: BURAN, Dušan a kolektív. Bratislava 2002. Kat. 4.35. (Chamonikola, K.)

TÖRÖK Gyöngyi: *Die Ikonographie des Hochaltarretabel der Kirche St. Elisabeth in Kaschau*. In: *Elisabeth von Thüringen – Eine europäische Heilige*. 3. Thüringer Landesausstellung Wartburg-Eisenach 2007. Aufsätze. Hrsg.: Blume, D., Werner, M. Petersberg 2007., I. 397-412.

Hunyadi Mátyás, a király. Hagymány és megújulás a királyi udvarban 1458-1490. Kiállítási katalógus. Szerk.: FARBAKY Péter, SPEKNER Enikő, SZENDE Katalin, VÉGH András. Budapest 2008. 417-418. (Török Gyöngyi)

POSZLER GYÖRGYI

Jordánszky-kódex

Magyar nyelvű bibliafordítás 1516-1519-ből
Papír, 194 fol., 285x215 mm, gótikus, kurzív írás,
egy kéz munkája. Vörös felirattal, vörös fejcímekkel.
A két hasámba másolt szöveg melletti 7 lapszél-
díszítést és a 25 iniciálét a reneszánsz és népi stílus
keveredése jellemzi. Felsőablója XIX. századi
restaurált világosbarna bőr, préselt díszítéssel, két
eredeti sarokverettel, hátsó táblája XVI. századi
sötétbarna bőrkötésű, préselt díszítésű, két sarok
és egy köldök rézverettel.

Őrzési helye: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár
Jelzete: Ms. II. 1

Kinyitva János evangéliumának kezdeténél. A szöveg élén a
latin nyelvű summa, alatta a magyar fordítás.

A kódex egyike a legerjedelmesebb és legfontosabb magyar
nyelvelmékeinknek. Az Ószövetségből Mózes öt könyvét,
Józsue könyvét és a Bírák könyvét tartalmazza, az Újszövet-
ségből a négy evangéliumot, az Apostolok cselekedeteit, a
Jelenések könyvét és az apostolok néhány levelét. Eredetije,
amelyről másolták, a XV. században készült, valószínűleg ko-
rábbi magyar szövegek felhasználásával. Ismeretlen fordítója
a magyar nyelv szókészletével fölényes biztonsággal élő szerzetes
lehetett. Egyes fejezetei a Margit-szigeti domonkos Érsékújvá-
ri-kódexszel rokonítják, írása, díszítése a Karthauzi Névtelen
Érdy-kódexéhez áll közel. A Jordánszky-kódexet vagy a kó-
dexben megjelenő középkori magyar bibliai szövegahagyomá-
nyt Káldi György is felhasználta az első nyomtatott ma-
gyar nyelvű katolikus Biblia (1626) fordítása során.

A kódexet három darabban fedték fel. Fő része a nagyszom-
bati klarissza kolostor felosztásakor 1782-ben Fába Mátyás-
nak, az esztergomi káptalan akkori jegyzőjének birtokába ju-
tott, aki 1820-ban Jordánszky Elek esztergomi kanonoknak
ajándékozta, akiről a kódex a nevét is kapta. Legelőször 1833-
ban írta le a töredéket Gyurkovics György, a Tudományos Gyűj-
temény című folyóirat XII. kötetének 102. lapján. Később
Jankovich Miklós még két levélnek jutott a birtokába, ame-
lyeket róla Jankovich-töredéknek nevezünk. E töredék Nagy-
szombat városára vonatkozó régi oklevelek közül került elő.
Végül 1880-ban Cseméz József főigazgatói írnok birtoká-
ban Szombathy Ignác felfedezte a nyelvemlék harmadik részét
is, az úgynevezett Cseméz-töredéket, amelyet Simor János esz-
tergomi érsek megvásárolt, s egybekötött a Jordánszky-kódex-
szel. Ez ma az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár tulajdo-
na, a Jankovich-töredéket az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.

János evangéliumának kezdete latin nyelvű summával. Jordánszky-kódex.135v-136r.

Érdy-kódex

Magyar nyelvű prédikáció- és legendagyűjtemény

Magyarország, 1526-1527, két kéz írása (részben autográf)

Papír, 338 fol., 280x210 mm, gótikus könyvírás és gótikus kurzív írás, színes iniciálék, XIX. századi papírkötés barna bőrgerincsel.

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár

Jelzete: MNy 9.

Molnár-Simon 183-185

Kinyitva az 52. levél rectóján, amelyen az advent első vasárnapjára rendelt evangéliumi szakasz olvasható. Egy kész és egy megkezdett iniciálé, valamint egy befejezetlen lapalji dísz látható az oldalon. Az *Érdy-kódex* magyar nyelvű prédikáció- és legendagyűjtemény. Szerzője kartauzi szerzetes volt, akit Kartauzi Névtelenként tart számon az irodalomtörténet. Az a feltevés, mely szerint a lövöldi (ma Városlőd) kolostorban élt, nem bizonyított. A munka – a szerző bevallása szerint – sok éven át tartott, a szövegek letisztázása, azaz a kódex leírása 1526–1527-ben történt, a másolás 1527. november 23-án, Szent Kelemen napján fejeződött be. A kódex nagy részét maga a szerző írta, mellette még egy kéz mutatható ki. A latin prológus az első, magyar nyelvű mű élén olvasható tudatos írói program, amelyből kiderül, hogy a Névtelen latinul nem tudó laikus testvérek és apácák számára kíván lelki táplálékot nyújtani, rendi hovatartozásuktól függetlenül. Vállalkozását egyrészt a magyar nyelvű olvasmányok hiányával indokolja; fájjalja, hogy miközben más népek – a németek, a csehek, a franciák – teljes népnyelvű bibliafordítással rendelkeznek, addig magyar nyelvű fordítás nem létezik. Másrészt pedig a *veszedelmes lutheri eretnokség* készítette a munkára, amely *a kiválasztott magyar nép elpusztítására és elvesztésére tört.* A kódex magánolvasásra és felolvasásra egyaránt alkalmas volt. A mű a liturgikus könyvek beosztását követve két részre oszlik. Az első, „de tempore” rész csonka: az egyházi év rendjében haladva a vasárnapokat és a nagy ünnepköröket kellene tartalmaznia, azonban az advent első vasárnapjával kezdődő sorozat nagyjából megszakad. Ezzel szemben a szentek ünnepeit tartalmazó második, „de sanctis” rész teljes, Szent Andrástól (nov. 30.) Szent Katalin napjáig (nov. 25.) terjed. A „de tempore” rész a perikópák, azaz az adott ünnepre rendelt episztolák és evangéliumok szerint két fejezetre oszlik: az első az episztolák, a második az evangéliumok rendjében halad. Míg az episztolákat terjedelmes prédikáció követi, addig az evangéliumok után csupán rövid magyarázatok, postillák találhatók, melyek az adott perikópa értelmezésére szorítkoznak. A Névtelen a „de sanctis” rész ünnepeire változó terjedelmű szövegeket közöl: egyes ünnepeknél perikópát, beszédet és legendát is találunk, máskor csak a szent élet-történetét. Mivel a különböző szerzetesrendek egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő perikóparendszereket használtak, a teljes egyházi évet átfogó perikóparend jellemző volt az adott szerzetesrendre. Érdekes, hogy a Kartauzi Névtelen nem a kartauzi rendszert követi. A kódex „de tempore” része perikóparendszerének forrását már sikerült megtalálni: ez a XV. század végének egyik legnépszerűbb posztillagyűjteménye, a domonkos Guillelmus Parisiensis *Postilla super epistolas et evangelia* című munkája. A XV. század második felében kibontakozó magyar nyelvű kolostori irodalom, fordításirodalom. A Kartauzi Névtelen azonban nem szolgai fordító, hanem önálló alkotótevékenységet folytató íróegyéniesség, aki a forrásszövegeket válogatja, fordítja, átszerkeszti, az olvasóközönség igényeit tartva szem előtt. A prédikációk fő forrása a ferences Temesvári Pelbárt (1435 körül–1504) *Pomerium* című beszédgyűjteménye, a legendáké pedig az Európa-szerte ismert *Legenda aurea* és *Catalogus Sanctorum* című legendagyűjtemények. A kódexet a nagyszombati papnevelő intézet adományozta a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának 1814-ben; nevét első ismertetőjéről, Luczenbacher (Érdy) Jánosról kapta.

Kiadás

Érdy Codex. Kiad. Volf György. Bp. 1876. (Nyelvemléktár 4–5); A Néma Barát megszólal. Válogatta, a szöveget gondozta, sajtó alá rendezte, valamint az utószót és a jegyzeteket írta Madas Edit. Bp. 1985.

Irodalom

HORVÁTH János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig*. Bp. 1931. DIENES Erzsébet: *Az Érdy-kódex keletkezésének idejéről és írójáról*. Magyar Nyelv 62 (1966) 17–29.

BÁN Imre: *A Karthausi Névtelen műveltsége*. Bp. 1976.

DIENES Erzsébet: *A Karthausi Névtelen javításainak rendszere és tanulságai*. In: *A magyar nyelv grammatikája*. Szerk. Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. Bp. 1980. 277–287.

Al Kezdetyk
estendenkeed valo
waszaarnapnak
ewangelionia
Elezet Advent
el ew waszaarnaprazol

Es ewangelionot jettu megh Elezer
zenis. Maris Emyweent gizon egy
grod segeben. Zenis Mark eigen
cegyed segeben. Zenis Lucez igen
kylanzod segeben. Zenis Janos igye
kuzod segeben. Al ysteyen yzen jett
Ewillemy et Lucez Mikly Ewillek
mangyazynak kezdetek el az zenis ew
angelion az ydenben. Mijeron idve
zozent ew emvessagge zenisz vaha gar
mynkegyendos el begh mal gonak gro
zod nappan az az weeragh wydor
zayon. Mijeyen zenis Janos yira az
ewangelionnak elzet. Holactis ymy
emet fard nappal deke az az wyaz
zomaten. Ywezentek Jesus ew tany
szavannal yewe Waszarnapban. Igel ew
Nauris et maria magdalena waghinat
zozegwen zezgnak vala onnek y
zonal kelwen azing kele stel Jesus
Benzamirabol ew tanygavanywal
es zede Jerusalembe az vaggon
ymatru az zeni ewangelionnak
kezdet **Ew waszarnap.**

Y rodben
nykoron
kőszelgetet
vona ^{ez}
yewe vona
Bethsage
new salubla

olyoetymnek hegyeere ottan
azere kyld el kettoe ew tany
chwany kozzol mondwan. Me
myetek el az waszarnap ky ty
ellentekben vaggon. es ottan
talaleok egy megh bogot zamar
ew frawal olgyatok el es hozza
tok ennekem. es ha ky tynkeek
vala myet zoland. mongyatok
mire winaf dolga vaggon velloh
es ottan el hozattya ewkeek
Az kedegh mynd azonkepen bel
telek hogy bel tellyessednek ky
megh vaggon mondwan prokta
atal mondwan. Mongyatok m
egh Synmak Leanyanak yme
az the kyralyod el yewe teeneked
ylyssagges yween az zamaron
es ew emptes ffran. El menween
azere a tanygawanyok es wgy
teenek mynet Jesus megh paran
zolat ewneest. es oda yweek
az samari mynd ew frawal es
zenyok veteek ew wgharokat
es eweek fowul wea yteceek
Az ceb segeghek kedegten le han
yaak ew wgharokat az wton.
Nemeellyek kedegten amakak
zeghdelnek vala az faakrol es le
gannyanak vala az wton. Az ceb
segeghek kedegten byk elette es w
canna meemek vala kyavtyaak
vala mondwan. Ofsanna az az
dyzceet dauid ffranak. Aldoth
ky yeweet winaf neweben

Az advent első vasárnapjára rendelt evangéliumi szakasz. 52r.

MOLNÁR József–SIMON Györgyi: Magyar nyelvemlékek. Bp. 1980³. 183–185.

TARNAI Andor: „A magyar nyelvet ími kezdik”. Bp. 1984.

MADAS Edit: Az Érdy-kódex perikóparendszerre és Guillelmus Parisiensis posztillás könyve. MKsz 100 (1984) 99–105.; Kódexek a középkori Magyarországon 166–167.

DIENES Erzsébet: A művészi prózai nyelv néhány sajátossága az Érdy-kódexben. In: A magyar nyelv rétegződése. Szerk. Kiss Jenő, Szűts László. Bp. 1988. 260–267.

Biblia Sacra

Ismeretlen eredetű kódex a XIII. század első feléből. Pergamen. 498 fol., 220x155 mm. A kötés az ausztriai Gaming karthauzi kolostorában készült

Őrzési helye: Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár
Jelzete: 118 I 42

Szabó Flóris: A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kézirat-katalógusa 1850 előtti kéziratok Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 2. Budapest, 1981. 1087.

Kinyitva a Teremtés könyvének elején (2r).

A szöveg két oszlopban, 48-48 sorban 166x107 mm felületet foglal el. Az írás gótikus textualis formata, a másoló rendszeresen gyakorisággal a legfelső vagy a legalsó sorban a betűk szárát megnyújtja, ez a nyújtás egyes esetekben a tízszeres nagyságot is eléri. A kódex egy kéz munkája. A pergamen lapok egyetlen minőségűek, a könyv második részében sok helyen sérültek. A szentírási szöveg (2r) a szövegrész teljes hosszában, a bal kolumna szinte teljes szélességét elfoglaló nagy iniciáléval kezdődik, mely vörössel és kézzel festett, geometrikus-vonalas díszítésű. Az egyes szentírási könyvek első betűje az esetek többségében szintén vonalas ornamentikával díszített, 8-14 sor magasságú iniciálé. Az egyes könyvek címeit vörössel írták, az egyes mondatok első betűit is színezéssel emelték ki.

A kódex a teljes szentírást tartalmazza, ám a könyvek nem az általánosan elterjedt sorrendet követik, és a kanonikus könyvek közé nem sorolt, ún. Laodiceai levelet is beiktatja Szent Pál levelei közé. A szép kiállítású kódex egyenletes, szép, olvasható írása meglepően sok helyen hibás. Jellemző tévedés, hogy a Seniores szó nagy kezdőbetűje helyett (1 Pt 5,1- 457 v) kézzel nagy M van írva (Memores). Az elírások nagy része a lapszelven javított. Sajnos a XVIII. században történt be- kötésekor vagy átkötésekor a kódexet körülvágták, így ezek a jegyzetek több helyen megsemmisültek.

A Biblia eredetileg monostori közösség számára készülhetett, mert a margón rendre olvashatók olyan megjegyzések, amelyek a felolvasás napját jelölik meg (bár ezek nem mindegyike értelmezhető), vagy arra utalnak, hogy az ebédlőben olvastak fel belőle.

Különleges díszítést kaptak a zsoltárok; az egyes verseknek csak az első sorát írta le a scriptor, s ez mindig vörös betűvel kezdődik, néhány fontos zsoltár pedig díszes iniciáléval (176v-190v). Érdekesség, hogy az Énekek éneke szövegébe pirossal írt szavak (Christus, ecclesia, synagoga 202r-203v) kerültek az allegorikus értelmezésnek megfelelően.

Irodalom

SZABÓ FLÓRIS: *Codices Latini manuscripti Bibliothecae Centralis Archiabbatiae de Sancto Monte Pannoniae* (kézirat) Pannonhalma, 1972. 1. sz

Mons Sacer 996-1996 – Pannonhalma 1000 éve – (szerk. Takács Imre) – III. kötet: A Főapátság gyűjteményei Pannonhalma, 1996.- D 4 sz. p. 200-202.

Biblia latina

Franciaország (Párizs?) XIII. sz. közepe
Pergamen, 388 fol., 234x172 mm. Fatáblás, barokk stílusú, barna bőrkötésben.
(Ausztria(?), XVIII. sz.). Az elő- és háttámlán eltérő szuperexlibrisz: előtámlán
birodalmi címer, háttámlán nemesi magáncímer.

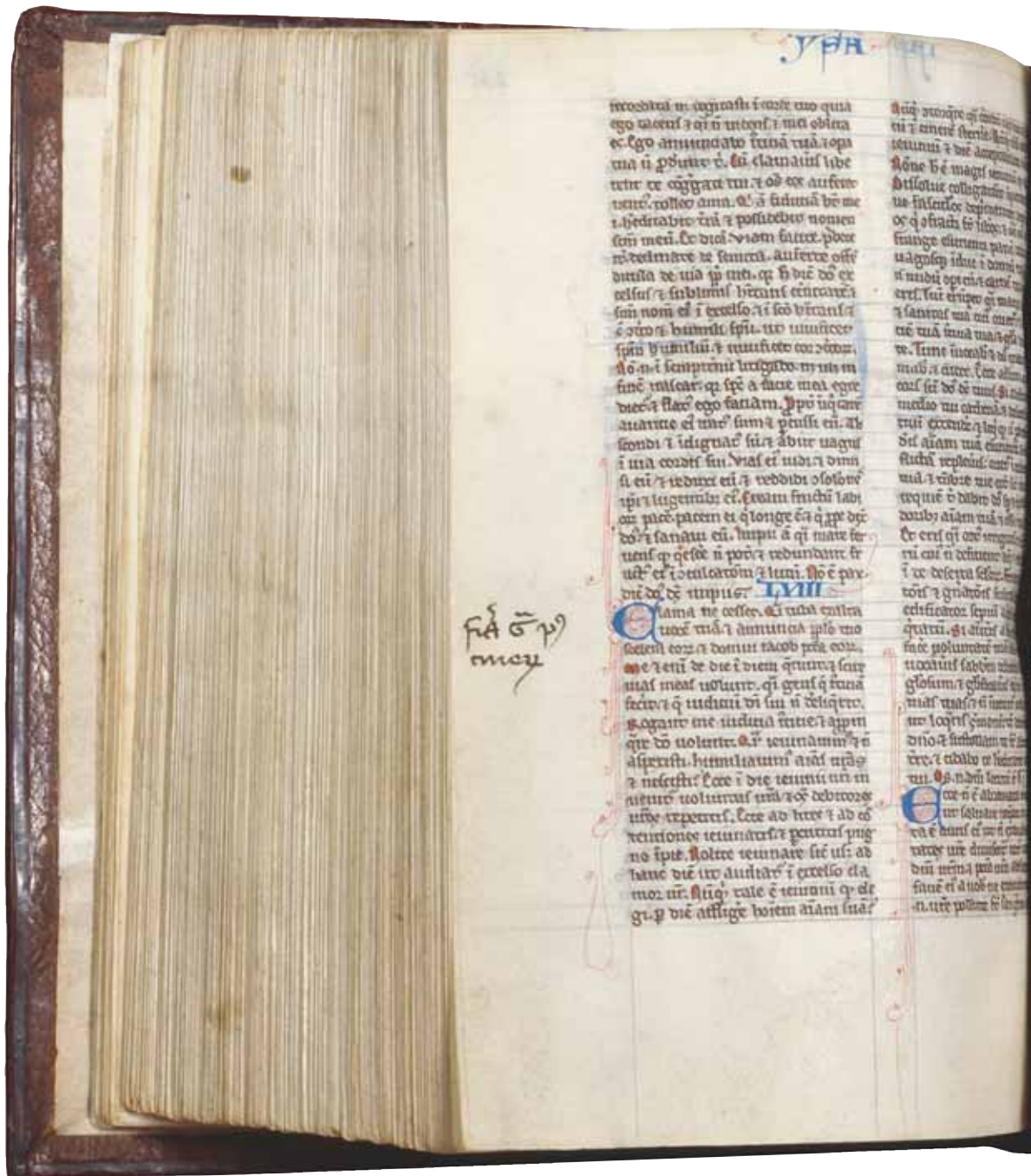
Őrzési helye: Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár
Jelzete: Ms 267

Kinyitva az első levél rektóján F iniciálé auctor ábrázolással.
A kódex a teljes Ó- és Újszövetséget tartalmazza a XIII. századi Franciaországban szokásos pro-
lógusokkal, prefációkkal és alfabetikus indexszel. A kötet közepes méretű, ezért két hasábos
szövegtükre apró gótikus betűkkel készült. A kódexbe két alakos-jelenetes iniciálé került. Az
egyik Szent Jeromosnak az egész Biblia elé írt prológusához készült auctorábrázolás. Az F inici-
áléban egyszerű pulpitus mögött író szerzőt a XIII. század közepi francia festő szürke öltözetű
szerzetesként ábrázolta. A kódex festett ornamentális iniciáléinak legsajátosabb motívumai a
farkukba harapó oroszlánfejű sárkányok, az apró madarak és halak. A kódexben explicit is ol-
vasható. Ebben a magát Johannesnek nevező scriptor azt tudatja, hogy a másolás munkáját La-
jos király uralkodása idején végezte.

Irodalom

Kalauz az Orsz. Magy. Iparművészeti Múzeum részéről rendezett könyvkiállításához. Bp., 1882. 273. sz.
CSONTOSI János: *A Kalocsai Főegyházi Könyvtár kéziratai.* In: MKSz. VIII (1883) p. 275-308.
WEHLI Tünde – BOROS István: *Bibliák Kalocsán.* Kalocsa, 1996. 2. sz.

FISCHERNÉ GRÓCZ ZITA

Biblia latina

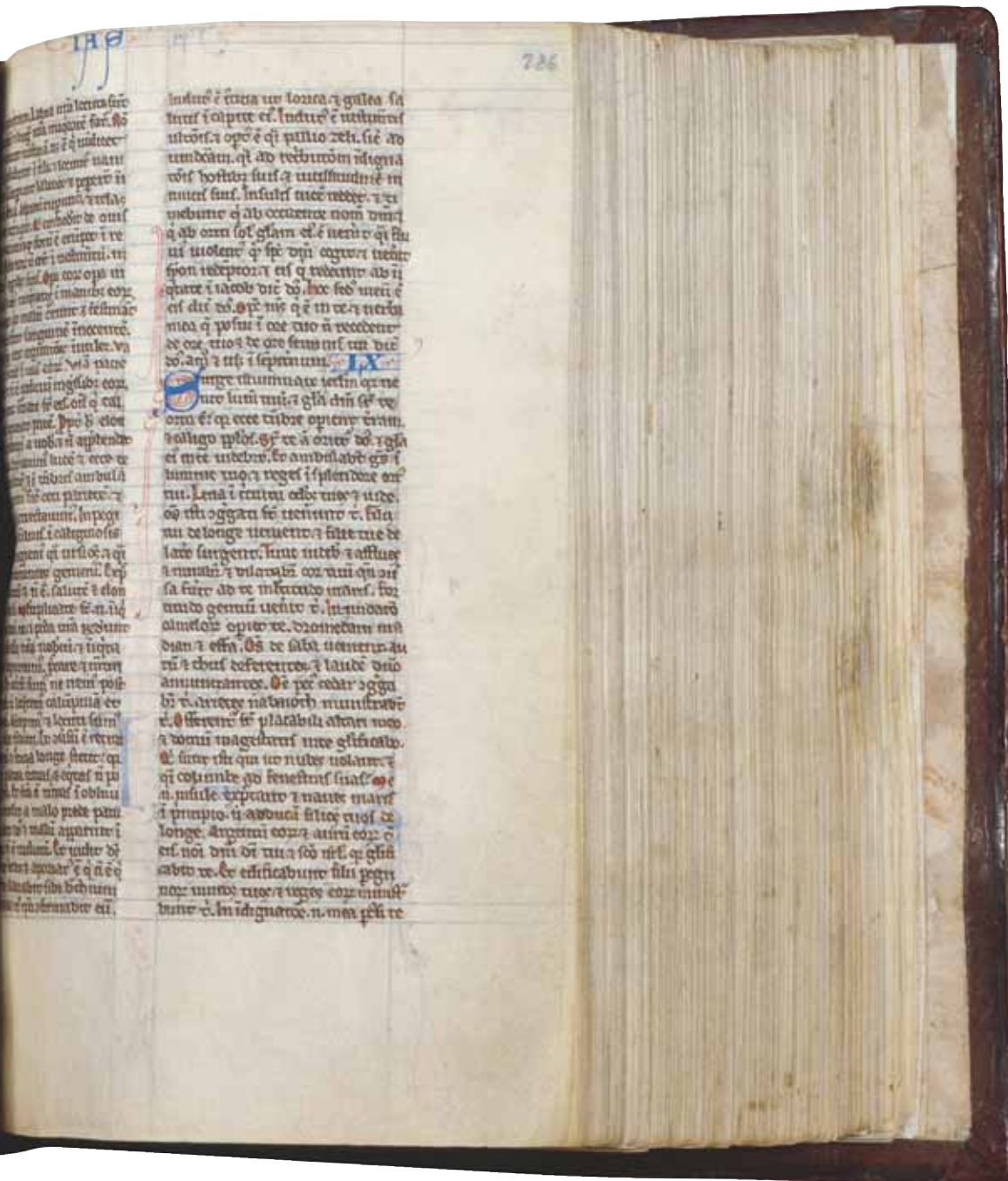
Párizs, XIII. század közepe

Pergamen, 533 fol., 104x105 mm. Vékony fatáblás, német típusú, XVI. századi reneszánsz kötésben. Az előtámla verzóján Kollonitz László kalocsai érsek (1784-1817) ex librise

Őrzési helye: Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár

Jelzete: Ms 298

BOROS István: A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Bp. OSZK, 1989. 288. sz.

Isaiás 58-60. fejezete. 285v-286r.

Könyvtár Isaiás 58-60. fejezete., 285v-286r.

A XIII. század elején a párizsi egyetem igényei teremtették meg a kisméretű, ún. zsebbiblia típusát. Ebben a formátumban a teljes szöveg egyetlen kötetben elért a prológusokkal és az indexszel együtt. A szöveg igen vékony pergamenre készült, írása apró betűs és a díszítés is egy-két alakos-jelenetes iniciálétól eltekintve tollrajzos. A kalocsai példány e típusnak igen szép, ám szerény emléke.

Irodalom

WEHLI Tünde – BOROS István: *Bibliák Kalocsán*. Kalocsa, 1996. 1. sz.

FISCHERNÉ GRÓCZ ZITA

tad deum mittitur ei de epau offi dicit
 est quid agere debeat & qualis epus p
 utatet ostendit. deinde qualiter dū
 sos ul' seru uel etate ul' ordione mstru
 ere debeat. postea monet eū de uitandis
 heresib. p mittit aut salutationē dicens.

Paulus
 seruus
 dei a
 postolus

us aut ihu xpi se
 cundū fidē
 electorū dei &
 agnitionē
 ueritatis q̄
 scdm̄ pieta
 tem est i fide
 uite eterne

Paulus
 seruus
 dei a
 postolus
 Paulus
 seruus
 dei a
 postolus
 Paulus
 seruus
 dei a
 postolus

q̄ uital e scdm̄ pietatem. & religionem
 hoc uero dicit. q̄ est uital & mirabilib; arti
 b; h; q̄ nich; pmet ad xānā religionē ap
 stolus. & sum dico & hoc in spem uite eter
 ne. & p̄ hoc spernit uitam eternā. h; uos
 hic est fructus aplici officij. p̄ hoc ḡndat
 officium aplicum si cepimus eē agendum.

Quā pmissio

Sequitur. **Q**uā
 uitam eternam dō

catione q̄ cre
 dita m̄ est.
 scdm̄ precep
 tū saluatoris
 nr̄i dei tytō
 dilecto filio s
 omunē fide.

ante tempora q̄
 in se etno ho fixū e
 rat ante q̄m tem
 pus eēt q̄ cū crea
 turis cepit. nō ḡ
 possumus dīe fu
 ille aliq̄d t̄p̄e q̄n
 deus fidum fece
 rat aliquid. & deo
 an̄ q̄m deus p̄ an
 tē se. q̄ nō ē re
 cent p̄ om̄nib; h
 ante tempora om
 nū seclorū. a dicit q̄
 n̄ mentitur. & qui

uerax est p̄ que ostenditur certa pmissio
 uerē q̄ q̄nto certior est. tanto minū ster de
 ber ē sollicitior. ut aut̄ certū sit uerū
 festauit suis t̄porib; & congruis. s. uer
 bum fusi. & filium. h; est uita etna. man
 festauit dico si solum rei effectu h; & m
 predicatione q̄ credita est nich; ut fide
 li aut̄ o t̄p̄e p̄nticipis. circūta ē in p̄
 dicatione dico & hoc scdm̄ preceptum salua
 n; dei. cui in salute hominū nimis obedi
 mus si quo modo remittimus paulus ē
 q̄m sēbit tytō dilecto filio hanc eplām. s
 cōm. & catholicam fidē. si p̄ uatā alien
 us. catholicon enī grece l. arne dī. cōm
 ne. uel unū dale. & in scribendo p̄ uatā sa
 lutar in hunc modū. **Q**uā sit tibi & p̄
 a deo p̄re & x̄p̄o ihu

Gra & pax a
 deo p̄re & x̄p̄o
 ihu saluato
 re nr̄o. huius
 rei grā reliq̄

sal. nr̄o. manifesta
 tē h; huius rei p
 modic. qd̄ agē de
 beat & qualis ordi
 nare p̄ h; & ita in
 apient. huius rei
 grā reliqu te cre
 te cum inde desce
 dem ut corrigas

Epistolae Pauli cum glossa Petri Lombardi

Párizs (?), 1250 körül.

Pergamen, 300 fol., 337x264 mm. Fatáblás, barokk barna aranyozott kecskebőr kötésben (Ausztria, XVIII. század). Kopott szuperexlibriszek: előtámlán birodalmi címer, háttámlán nemesi magáncímer.

Őrzési helye: Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár

Jelzete: Ms 371

BOROS István: A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Bp. 1989, 362. sz.

Kinyitva a Titushoz írt levelet bevezető P iniciálénál.

A kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár egyik legbecselesebb kézirata. 14 jelenetes-figurális, 13 ornamentális festett-aranyozott és számos vörös-kék tollrajzos iniciálé díszíti. A szöveg használatát egyéb díszítőelemek segítik: élőfej, paragrafus-jelek, egyes szöveghelyek vörös vonallal történt kiemelése. Fatáblás bőrkötése és annak szuperexlibriszei alapján a kötet a 17. század közepén még osztrák tulajdonban volt. 1811-ben Kovachich Márton György említi a jelenlegi őrzőhely kéziratai között.

Pál apostol levelei a középkori egyházi tanítás legfontosabb forrásainak egyikét nyújtották. Ezért az Újszövetségnek azon ritka könyvei közé tartoztak, amelyeket önálló kötetbe másolva is használtak. A 13. gyülekezetekhez vagy magánszemélyekhez írt levélhez többen fűztek magyarázatokat a középkor folyamán. Ezek közül tartalmilag igen fontos és népszerű volt Petrus Lombardus (1095k-1160) kommentárja. Ő a párizsi székesegyházi iskola növendéke, majd tanára. Szentenciái, Szentírás-magyarázatai az egyetemi oktatás nélkülözhetetlen tankönyvei voltak. A XIII. század közepére itt alakult ki a kéziratnak az a típusa, amelybe a kalocsai is tartozik. Ezt a típust az jellemzi, hogy az apostoli levél valamely szövegrésze és a hozzá tartozó glossza egymás mellett helyezkednek el. A kéthasábos szövegtükör sajátossága, hogy egy-egy kolumnán belül is az apostol leveleinek nagyobb és a glossza kisebb betűs szövege váltogatják egymást. E kéziratípusban az apostol minden levelét jelenetes vagy alakos, a hozzá tartozó magyarázatot ornamentális iniciálé vezet be. A kalocsai kézirat is követi ezt a díszítőrendszert. Típuson belüli sajátossága abban áll, hogy az apostoli levelek szövegkezdő P iniciáléjába rendszerint nem az auctor vagy a levél valamely szöveghelyének illusztrációja, hanem az esetek többségében Pál élettörténetének, megtérésének és a halála körüli események valamelyikének egyik mozzanata került. A kézirat párizsi eredetét a kéziratípuson, az írásmódon kívül a művészettörténeti stílus is alátámasztja.

Irodalom

CSONTOSI János: *A Kalocsai Főegyházi Könyvtár kéziratai*. In: MKSz. VIII (1883) 47. sz. RADOCSAY Dénes - SOLTÉSZ Zoltánné: *Francia és németalföldi miniatúrák Magyarországon*. Budapest, 1969. 11., 7. sz.

WEHLI Tünde - BOROS István: *Bibliák Kalocsán*. Kalocsa, 1996. 3. sz.

Szt. Pál levelei Petrus Lombardus glosszáival MS. 371 (DVD kiadás). Kalocsa kincsei, 2007.

FISCHERNÉ GRÓCZ ZITA

tunc qui tunc ad hoc non potuit.
 neq; inde huc transire. Et ait. Rogo
 ergo te pater: ut mittas eum in domum pa-
 tris mei. Habeo enim quinq; fratres: ut
 testetur illis ne et ipsi veniant in hunc locum
 tormentorum. Et ait illi abraham. Ha-
 bent moysen et prophetas: audiunt illos.
 At ille dixit. Non pater abraham: sed
 si quis te mortuus ierit ad eos penite-
 ntiam agent. Ait aut illi. Si moysen et
 prophetas non audiunt: neq; si quis
 te mortuus resurrexerit credent. **Cap. xvii.**
Quod ad discipulos suos ait. Impos-
 sibile est ut non veniant scandala.
 Ve aut illi pro quibus veniunt. Nilius est
 illi si lapis molari imponatur circum
 collum eius: et projiciatur in mare: quod
 ut scandalizet unum de pusillis istis. At-
 tendite vobis. Si peccaverit in te fra-
 ter tuus: monea illum: et si penitentiam e-
 gerit dimitte illi. Et si septies in die pec-
 caverit in te: et septies in die conver-
 serit

Biblia

[Latina] [Mainz: 1454-55 körül, Johann Gutenberg.
Pergamen. Két kötet 324 fol. és 319 fol.

Órzási helye: Országos Széchényi Könyvtár
Jelzete: Inc. 198
Hain 3031, GW 4201, BMC I 17

Johann Gutenbergnek, a könyvnyomtatás feltalálójának főműve a 42 soros Biblia. Nevét arról kapta, hogy néhány levél kivételével, minden lapon két hasámban 42 sor szöveg található. Ebből őrizt egynegyed levélnyi töredéket az Országos Széchényi Könyvtár az egykori második kötet 229. foliójából. A pergamentöredék egy kisebb alakú könyv kötéséül szolgált. A szövegrészlet az Újszövetségből, Lukács evangéliumának 16. és 17. fejezetéből való.

Aki csak egyszer is alaposabban szemügyre vehette a világtörténelemnek ezt a mesterművét, meggyőződhetett arról, hogy Gutenberg után csak kevés könyvnek sikerült ezt a szépséget elérnie. Gutenberg a nyomtatással a kódexek szépségét igyekezett utánozni, ezért a betűk megtervezésekor az ismert kézírásos mintákat vette alapul. Az egyenletes betű- és szóközöket, a harmonikus arányokat, a szép szedéstükröt ligatúrák és abbreviatúrák (betűösszevonások vagy ikerbetűk és rövidítések) alkalmazásával és az egyes betűk többszöri finomításával érte el. Körülbelül 290 betűt és jelet használt, hogy visszaadja a kézíratos könyv sajátosságait. A 42 soros Bibliához tökéletesen metszett és öntött gót missale-betűtípust használt. Eleinte azzal is megpróbálkozott, hogy a kiemelkedő részeket vörös festékkel nyomtassa, de később felhagyott vele, majd az ilyen helyeket, mint például az iniciálék, szabadon hagyta, hogy utólag kézzel színezzék ki őket.

A 42 soros Biblia két kötetben jelent meg, kéthasábos szedéssel. Példányszámát tekintve 180-200 jelenhetett meg belőle, melyeknek körülbelül 20-25 %-át pergamenre, a többit papírra nyomtatták. Kolofonnal nincs ellátva, ezért sem a mester neve, sem a kiadás helye, sem az éve nincs feltüntetve. Gutenberg Bibliájából mára 49 példány maradt fenn. Magyarországon nincs teljes példány a 42 soros Bibliából, csupán egy pergamen foliotöredék az Országos Széchényi Könyvtárban, egy teljes papírlevél a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és két pergamenfolio a Soproni Levéltárban. E páratlan szépségű Biblia minden egyes könyvtár legféltettebb kincse, ahol csak található belőle példány.

Irodalom

KAPR, Albert: *Johannes Gutenberg. Persönlichkeit und Leistung.* Leipzig – Jena – Berlin, 1986.

BERKES KATALIN

Biblia.

Maguntii : Ad Eusebiam dei industrie per Johannes Fust civem et Petrus.
Schoiffer de Gernschem clericum ..., 1462. Aug. 14.
[4] + [473] fol.; 37 cm.

Őrzési helye: Magyar Ferences Könyvtár Gyöngyösi Műemlékkönyvtára
A példány XIX. századi arany és vaknyomásos bőrkötésben.
Jelzete: BMC – GW 4204

Kinyitva Szent János harmadik levelénél.

A Schöffner-Fust családi vállalkozás Európa második szétszedhető betűkészlettel dolgozó könyvnyomdája.

Petrus Schöffner, Gutenberg legtehetségesebb tanítványa 1462-re készült el a 48 soros Bibliával. Magyarországon csak a gyöngyösi ferences könyvtár őrzi egy példányt a műből. A példányt Johannes de Oswanczum, Szűz Mária krakkói templomának altarisztája vásárolta meg a krakkói vár falának közelében lévő ferences kolostor számára 24 magyar forintért. Bizonytalan, mikor került Magyarországra. A kolofon mellett olvasható kéziratok bejegyzés szerint lehetséges, hogy már 1638-ban. Ekkor protestáns tulajdonosa lehetett, aki Lukács evangéliumának a nyilvános bűnöséről és a fari-ezusról szóló tanításánál (Lukács 18, 13) ennyit írt a lapszélre: *Ex sem volt pápista*. Valamikor a XVIII. század folyamán a ferencesek kaplonyi rendházáé lett, amelyet az 1834-es földrengés elpusztított. 1875-ben már bizonyosan Gyöngyösön őrizték. 1950-ben a rend feloszlásakor a szerzetesek a rendház egy titkos üregébe rejtették. Itt találták meg ismét 1998-ban.

Szent János harmadik levele.

FÁY ZOLTÁN

Biblia pauperum.

1463-1470 között készült, németalföldi dúcnymot
43 fol., 33x24 cm.

Őrzési helye: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár
Jelzete: Inc. XV. I. 4.

Kinyitva a 29. folio Sámson Gaza városának kapujával (Bírák 16.2, 3.), Krisztus feltámadása, Jónás megszabadul a cethal gyomrából (Jónás 2.11.)

A példány félbőrkötetése a XVII-XVIII. századból való. Pergamen színű papírral fedett tábláit világosbarna bőrből készült, öt bordás gerinc fogja össze. A bordák felett aranyozott díszítés látható.

A könyv a XV-XVI. század fordulóján olasz tulajdonban lehetett. Erre utal egy olasz nyelvű vers, amely arról szól, hogy a kölcsönadott könyveket nehéz visszaszerezni. Az első kötetstábla verzóján lévő, XVII-XVIII. századi rézmetszetű ex libris is olasz possessort feltételez. Hogy hogyan került a könyv Magyarországra, nem ismeretes. Valószínűleg a korábban Almásy István, szentpéteri földbirtokos tulajdonában lévő kötetről van szó, amit Simor János érsek vásárolt meg. A *Biblia pauperum* a Simor Könyvtár letétjeként került a Főszékesegyházi Könyvtárba.

A *Biblia pauperum* (*Szegények bibliája*) a középkor legnépszerűbb könyvei közé tartozott. Az Újtestamentum legfontosabb eseményeit az Ótestamentum párhuzamos motívumaival szemlélteti, kevés szöveggel. Léteztek csak szöveget tartalmazó *Biblia pauperum* kéziratok is, de a legtöbb ilyen mű képeskönyv. Miniaturákkal díszített, fametszetes példányai féltve őrzött kincsek. Az Ó- és Újtestamentum eseményeinek kapcsolatát képcsoportokban állítják a néző elé. A középkorban újtestamentumi jelenetek állnak, amelyekhez ótestamentumi képek társulnak. Az ótestamentumi képek egyike általában a Mózes előtti korszakból, míg a másik darabja a Mózes utáni időszakból mutat be egy eseményt. A bibliai jelenetekhez versbe szedett magyarázó szöveg kapcsolódik. Megjelenik az oldalakon a négy próféta alakja is, próféta mondásokkal.

Az esztergomi *Biblia pauperum* speciális helyet foglal el a hazai könyvkincsek sorában. Az egyetlen Blockbuch (könyv alakban közreadott fametszet sorozat) Magyarországon. Mint a legtöbb korai fametszetet, az esztergomi *Biblia pauperum* képeit is kiszínezték utólag. A képsorozat egészében a halvány pasztellszínnek dominálnak. A leggyakrabban használt színek a halványlila, barna, okker, zöld és cinóber.

Irodalom

HOFFMANN Edit: *Az esztergomi Biblia pauperum*. In Magyar Művészet, 1930. 248-252.

SOLTÉSZ Zoltán: *Az esztergomi negyvenlapos Blockbuch Biblia pauperum*. In *Biblia pauperum*, Bp. Magyar Helikon, 1966.

VÉGH Gyula: *A Biblia pauperum* In Magyar Könyvszemle, 1929. 264-265.

TÖRÖKNÉ DOBÓ JUDIT

Legatus i lib iudicu xvi ca de
Saplor q ipe media nocte
surrexit iudicis fletat erras
Alas sua contudie deiecit et
citat scru de tulit Saplon erit
ligi qui media nocte de sepulch
surrexio pntas sepulch dicit et
liber atq potit iude exiit

Legatus i lib Jone pte n
ca q cu ipe jonas hosti m
dette ceta trib dieb ter
b9 nocti b9 ultra pnt eu
exiat super terram arid
Jonas qui v9 tres dies de
pulo exiit ligi erit qui
p9 tres dies de sepulch exi
at ul' resurrexit

Exercitat? Fiq do? dnm dno
David XXXIV Goliath
Fatus leonis nuda fili9 meus

99 Oblectis bovis: saplon
valuas tulit vobis

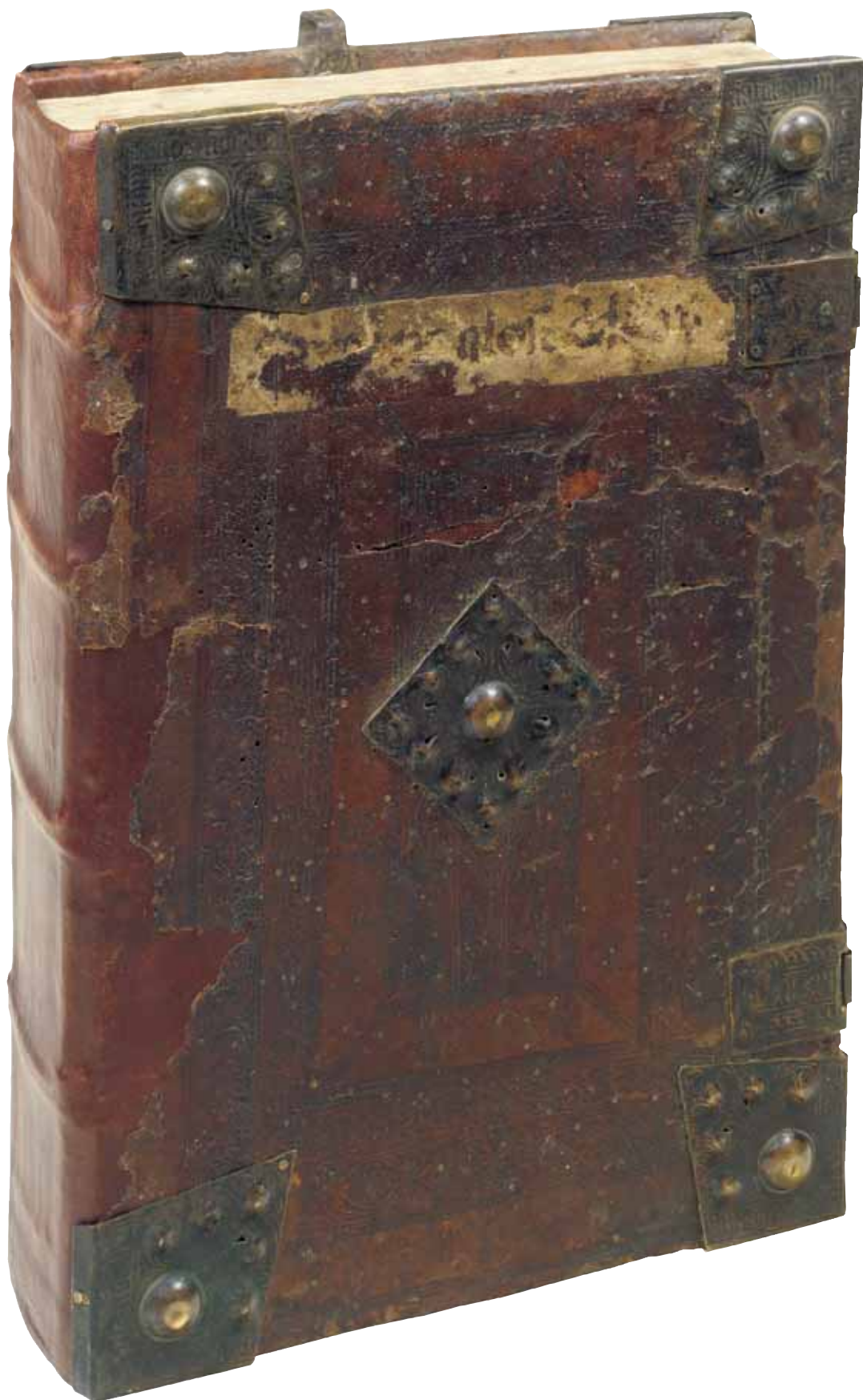

99 De tumulo: surgis
te denotat ille

99 Jndie tca suscitab non
laco et sanare eu

99 Safo
10. Sa die reanctiois mee
agrasio geates

99 Que scru terit i unges tumulu hie erit

NICOLAUS de Lyra:

[Biblia cum postillis.]:[Pars VI.] - Basileae, Per Johannem Amerbach et Johannem Froben de Hammelburg, 1502. Mai.
280 fol.

Őrzési helye: Magyar Ferences Könyvtár (Budapest)

Jelzete: 01001448

Adams B-983. – BMC German p. 86. – VD/16. B 2581.

Bemutatva a XVI. századi fatáblás, vaknyomásos, koptatókkal és a könyv leláncolását szolgáló acélfüllel ellátott bőrkötés.

Nicolaus de Lyra (c. 1270-október 1349), ferences szerzetes, egzegéta és teológiai tanár fő művében, az 1322-1331 között írt, *Postilla litteralis super totam Bibliam*-ban elsősorban a Szentírás betű szerinti értelmét kereste. Héber nyelvtudásával és a XII. századi zsidó egzegézis ismeretével apologetikai célokat kívánt szolgálni, hogy zsidó olvasóinak bebizonyítsa: az Ószövetség bizonyos részei szó szerint Jézus Krisztusra utalnak. A könyvnek rengeteg másolata és nyomtatott szövegkiadása ismert, különösen a XVI. század elejéről. Nicolaus de Lyra néhány szövegmagyarázatát a protestantizmus előfutárának tekintették, innen ered a mondás: *Si Lyra non lyrasset, Lutherus non saltasset* vagyis: *Ha Lyra nem pengette volna a lantot, Luther sem táncolt volna.*

E különleges, későközépkori példány a XIX. században került a ferencesek budai rendházába, egy korábbi, XVIII. században készült bejegyzés szerint Eggenburg (Ausztria) ferences kolostorának könyvtárában volt: *Ad Bibliothecam Egenburgensem PP. Franciscanorum*. Valószínűleg a XV. században alapított kolostor bibliothecájának tulajdonában lehetett e leláncolt kötet.

FÁY ZOLTÁN

Novum Testamentum

iam quintum accuratissima cura recognitum a Des. Erasmo Roter. cum annotationibus eiusdem ita locupletatus, ut propemodum opus nouum videri possit. Basileae anno MDXXXV Frobenius typ.

[1+48]+429+[2] fol. 2°

Őrzési helye: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára
Jelzete: S. 475.
VD/16 B 4201

Kinyitva Máté evangéliumának kezdete (a₂r). A lap tetején olvasható összefoglaló cím fordítása: Újtestamentum a leghibátlanabb görög nyelvű kéziratok alapján a régi igaz [atyák] olvasata szerint Rotterdami Erasmusnak, a teológia professzorának [latin] fordításával.

Rotterdami Erasmus (1466. Rotterdam - 1536. Bazel) németalföldi teológus és filozófus, az északi humanizmus egyik legjelentősebb személyisége. A deventeri kolostorban a devotio moderna szellemében nevelkedett. 1492-ben pappá szentelték, ezt követően a párizsi egyetemen tanult, több évet töltött Angliában és megfordult Rómában. Élete utolsó évtizedeiben Bazelben telepedett le, ahol a híres Frobenius nyomda számára görög és latin szerzők műveit rendezte sajtó alá. 1516-1517-ben adta ki az Újszövetség görög nyelvű, szövegkritikai módszerekkel készített kiadását és csatolta hozzá saját latin fordítását, amelyben javította a Vulgata pontatlanságait. Munkájának célja az volt, hogy a korábbiaknál hitelesebb szöveg alapján fordíthassák követői saját anyanyelvükre a Bibliát, hogy a szent könyv olvasása minden rendű ember számára lehetővé váljék, mert ahogy Erasmus írja Krisztus ... *a Szentírásban ma is él, lélegzik és szól velünk, sőt, azt mondanám, több sikerrel és hatásosabban, mint akkortájt, midőn az emberek közt volt.* A kiállított kötet Erasmus Újtestamentumának már ötödik kiadása, amely ugyancsak Bazelben jelent meg 1535-ben. A címlap hátán X. Leo pápa Erasmushoz írt levele olvasható, amelyben nagyra értékeli fáradozását. Majd Erasmusnak Leo pápához írt ajánlása olvasható. Ezt követi Apológiája és a negyedik, valamint ötödik kiadás elé írt előszava, amelyekben munkáját ért kritikákra válaszol. A kiadvány az Újszövetség teljes görög és latin szövegét tartalmazza.

TANÁSZI ÁRPÁD

NOVVM TESTAMEN-

TVM IVXTA GRAECORVM LECTIONEM EX EMENDATIO-
ribus exemplaribus. & ueterum orthodoxorum lectione, cum uerfione
DES. BRASMI ROTEROD. theologiae professoris.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΝ ΚΑΤΑ
ΜΑΤΘΑΙΟΝ

EVANGELIVM SECVNDVM
MATTHAEV M

7

ΙΒΑΟΞ ηρώσως ησου
χειου, ηου διαβιδ, ηου
αβρααμ. αβρααμ ηρωνησε
την ισαακ. ισαακ δε ηρωνη-
σε την ιακωβ. ιακωβ δε η-
ρωνησε την ιουδαμ και οδω
αδελφους αυτου. ιουδας δε
ηρωνησε την φαρισ, ο τον

ζαρε εκ ηλ θαμαρ. φαρις δε ηρωνησε την εδραμ.
εδραμ δε ηρωνησε την αραμ, αραμ δε ηρωνησε την
αμιναδαβ. αμιναδαβ δε ηρωνησε την ναασων.
ναασων δε ηρωνησε την σαλμων. σαλμων δε ηρω-
νησε την βοοζ εκ της φαχαβ. βοοζ δε ηρωνησε την
αβηλ εκ ηλ ρουθ. αβηλ δε ηρωνησε την ιουσα. ιου-
σα δε ηρωνησε την διαβιδ τον βασιλια. διαβιδ
δε ο βασιλευς ηρωνησε την σολωμων εκ ηλ τον εν-
εισπομων δε ηρωνησε τον ροβοαμ. ροβοαμ δε η-
ρωνησε τον αβια. αβια δε ηρωνησε την ασα. ασα
δε ηρωνησε την ιουσαφατ. ιουσαφατ δε ηρωνησε τον
ιωραμ. ιωραμ δε ηρωνησε τον οζιαμ. οζιαμ δε ηρω-
νησε τον ιουδαμ. ιουδαμ δε ηρωνησε τον αχαζ.
αχαζ δε ηρωνησε τον ιεκωνια. ιεκωνια δε ηρωνησε
την μακασα. μακασα δε ηρωνησε τον αμαμ. α-
μαμ δε ηρωνησε τον ιωσιαν. ιωσιαν δε ηρωνησε τον
ιηροιαμ και οδω αδελφους αυτου, ωστι της μερικοντι-
ας βαβυλωνου. μετα δε τω μερικοντιαν βαβυλω-
ου. ιηροιαμ ηρωνησε τον σαλαβιδ. σαλαβιδ δε
ηρωνησε τον ζοροβαβελ. ζοροβαβελ δε ηρωνησε
την αβιδ. αβιδ δε ηρωνησε τον ελιακιμ. ελια-
κιμ δε ηρωνησε τον αζαρ. αζαρ δε ηρωνησε τον σε-
δαιακ. σεδαιακ δε ηρωνησε τον ελιω. ελιω δε ηρω-
νησε τον ελιωθ. ελιωθ δε ηρωνησε τον ελιαζαρ.
ελιαζαρ δε ηρωνησε τον ματθαν. ματθαν δε ηρω-
νησε τον ιακωβ. ιακωβ δε ηρωνησε τον ιωσηφ τον
υιο της μαριας, ος ης ηρωνηθη ησου, ο λεγιμενος
χριστος. πασαι ουν αι γεναι, απ αβρααμ ειως δια-
βιδ ηρωαι δεκατσσαρον, και απ διαβιδ ειως της
μερικοντιας βαβυλωνου, ηρωαι δεκατσσαρον, ο
απ ηλ μερικοντιας βαβυλωνου ειως του χειου, γε-
νηαι δεκατσσαρον. * το δε ησου χειου η γεν-
νηαι οτις λω. μηδεδιδωσας χειο της μητρος αυ-
του μαριας εκ ιωσηφ, ωτι η σωματωδω αυτου,
ηρωθη ην γαστρι ηρωσας εκ πνευματ ουγιου.
ιωσηφ

IBER generationis Ie-
su Christi filij David, si-
lij Abraham. Abraham
genuit Isaac. Isaac autē
genuit Iacob. Iacob autē
genuit Iudam & fratres
eius. Iudas autē genuit
Phares et Zaram ē Tha-
mar. Phares autē genuit Esrom. Esrom autē ge-
nuit Arā. Aram autē genuit Aminadab. Ami-
nadab autē genuit Naasson. Naasson autē ge-
nuit Salmon. Salmon autē genuit Booz ē Ra-
chab. Booz autē genuit Obed ē Ruth. Obed
autē genuit Iesse. Iesse autē genuit David regē.
David autē rex genuit Solomonē ex ea quae
fuerat uxor Uriae. Solomon autē genuit Ro-
boam. Roboam autē genuit Abia. Abia autē
genuit Afa. Afa autem genuit Iosaphat. Iosa-
phat autē genuit Ioram. Ioram autē genuit Ho-
ziam. Hozias autē genuit Ioathā. Ioathā autē
genuit Achaz. Achaz autē genuit Ezecciam.
Ezeccias autē genuit Manassē. Manassēs autē
genuit Amon. Amon autē genuit Iosia. Iosias
autē genuit Iechoniā & fratres eius in exilio
Babylonico. Porro post exiliū Babyloniciū,
Iechoniās genuit Salathiel. Salathiel autem
genuit Zorobabel. Zorobabel autē genuit
Abiud. Abiud autē genuit Eliacim. Eliacim
autē genuit Azor. Azor autē genuit Sadoc.
Sadoc autē genuit Achin. Achin autē genuit
Eliud. Eliud autē genuit Eleazar. Eleazar autē
genuit Matthan. Matthan autē genuit Iacob.
Iacob autē genuit Ioseph, maritum Marię, ex
qua genitus fuit Iesus, ille qui dicitur Christus.
Vniuersę itaq; generationes ab Abraham
usq; ad David, generationes quatuordecim;
& à David usq; ad demigrationē Babyloni-
cam, generationes quatuordecim, & à demig-
ratione Babylonica usq; ad Christū genera-
tiones quatuordecim. Iesu uero Christi nati-
uitas sic habet. Quū mater enim eius Maria
desponsa esset Ioseph, prius q̄ congressi fuiss-
sent, deprehensa est grauidā ē spiritu sancto.

2 Porro

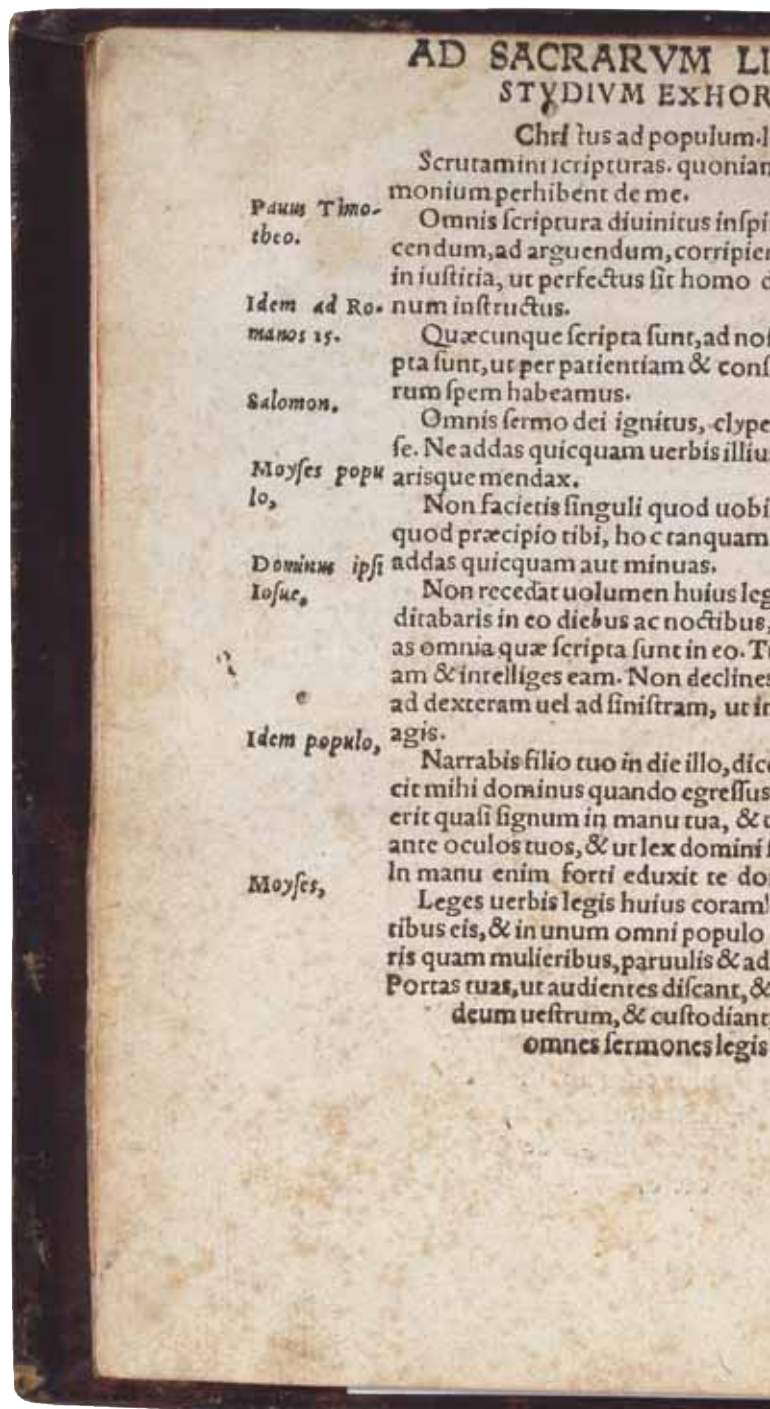
Novum Testamentum

Graecae ac Latinae iuxta postremam
D. Erasmi Rot. translationem. Accesserunt
in hac editione praeter concordantias marginales
succincta quaedam scholia et locorum
communium index. Industria ac impensis M.
Valent. Wagneri Coronen. Coronae [Brassó] 1557
[8] + 659 + [3] pag. – 4°

Órzesi helye: Országos Széchényi Könyvtár
Jelzete: RMK II 74
RMNy 138

Kinyitva az A₃b-A₄a lappáron. Baloldalt *Ad Sacrarum litterarum exhortatio* címmel, a Szentírás tanulmányozására buzdító bibliai idézetek, jobboldalt ohridi Theophylactus (cc. 1050–cc. 1108), Bulgária archiepiszoposának (érsek) görög nyelvű bevezetése Máté evangéliumához, alatta a négy evangélistát ábrázoló metszetek ovális medaillonban. Alkotójuk ismeretlen. Az erdélyi városok közül legkorábban Brassóban jött létre szilárd protestáns egyház. A város reformátora Johann Honter már 1543-ban közzétette nyomtatásban Brassó és az egész Barcaság reformációjáról szóló művét. Az ő munkálkodása nyomán erősödött meg a helyi iskola is. Valószínűleg itt folytatott görög tanulmányokat a *Vizsolyi Biblia* későbbi fordítója, Károli Gáspár. Valentin Wagner Honter munkatársa és utóda 1542-től Wittenbergben tanult, 1544-től brassói iskolamester, 1549-től lelkész és a város nyomdájának vezetője. Erasmus Újszövetségének görög-latin kétnyelvű kiadását saját költségen jelentette meg – amint a margóra nyomtatott scholiumok, azaz rövid magyarázatok és konkordanciák bizonyítják – főként iskolai használatra. Befektetése megtérülése érdekében János Zsigmond fejedelemtől öt évre szóló privilégiumot nyert az Újszövetség nyomtatására, sőt behozatalára. A kötetben a privilégium szövege után *Epitome universae Sacrae Scripturae*, a Szentírás rövid tartalmi összefoglalója olvasható, majd a Szentírás tanulmányozására buzdító bibliai idézetgyűjtemény. Az első rész tartalmazza a négy evangéliumot, élükön az evangélisták Sophroniustól és Jeromostól származó életrajzával, továbbá az Apostolok cselekedeteit. Önálló fametszetes címlappal kezdődik a második rész, rajta Brassó város címere látható. E részben található az Apostoli levelek és a Jelenések könyve. A Római levél bevezetéseként rövid argumentum és Pál vértanúságáról szóló elbeszélés olvasható. A kiadványt Wagnernek az olvasóhoz intézett utószava zárja. Befejező mondata hűen fejezi ki Wagner munkájának célját: *... ardentibus votis oro filium Dei, ut barbarum gentium furores a Pannonia clementer avertat, et has nostras lucubrationes ecclesius efficiat esse salutares. Lángoló imákkal kérem az Isten fiát, hogy fordítsa el Pannóniától a pogány népek diühösségét, és ezt a mi éjjeli virrasztással készült munkánkat tegye az eklézsiák számára üdvösséggé.*

HELTAI JÁNOS

TERARVM
TATIO.

ohans.
n illa sunt quæ testi-
rata, utilis est ad do- 1. Tim. 3.
dum, ad erudiendū
ci ad omne opus bo

tram doctrinam scri-
blationem scriptura

us est sperantibus in Prouerb. 30.
s, & arguaris, inueni

s rectū uidetur, sed
facito dominō, nec Deut. 12.

is ab ore tuo, sed me Iosuc. 2.
ut custodias & faci-
unc diriges uiam tu-
a uerbis legis huius
utelligas cuncta quæ

ens, Hoc est quod fe
sum de Aegypto Et
quasi monumentum
ēper sit in ore tuo.
minus de Aegypto. Exod. 32.

omni Israel, audien
congregato, tam ui
uenis qui sunt intra
timeant dominum
impleantque
huius. Deut. 33.

THEOPHYLACTVS IN PROHEMIO
IN MATTHEVM.

Εὐαγγέλιον λέγει, Διότι ἀγγέλα ἡμῖν πράγματα εὖ
καὶ λιανῶς ἔχοντα, τουτίσιν ἀγαθὰ, ἀφισιμ ἁμαρτι-
ῶν δικαίωσιμ, αἰσόδου ἑσ θρανοῦς, καὶ ὑποεσίαν θεῶ,
ἀγγέλα, ὅτι δυκόλωσ ταῦτα ἐλάβομεν μὴ γὰρ ἐκοπι-
ἄσαμεν ἡμᾶς ἐπὶ τῆ κτήσῃ πούτων τῶν ἀγαθῶν. ἢ ἐξ
ἰδίῳμ κάπερδωκτώμ ταῦτα ἐλάβομεν, ἀλλὰ χάριτι,
Ἐ τῆ Φιλανθρωπία θεῶ τηλικούτων ἀγαθῶμ
ἠιάθημεν.

AZ PHILIPES NE^w VAROSBA
lakosoknak irth ^{szenth} Paal leue
lenek ellew Capitulumia.

PAal es
Thimo
teus as Iesus
Cristusnak
szolgai, as Ie-
sus Christus
ba mynden
sentekek,
kyk Philip-
pis varosaba
vadnak as
pispokekuel
papokual,
es diaconus-
okual, szolgalokual, malast, isteni kedw, es
bekelegh ammy atyank istentwl es ammy
vrunk Christustul, halaat adok en as en isten
emnek mynden thy emlekezetestegbe (thirola
tok valo emlekezetembe) myndenha as en
imadlagomba (kwnywrgelembe) mynd ty
crettetek, wrwmuel as kwnywrgeft, imadla-
goth, te

AZ PHILIPES
goth, teuen, hog
liomnak kwnywr-
fogua mynd as m
uen altallyaba en
elkezette thy l
gesi mynd as Ch
mykeppen igas
gyesth ercem (i
szeth hoky valla
meg as kwnywrze
Euangeliomnak
switefebe myerth
ian ennekem as
foglagymnak,
Merth bizonlag
igen kyuanalak
Christusnak bel
uenek kyuanlag
rem as eiwrsten
meglen inkab i
beuelkegyek as
mynden ertelen
kyk telessiek (iob
ollyatenok hog
rankostatafokar

ENSESEKNEK YRTH.

írttetek volna az euange-
 fere (reezere) az első naptól
 mostany ideiglen, bizuan, hogy
 est eltökéluen, hogy az aky
 bennetek io dolgoth, el ve
 ristus Iesusnak napiaiglan,
 es alkolmatos ennekem ho
 eliem) mynd thy felvledek a
 k en titeket az en 3yueembe,
 egbe ees (fog sagymba) es az
 meg oltamasaba es erw
 hogy vattokiy myndnya
 malastnak (kwizelyimnek,
 esely es egietembe raiagi)
 ennekem az elwisten mely
 en mynd titeket az Iesus
 w rezeiben (tagayban az 3y
 gyban, Es imezt imadom, ke
 twl, hogy az thy zeretetek
 nkab (nagioban nagioiban)
 esmeretben, tudomanyba, es
 be hogy dicyerietek azokoth
 bak), hogy legyetek tisztak, es
 y senkynek bantafokra (borz
 a ne legietek) az Christuina
 Yij napian

Epistolae Pavli

lingua Hungarica donatae. Az Szent Pál levelei
 magyar nyelven Komjáti Benedek fordítása.

(Krakkó 1533).

[236] fol. 8°

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár

Jelzete: RMK I 3 (1 példány)

RMNy 13

Kinyitva a Filippibeliekhez írt levél kezdeténél. A metszeten
 Pál apostol. (Y₁v-Y₂r).

Vaknyomásos egykorú restaurált kapcsos díszkötésben. A cím-
 lapot a magyar címer díszíti. Az erasmista fordítók ezzel je-
 lezték, hogy számukra a Biblia anyanyelvű megszólaltatása
 nemzeti ügy. Ez az első teljes egészében magyar nyelven nyom-
 tatott könyv.

A fordító Komjáti Benedek 1527-29-ben a bécsi egyetemen
 tanult erasmista szellemben. 1530-ban Husztra, onnan Nya-
 lábvárába ment (Ugocsa megye). A fordításhoz Perényi Gá-
 bor özvegye Frangepán Katalin biztatására és költségén kez-
 dett. A Vulgata és az Erasmus kommentárok alapján dol-
 gozott, de támaszkodott magyar előzményre is, feltehetően a
Döbrentei-kódexre, vagy ahhoz közel álló szövegre.

Komjáti Pál Apostolt az „új törvény” azaz az Újszövetség ma-
 gyarázójának tekinti. Kiadványa Szent Pál valamennyi levelét
 tartalmazza a Vulgátában levő sorrendben. Minden levél előtt
 annak röviden való magyarázása és értelme olvasható. Komjáti
 Erasmus szellemében igyekezett pontos és az olvasó számára
 „megmagyarázott”, azaz megfelelően értelmezett fordítást ké-
 szíteni. Ezt szolgálják a főként Erasmus kommentárjaira támasz-
 kodó bevezető szövegek, és a félhold alakú zárójelekbe tett
 szinonimák, amelyekkel a homályos helyeket akarta megvilá-
 gítani. Erasmus gondolkodásából ered az a kettős cél is, ame-
 lyet a Frangepán Katalinhoz írt ajánlásban fogalmazott meg
 Komjáti, az egyéni bibliaolvasás – hallgatás segítése, s a világi
 előljáróknak a Szentírásból kibontható etikai elvek szerinti
 nevelése: *Ajánlom annakokáért az én vigyázva írt ajándékomat
 Tenagságodnak... vegye jó kedvvel s kegyelmes akaratval, s olvasja
 s tanolja. – illetve: ... gondolom vala, hogy én sok jámbor gyerme-
 kének és sok jó keresztyén atyámfiainak használnék, ha a Tenagsá-
 god magzatját (az ifjú Perényi Jánost) isteni tudományra tanojtánám,
 és igaz istenfélő erkölcsökre az Krisztus Jézus evangéliuma szerint
 igazgatnám az deáki tudománnyal egyetembe.*

HELTAI JÁNOS

Novum Testamentum

seu quattuor evangeliorum volumina lingua Hungarica donata, Gabriele Pannonio Pesthino interprete. Új Testamentum Magyar nyelven. (Bécs) 1536. [7] + 245 + [3] fol. – 4°

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár
Jelzete: RMK I 6 (1 példány)
RMNy 16

Kinyitva a fő rész kezdeténél. Baloldalt Máté evangélista Szent Jeromostól származó rövid életrajza olvasható, jobboldalt kezdődik az evangélium szövege, elején az evangelistát ábrázoló fametszettel.

Pesti Mizsér Gábor (1510 körül-1542 után) pesti patricius családból származott. 1527-1538 között a bécsi egyetemen tanult. Szoros kapcsolatban állt Joannes Alexander Brassicanus jogtudós, erasmista professzorral. Tanulmányai után János király, majd Izabella királynő udvarában működött.

1536-ban napvilágot látott bibliafordítása a négy evangéliumot tartalmazza, élükön Pestinek a *Keresztyén olvasóhoz* írt latin nyelvű előszavával, Brassicanus és két másik bécsi humanista Udalricus Fabri és Wolfgangus Lazius latin üdvözlő verseivel, a függelékben a vasárnapi miséken és szentek ünnepein olvasandó evangéliumi szakaszok kezdő sorainak táblázatával, s végül egy rövid hermeneutikai értekezéssel: *Ez igéről való magyarázat, kit deákul mondanak „donec”, magyarul mig a vagy miglen.*

A kiadvány Bécsben Johann Singriener (Singrenius) műhelyében készült. Egy ismeretlen „bécsi kismester” dekoratív metszetei díszítik. A címlapon a mívesen kidolgozott zárólecek medaillonjában a négy evangélista alakja és az őket szimbolizáló jelképek láthatók. Az egyes evangéliumok élén az evangélistát ábrázoló fametszet áll. A kötet végén egy lapon a metszetek megismétlődnek. Szépen cizellált záródíszek, ornamentikák gazdagítják még máshol is a kiadványt.

Pesti Gábor a Vulgata és Erasmus Újszövetsége alapján dolgozott. A margókon néhol rövid tárgyi magyarázatok segítik a megértést. Tömör, kifejező szövegén átütnek a korábbi, nagyrészt a szóbeliségben kialakult magyar bibliafordítás fordulatjai, amelyek elsősorban a *Müncheni* és a *Jordánszky-kódexszel* mutatnak rokonságot. A Pesti által használt „központinak” nevezhető nyelvjárás közel áll a mai olvasóhoz. Korai fordításaink közül művészileg az övét tartja legszebbnek a szakirodalom. A négy evangélium nyomtatása 1536. július 17-én fejeződött be. Ugyanezen év augusztus 28-án készült el a nyomda Aesopus meséinek magyar fordításával. 1638 januárjában pedig egy hatnyelvű, latin, olasz, francia, cseh, magyar és német értelmezésekkel ellátott szójegyzéket tett közzé Pesti *Nomenclatura sex linguarum* címmel ugyanebben a műhelyben. Mindez mutatja, hogy bibliafordításához egy Erasmus szellemében fogant, tudatos etikai és nyelvművelői program társult: a nyelv édességével, nemesítésével, hajlékonyabbá tételével észrevétlenül, mégis hatásosan csepegtetni be a hasznos, jó erkölcsöket az olvasó szívébe és elméjébe.

A *Keresztyén Olvasóhoz* írott előszó ugyancsak Erasmus gondolatait visszhangozza, a mindenkinek szóló bibliaolvasás programját fejt ki. Legyen a Biblia szövege valóban mindenrendű ember számára a tulajdon anyanyelvén elérhető: *Nincs okod tehát csodálkozni keresztyén pannóniai olvasó, hogy Jézus Krisztus a te szabadítód, ezekben a végső napokban a te született nyelveden és beszédeden szól, amelyen ezelőtt sok századon át egyáltalán nem szólt, hogy mindenkinek vagy a kevésbé művelteknek is megismerésre ajánlja magát. ... Nem akarom, hogy azt hidd, hogy ez szokatlan. Nem sorolom fel a mi időnk többi népét, akik, hogy Krisztus dicsősége a világban egyre inkább megnyilvánuljon, az evangéliumot saját beszédjükön tették közzé. ... Végül nem féltünk a munkát elkezdni, nem kímélvén fáradságot és virrasztást, hogy az örök fény ezen igaz, szent és sérthetetlen szentsége kicsit bővebben terjedjen, remélvén eközben nagy bizakodással, hogy Krisztus, mint lángoszlop a fordításban értelmünk előtt lebeg.*

Zent Mathe apastalnak
ees ewangelistanae electi kezdetij
reuideden zent Hieronimosbol.

Ent Mathe Apastal ees
ewangelista, eij mas ne-
uen leuine tijs neueznek,
az nijlwan walo bijnelek
kezzi l lewn apastalla, zet
ze ees ita az ew ewange-
liomijet Sijdosagba leg-
elewzer, Sijdo nijelu ees Sijdo bewrijuel,
azo kert, eij az kermijl walo meteleinek te
wornesjebewl hijtenek wala az ewangeli-
omnak. Mellij zent Mathe ewangeliomijet
eij annak wtanna Gewrewg nijelure fordi-
tota legijen, nem elegge ruhattijek meg,
De az ewangeliom mellijet Sijdo nijeluen
irt mastamjs az Czesareabelij bibliote kaba
wagijon, melij bibliote kat Pamphilus Mar-
tijr, eij walt keppen walo gonduleleffel zet
ze, ees egijue gijhte. Ene kemjs engettete
wala az Nazareusoktol ez fewnij, ees ha-
talmā wolt rajta hogij eij imam belewle
Sijdouul az ewangeliomot, Sijriaba, Ber-
tea newij waralba.

Zent Mathenak 1
Ewangeliomija kez-
detijk.

Elsew Capitulom.

Iesus Christul
Inak, Daidnak
Abrahamnak fija-
nak nezetlegetewl
walo tenijw. Abra-
ham nemze isakot,
Isak egiig nemze
iakobot, Iakob e-
giig nemze iudast
ees az ew attijast
ast. Iudas egiig
nemze sareth ees
zaramot Thamar-
tol. Fares egiig nemze esomot, Esom
egiig nemze aramot, Aram egiig nem-
ze aminadabot. Aminadab egiig nemze
naasomot, Naason egiig nemze salmont,
Salmon egiig nemze boozt, Raabtol.
Booz egiig nemze obetet, Ruttol. Obet
B

Máté evangéliumának kezdete. A metszet az evangélistát ábrázolja. B.r.

VIENNÆ PANNONIE
Ioannes Singrenius, suis, ac Io-
annis Metzger bibliopole, ex-
pensis XVII. die Mensis
Iulij excudebat. Anno
M. D. XXXVI.

Nijomratta bechbe Ianos Sijngrenius, az
ew, Ees Metzger Ianos fewlstegeuel
zent Iakab haunanak trizenheted na-
pjan, ezet ewt 3223 harmij-
ezhat ezendewbe.

Cum gratia & priuilegio Ro-
manæ Regiæ Maiestatis ad
quinquennium.

A kolofon a négy evangélistát ábrázoló metszetekkel. l.v-i.r.

Új Testamentum

magyar nyelven, melyet az görög és diak nyelvből ujonnan fordíjtank az magyar nipnek keresztyen hütben való ippülsire. [Ford. Sylvester János] (Ujszigethben 1541).

[4] + 207 + [1] + 158 + [14] fol. 4°

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár

Jelzete: RMK I 15a

RMNy 49

Kinyitva Máté evangéliumának kezdeténél. Baloldalt Jesse fája, azaz Jézus Krisztus leszármazási táblázata három ágban ábrázolja a háromszor tizennégy nemzetség Ábrahámától kezdve Dávid királyon át Szent Józsefíg és Szűz Máriáig. A jobb oldali metszeten Jézus Krisztus születése: Mária, József, közöttük a kised Krisztus, angyalok, pásztorok a nyájjal, a Szentlélek galamb képében és a betlehemi csillag.

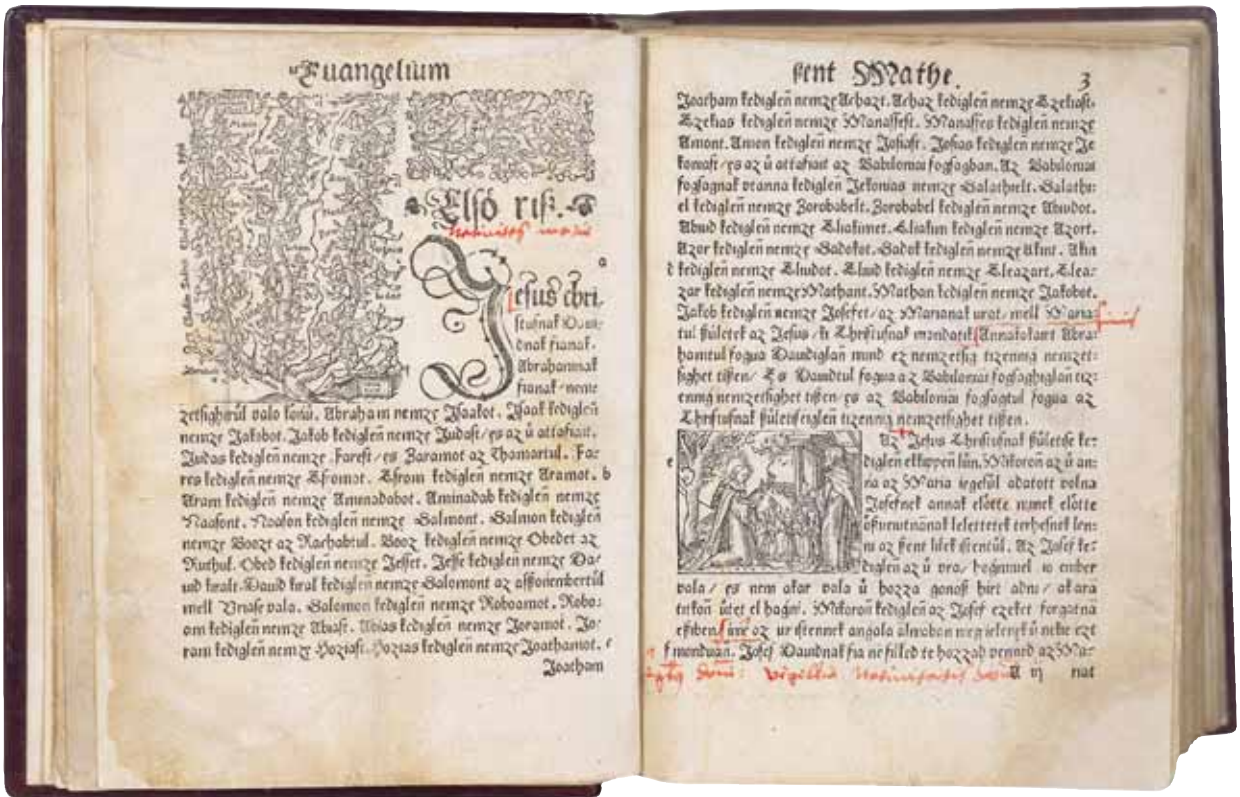
Ez az első Magyarországon magyar nyelven nyomtatott könyv.

Sylvester János (1504-1552. május 6. előtt) 1527-től Krakkóban tanult. Tanára, Leonhard Cox hatására Erasmus követőjévé vált. 1529-ben a wittenbergi egyetemre iratkozott be, ahol Melanchthont hallgatta. 1534-től Nádasdy Tamás országbíró, később nádor udvarában iskola-mester. 1542-ben Bécsbe ment, és az ottani egyetemen hébert, görögöt és történelmet tanított. Számos latin nyelvű műve, és magyar versei ismertek.

Az Újszövetség lefordításához Nádasdy Tamás megbízásából kezdett 1536-ban. Az országbíró azért alapított birtokai központjában, Sárvár-Ujszigeten nyomdát, hogy hazai földön nyomtatathassa ki magyar nyelven a teljes Újszövetséget. Ettől kezdve a XVI-XVII. században nyomdászatunk fejlődésének fő húzóereje a Biblia kiadására irányuló állandó törekvés volt. Az újszigeti nyomda vezetésével Johann Strutiust (Strauss) bízták meg. A kivitelezéshez nem a később szokásos, ma is használt antikva betűket választották, hanem egy fraktúr betűtípust. Ez alkalmassabb volt a kiadványban használt mellékjeles, úgynevezett huszita helyesírás követéséhez. Sylvester fordításának lényegében változatlan szövegű második kiadása 1574-ben Bécsben már antikva betűkkel készült. A nyomdai munkálatok Strutius vezetésével lassan haladtak, mivel a mester idejét inkább fametszetek készítésével töltötte. Ezért a feladatot 1540-ben egy képzetesebb tipográfus, Abádi Benedek vette át. Az 1541-ben elkészült kiadvány azonban Strutiusnak köszönhetően gazdagon illusztrált. Fametszetes címlapkeret, Nádasdy Tamás és felesége Kanizsai Orsolya egyesített címere, lapnagyságú kálvária kép, hat nagyobb méretű apostolábrázolás, száz kisebb illusztráció és számos iniciálé díszíti.

Sylvester Erasmus szellemében, a humanista nyelvtudós felelősségével végezte munkáját. Erasmus latin nyelvű Újtestamentumát tekintette alapszövegnek. Izó nyelvjárásban írt, s elsősorban grammatikailag törekedett a lehető legpontosabb fordításra. Ezért nyelvézete a mai olvasó számára kissé nehézkes. Kötetéhez több magyarázó függelék csatolt: a *nem tulajdonjegyzésben*, azaz metaforikus értelemben használt kifejezésekről, a nehezen érthető idegen szavakról és nevekről, a bibliai mérőszerszámokról, pénzekről és betegségekről.

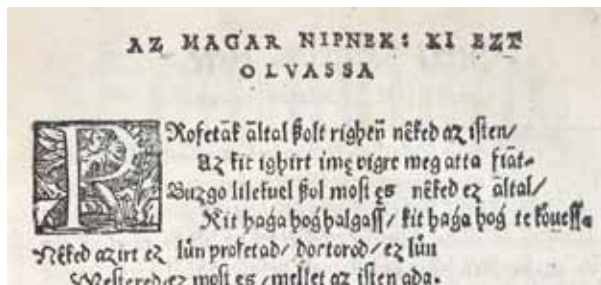
Vállalt feladata, mint számos későbbi bibliafordítónkat, szembesítette az anyanyelv problémájával. A fordítás tapasztalatait felhasználva írta meg az első rendszeresnek tekinthető magyar nyelv-tan, a *Grammatica Hungaro-Latinát* (kiadva 1539). Ebben és a Biblia függelékében számos fontos tulajdonságát ismerte fel anyanyelvének. Örvendezve állapította meg, hogy a magyar nyelv gyakran él a képes beszéddel, mint a Szentírás maga is. Még fontosabb, hogy nyelvünk lingua regulata, azaz szabályokba foglalható! Ezért egyenértékű a három szent nyelvvel (héber, görög, latin), és más európai nyelvekkel. Sőt főnév- és igeragozási rendszerének páratlan gazdagsága még fölül is múlja az utóbbiakat. Nagy és nemes voltát bizonyítja, hogy a göröghöz és latinhoz hasonlóan alkalmas az időmértékes verselésre. Ennek a felismerésnek köszönhetjük az evangéliumok verses summáit a kiadvány végén, és az előszó után olvasható prófétai ihletésű disztichonokat: *Minden népnek az ű nyelvén, hogy minden az Isten Törvényín iljen, minden imádjja nevét.*

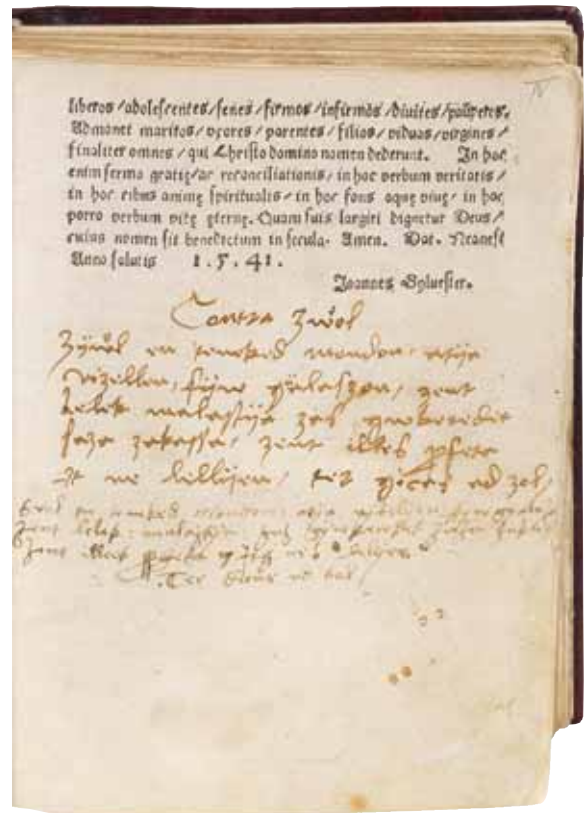
Máté evangéliumának kezdete. Baloldalt Jesse fája, jobboldalt Krisztus születése.

A kánai mennyegző.

Próféták által szolt régen néked az Isten.

Magyar nyelvű ráolvasás a süllő ellen. Sylvester János: Új Testamentuma előszavának végén. 4r.

Luther és az Augustana Confessio Olajfestmény

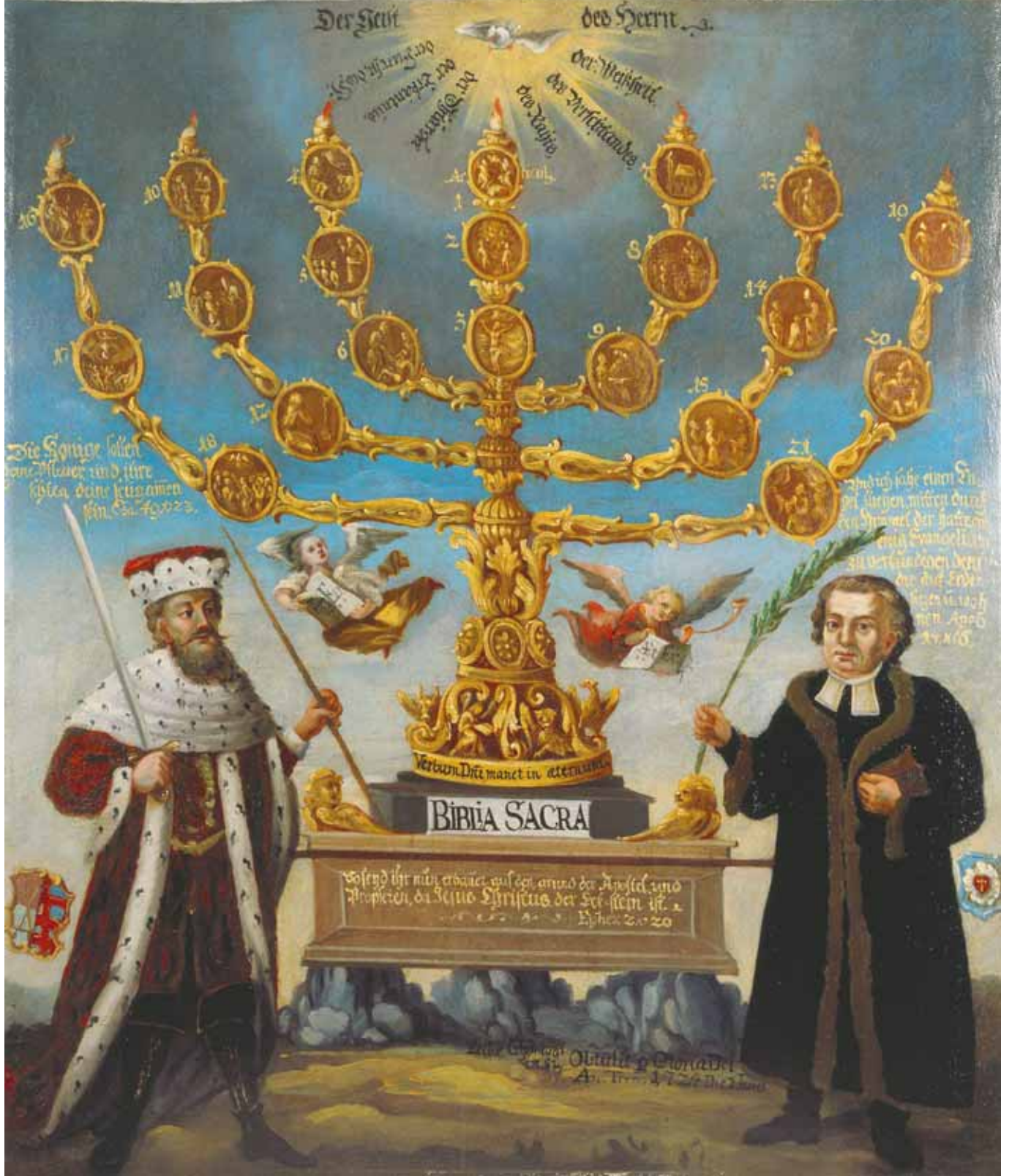
Őrzési helye: Evangélikus Országos Múzeum

A györkönyi (Tolna megye) gyülekezet parókiájáról került elő az az oltárképként sosem használt, 1724-ben készült olajfestmény, amelyet nevezhetünk bátran festett hitvallásnak. A képen Luther és a szász választófejedelem fogják közre a hit kőszikláin álló frígládát, ezen a Biblia Sacra áll, a Biblia tetején hétágú gyertyatartó látható, talapatán felirattal: *Verbum Dñi manet in aeternum* (Az Úr igéje mindörökké megmarad). A gyertyatartó karjain 21 medaillonban az Ágostai Hitvallás tételeinek képe és mellette számuk látható. A kép felső, AUGUSTANA CONFESSIO felirata alatt a Szentlélek galambja látható sugárzó dicsfénytől övezve. A galamb körül, a sugarakon német nyelvű feliratok olvashatók, melyeknek első szava mindig a bal felső sarokban található szó: *Das Zeit des Herrn, Das Zeit der Weißheit, Das Zeit des Verschandtes, Das Zeit des Raths, Das Zeit der Starke, Das Zeit der Erkäntnis, Das Zeit der Furcht des H.* A gyertyatartó mellett két angyalka repül, kezükben nyitott könyvön felirat: *AEt. Ev.* A választófejedelem kezében kard és pálca, Luther kezében Biblia és pálmaág. Mindkettőjük mellé címerük van odafestve. A választófejedelem feje felett idézet: *Die Könige sollen ..ne Pfeger, und ihre ...ten deine Seugamen sein. Esa. 49.v.23.* Luther feje mellett pedig: *Und ich sahe einen En/gel fliegen, mitten durch den Himmel, der hatte ein Evangelium zu verkündigen denen, die auf Erden sitzen und wohnen in aeternum. Apoc. 14,6.* A frígládán is felirat olvasható: *Solend ihr nún erbautet auf den grund der Apostel und Propheten, da Jesus Christus, der Eck=stein ist. Ephes:2v.20.* A kép alján írás: *Eccle. Györkönyi /ensi, Obtulit P Gloria Dei An: Tren: 1724 Die 2luni.*

A festmény alapjául valószínűen Jacob van der Heydennek (1573-1645) az Ágostai Hitvallás centenáriumaára készített képes metszete szolgált, melynek egy nyomtatott példányát az 1724-ben a betelepülő hesseni német evangélikusok hozhatták magukkal. E minta alapján készíthették el egyszerűsített változatát olajfestmény formájában.

IFJ. HARMATI BÉLA

AUGUSTANA CONFESSIO

Das Neuw Testament

recht grüntlich teutsch. Mit schönen vorreden und der schweresten oerteren kurtz aber gut auslegung. Und Register wo man die Epistlen und Evangelion des gantzen jars in disem Testament finden soll. Dar zu der ausslendigen wörtter auff unserteutsch anzeigung. [Martin Luther trans.] Gedruckt zu Strasburg, durch Johan Knobloch, 1524. [23], CXCVI fol., 2°.

Órzesi helye: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen
Jelzete: Sz 3-007
VD/16 B 4346

Kinyitva (CLXXXIX. levél verzója, CXC. levél rectója), ahol a Jelenések könyve 13. és 14. részének versei elevenednek meg: a tengerből kiemelkedő hétfejű és tízszarvú sárkány, és a koszorúkat viselő bárány képében megjelenő fenevad, amelyeket az emberiség térdre borulva imád. Vele szemközt a Sion hegyén álló zászlót emelő bárány, körülötte a négy evangélista attribútumai, lábainál hárfások hada és az angyalok, akik a kép alján látható parázna Babilon romlását hirdetik.

A kolligátum első darabja a Luther Márton által görögből németre fordított Újszövetség. A kötet tulajdonosai közül kiemelkedik Giovanni Guglielmo Mannagetta. A bibliofil gyűjtő ex librise szerint a kötet 1760-ban még az ő könyvtárát gyarapította, majd az 1768-as bécsi aukción juthatott hozzá a debreceni könyvtár, minden bizonnyal Sinai Miklós, a kollégium professzora vásárlása útján. Vörösésbarnára festett hártayakötését néhány éve restaurálták. Mindkét kötéstábla sávozással és görgetővel keretezett, valamint egy lánc-szerű görgetővel egy belső keretet is kialakítottak rajtuk. A belső keret sarkiban kifelé tartó, rombusz alakú mintába foglalt kettős fejű sas képe látható. A táblák közepén ismeretlen tulajdonosi címer, amelyet koszorú vesz körül. A sávok és a minták is aranyozottak. A gerinc négy duplabordát takar, a bordafők sávozottak, a bordaközökben gránátalmák láthatók. Metszése aranyozott, alul és felül cizellált szalagfonatokkal, az oldalrészénél szalagfonatokkal, csillaggal és ornamentikus motívumokkal díszített. A restaurálás során a táblákhoz ragasztott selyem megkötőszalagokat is pótolták.

Luther Márton (1483-1546) a wartburgi fogságban Erasmus hatására mindössze három hónap alatt fordította le görögből németre az Újtestamentumot, amely megalapozta az újfelnémet irodalmi nyelvet. Először 1522-ben jelent meg Wittenbergben, Melchior Lotter tipográfiájában, az idősebb Lucas Cranach műhelyének 21 fametszetével. A Luther fordította teljes Szentírás csak 1534-re készült el. A korai kiadások nem tartalmazzák a fordító nevét, így a kiállított 1524-es strassburgi kiadásban is csak a címlap alján látható szekér kerekeit díszítő ötszirmú rózsák utalhatnak Lutherre.

A gazdagon színezett fametszetes címlap ismeretlen mester munkája. Emellett vörös-zöld-sárga-kék színekben pompázó

iniciálék teszik még kellemesebbé az olvasást. Az 1524-es strassburgi kiadás nagyobb részéből hiányoznak a szövegközi illusztrációk, de a Jelenések Könyvében huszonegyet számolhatunk össze belőlük. A metszetek különböznek az első, 1522-es wittenbergi kiadás Cranach-nyomataitól, viszont dúcaikat egyértelműen azok mintájára metszették. Érdekes jelenség ez, hiszen Luther a Jelenésekhez kapcsolt rövid előszóban kifejezetten elítélően nyilatkozott róla: *az én szellemem nem tudja elfogadni ezt a könyvet, s számomra ez elegendő ok, hogy ne tartsam nagyra, hiszen Krisztust se nem tanítja, se nem ismerhető fel benne.*

ung
Capitel.

aus dem meer freygen /
seinen hauptern namen der leste-
be war gleich einem Pardel / vñ
in mund ans löwen mund / vñ
stül vñ ein groß macht / vñ
sch wund / vñ seine tödtlich wun-
d verwundert sich des thiers / vñ
die macht gab / vñ bettet den
gleich / vñ wer kan mit im tiegen.

Vnd es ward im gebt ein mund
zu reden groß ding vñ lesterung /
vñ ward im geben / das es mit
en weret zwen vñ vierzig mon-
uff zur lesterung gegen Gott zu
stern seinen namen vñ sein hut-
en vñ die im hymel wonen / vñ
ward im gebt zu streyten mit den
eyligen vñ sy zu überwinden /
vñ im ward geben macht über
all geschlecht vñ zungen vñ heu-
en / vñ alle die auff erden wone-
retten es an / der namen nicht ge-
habenn seind in dem lebendigen
sch des lambs / das erwürget ist
anfang der welt / hatt yemant
en der höre / So yemant in das
sencknis füret / der wirdt in
sencknis geen / so yemant mit dem
wert tödtet / der muß mit dem
e gedult vñ der glaub der heu-
gen.

en von der erden vñ hatt zwey
rie der Trach / vñ es thüt alle
ht / das die erde / vñ die drauff
wonen /

Sant Iohannis.

wonen anbetten dz erst thier / welche tödtliche wunden heyl worden war /
vñ thüt grosse zeichen / dz auch macht feur vom himel fallen für den men-
schen / vñ verfürer die auff erden wonen / vñ der zeichen willen die im
leben sind zu thun vor dem thier vñ sagt denen die auff erden wonen /
das sy dem thier ein bild machen sollen / das die wunde des schwerts hatt
vñ lebendig worden war.

CXC

Vnd es ward im geben / das es
dem bild des thiers den geist gab /
das des thiers bild redet / vñ das
es machte / dz welche nit des thiers
bild anbetten / ertödtet werden /
vñ macht alle sampt die kleinen
vñ grossen / die reychen vñ ar-
men / die freyen vñ knecht / das es
in ein malzeychen gab in ire rechte
hand oder an ire stirn / dz niemant
kauffen oder verkauffen kan / er hab
denn das malzeychen oder den na-
men des thiers / oder die zal seines
namens / Hie ist weyßheyt / Wer
verstant hatt / der überlege die zal
des thiers / dem es ist eins menschen
zal / vñ seine zal ist sechs hun-
dert vñ sechs vñ sechzig.

Das. XIII. Capitel.

In ich sahe do ein lamb steen uff dem berg
zion / vñ mit im hundert vñ vier vñ vierzig tausent / die
hatten den namen seines vatters / vier vñ vierzig tausent / die
hort ein stim vom hymel / als ein grossen wassers / vñ wie ein
stim ein grossen donnens / vñ die stim die ich hort / war als der
harpsfen spiler die vff iren harpsfen spilen / vñ singen wie ein neuw lied /
vor dem stül vñ vor den vier thier vñ den Eltesten / Vnd nyemant kund dz
led lernen / on die hundert vñ vier vñ vierzig tausent die erkauft sind
I iij

Irodalom

Owen CHADWICK, *A reformáció*, Bp., Osiris, 1998, (Osiris Könyvtár, Vallástörténet)
Jane O. NEWMAN, *The Word Made Print: Luther's 1522 New Testament in an Age of Mechanical
Reproduction*, Presentations, No. 11 (Summer, 1985), 95-133.

Kézszínezett fametszetek elevenítik meg a Jelenések könyvének látomásait Luther Újtestamentumában.

OLÁH RÓBERT

Biblia

cum summarioru apparatu pleno...

Lyon: Jacobus Mareschal, 1519.

[28], CCCCC, [56] Fol. : Ill.; 8° –

Őrzési helye: Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár

Jelzete: K 2534 (3920) Kétkapcsos, szép mintájú, korabeli barna bőrkötésben.

Adams B – 992. – BMC Franch p. 53.

Kinyitva: Luther sajátkezű aláírásánál.

Ezt a Bibliát Luther Márton használta. A latin Biblia második lapján vörös tintával írt német nyelvű vers olvasható. Aláírás. *D. Martin Luther manu prop.* Az aláírás vonásai és a tinta eltérő színe valószínűvé teszi, hogy a verset Luther Márton tollba mondta és a nevét írta alá sajátkezűleg.

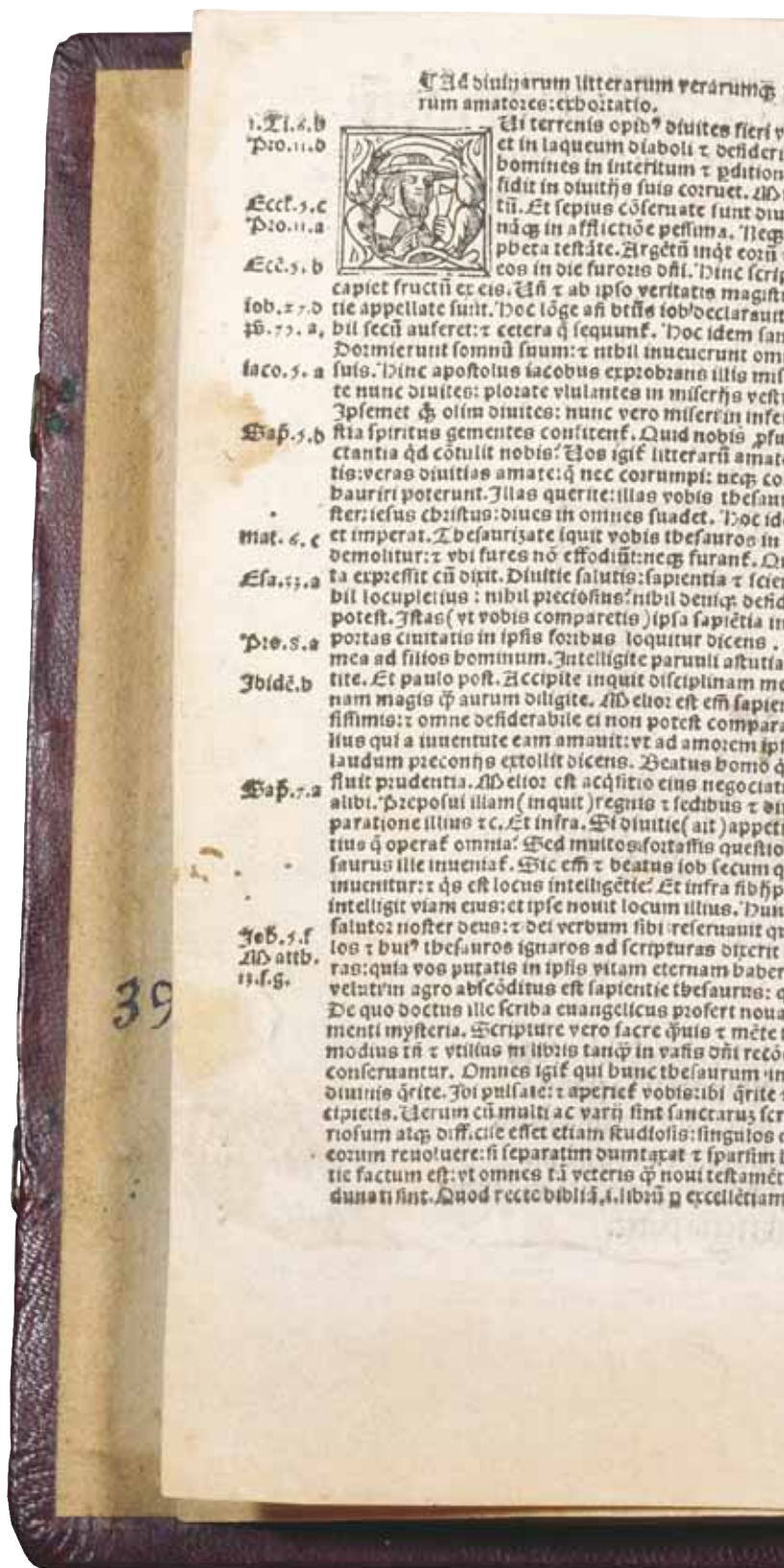
A vers után nagybetűs feljegyzés olvasható. 1643. május 1-jei dátummal, amelyben Kurz András troppai polgár elmondja, hogy több társával együtt a svédek fogságába esett. Kiszabadulásuk kieszközölése végett az Odera menti Frankfurtból a svéd főhadiszállásra utazott Torstenson vezénylő tábornokhoz. Útközben megpihent Mühlberg várában, amelyik a százsz fejedelem birtoka volt. Itt jutott hozzá több más könyvvel együtt ezen Szentíráshoz. Szabadulása után Pater Nigrinus Andrásnak adományozta. A könyvben sok vörös tintás jel, aláhúzás, széljegyzet van, az egyszerű német folyóírás valószínűleg Lutheré. A könyv végén a Biblia felosztására vonatkozó gondolatokat szintén ő vethette papírra.

Irodalom

KÉKESI János: *A kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár.* 1784-1964. Kézirat. Kalocsa, 1964.ILLÉS György: *Mesélő könyvtárak.* Bp., 1984. p. 49.

FISCHERNÉ GRÓCZ ZITA

Német nyelvű vers Luther aláírásával.

Dániel négy állat képében – szárnyas oroszlán, medve, négyfejű párdac és vasfogú állat – látja a négy nagy világbirodalom sorsát és Isten országának eljövetelét. CCLXXIXv – CCLXXXr.

Die Propheten alle teutsch

D. Mar. Luth. [Worms], [Hans Meihel], 1532.

CCCLXVI [1] ff. – 8°

Őrzési helye: Evangélikus Országos Könyvtár

Jelzete: R 1.130

VD 16 B 3737

Kinyitva: a kötet három fametszete közül a bemutatott kép Dániel próféta könyvéhez (7, 1-10) készült. Dániel négy állat képében – szárnyas oroszlán, medve, négyfejű párdúc és vasfogú állat – látja a négy nagy világbirodalom sorsát és Isten országának eljövételét (CCLXXIXv - CCLXXXr). A kiállításon bemutatott kiadás eddig unikumnak tartott példányát a stuttgarteri Württembergische Landesbibliothekben őrzik. Az immáron ismertté vált másik reneszánsz bőrkötésű példány a híres budapesti Fasori Gimnázium könyvtárából került az Evangélikus Országos Könyvtár állományába Martin Luther az Újtestamentum 1522-es kiadása után rögtön hozzáfogott az Ószövetség fordításához. Munkájában többek között segítette Philipp Melanchthon, a wittenbergi héber professzor Matthäus Aurogallus és a kiváló hebraista Caspar Cruciger. A fordítás elkészültét Luther egyházi teendőin, vitatkozásain és betegségein kívül lassította az is, hogy a héber kifejezőmód megőrzése és lefordítása hosszadalmas, fáradságos munkát igényelt: *A fordításban mindvégig azon iparkodtam, hogy tiszta és érthető német nyelven szóljak. Nemesyszer megesett velünk, hogy két, három vagy négy hétig egyetlen szót kerestünk, olykor teljesen hiábavalóan. Magister Fülöppel és Aurogalusszal Jób könyvéből négy nap alatt alig három sort készítettünk el. (Nyílt levél a fordításról, 1530. Gesztes Olympia és Szita Szilvia ford.)* Az egyik legnagyobb munkát a prófétai könyvek jelentették. Egyik levelében írja: *Most a prófétákon dolgozunk, ah, Istenem, milyen nagy és vesződéses munka a héber írókat arra kényszeríteni, hogy németül beszéljenek. Mennyire berzenkednek, egyáltalában nem hajlandók héber természetüket elhagyni és a nehézkes némethez igazodni.; olyan ez, mintha a fülemülét akarnók rábírní, hogy saját kedves melódiája helyett kakukkoljon. (Terényi István ford.)*

Az egyes prófétai könyvek 1526-tól kezdve külön-külön kiadásokban jelentek meg. Ézsaiás, Jeremiás, Ezékiel és Dániel próféta könyveinek, valamint a tizenkét ún. kispróféta könyvének közös kiadását 1532-ben először Wittenbergben, majd rögtön utána több német városban, így Wormsban is kinyomtatták. Luther teljes német Bibliája 1533-ra készült el, és 1534-ben jelent meg Wittenbergben, Hans Lufft nyomdájában.

Az előszóban Luther a próféták helyes olvasását magyarázza meg. Az Ószövetséget az Újszövetséggel felől kell megérteni, a próféták Krisztust és az ő országát hirdetik. Hasznos olvasni a prófétákat, hogy a példázatokkal és beszédekkel megerősítsük és vigasztaljuk magunkat a világi sok bosszantás közepette. A prófétai fenyegetések pedig figyelmeztetések az istentelenek számára. Az egyes prófétai könyvek külön-külön előszót is kaptak, amelyben nemcsak történeti bevezetés vagy teológiai összefoglalás található, hanem az olvasók folyamatos tanítása a szövegek helyes értelmezésére. A bibliai szövegbe ékelve, kisebb betűtípussal szedve, szó- és fogalom magyarázatok segítik az olvasót. A wormsi kiadás fametszetes címlap-kerete megtalálható egy wormsi 1526-os, Peter Schöffler által nyomtatott William Tyndale-féle Újszövetség-fordításon is.

Luther maga így jellemzi: *Magunk a legjobb tehetségünkkel azon igyekeztünk, hogy Ézsaiás németül jól, világosan hangozzék, ezzel azonban nehéz fába vágtuk a fejszénket és ő maga is igen védekezett; ezt mindazok látni fogják majd, akik a német és a héber nyelvben kellőképpen járatosak, de leginkább a képzelgők, akik azzal ámtíják magukat, hogy minderre ők is képesek. Héberül nagy ékesszólók ők, ám fanyalognak, ha megérik a német nyelv keserűségét. (Szita Szilvia ford.)*

Irodalom

D. Martin LUTHERS Werke: kritische Gesamtausgabe (Weimarer Ausgabe): Die Deutsche Bibel, Bd. 11/1-2. Weimar, Böhlau 1960.

VOLZ, Hans: Martin Luthers deutsche Bibel, Hamburg, Friedrich Wittig Verlag, 1978.

LUTHER Márton: Előszó a Szentírás könyveihez, (ford. Szita Szilvia), Bp., Magyarországi Luther Szövetség, 1995. (Magyar Luther Könyvek 2.)

H. HUBERT GABRIELLA

A Bibliának első része,

az az Mosesnek öt könyve, mely magyar nyelvre fordítottatott a régi és igaz szent könyvekből Kolosvárbá 1551 (Helthai Gáspár és György Hoffgreff).

416 fol. 4°

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár

Jelzete: RMK I 25

RMNy 90

Kinyitva Mózes első könyvének elején. A baloldalon a Teremtést ábrázoló fametszet, amely a wittenbergi Luther-Bibliában található tükörképes kicsinyített másolata. A jobb oldalon kezdődik Mózes első könyvének szövege díszes iniciáléval. Kolozsvárott 1550 első felében Georg Hoffgreff alapított nyomdát. Vele társult még ez évben Heltai Gáspár, a város korábbi szász prédikátora. A nyomda kiadói programja az ő nevéhez köthető. Heltai felismerte, hogy a városban elsősorban magyar nyelvű könyvek nyomtatására van szükség, mivel a lakosság német ajkú részét külföldi nyomdák, valamint Szeben és Brassó műhelyei ellátják olvasnivalóval. Ettől kezdve Heltai saját könyveit magyarul írta.

A kolozsvári nyomda a reformáció szolgálatában Luther programját követve kezdte meg munkáját. Korai éveinek legnagyobb terve a teljes magyar nyelvű Biblia megjelentetése volt. Mintegy másfél évtized alatt hét részletet sikerült közreadni belőle. Csúpan a Krónikák, Ezsdrás, Nehémiás, Jób és a Makkabeusok könyve maradt ki. A fordítás félben maradásának pontos oka nem ismert. Feltételezhető, hogy a kolozsvári vallási küzdelmekkel állt összefüggésben. A kiadás munkálatait egy munkaközösség végezte, amelyet Heltai Gáspár irányított. Az Ószövetség könyveinek fordításában Heltain kívül részt vett Gyulai István kolozsvári magyar prédikátor, Ozorai István és Vízaknai Gergely iskolamesterek. Ez jelzi a reformációs bibliafordítások készítésének egyik alapelvét: a fordítás feladata és joga a tudós filológusoktól az egymás munkáját kiegészítő és ellenőrző, a Szentlélek útba igazítását kérő közösségre szállt át. A Heltai által vezetett közösség a reformáció „ad fontes”, vissza a forrásokhoz elvének jegyében dolgozott. Forrásaik a Biblia görög és héber szövegei voltak, de tekintetbe vették a Vulgátát, Luther német verzióját és a magyar előzményeket is.

Fő céljuk az *írás szerint való értelem* megtalálása volt, azaz a pontos grammatikai jelentés és a szöveg egészéből kibontható teológiai üzenet harmóniába állítása, „a Szentírás önmaga tolmácsa” elv szem előtt tartásával. Így fogalmazza ezt meg Gyulai István a Biblia itt kiállított első részének fordítója a *Mózesnek öt könyve* elé írt egyik értekezésében: *Ki e munkánkat meg akarja jobbitani, annak nemcsak grammatikát kell tudni, nemcsak zsidóul és görögül kell érteni, de ezeknek felette a keresztyéni tudománba tudósnak és bölcsnek kell lenni, mert nem jár a Szentlélek mindenütt a grammatika után..., hanem a grammatikának kell a Szentlélek után járni. Mert ha a Szentírásba valami együtt homályosan vagyon, másutt ugyanazon dolog nyilvánban vagyon megírván. Ezért kell az Írást nem annyira a grammatikából, mennire az Írásból magyarázni.*

MOSESNEC

ELSŐ KÖNYVE.

I. Ref.

vala a Vizeken .

ES monda az Isten: Legyen Vilagosság: Es Vilagosság lön. Lata az Isten, hogy^bio volna a Vilagosság: Es elosta az Isten a Vilagosságot a Setétségtől: Es neueze a Vilagosságot Napnac, es a Setétséget Eynec. Es lön az Estueből es a Regelből Első Nap.

ES monda az Isten: Legyen Erősség a Vizec közet, es osáael a Vizeket a Vizektől: Es chinala az Isten az Erősséget: Es elosta a Vizeket az Erősség alatualo, es az Erősség

A fölet-

Ezdetbe terömté az Isten a Ményet es a Földet. A Föld pedig sítelé es püstá vala: Es setétség vala a Mélségen: Es Istenec Lelke leueg

Ioan: 1.
Coloss: 1.
Heb: 11.

(a Isteec Lelke.) A fél akkor nem volt, azekért szükség, hogy az Isteec Lelket jelenche.

(bio volna) az az, ha szinos, szép es kellemetes, avagy kedves.

ELSŐ NAP

A Jézus Krisztusnak Új Testamentoma

magyar nyelvre fordítottatott a régi igaz és szent könyvekből. Az együgyű, jámbor keresztyéneknek vigasztalásokra és épülésekre. [Ford. Heltai Gáspár, Gyulai István, Egri Lukács és Szegedi Lajos.] Kolosvárott, [Heltai Gáspár], 1562. [532] fol. – 4° –

Őrzési helye: Evangélikus Országos Könyvtár
Jelzete: R 226. Aranyozott, bordó bőrkötés
RMNy 186

Kinyitva a címlapnál. A kötetet az előzéklapon található kézírásos bejegyzés szerint a XVIII. században Maria Agneta Radvanszky könyvei között őrizték. Apjától, a radványi könyvtárat alapító Radvanszky II. Lászlótól kaphatta. Később, családi hagyományozódás révén került az evangélikus egyház főfelügyelőjének, Prónay Sándornak (1760-1839) tóalmási könyvtárába, majd onnan 1891-ben Podmaniczky Géza és Degenfeld Berta kiskartali könyvtárába. 1929-ben a Podmaniczky-Degenfeld Könyvtár adományaként az evangélikus egyházhoz került.

A XVI. század második teljes magyar Újszövetség-fordítása. A Heltai Gáspár vezetésével működő bibliafordítói munkaközösség 1551-ben elkezdett munkájának hatodik kötete. A fordításban Heltain kívül részt vett Gyulai István (dési prédikátor), Egri Lukács (kolozsvári magyar lelkész) és Szegedi Lajos (dési fő lelképásztor). A fordítás a görög eredetin és a Vulgatán kívül a Luther-féle német szöveg alapján készült. Meg kell még vizsgálni, hogy Théodore de Bèze latin Újszövetségét (1556) használták-e a fordítók.

Heltai Gáspár, a kolozsvári szentegyháznak szolgálja, a hív és istenes olvasóknak... szülő ajánlólevél az Újtestamentum értelmét világítja meg.

A margón és a szövegben kurzívval szedett szómagyarázatok és kommentárok segítik az olvasót. A vallási viták korában a fordítók fontosnak találták például az eretnek szó magyarázatát: *Eretnek az, aki az igazságot és a szent gyülekezetet elhagyja, és az önmen fejből idegen értelmet támaszt, az Istennek ígéjével nem egyenlőt, és a keresztyéni csendességet megháborítja.*

A kötet végén harmincnégy zsidó, görög és latin szó magyarázata található. A fordítók igyekeztek a magyar terminológia kialakítására. A 'gratia' szónál megjegyzik: *Ez ígének nem találhattunk illendő magyar szót. Ezelőtt malasztnak magyarázták. De a malaszt tót szó. Mi isteni jó kedvnek magyaráztuk avagy kegyelemnek...* A fordítók Sylvester János Újtestamentum-fordításával nem voltak elégedettek, a 'publicanus' szó magyarázatánál olvasható: *Ezt Sylvester János fukarnak magyarázta, de minekünk nem tetszik. Mert a fukarok kereskedő népek, jeles áros emberek, és jámbor, tisztességes nemzetek Németországban. Minek magyarázta volna Sylvester János a publicanust, minekelőtte nem támadtak a fukarok? Mert nem igen sok ideje annak, hogy támadának. Mi a publicanust satzoltatónak magyaráztuk.* A kiadványnak két változata ismert. Az elsőben a címlapon és a kolofonban is az 1561-es évszám található (RMNy 172), míg a kiállításon bemutatott másodikban a címlapon 1562, a kolofonban pedig 1561. szerepel. A két kiadás között, a kisebb szedésbeli eltérésektől eltekintve, a legfőbb különbség az ajánlólevelekben mutatkozik. Az elsőben ugyanis Heltai Gáspár ajánlása nem az olvasókhöz, hanem Majlát István erdélyi vajda özvegyéhez, Nádasdi Annához szól. Ebben olvasható a Sylvester-féle első Újszövetség-fordítás bírálata: *Sylvester János, a jámbor, jó és hasznos munkát tött, ki azelőtt a te N[agyságod] bátyjának segítségével Szigetben az Újtestamentomot kinyomtatatta. De mi fogyatkozás lőtt légyen abban, azt az istenfélő keresztyének meg tudják ítélni, egymás mellé tartván a két munkát, az övét és a miénket.*

A fordítás szélesebb körű protestáns használatát valószínűleg akadályozta, hogy Heltai Gáspár 1570-ben csatlakozott az antitrinitarizmushoz. További kutatás derítheti ki, hogy a kolozsvári Újszövetség milyen mértékben hatott a *Vizsolyi Bibliára*.

Irodalom

HARSÁNYI István: *A magyar Biblia*, Bp., Bethlen Gábor Irod. és Nyomdai Rt, 1927.

A IESVS CHRISTVS NAC
TESTAME
ntoma Magyar nyelv
re fordítatot, à ré
GI IGAZ ÉS SENT
könyvekből:

Az együgyű iámbor Kerebryéneknek vi-
gabtalásokra és épületekre.

Cum Gratia & Priuilegio &c.

COLOSVAROT.
M. D. LXII.

Az két Sámuel könyveinek,

és az két Királi könyveknek az zsidó nyelvnek igasságából, és az igaz és bölcs magyarázók fordításából igazán való fordítása magyar nyelvre. [Fordította] (Melius Juhász Péter). Debrecenben 1565, Raphael Hoffhalter. [4] + 239 fol. 2°

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár
Jelzete: RMK I 55
RMNy 205

Kinyitva Sámuel második könyvének kezdeténél. Baloldalt az első könyv utolsó versei és a minden fejezet végénél megtalálható *Magyarazat*. Jobboldalt a második könyv kezdete. A díszes iniciálén Dávid király palotája erkélyéről meglesi a fürdőző Betsabét.

Melius Juhász Péter (Horhi, 1521? – Debrecen, 1572. dec. 25.) Feltételezhető, hogy azonos Somogyi Péter vágsellyei tanítóval. A Nádasdy és Révay udvarban nevelkedett. Ifjúságában hite miatt fogságba került. 1556-tól a wittenbergi egyetem hallgatója. Hazatérése után 1557-ben Oláh Miklós érsek ismét fogságba vetette. 1558 júniusában szabadult. Ez évtől kezdve Debrecen prédikátora. 1562-től a tiszántúli református egyházkerület püspöke. Szegedi Kis István hatására lett a reformáció helvét (református) irányának követője. Hatalmas irodalmi munkásságot fejtett ki. Negyvennégy nyomtatott munkáját tartják számon a bibliográfiák. 1558-tól életét Debrecen reformációjáért végzett tanító, szervező és hitvitázó munkássága tölti ki. Bibliafordítói tevékenysége tanítói hivatásának szolgálatában állt. Számos bibliai részletet fogalmazott meg magyarul, a János evangéliumát, a Róma beliekhez és Kolossé beliekhez írt apostoli leveleket és a Jelenések könyvét magyarázó prédikációiban, valamint a Karácsonyra, Húsvétra és Pünkösdre írt postilláiban. Teljes fordításban Sámuel és a Királyok két-két könyvét, valamint Jób könyvét tette közé nyomtatásban. Ezek máig fennmaradtak. Feltételezhető, hogy a Krónikák, Józsué, a Bírák, Ruth, Eszter, Nehémiás, Ezsdrás és Ezsaiás könyvét, továbbá az Újtestamentumot is lefordította. Az ezekre utaló adatok hitelessége azonban nem minden esetben egyértelmű.

Több kutató úgy vélekedett, hogy Melius a Heltai nyomda félbemaradt biblia kiadási vállalkozását akarta befejezni, hogy a teljes Szentírás olvasható legyen magyarul. Ez azonban kevéssé valószínű. Melius előszavaiból és elkészült munkáiból önálló fordítói koncepció bontakozik ki. A fennmaradt ószövetségi részekben hangsúlyozottan a *zsidó nyelvből* fordít. Franciscus Vatablus francia és Sébastian Münster svájci hebraisták héber Bibliáit, valamint a genfi Bibliát, valószínűleg Stephanus Robertus kiadását nevezi meg fő forrásaiként. Fordítói alapelve: *Nem grammaticae bötiüt bötiüre, hanem úgy fordítottam, hogy sem a textust el nem hadtam, sem az értelmet. Ez pedig az igaz magyarázat.* (Zvara 139). Minden fejezet élén rövid tartalmi összefoglaló, *summa* áll. A szöveget a héber felosztás szerint *versenként rendelte*, a margóra a textus tanulságai kerültek, magában a szövegben pedig gyakoriak a zárójeles értelmező szinonimák, sőt mondatok. Minden fejezet végén tárgyi, nyelvi, értelmező, magyarázatok olvashatók, a nehezebben érthető helyeket héber nyelven is idézi. Azaz rendkívüli nyelvi pontosságra, s egyúttal szuggesztív magyarázatra, értelmezésre törekedett: *Aki az Írást olvassa, meglássa, hogy értse.* (Zvara 138). Melius fordításával a szakirodalom érdemben még nem foglalkozott. Magyarázatai, értelmezései Sámuel könyveiben három irányú érdeklődést tükröznek. Elsősorban a közösség létezését érintő etikai és szociális kérdések foglalkoztatják. A fejedelemek, vagyis a politikai vezetők és a vitézek feladatai, helyes magatartása, azaz a közösség vezetése és védelme. Megmutatkozik ebben az egyszerű néppel és a szegényekkel való mély szolidaritása is. Mindezt dogmatikailag beleágyazza az Ó- és Újszövetség közötti krisztológiai irányú tipológiába, és a római egyház, a bálványozás és eretnenség ostromozásába. Nemcsak politikailag és katonailag erős, de hitében is szilárd és jól védelmezett közösség eszméje lebeg előtte. Így foglalja ezt össze maga Melius könyve hasznáról írva: *Minden császárok, urak, fejedelmek élete, állapotja, urasága, daldalma míg álljon, Isten elvégezte. Senki fejedelemmé, királlyá nem lehet, hanem ha Isten emeli fel. Semmi ország nem országolhat tovább, hanem csak amíg Isten elvégezte.*

A címlap.

Sámuel második könyvének kezdete. L_{4v} - L_{5r}

A mi Uronk Iesus Christusnak Uj Testamentuma

avagy frigye, görögöl magyar nyelvre fordítottatott, és nilvan való értelemvel némely nehéz helyeken rövideden megmagyaraztatott Félegyházi Tamás debreceni praedikator által. Debrecembe 1586, Rodolphus Hofhalter. [12] + 230 + [1] + 186 + [2] fol. 4°

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár

Jelzete RMK I 218. Aranyozott gerincű, sima XVIII. századi bőrkötésben. Egykor báró Bánffy Klára tulajdona volt.

RMNy 584

Kinyitva a címlapnál, amelyet Debrecen város fametszetű címere díszít.

Félegyházi Tamás (Debrecen, 1540 körül – Debrecen, 1586. január 16) 1557-től Debrecenben, 1561-től Krakkóban, Boroszlóban, Odera-Frankfurtban, 1564-től Wittenbergben tanult. 1567-ben Mezőtúron, 1568-1573 Debrecenben, közben 1570-1571-ben átmenetileg Kolozsvárott tanított, 1573 debreceni lelkész, esperes. Az *keresztyéni igaz hitnek részéről való tanítás* (1579) című munkája az első magyar nyelvű rendszeres vallási tanítás, amelyet 1601-ben már ötödízben nyomtattak ki.

Újtestamentum fordítását görög nyelvből készítette. Bőséges lapszéli magyarázatokkal látta el. Teljes befejezésében halála megakadályozta. Júdás apostol levelét már lelkészértára, a kiadás munkálatait vezető Gönci György fordította le. A kiadvány címlapján Debrecen város címerének részlete látható, amelyet díszkapu nyílásába állítva két angyal tart. Körirata: *Mint a bárány meg-némul a nyirő előtt.* (Esaias LIII.) Középen a bárány Jézus Krisztust, hátravetett tekintete értünk szenvedett halálát jelképezi. A zászló, amelyet a bárány visz, vére hullását, a halálon és bűnön nyert győzelmét jelenti. A kapu felső oszlopos arkádjának középső nyílásában egy nyitott Bibliára protestáns pap alakja hajol. Némely feltételezések szerint Melius Juhász Pétert ábrázolja, de lehet, hogy a fordítót, Félegyházi Tamást. Valószínűbb azonban, hogy csupán stilizált alak. A kiadvány Debrecen város költségén jelent meg.

Asztalos András nagyszombati polgár 1609-ben Szenci Molnár Alberthez küldött levele szerint a fordítást Hodászi Lukács, akkori debreceni prédikátor *szép explicatiókkal megöregbítette*, s ez évben ismételten kinyomtatták. Asztalos András valószínűleg tévedett. Ennek az újabb kiadásnak ugyanis más nyoma nem maradt fenn. De Szenci Molnár az 1612. évi oppenheimi Biblia javításaihoz felhasználta Félegyházi munkáját.

Gyulai János debreceni rektornak a kötet élén olvasható üdvözlő verse a tridenti zsinatnak a bibliaolvasást tiltó határozatával állítja szembe Félegyházi fordítói tettét. Gönci György ajánlása röviden összefoglalja a reformáció addigi magyarországi történetét. Szavaiból ugyanaz a közösséget féltő, óvó szeretet szól, mint korábban már Meliuséból is: *Drága és becsületes helyek és városok tehát azok, melyek az Isten anyaszentegyházának hajloki, és kikben Isten igéje bévölködik, az Isten igazán esmértetik és tiszteltetik, és kikben a fő népek egymást megbecsülik, szeretik, egymásnak tírnek, és az községgel egyetemben közakarattól, egyességből és szeretetből az Istennek tisztességére és az közönséges igazságnak, békességnek megmaradására gondot viselnek.*

Ilyen volt a Ti kegyelmetek városa, mi időtül fogva az Isten igéjének fejet hajtott, főképpen ez harmincöt esztendő alatt...

Ez a hangsúlyozottan Debrecenhez köthető fordítás mindössze négy évvel előzte meg a híres *Vizsolyi Bibliát*, s egy darabig népszerűségben is vetélkedett vele. Ennek ellenére a szakirodalom érdemben még nem írt róla.

Máté evangéliumának kezdete. 1. l.

János evangéliumának kezdete. 1381.

HELTAI JÁNOS

AZ MI VRONC IESVS CHRISTVS

NAC VY TESTAMENTOMA

auuagi frגיע, Górdgból Magiár nielure
fordittatot,

ES ~~Coll. in med. 1716.~~

NILV ANVALO ERTELEMVEL NEMELINEHEZ
belieken rövüdeden megh magiáraztatot.

FELEGIHAZI THAMAS DEBRECENI

Prædicator atal.

DEBRECEMBE

Niomtattatot Rodolphus Hofhalter atal,

ANNO 1586.

Szószerék Nemescsóról

Nemescsó (Vas megyében, Nemesdömölk mellett) jelenlegi evangélikus templomát 1784-ben építették fel (EOL C.v. 1813 Dt. 5. csomó 8397), de írásos emlékek már 1630-tól fennmaradtak az itt szolgáló evangélikus lelkészek nevével. Az 1681-es soproni országgyűlés ún. artikuláris helynek jelölte ki a községet az evangélikusok számára, ahol szabadon gyakorolhatták hitüket. Írásos utalások szerint, kezdetben külön deszka oratóriumot használtak a magyar, a német és a vend evangélikusok is (Bánó Ádám: Nemescsó múltjából, kézirat).

A végfalig ácsolt karzatos templom keleti fala előtt középen áll a szószerkoltár. Restaurálását 2001-2002-ben Fazekas Gyöngyi és Granasztóiné Györffy Katalin végezte. (Lásd: Örökségvédelem 2003 március-április).

Vagyon a Templomban oltár-kő és azon régi fekete és égszín festékre oltár, melly felett a predikáló szék vagyon.

(EOL. C.v. 1813 Dt. 5. csomó 83. p.) A Canonica Visitatio-ból megtudjuk, hogy a szószerkoltárhoz és az azóta elveszett keresztelő medencéhez szükséges faanyagot Csóy Ádám és István helybéli patrónus urak adták. A szószerkoltár darabjai (oltárretabló, szószerk, hangvető) különböző korokban készültek és később illesztették össze őket a helyszínen. Erre nem csak a restaurálás során felbukkanó három különböző dátum miatt (1713 a retablón, 1722 a szószerkén, 1791 pedig a hangvetőn), hanem az összeszerelés módjából is következtetni lehet, mivel jelenlegi formájában a retabló eltakarja a szószerkosár feliratainak egy részét. A falazott mensán áll az oltárretabló. A predella két szélén, virágdíszes konzolokon egy-egy aranyozott fejezetű oszlop áll. A retabló két oldalán, az oszlopok mellett sablonnal kifűrészelt és megfestett angyalok találhatók. Egyik kezükkel az oltárképre mutatnak, míg a másikkal adoráló mozdulatot tesznek. A predellán latin nyelvű, versbe szedett szöveg olvasható.*

Az oltárretabló főpárkánya az oszlopok fölött golyvázódik. Az oltárretabló közepén látható a Krisztus keresztalálát ábrázoló, felül félkörívesen záródó oltárkép. A keresztrefeszített Krisztus feje felett az INRI felirat olvasható. Jézus mellett jobbra Mária áll rózsaszín ruhában és kék köpenyben, fején fehér fátyollal, kezzeit imára kulcsolja. Jézustól balra János áll kék ruhában és piros köpenyben, kezét szintén összekulcsolja. A kereszt tövével koponya és csontok láthatók. A kép háttérének alsó sávjában a jeruzsálemi templomok láthatók. A nyolcszög öt oldalával kialakított szószerknek hiányzik az eredeti alsó része és feljárója. A kiegészítő mellvéd és a lépcsőfeljáró újabb kori munka. Az öt oldallal gazdagon díszített és festett. A négy evangélista és Jézus festett alakjait bemutató táblákat alul és felül feliratok díszítik. Szemből nézve baloldaltól kezdve a következőképpen:

1. Máté evangélista piros ruhás alakja az attribútumával látható, alatta felirat: *Ti vattoK é világnak világossági, nem reitéthetiK el á hegyen építetet város Ma I. V. Az aranyozott léccel keretezett kép felett bibliai idézet kezdődik, amely végigfut az öt kép felett és csak összeolvasva érthető meg. Az öt rész egyben a következő: Sz: Ján.XVII.v.II. / Szent Atyám tarts meg / a te neved által azokat, / á Kiket adtál nekem, / hogy eggyek legyenek mint mi. / Az oldal fejezetén építészeti elemek között az evangélista neve szerepel feliratban: Szent Matthé. Az oldal alapszíne ugyanolyan mind az öt képen: kék alap, az illeszkedő éleknél pedig növénymotívumokkal díszített.*
2. A második kép felirata felül: *Szent Márk.* A zöld ruhás Márk kezében a Szentírással, lábánál az oroszlánnal látható a második képen. Az oldal alsó részén felirat: *Ez utolsó időKben szollott mineKünk az ő Fia által. Heb. I.*
3. A harmadik oldal áll a templombelső tengelyében. Fejezetének felirata: *JESUS.* A piros ruhás Jézust, mint Pantokratort mutatja be a festő. A kép felirata alul: *Ez az én Szerel / mes Fiam, Kiben én meg / nyugodtam. Őtet hall / gassatok. Math.XVII.*
4. A negyedik tábla felirata: *Szent LuKats.* A piros ruhás Lukács evangélista lábánál ülő bikával, a tanítvány tekintetével pedig Jézus felé fordul. Alul a felirat a következő: *Annak oKaért szükség mi néKünk annalis inkább figyelmeznünk azokra á mellyeket hallottunk hogy valaha azokról el ne feledkezzünk Heb.2.*
5. Az ötödik oldal felirata: *Szent János.* A zöld ruhás és piros köpenyes János apostol kezében a Bibliával, lábánál a sassal van ábrázolva. Alsó részének felirata: *E iött tanubizon-ság tenni, hogy á világosság bizonságot tenne, hogy ő általa mindeneK hinnének: Ioh.*

A szószerk restaurálása során került elő a könyöklő párkány alsó széléről a második évszám: *Tempore Comissionis Posoniensis, Anno 1722.* A harmadik dátum, 1791. a hangvető hátfalhoz illeszkedő részéről került elő a felújítás során. A gazdagon díszített hangvető valószínűleg az új templom 1874-es felépítése után került a templomba.

* Vivus Victoriusque Tuus
Tuus optime Iesu
Mortuus et moriens
et moriturus ero.
Dulce mihi est inter tua
brachia vivere Iesu
Est mihi et haec inter
brachia dulce mori.
Sumptibus G.D. Ada et Steph:
Csóy Aliorumq hui. Loci Patro.
Norum[!] p.t. A.R.D. Iohan:
Zaborszky (Ecclae) Nemes
Csoiensis.
Augustanae Confessionis Ecclesiae
Mi-Nistro. Anno Dni 1713.

Jóságos Jézus, tiéd vagyok
most és amíg élek,
Megholtomban és halálomban
is tiéd leszek.
Édes nekem a karjaid közt élni,
Jézus,
E karok között meghalnom is édes.
Csóy Ádám és István és e hely
más patrónusainak költségén,
Zaborszky Jánosnak, a nemescsói
ágostai Hitvallású egyház lelkészé-
nek idejében, az Úr 1713.
Eszteendőjében. (Fordította Borossay
Katalin)

XVIII. századi szószékoltár,
 Nemescső, evangélikus templom.

[Torah nevi'im u-ketuvim.

Testamentum vetus. Biblia Sacra cum punctis...]
Parisiis, 1539–1540, Ex officina Roberti Stephani.
33–59, 151, 53, 3–278, 3–123, 163, 138, 46, 1–
56 pag. – 4° (héber betűs lapszámozással).

Őrzési helye: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kol-
légiumi Nagykönyvtár, Debrecen

Jelzete: Sz 979 (E 1792)

Catalogus librorum hebraicorum in Bibliotheca Bodleiana
digessit M. Steinschneider, 2nd ed. 1931, v. 1, col. 19-20, no. 99.

Kinyitva Ézsaiás 3. részénél, a lap karéján körben egykorú
piros tintával írt jegyzetekkel.

Robertus Stephanus (Estienne, 1498? 1503?–1559) tudós
humanista nyomdász kétszer adta ki a héber Bibliát. Az 1539-
1540. évi kiadás rendszerint négy kötetbe van kötve, 4° for-
mátumú, 13 részből áll, mindegyik rész élén önálló héber-la-
tin címlap található. Az 1544. évi kiadás 16°, és 10 részből áll.
A tudós nyomdász nem volt annyira járatos a héberben, mint
a latinban és a görögben, ezért kiadása nem hibátlan. A kiállí-
tott példány az első kiadás csonkán megmaradt harmadik kö-
tete. Több részcímlap is hiányzik belőle, valamint elől az 1–
32, a végén pedig az 57–151. lap. Megvan a Prophetiae Majores
(nagy próféták) (Ézsaiás–Daniel), Duodecim Prophetiae (a tí-
zenkét kis próféta) (sefer tre 'asar 'im perűs Rabbi Dawid Qimhi
– Vatablus gondozásában) eleje (csak Hóseás csonkán), rész-
ben csonkán a Hagiographa (Jób 13–42, Zsoltárok, Példabé-
szédek, Prédikátor, Énekek éneke, Eszter).

Első tulajdonosa Szikszai Hellopoeus Bálint volt. Szikszai 1562-
1566-ban Wittenbergben és Genfben tanult. 1567-től Egerben
rektor, 1573-tól debreceni lelkész, Melius Juhász Péter utóda.
Több fontos tanító jellegű teológiai mű szerzője. A könyv fatáb-
lás, bordázott, vaknyomásos bőrkötésén az ő superex librise lát-
ható: V.H.Z. 1565. Az igen szép héber nyelvű szedéstükröt szá-
mos helyen vörös tintával írt lapszéli glosszák veszik körül.
Szikszai kézírását nem ismerjük kétségtelenül, de a XVI. századi
bejegyzések egy része bizonyosan tőle származik.

A megviselt kötetet több nemzedék örökölte és használta.
Ezért a XVIII. században megcsonkult. Lehet, hogy a Rákó-
czi szabadságharc idején, mikor a könyvtárat kurucok föld-
dúlták. Erre mutat a XVIII. századi beírás (*Liber Amplissimus*,
Coetus Debrecinensis, Fragmenta in Libri Poetici et Majores
Prophetiae). Csonkasága miatt csak annyi bizonyos, hogy a
XVII. században már a könyvtárban volt a kötet, majd az át-
rendezések során a XIX. században a Depositorium egyik szek-
rényében lapult, kiemelte a XX. század 30-as éveiben Nagy
Lajos akkori könyvtáros (Varga Zsigmond igazgatása idején).

Irodalom

Elizabeth ARMSTRONG: *Robert Estienne, Royal Printer. An
Historical Study of the Elder Stephanus*. Cambridge,
Universty Press, 1954.

הפארים והעדרות והקשרים וכתב
 והחשים : הטבעות ונמי האף : המר
 והמעטפות והמטפחות והחריטים : והג
 והסדנים והעניפות והרדודים : והיה
 בשם מן יהוה ותחת תגורר נקפה
 מעשה מקשה קרחה ותחת פתיגיל כחג
 בתחרת יפי : מתוך כחרכ יפלו ונג
 כמחמרה : ואנו ואכלו פתחיה ונג
 לארץ תשב : והחויקו שבע נשים
 אחד ביום הרוא לאמר לחמנו
 ושלחנו בלבש רק יקנה שך עלינו
 רשתנו :
 ביום ההוא יהיה עמה יהוה
 ופרי הארץ לנאון ולתפארת לך
 והיה הנשאר בעיון ו
 ישראל :
 בירושלם קדוש יאמר לו כל הכתוב לו
 בירושלם : אם רחץ אדני את צאת
 ציון ואר דמי ירושלם ידח מקרבך
 משפט וכרוח בער : וכרא יהוה על כ
 הרציון ועל מקראיה עגן יומם ועשן ונג

ישעיה

ח ישעיה
 לחם ואין שמה לא תשימני קצין עם :
 כי בשלה ירושלם ויהודה נפל כי לשונם
 ומעלליהם אל יהוה למרות עני כבודו : הכרת
 פניהם ענתה כם וחטאתם כסדם הגידו לא
 כהרו אוי לנפשם כגמלו להם רעה : אמרו
 צדיק כי טוב ברפוי מעלליהם ואכלו : או
 לרשע רע כי גמול ידו יעשה לו : עמי נגשו
 מעולל ונשים משלו כו עמי מאשריך מתעים
 ודרך ארחתיך בלעו :
 נעב לריב יהוה ועמד לדון עמים : יהוה
 במשפט יבוא עם זקני עמו ושדיו ואתם
 בעדתם הכרם גולת העני ככתיכם : מלכם
 תרכאו עמי ופני ענים תשחנו נאם אדני יהוה
 צבאות : ויאמר יהוה יען
 כי נבחו בנות ציון ותלכנה נשוות גרון ומשקרות
 עינים הלוך וטפוף תלכנה וברגליהם תעבסנה
 : ושפה אדני קדקד בנות ציון ויהוה פתחן
 יערה : ביום ההוא
 יסור אדני את תפארת העבסים והשביסים
 והשהרנים : הנטפות והשרות והרעלות :
 המארים

ישעיה

Handwritten glosses in red ink, including Latin and Greek text, providing commentary on the Hebrew text.

Szikszai Hellopoeus Bálintnak tulajdonított vörös tintával írt lapszéli glosszák a héber Bibliában.

Miqdashe... esrim wearba...

Hebraica Biblia, latine planeque nova Sebastiani Munsteri translatione... Basileae, ex officinis Andreae Isingrinii et Henrici Petri anno MDXLVI. [40], 1601 pag. – 2°

Őrzési helye: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen

Jelzete: E 87
VD/16 B 2882

Kinyitva a Királyok első (a latin elnevezés szerint harmadik) könyvénél. Látható a Sámuel könyvének vége, és a lap alján a szómagyarázat.

Sebastian Münster (1489–1552) ferences szerzetesből reformátussá lett hebraista és neves kozmográfus. Életét bibliai héber tanulmányainak szentelte. *Opus grammaticum consummatum ex variis Elianis concinnatum* (Basel 1556) című művével segítette Elia Levita (1468-1549) héber és arám nyelvtanának és arám szótárának tudományos felhasználását. Németországban először Münster adott ki héber Bibliát. Kiadásában itáliai előzményekre támaszkodott. Daniel Bomberg velencei nyomdájában kétszer jelent meg a *Miqraot gedolot* avagy *Magna Biblia Rabbinica*. Az első kiadás (1517–1518) az eredetileg zsidó vallású ágostonos szerzetes, Felix Pratensis (Felice da Prato †1539) munkásságán alapult. Prato a zsoltárok értelmezéséből elhagyta David Kimchi keresztények elleni polémiját, illetve ezt csupán a példányok egy részébe kötötték be külön lapon. A második velencei kiadásban (1525–1526) már a Tunéziából menekült Jakob ben Chayim óriási munkássága, a masszóra (rabbinusi hagyomány) feldolgozása is érvényesült. Münster Bomberg kiadványainak héber olvasatát hasznosította. A latin fordításában elszakadt a héber és latin szöveget korábban egyszerre kiadó Pagninus Xantes végletes szözerintiségétől. Jobb latinsággal, de a hebraica veritas jegyében fordított. Igen tisztelte a rabbinusi hagyományt, használta a targumokat, és a rabbik kommentárjait beleolvastotta munkájába. Kevésé figyelte a Vulgata és a Septuaginta szövegét. Pontosságát később majd csak Immanuel Tremellius, a heidelbergi egyetem Ószövetség professzora múlta felül a XVI. század végén, de Münster jegyzeteit még a XVII. században is használták az újabb kiadások apparátusaiban.

Baselban 1516-tól működött héber nyomda. Itt jelentette meg művét Münster, Münstertől tanult héberül Kálvin is. A kiállított kötet első tulajdonosa Debreceni Bálint volt. A fatáblás, vaknyomásos kötésten az ő superex librise: V. D. 1551 látható. Wittenbergben 1548-tól tanult. Itthoni prédikátorságát nem ismerjük. A könyvet később Géressi B. Mihály birtokolta 1631-től. Tőle vagy utódaitól a Leidenben és Franekerben tanult Hodászi Miklós vásárolta meg 3 tallérért, amint ezt a kötéstáblán olvasható bejegyzés bizonyítja: *ex libris Reverendi ac Clarissimi Domini Nicolaj Hodászi Pastor ecclesial Rivulinae dignissimi 1656 Debreczini*.

Sámuel könyvének vége, és a lap alján a szómagyarázat.

[Sacra Biblia,

Hebraice, Graece, et Latine. Cum annotationibus Francisci Vatabli... Latina interpretatio duplex est, altera vetus, altera nova. Omnia cum editione Complutensi diligenter collata... Novum Testamentum Graecolatinum. Ben. Ariae Montani Hispalensis.]

[Heidelberg], Ex officina Commeliniana M. D. XCIX.

[16], 462, 580 pag., [24], 38 fol., 296, 664, 128, [1] pag. + [4], 207 pag. – 2°

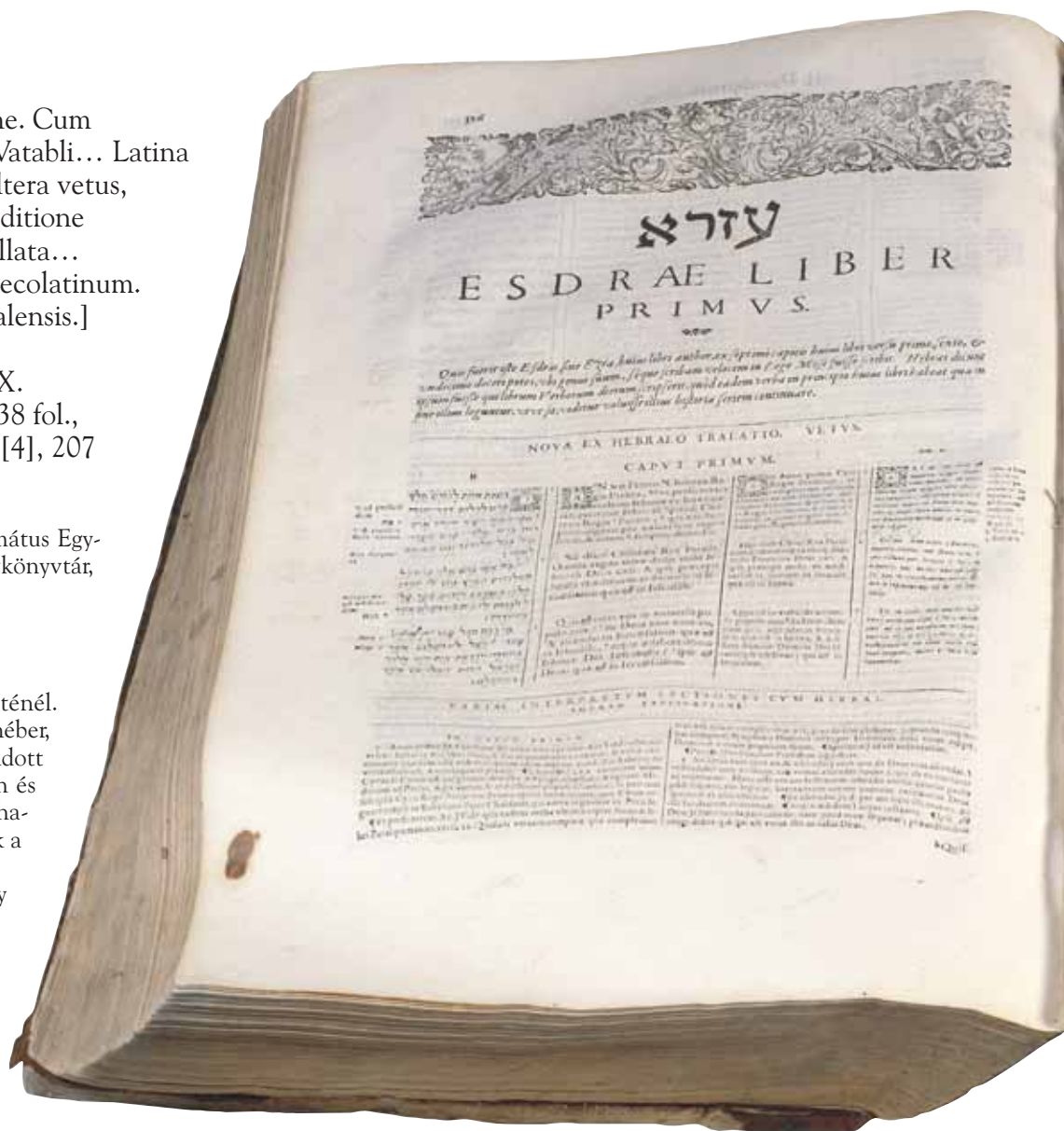
Órzesi helye: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen

Jelzete: E 17.
VD/16 B 2574

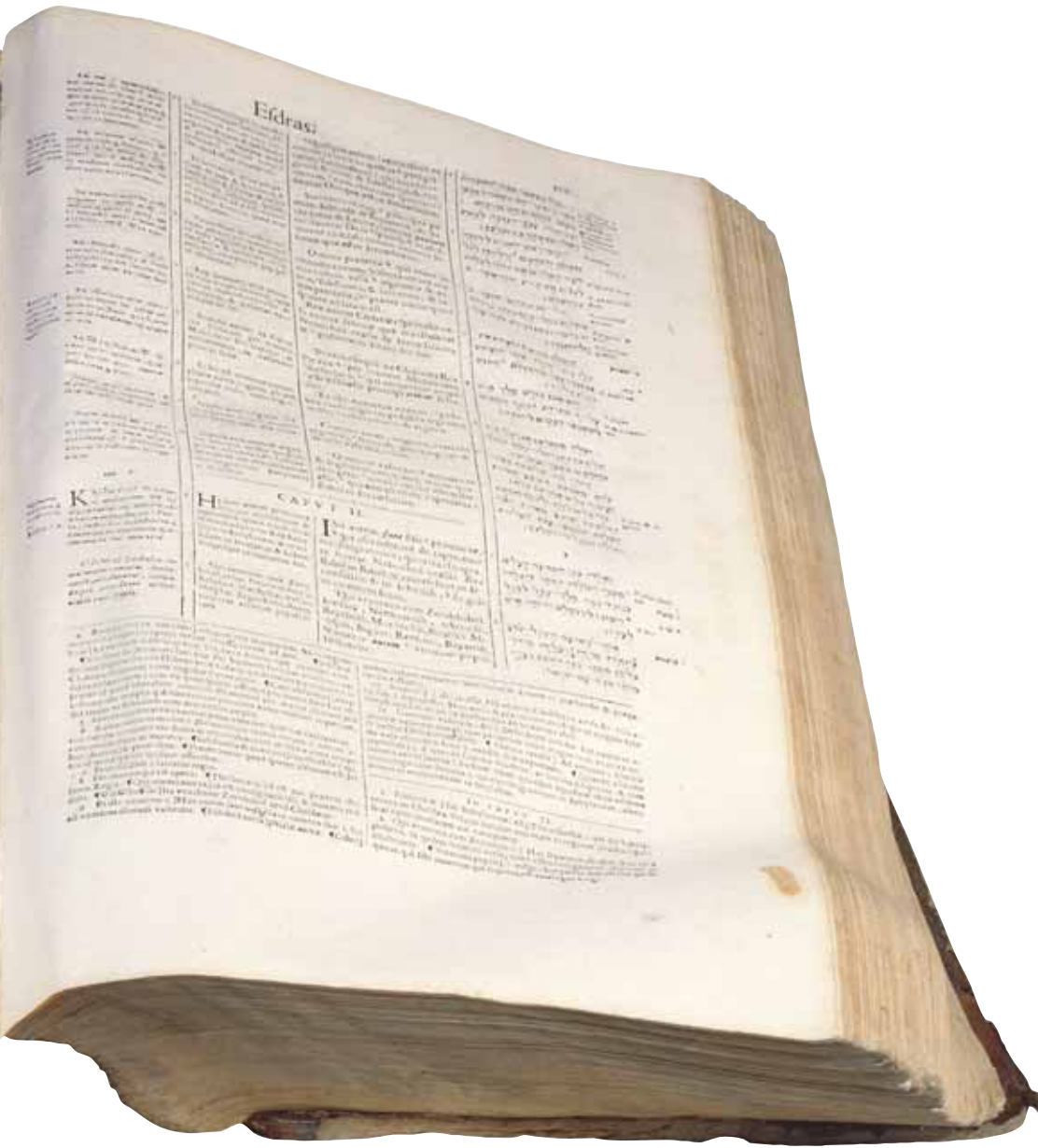
Kinyitva *Ezsdrás könyve* kezdeténél. Balról jobbra négy hasábon a héber, az Antwerpenben (1571) elfogadott új latin fordítás, a Vulgata latin és a Septuaginta görög szövege látható. A lap alsó felére nyomtatták a latin magyarázatokat.

Az itt látható kiállított példány a Biblia ószövetségi fele. Címleptalan. 15 cm vastag, bőrrrel bevont, fatáblás, csatos kötése még vastagabb volt. Elhasználódása miatt 42x27 cm méretű papírtáblás kötést kapott a XVIII. század közepe táján. Kettős bordákra fűzött gerince és táblája azóta ismét megkopott, sérült. Az újszövetségi kötet elveszett.

Ugyanennek a kiadásnak kiegészítő II. kötete (E 19 jelzetű) is megvan a könyvtár állományában, amelyben Jób könyvétől kezdve az Ószövetség és az Újszövetség olvasható. Vaknyomásos fehér hártaykötése eredeti. 1656-ban lett Buzinkai Mihály (1630–1683) tulajdona. Ő külföldi tanulmányok után ebben az évben kezdte tanárságát Sárospatakon. Báthory Zsófia 1671-ben elűzte, a következő évtől haláláig Gyulafehérvárott folytatta tanári pályáját. Egy gyulafehérvári tulajdonos után 1712-ben Jászfalvi Jánosé volt (életét nem ismerjük) a kötet, vagy ő ajándékozta, vagy tőle vásárolta a Debrecenben a XVIII. század első felében a könyvtáros diák.

Ezsdrás könyvének kezdete.

A címlapon említett Franciscus Vatablus (François Vatable, ?—1547) párizsi hébertanár. Az ő nevével jelentek meg Sebastian Münster rabbinikus forrásokból gyűjtött jegyzetei. Ezeket később például Estienne (Robertus Stephanus) és mások is felhasználták. A görög-latin Újszövetség készítője, Benedictus Arias Montanus (Benito Arias Montano, 1527–1598) spanyol bencés, Alcalá és Sevilla egyetemén tanult, számos tudós társaságában ő gondozta a nyolc kötetes antwerpeni polyglotta kiadását (*Biblia Sacra hebraice, chaldaice, graece, et latine*. Antverpiae, Plantinus, 1569–1573, 8°). A *Vizsolyi Biblia*, Melius Juhász Péter és sokan mások hivatkoztak Vatablusra és Arias Montanusra, munkáikban és fordításukban felhasználták a jegyzeteket. A kiadványt gondozó Commelin nyomda a németországi reformátusok legigényesebb humanista elveket alkalmazó könyvnyomdája volt.

FEKETE CSABA

Bibliorum libri canonici

priscae Judaeorum Ecclesiae a Deo traditi. Latini recens... ab Immanuele Tremellio et Francisco Junio facti. ... Secunda cura Francisci Junii. (Pars 1–6). (+ Libri apocryphi, sive appendix Testamenti veteris ad canonem priscae Ecclesiae adjecta...). (+ Domini nostri Jesu Christi Testamentum Novum, sive Fedus Novum... Theodoro Beza interprete. ... Franciscus Junius recensuit, auxit, illustravitque. Genevae, M. D. XC. apud Ioan. Tornaesium. [12], 228, [8], 271, [1], [8], 219, [1], 342, [2], [8], 162, [8], 500 pag. - 4°

Órzesi helye: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen
Jelzete: E 177
Adams B 1099

Kinyitva a kötet 4. részének végénél, az Apokrifusok kezdeténél. A valódi nyomdahely Genf itt nem olvasható, hanem a korábbi kiadás nyomán hibásan a *Francofurdi* olvasható az impresszumban. Ugyanígy van a 3. rész címlapján is. Nyomdászjelvény ékesíti a címlapot és a részcímlapokat. Az összekapcsolt két kéz (ara és férj keze) a megbékélés jelképe. Az össztekeredő kígyók formálta szárnyas bot (cadeus) a mai napig gyógyítást és orvosságot jelent. Fölötte az élet forrására utal a szikra és a naphoz hasonlító ábrázolás, mely a görög-római világban az igazság jelképe. Két oldalt a bőséget jelentő szaru, a búzákálás és a füge utal a feltámadásra, a keresztény termékenységre és szabadításra. A szárnyak jelentik a mennyekbe emelkedést, a bibliai fehér ló pedig Krisztus második eljövetelét. Az első tulajdonos neve a roncsolt címlapról leszakadt. A kötet a XVII. század végétől tartozott a könyvtár állományába, ezt mutatja a *Liber Scholae Debrecinae* és *Amplissimi Coetus Debrecinensi* bejegyzés korabeli tékajelzetekkel. Fatáblás, bordázott, vaknyomásos, kapcsos bőrkötése egykorú. Ez a kiadás a de Bèze (Béza) Újszövetségével együtt megjelent teljes protestáns latin Biblia. Korábban csak az Ószövetség jelent meg külön. Immanuel Tremellius (1510–1580) Ferrara gettójában született, klasszikus tanulmányait Padua egyetemén végezte. 1540-ben kikeresztelkedett és Lucca kolostorában tanított hébert, de Petrus Martyr (Peetro Martire Vermigli) hatására a következő évtől református, ketten együtt menekültek el az inkvizíció elől. Ezután Strassburgban lett héber tanár Johann Sturm szónokiskolájában, 1549-ben Cambridge professzora, Cranmer érsek barátja. Végül 1561-től Heidelberg professzorának nevezte ki III. Frigyes. Pfalz (a Palatinatus) és egyeteme (Heidelberg) kiválóságát olyan szellemek biztosították Tremellius mellett, mint Thomas Erastus (1524-1583), Zacharias Ursinus (1534-1583),

és Caspar Olevianus (1536-1587). Ursinus visszavonulása után a tomista teológiában kiválóan képzett Girolamo Zanchi (1516-1590) vette át a teológiai tanszéket. Kálvin kátéját Tremellius fordította héberre (Párizs, 1554), arám és szír nyelvtant (Párizs, 1569), szír-latin Újszövetséget adott ki (Genf, 1569). Teljes latin Ószövetsége először megjelent 1575-ben és 1579-ben (Frankfurt a/M), majd 1580-ban (London), ezt követően is több alkalommal. Franciscus Junius (François Du Jon, 1545–1602) az apokrifusokat fordította. Veje volt Tremelliusnak, utóljára Leidenben héber professzor.

Protestánsok, elsősorban reformátusok között, igen sokáig volt kedvelt és mérvadó ez a korábbiaknál pontosabb, helyenként inkább szó szerinti latin fordítás. Rövid, részletes kommentárokat nagy tanultsággal összegző és gyakorlatban különösen jól használható jegyzetei Károli Gáspár előszva szerint a *Vizsolyi Bibliá*nak egyik segédlete volt. Egy évszázaddal később is támaszkodott rá Tótfalusi Kis Miklós javított kiadása (az *Aranyos Biblia*, Amsterdam, 1685).

Irodalom

Kenneth R. G. AUSTIN, *From Judaism to Calvinism: The Life and Writings of Immanuel Tremellius* (c. 1510-1580). Ashgate, 2007.

A kötet 4. részének vége, az Apokrifusok kezdete. A korábbi kiadás nyomán Genf helyett hibásan a *Francofurti* kiadási hely olvasható.

Biblia

[Genève] 1555, Oliva Roberti Stephani (excudebat Roberto Stephano Conradus Badius 1504 [!] VIII. Idus Aprilis).
[12] + 303; 74 + [2] fol. – 8°

Őrzési helye: Székesfehérvári Püspöki Könyvtár
Jelzete: Ant. 309
Adams B 1051 – Moeckli p. 24.

Kinyitva a címlapnál. A nyomdászjelvény (kisméretű fametszet), fa alatt álló tógás alakot ábrázol. A fa bal oldali ágai közül több lehullik, jobb oldalon a lombok között mondatszalg látszik, rajta NOLI ALTUM SAPERE szöveg olvasható. Az ábrázolás mellett koronás monogram-pecsét fekete tintával. A kötet XIX. századi, az egykorú kötés díszítését utánzó vaknyomásos, barna bőrkötést visel. Aranyozott metszés, festett papír előzékek jellemzik. A gerincen két festett, Szammer-féle címke. Az előtábla belső felén beragasztott rézmetszetes, címeres XIX. századi exlibris *Fürstlich Lichnowskysche Majorats Bibliothek zu Schloss Grätz. Rep. I. Lit. B* felirattal. Az elülső második előzéken kézírassal *Lichnowsky*. Ugyanennek az előzéknek a rectóján Pauer János kézírásával: *Compar. 13. Mart. 1880. Vienna U f. rs.* Néhány latin nyelvű lapszéli jegyzet, valamint Pauernek az impresszumra vonatkozó magyar nyelvű bejegyzése a hátsó előzéken. Az itáliai mintákat követő XVI. századi francia könyvnyomtatás két meghatározó nyomdász családja került rokonságba Párizsban, amikor Robert Estienne, latinosan Robertus Stephanus (1503–1559) feleségül vette Conrad Badius († 1560) leánytestvérét. Mindketten hugenották voltak, s vallási okokból nyomdáik székhelyét az új Krisztus-közösség eszméjét valló Genfbe tették át, ahol Kálvin János (1509–1564) műveit is sokszorosították. Itt nyomtatta 1555-ben Conrad Badius veje számára a Püspöki Könyvtár jelen példányát.

A kötet címlapján található embléma ábrázolása rávilágít a XVI. századi hugenotta könyvkiadás szellemi hátterére. A görög mitológiában az olajfa ága az emberiségnek juttatott bölcsesség szimbóluma lett. A szimbólum a kereszténységben új értelmet nyert. A gyümölcsöt hozó olívfát ábrázoló és NOLI ALTUM SAPERE felirattal ellátott embléma jelentését Georgette de Montenay asszony Zürichben 1584-ben kiadott *Emblematum Christianorum Centuria* (Cent Emblemes Chrestiens) című gyűjteménye alapján a szent páli teológiába ágyazottan következőképpen értelmezhetjük. A vad olajfa ágak tévednek, ha nemes növénybe oltva gyümölcsüket maguknak tulajdonítják. A keresztényeknek sem szabad elítélni senkit, akit Krisztus kegyelme még nem töltött el.

Ezt az emblémát használta fel könyvei címlapján Robert Estienne, de újabb képi elemekkel és jelentéstöbblettel gazdagítva. Szent Pál a Rómaiakhoz írt levelében Isten és a hívő emberek kapcsolatának megvilágítására alkalmazza az olajfa példáját. Figyelmeztet a beoltott olajfaágak a gyökértől kapják az éltető nedveket, ezért az ágak nem kérkedhetnek. Isten igazságos; egyszerre szigorú és jóságos. Hitetlenség miatt letör ugyan néhány ágat, míg másokat beolt s ők a kegyelem által hívővé válhatnak. Isten a bűnösöknek is megbocsát, így senki sincs kizárva a nemes olajfába oltásból. Erre utal az emblémában használt felirat: *Ne légy hát fennhéjázó...* (Róm 11,20) Míg az antik mitológiában a bölcsességet kereső filozófus jelenne meg az olajfa mellett, a keresztény értelmezés szerint már a Hitet megszemélyesítő férfit láthatjuk, aki a kegyelem gyümölcséért nyúl.

Az embléma jelentése szoros összefüggésben áll a reformátor teológiájával, a kálvini kiválasztó kegyelem tanának ábrázolásaként is értelmezhető. A kálvini tézisek szerint létezik az üdvösségre és a kárhozatra való predestináció, de mindez az isteni irgalmasságba ágyazva. Nem véletlen, hogy az ezen tanokat valló francia reformátusok, a hugenották, közöttük Estienne is Genfben, Kálvin mellett talált új otthonra. A kötet címlapján és utolsó oldalán található eltérő évszám már első székesfehérvári tulajdonosának, a tudós és bibliofil Pauer János püspöknek (1878–1889) is feltűnt. Ezt a példány hátsó előzékén a következőképpen írta le: *Badius Konrád nyomtatta ezen Bibliát, mint a tullaap végső során láthatni. Az évszám itt ilyenképp van jelölve: M. D. IV. VIII. Idus Aprilis. E szerint nyomtatott volna 1504-ben. A czimlapon elül pedig így áll: M. D. LV. (1555). Jegyzék. Badius Jodocus másképp Jesse született Brüssel mellett Asche-ben 1462. Később Lyonban a Classica Literatura tanítója volt. Nevezi ezen születése helyéről Assentius vagy Asiensus-nak is. Itt némely munkán: mint Narrenschiff Később Brande által kiadva. Nyitott Lyonban nyomdát, s Franciaországban ő kezdé az Antiqua betűket. Meghalt Parisban 1535-ben. Átvette ezt a nyomdát fia Badius Konrád ki 1510-ben született. Rokonságba lépve Stephanus Roberttel s áttette nyomdáját Genfbe, hol 1560-ban meghalt. Ezt némi világitásul, a különböző évre nézve, mely a Biblia kiadásának első és végső lapján előfordul.*

Irodalom

- VELENCZEI Katalin: *A Székesfehérvári Püspöki Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa*. In: *Catalogus librorum ante 1601 impressorum, qui in Bibliotheca Episcopatus Alba-Regalensis asservantur* (BÉpAlb Cat.). ny.a. Kat. 175.
- Fred SCHREIBER: *The Hanes Collection of Estienne Publications: From Book Collecting to Scholarly Resource*. Chapel Hill, 1984.

Ant. 309.

BIBLIA.

R. STEPHANVS LECTORI.

EN tibi Bibliorū vulgata editio, in qua iuxta Hebraicorum
 versuum rationem singula capita versibus distincta sunt,
 numeris præfixis, qui versuum numeris quos in Concor-
 dantiis nostris nouis & integris, post literas marginales
 A B C D E F G addidimus, respondent: vt quærendi
 molestia leueris, quum tibi tanquam digito, quod quæ-
 ris demonstrabunt.

Oliua Roberti Stephani.

M. D. L V.

L. 157. 316.

BRIANVS WALTONVS. S.T.D. CANTAB. COLI. S. PETR.
 E CLEVELANDIA IN COMITAT. EBORAC.
 BIBLIA POLYGLOTTA INCHOAVIT A DOMBO.
 ABSOIT A MDCCVII. A STATIS EVE. VII.

Brian Waltont (1600-1661) ábrázoló rézmetszet és kilencnyelvű bibliakiadása, a *Biblia sacra polyglotta* első kötetének barokk címlapja.

Biblia sacra polyglotta,

complectentia textus originales, hebraicum, cum Pentateucho samaritano, chaldaico, graecum. Versionumque antiquarum, samaritanæ, graece LXXII. interp[retæ] chaldaicæ, syriacæ, arabicæ, aethiopicæ, persicæ, Vulg[atae] lat[inae] quicquid comparari poterat. 1-6. Edidit Brian Waltonus. London, 1655-1657, Thomas Roycroft.

[14] + 53 + 38 + 102 + [1] + 865 pag. [25 t.] 2°

Őrzesi helye: Országos Széchényi Könyvtár Reguly Antal Műemlékkönyvtár, Zirc
Jelzete: 80322/01
Graesse I. 363.

Kinyitva az első címlapnál. Bal oldalt Brian Waltonról készült rézmetszet található, a könyvespolcon a forrásként felhasznált tekintélyes művek láthatóak: a velencei- a bázeli, a párizsi, és a *Biblia Complutensis*, valamint Münster és Origenes munkái és végül Szent Jeromos Vulgatája. A jobb oldalon a barokk címlapon több szintes oszlopos építményen szimmetrikus elrendezésben Szent Péter, Szent Pál és Mózes mellett számos más bibliai személy és szimbólum is megfigyelhető.

Bár az első kötetben nem szerepel, ám a többi kötetben megtalálható Kollonics László nagyváradi püspök ex librise: *Ex Libris Ladislaus Comes a Kollonitz Episcopus M(agno) Varad(inum)*. Brian Walton (1600-1661) bölcsészeti és teológiai tanulmányait Cambridge-ben végezte. Bekapcsolódott az angol polgári forradalom politikai küzdelmeibe, melytől 1642-ben vonult vissza. A monarchia helyreállítása után, 1660-ban Chester püspökévé szentelték.

Kilencnyelvű bibliakiadása 1655 és 1657 között jelent meg 6 kötetben, Londonban. Az első 3 kötet tartalmazza az Ószövetség különböző forrásokból származó héber, samaritanus, arab, perzsa, és etióp nyelvű változatait. A 4. kötet a deuterokanonikus írásokat, az 5. kötet az Újtestamentum görög, szír, etióp, arab és perzsa variánsait mutatja be. Mind az öt kötetben szerepel a Vulgata megfelelő szövegrésze, valamint a keleti nyelvek latin fordítása. A 6. kötet szövegkritikai magyarázatokat és a névmutatót tartalmazza. Az ótestamentumi részekben szereplő szövegek közül sok itt jelent meg először nyomtatásban, latin fordításaik jól tükrözik a XVI-XVII. századi szövegkritikai törekvéseket. Filológiai szempontból a legpontosabb összehasonlító szövegkiadásnak tartották hosszú időn keresztül. A munka nagysága megmutatta Walton szervezőképességét. Közreműködőknek a kor híres orientalistáit (James Ussher, John Lightfoot, Edward Pococke, Edmund Castell, Abraham Wheelocke, Patrick Young, Thomas Hyde, Thomas Greaves) kérte fel. A kiadás magas költségeihez a pénzügyi fedezetet – Angliában először – előfizetők toborzásával oldották meg, melyhez Oliver Cromwell a papír vámjának elengedésével járult hozzá. Így természetesen a mű ajánlása is a lordprotektornak szólt, amit bukása után a nyomdász, Thomas Roycroft, a megmaradt példányokban egy II. Károly angol királynak szóló dedikációra cserélt. A londoni poliglott biblia hat kötetéhez Edmund Castell munkatársaival egy hétnyelvű szótárt is szerkesztett, mely 1669-ben jelent meg.

Irodalom

Lexikon für Theologie und Kirche. 1-10. Hrsg. von Walter Kasper et al. Freiburg, Herder, 1993-2001

Harris FLETCHER: *Milton and Walton's Biblia Sacra Polyglotta*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1927.

NÉMETH GÁBOR

[Biblia Polyglotta Complutensis]

Vetus testamentum multiplici lingua nunc primo impressum et imprimis pentateuchus Hebraico, Greco, atque Chaldaico idiomate. Adjuncta unicuique sua latina interpretatione. Complutum [Alcalá], 1514–1517. Sumptibus Francisci Ximenez de Cisneros.

(1. kötet. Pentateuchos). [290+4] fol.

Őrzési helye: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen
Jelzete: E 1/a

Kinyitva a címlapnál.

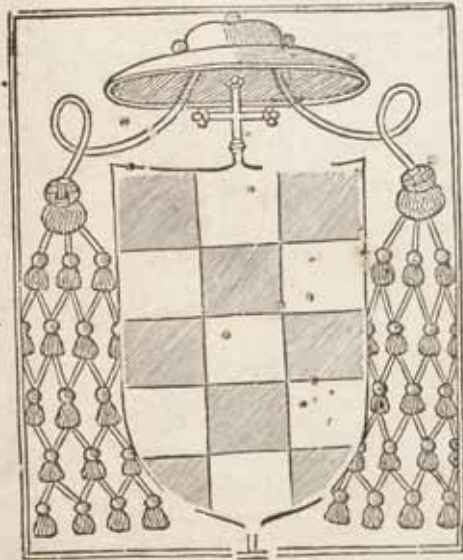
A híres *Biblia Polyglotta Complutensis*. Ezzel a soknyelvű bibliakiadással járult hozzá először a héber szöveg gondozásához az európai kereszténység. Ximenez kardinális X. Leo pápához küldött ajánló levele szerint 1517. július 10-én elkészült az egész nyomtatás, de a Bibliát csak 1520-ban küldték el a pápához, így végül csupán 1522-ben jelent meg. Alcalá (Complutum) városában 1514-től működött héber nyomda. Ximenez kardinális volt az utolsó spanyol inkvizítor, ő alapította Alcalá de Henares egyetemét a Biblia kiadásának céljával. Sok pénzt költött héber kéziratokra, hogy megbízható szöveget állíthasson össze. A kiállított, első kötetben olvasható X. Leó pápa jóváhagyó bullája, és Szent Jeromos Mózes öt könyvéhez írt előszava. Lapszélre nyomtatták a héber gyököket (szótöveket). A 4. kötetbe Johannes Reuchlin (1455–1522) héber nyelvtanát (*De rudimentis linguae Hebraicae*, 1506). Ez volt az első héber nyelvtan, amelyet keresztény európai írt. A hatodik kötetben pedig megtalálható Alfonso de Zamora (c1474–post 1544) héber-arám szójegyzéke. Zamora volt a héber szöveg fő gondozója. A nyomtatás során középre helyezték a Vulgata Jeromos-féle latin szövegét, mellette egyik oldalon a héber, másik oldalon a görög textus áll. Ximenez kardinális előszava szerint a latin vagy római kereszténység, jelképesen középen helyezkedik el a zsinagóga és a keleti egyház között, mint Krisztus a kereszten a két lator között. Az arám részt latin fordításával együtt a lap aljára helyezték. Az előszó azt a humanista gondolatot is hangsúlyozza, hogy a szövegben rejlő mennyei bölcsességet a legtanultabb fordító is csupán részben érzékeltetheti, van olyan értelmi árnyalat, amely csak az eredeti nyelv forrásából meríthető.

A kiállított kötetet a XIX. században átkötötték, ezért eredeti possesszorainak neve elveszett. Az átkötés után német tulajdonosai voltak (Chr. G. Bruch 1822; Adolf Kamphausen Cöln 22. Novemr. 1867). Varga Zsigmond (1886–1956) igazgató a XX. században vásárolta meg a Debreceni Nagykönyvtár számára.

FEKETE CSABA

Hæc tibi pētadecas tetragonō respicit illud
 Hospitium petri z pauli ter quinq; dierum.
 Māq; instrumētū vetus hebdoas innuit: octo
 Et noua signatur. ter quiq; recepat vtrūq;

¶ Vetus testamētū multiplici lin-
 guā nūc primo impressum Et im-
 primis Pentateuch' Hebraico:
 Greco: atq; Chaldaico idio-
 mate. Adiūcta vnicuiq;
 sua latina interpretatiōe.

A Vizsolyi Biblia nyomdakézirata.

Jeremiás könyvének töredéke

Gönc-Vizsoly, 1588-1589.

49. és 71. Fol., 32 x 21 cm.

Órzesi helye: Országos Széchényi Könyvtár

Jelzete: Analekta 679.

MKSz 1983: 370-382. – ItK 1983: 23-27.

Az első teljes, magyar nyelvű Biblia, a *Vizsolyi Biblia* nyomdakéziratának töredékét az 1980-as évek elején Szabó András fedezte föl az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában. A kétfelvényi, négy lap terjedelmű töredék Jeremiás könyvéből való: az első, kiállított lap (49. fol.) a 15. fejezet 12. versétől a 16. fejezet 16. versének végéig, míg a második lap (71. fol.) a 36. fejezet 27. versétől a 37. fejezet 18. versének végéig (két szó kivételével) terjed.

A vizsolyi nyomda szedői számára másolt igen jól olvasható kéziratból nyomon követhető a bibliakészítés munkafolyamata a nyomdai előkészítő munkától a végső kinyomtatásig. Az egykori fordítók különféle kéziratait gyakorlatot másolók írták át a nyomdai szedők számára, akik a töredék tanúsága szerint legalább négyen lehettek. Károli Gáspár több éven keresztül gondozta a kéziratot, hogy nyomdába adható legyen. Javította a másolók által elkövetett hibákat, egységesítette a Biblia helyesírását. A lapszéli jegyzeteket és a fejezetek summáit a töredék alapján bizonyíthatóan saját kezével maga írta. A lassan és pontosan készülő következetes helyesírású kézirat minőségét lerontotta a gyors nyomdai munka és, hogy a vizsolyi nyomda vezetőjének, Mantskovit Bálintnak az utasítására a szedők a nyomda gyakorlatának megfelelően átírták a helyesírást.

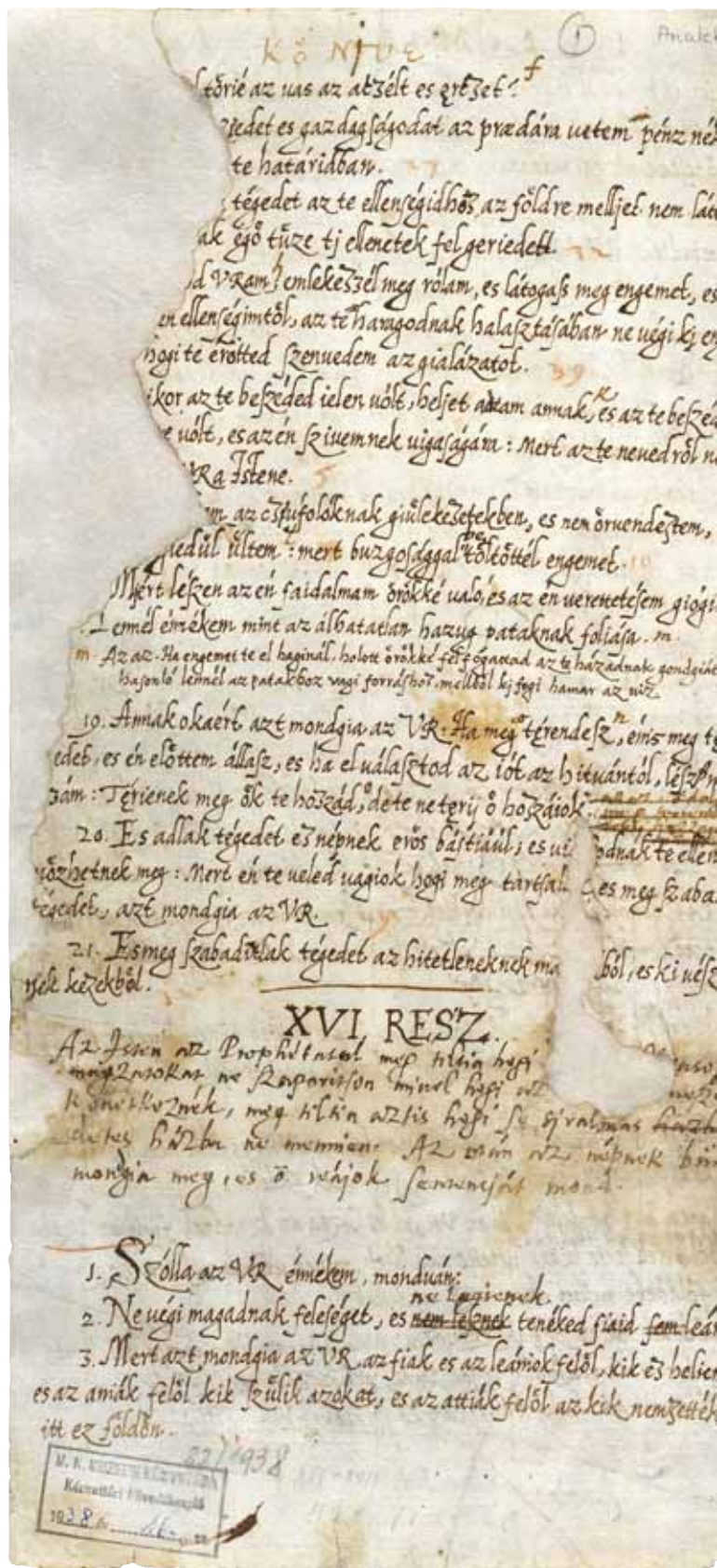
Az egyetlen ismert XVI. századi nyomdai kéziratban található szedőjelek, valamint a nyomdásztól származó kézirat-kiszámitás nyomai jól szervezett munkára vallanak, amely megmagyarázza, hogy a Göncön tartózkodó Károli Gáspár és a Vizsolyban, Mantskovit Bálint által működtetett nyomda miképpen tudta a teljes, magyar nyelvű Biblia megjelentetésének hatalmas feladatát másfél év alatt elvégezni.

Irodalom

KÜKEDI József: A *Vizsolyi Biblia* – nyomdai kézirat-töredékei tükrében. MKSz 1983: 370-382.

SZABÓ András: A *Vizsolyi Biblia* nyomdai kéziratának töredéke. ItK 1983: 523-527.

BÁNFI SZILVIA

tu 69.

49

Az az őket elmondás ter-
 meztől kezdve, de ez az
 te által mondottan világos lesz

Az az: Ugy hogi: Mics nem vala
 hatal Vagy, fő részül
 az az: Ugy hogi: Ugy hogi:
 az az: Ugy hogi: Ugy hogi:
 az az: Ugy hogi: Ugy hogi:

al: mere

mencz meg

emmel: j

ed en ne

ue: Stetem

az te kise

ilhatat:

ig: tle: te

im: az ez

ed de ven

dic: zalak

lek az erőset.

ig: tle: te

im: az ez

ed de ven

dic: zalak

lek az erőset.

ig: tle: te

im: az ez

ed de ven

dic: zalak

lek az erőset.

1 E R E M I A S

4. Keserves halállal halnak meg, nem síratatnak, es el nem
 neijá léznek ez földnek szinén: fegüet es dög halál miatt
 léssen az ő testek az égi madaraknak es az földnek uadain.

5. Mert azt mondja az VR: Nem menj az síralmas háza
 pedig fő ne midégsál ő évöttek: Mert az én békeségemet ez
 azt mondja az VR: az én irgalmaságomat es kegyelmességem

6. Es meg halnak mind az nagyok, s mind az kicsiek ez földo-
 el őket, sem síratják őket, es nem metelik magukat, sem hálokat ké-
 nem uigafaltalnak őket az ő atyáik es anyák felől.

7. Es az kecsket nem verik ökre, hogi őket uigafaltalnak az meg
 nem uigafaltalnak őket az ő atyáik es anyák felől.

8. Az lakodalom házbais be ne menj, hogi se ülj uelék az étel

9. Mert azt mondja az Feregeknek VRA az Izraelnek Iste-
 szem imen ez hegytől az tj szemetek elöte, az tj időtökben az uigafaltal-
 övönnek szauat, az vö legéimék es az menyafekornak szauat.

10. Es léssen mikor meg mondod ez népek imen ez szokat, es azt mon-
 néked: miért mondod az VR mi felőlünk mind ezt az nagy gonoszt: Es mi-
 az mi álnokjagunk: Es melyek az mi bánunk, mellet uelkezünk az mi VR
 Isteneink elter:

11. Akkoron monda az nékik: Azért hogi el hatanak az ti atyjaitok engem
 azt mondja az VR: es legén Istenek után mentenek, es nékik szolgál-
 es imádoak őket, es el hatanak engemet es az én törvéniemet meg nem tartak

12. Isti gonoszt fi el midéttatok miné az ti atyjaitok: es imá-
 hogi engemet nem hatatok: es imádoak az ti gonost kiséteknél keménysége után, ug am-
 13. Azért kijár-
 ti atyjaitok, legéimék tj

14. Azért me el önek az napok azt mondja az VR: es többé nem mondják.
 El az VR ki ki hozta az Izraelnek fiait Aegyptomnak földéből:

15. Hanem azt mondják: El az VR, ki ki hozta az Izraelnek fiait az Egipt-
 nak földéből, mel jere szanküetete uala őket, minék utáma uiszfara hoz-
 őket az ő földökbe, mellet uadain az ő atyjainak.

16. Imé ői küldök az sok halászekhoz, azt mondja az VR, es meg halasztat-
 nak, es annak utáma el küldök az sok vadászokhoz, es ki uadászok őket min-
 den begyöböl es minden halomból, es az kö szikláknak basadékokból.

Az icleni, edel az isten,
 hogi nem léznek metok
 atja, hogi síratatnak,
 es uigafaltalnak aztal,
 az minel az halottakkal
 szoktak tisztelni.

az mint az pogányok
 tanultak uala az sírok

Az betüben jji uagion:
 Es nem adnak nekik u-
 gafaltal poharó.

Petrus Martyr:

In duos libros Samuelis Prophetae qui vulgo priores Libri Regum apellantur D(omini) Petri Martyris Vermilii Florentini (...) Commentarii doctissimi, cum rerum et locorum plurimorum tractatione perutili. (Zürich), 1564, Christoph Froschauer, d. j.
[18], 333 Fol. – 2°.

Őrzési helye: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen
Jelzete: F 540. coll 2.
VD/16 B 3049

Kinyitva Sámuel I. könyve 2. fejezetének 27. és azt követő verseinél. A nyomtatott latin szöveg mellett a margón a *Vizsolyi Biblia* alapjául szolgáló magyar nyelvű nyersfordítás olvasható.

A svájci nyomtatvány vaskos fatáblás bőrkötése Wittenbergben készült a kötet megjelenését követő évben. A kötéstáblák alaposan megkoptak az elmúlt négy és fél évszázad alatt. Palmettás reneszánsz görögvel kialakított keret látható kívül, míg belül evangéliumi jelenetek (Keresztrefeszítés, Angyali üdvözlés, Feltámadás) és a hozzájuk kapcsolódó feliratok keretezik a középlemez. Az első tábla közepén lemezről nyomott ótestamentumi egyveleg (a bűnbeesés, az ércbíró, az utolsó ítélet, a kőtáblákat tartó Mózes alakja), a háttábla közepén pedig a Keresztrefeszítés látható. A könyvtestet négy dupla bordára fűzték fel és két rézkapocsban végződő bőrszűj fogta össze. A bejegyzésekből kiolvasható, hogy a megjelenést követő évben, 1565-ben, akkori tulajdonosa már a Tisza partján, Tokajban látta el kézjeggyel („L. L. 1565” supralibros a kötéstáblán), majd 1568-ban egy magát S. F. monogrammal jelölő ismeretlen személy, 1629-ben pedig Szentpéteri Márton tulajdonában volt. Más vélemény szerint azonban a Tokajra utaló és az S. F. 1568 jegyzetek is csak a bibliai textushoz fűzött személyes megjegyzések közé tartoznak, amelyekkel az egykori olvasó a XVI. század közepének aktuális eseményeire reflektált.

Sámuel két könyve latin fordításának és a kommentárnak szerzője, a reformátorok első nemzedékéhez tartozó Petrus Martyr Vermigli (1500–1562) gazdag tekintélyes firenzei családból származott. Ágostonos szerzetesként Padovában tanult, majd filozófiát tanított ugyanott, valamint a ravennai és bolognai egyetemeken. 1541-től a spoletói kolostor priorja, és a rend vizitátora. Ekkor ismerkedett meg a reformáció tanításaival. 1542-ben az inkvizíció elől Strassburgba menekült, ahol az Ószövetség professzorává nevezték ki. 1547 és 1553 között Oxfordban élt, részt vett az anglikán egyház dogmatikai és liturgiai rendszerének kidolgozásában. Ezután visszatért Strassburgba, majd 1556-tól Zürichben tanított. Fontos szerepe volt a katolikusokkal és antitrinitáriusokkal folytatott korabeli hitvitákban. Az evangélikusokkal azonban a megegyezésre törekedett. A Sámuel két könyvéről írott kommentárja posztumusz műként jelent meg. Sajtó alá rendezését Josias Simler és társai fejezték be helyette. Simlertől származik a mű bevezetője is.

Csak a legújabb időkben (2006-ban) fedezte fel Imre Mihály, hogy a kötetben olvasható kéziratos szövegek a *Vizsolyi Biblia* egy részének nyers fordítását jelentik. A Károli Gáspár nevéhez fűződő első teljes református bibliafordítást nem egyetlen személy kéziratából nyomtatták ki 1590-ben. Imre Mihálynak e szöveget alapul véve sikerült minden eddiginél pontosabb képet megrajzolnia a *Vizsolyi Biblia* fordítói munkaközösségének módszereiről. A magát meg nem nevező fordító változó mértékben, azaz eleinte versről versre, később már csak töredékesen ültette át magyarra Sámuel I. könyvének 451 versét, vagyis mintegy a teljes szöveg kétharmadát. Több mint egy tucatnyi jegyzetet is készített, amelyek átkerültek nyomtatott változatba is. A fordítás bár helyenként elnagyolt és hiányos, esetleg értelmezési bizonytalanságot sejtet, de páratlan forrás, mint a magyar nyelvű Biblia születésének mérföldköve.

Irodalom

IMRE Mihály: *A Vizsolyi Biblia egyik forrása, Petrus Martyr*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2006.

DIENES Dénes: *Kit rejt az S. F. monogram? Gondolatok Petrus Martyr kommentárjának egy tulajdonosi széljegyzete kapcsán*. Egyháztörténeti Szemle, 2007/1. (8 évf.) 216–219.

27

27. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine... Et in fine...

28

28. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

29

29. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

30

30. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

31

31. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

32

32. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

33

33. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

34

34. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

35

35. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

36

36. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

37

37. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

38

38. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

39

39. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

40

40. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

41

41. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

42

42. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

43

43. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

44

44. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

45

45. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

46

46. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

47

47. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

48

48. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

49

49. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

50

50. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

51

51. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

52

52. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

53

53. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

54

54. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

55

55. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

56

56. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

57

57. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

58

58. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

59

59. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

60

60. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

61

61. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

62

62. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

63

63. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

64

64. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

65

65. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

66

66. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

67

67. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

68

68. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

69

69. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

70

70. Item prout in ghemine cantore de Elia... Et in fine...

IN LIBRUM SAMVELIS

contigerint, tamen adhuc parentu est Deum, sine cuius ope nihil potest absolui aut ardentissimis votis orare, ut suis liberis adsit, eosq foueat, & perficiat. Eandem vtiq in Annam eandem ac disciplinam, eundemq praeceptorem Petrus & Iudas habuerunt, men ille praecelantissimus Ecclesiae minister, alter vero perfuga & proditor nequissimare mirari definamus discrimen inter Samuelem ac filios Eli.

27 Venit autem uir Dei ad Eli, dixitq ei, Sic dicit Iehouah, a manifestando manifestaui me domui patris tui, cum essent in Aeg in domo Pharaonis,

28 Et elegi eum ex omnibus tribubus Israel mihi in sacerdote offerret super altare meum, ut suffiret thymiam, ut gestaret Ephos me, & dedi domui patris tui omnes oblationes filiorum Israel,

29 Cur calcitrastis in sacrificium meum, & in oblationem me qua praecipi in tabernaculo: & maiori honore affecisti filios tuos, me, ut impinguaretis uos de primitiis omnium oblationum Israel p mei.

30 Idcirco dixit Iehouah Deus Israel: Dicendo dixeram, quod ditua, & domus patris tui ambularent coram me usq in seculum, nitem dicit Iehouah: Absit a me, quia honorates me honorabo, cotentes autem me contemnentur.

31 Ecce dies ueniunt & praecidam brachium tuum, & brachium patris tui, ne sit senex in domo tua,

32 Et aspicias inimicum in habitaculo in cunctis quibus beneficiis Israel: neq erit senex in domo tua omnibus diebus.

33 Et uirum non excida tibi ab altari meo, ut consumam oculos & dolore afficiam animam tuam, & omnis multitudo domus tuae mortur utri.

34 Et hoc tibi signum, quod eueniet duobus filiis tuis Hoplu Pinhas: die eadem morientur ambo.

35 Suscita boq mihi sacerdotem fidelem, qui ut fuerit in corde & in animo meo faciet, & erudicabo ei domum stabilem, ambulabit ram Christo meo omnibus diebus.

36 Et erit, quicumq residuus manserit in domo tua, ueniet, ut inuet se ei pro nummo argenteo & bucella panis, & dicet: Adiung qualeso uni sacerdotum, ut comedam bucellam panis.

Iam a Deo legatus ad Eli mittitur, qui eius indulgentiam erga liberos, & ignauiam Is oratione sua primom grauiter peccati explicat: deinde uisionem de illo sumendam & ne uerba, quae asserit, contemnantur, signo externo, id est, nece filiorum Eli ueritatem tionis confirmat. Quis autem fuerit iste legatus cum sacra historia non doceat, hinc occasio interpretibus, ut varia committantur. Quidam ex Hebraeorum expostoribus istum fuisse Eleasari filium: sed ratio temporis id non patitur. Alij suspicantur fuisse, at ne id quidem potest constare. Nec desunt, qui ad Eleanam patrem Samuels he Verum hoc, quia e scripturis auctoritatem non habet, ea facilitate contentitur, qua pe Quocirca nobis quia spiritus sanctus eius nomen proderet noluit, satis erit nosse, quicor & legatum, & uirum Dei fuisse. Viri autem Dei sunt omnes quicumq ab eo fuerit cor peculiariter ita dicuntur qui spiritu Dei aguntur, quiue ad populum eius legatione su Horum uero duo sunt genera: quandoquidem alij ad ministros ordinarios pertinent, ad ti, ut populum doceant uerbum Dei, & sacramenta eidem administrent. Qua ratione P rum Dei Timotheum appellauit. Alij uero extraordinarij iure dici possunt: qui a Deo i aliqua magna de causa extra consuetam electionem excitantur, ut modo factum est, quan dotum corruptum erat, & sacra uitiata. Hunc legatum misit Deus hominem a fam dotari alienum qui Eli Pontificem corripere. Ita peruersa & disiecta erant omnia, ut fac ipsum cuius uisus fuerat alios emendare, oportuerit ab alijs doceri. Ad eundem modu

Handwritten marginal notes in Latin, including 'CAP. II', 'Corruptis or...', and various numbered entries (27-70) corresponding to the main text.

Handwritten marginal notes in Latin on the right side of the page, including 'CAP. II' and various numbered entries.

Sámuel I. könyve 2. fejezetének 27. és azt követő versszakai. A margón a Vizsolyi Biblia alapjául szolgáló magyar nyelvű nyersfordítás olvasható.

Szent Biblia,

az az Istennek Ó és Új testamentumának ... szent könyvei. [ford. Károli Gáspár és mások] 1590 Vizsoly, Mantskovit Bálint
[8] + 686 + [1] + 275 + 236 fol. + 1 tab. – 2°

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár

Jelzete: RMK I. 236 (4.) példánya, XVII. századi vaknyomásos, fatáblás, kapcsos natúrbor kötésben. RMNy 652

Kinyitva a címlapnál, Zay Miklós 1594-es kézírásos tulajdonbejegyzésével.

Az első teljes magyar nyelvű nyomtatott Biblia, melynek általánosan elterjedt elnevezése nyomtatásának helye után *Vizsolyi Biblia*. Bár a művelődéstörténetünkben előkelő helyen álló munka méretei monumentálisak, előszavából kitűnik, hogy a bibliaolvasás mindenkinek szóló programja jegyében egyéni, otthoni olvasásra (is) készült: ... *nemcsak azt akarja Isten, hogy az papok olvassák az Szentírást, és az község azoknak szájokból hallja, hanem azt is akarja, hogy az Ó és Újtestamentum könyvei minden nemzetiségnek nyelvén legyenek, és azokat olvassák, hányják-vessék mindenek, szegények, gazdagok, kicsinyek, nagyok, férfiak és asszonyi állatok. Mert az Isten egyaránt minden rendbéli embereket akar idvözíteni ... nem csak itt hallgassátok az mit mondunk, hanem mikor otthon vagytok is, az Szentírást olvassátok.*

A magyar Biblia kiadásának gondolata 1585 körül fogalmazódott meg, s öt év alatt, 1590 júliusáig meg is valósult. Ehhez a gyorsasághoz nem lett volna elég a fordítói munkaközösség vezetőjének, Károli Gáspár gönci esperesnek s prédikátortársainak szorgalma, hisz a legnagyobb nehézséget a nyomdai kivitelezés költségei jelentették. Létrejöttében kezdeményező szerepük volt az északkeleti országrész református főurainak, Mágócsy Andrásnak és nagybátyjának, Mágócsy Gáspárnak, akik elindították a munkálatokat. Haláluk után birtokaikkal együtt Rákóczi Zsigmondra maradt a Biblia ügye. Rákóczi 1588-ban megegyezett Mantskovit Bálint könyvnyomatóval a Biblia kiadásában, aki 1588 őszén érkezhett Galgócról Vizsolyba nyomdai felszerelésével együtt. A nyomtatás előkészületei már 1588–1589 telén megkezdődtek. Maga a nyomtatás 1589 februárjában indult meg. Ekkor rögtön fel is jelentették Mantskovitot az uralkodót helyettesítő Ernő főhercegnél, tiltott naptárkiadás miatt. Ernő elrendelte a felszerelés elkobzását, amit azonban Rákóczi nem hajtott végre. A kiadvány végül mintegy másfél év alatt hagyta el a vizsolyi officinát, s ez ekkor Európa-szerte igen nagy teljesítménynek számított. (A műhely négy sajtóval dolgozott, a 3-4 szedőnek pedig napi tízezer betűnyi szedést kellett előállítania a mintegy 450 munkanapon.) A *Vizsolyi Biblia* Mantskovit legszebb nyomtatványja. A nagy folió alakú, több mint ezerkétszáz levélből álló hatalmas kötet változatos betűtípusokkal és gondos tipografizálással készült. Felépítését tekintve három, önálló címlappal és levélszámozással ellátott részből áll, s a jobb megértés kedvéért a Biblia szövegét jelentős mennyiségű magyarázó és utaló széljegyzet kíséri.

A Bibliához a papírt Lengyelországból hozatták; részben lengyel, részben német papírmalmok termékét. A kiadás példányszáma feltételezhetően 700-800 körül lehetett. Az elkészült példányok igen hamar elkeltek, néhány év múlva már nagy nehézséget okozott beszerezni belőle. Ma ötvenegy példányt ismerünk, ez más könyvekhez viszonyítva igen jó arány.

Károli az előszóban részben megnevezi a fordítás forrásául szolgáló szövegeket: a Vulgatát, a Septuagintát, továbbá a század nagy biblikus tudósainak, Franciscus Vatablus, Sebastian Münster, Santes Pagninus és Immanuel Tremellius fordításait és kommentárjait. Imre Mihály nemrégiben Sámuel I. könyvének 1–25 része fordításának forrásaként Petrus Martyr Vermigli zürichi professzor latin fordítását jelölte meg.

A *Vizsolyi Biblia* – összesen 293 teljes és részbeni kiadásával – századokon át a legolvasottabb magyar könyv volt, és így messze túlnőve a felekezeti keretein a magyar irodalmi köznyelv alakulásában igen jelentős szerepet játszott.

Az itt kiállított példány a nemes Zay család tulajdonában állt, a címlapon látható Zay Miklós tulajdonbejegyzése, aki az egyéb bejegyzések szerint a könyvet feleségének, Török Erzsének vásárolta Pozsonyban 1594-ben.

Irodalom

SZABÓ András: *Tévedések és tévutak a Károlyi Gáspárral és a Vizsolyi Bibliával foglalkozó szakirodalomban*. In: OSZK Évkönyv 1980. 233–241.

IMRE Mihály: *A Vizsolyi Biblia egyik forrása: Petrus Martyr*. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 2006.

ECSEDI Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*. Balassi-OSZK, Budapest, 2004. (Hungarica typographica I.) 102.

Egyszerű vakvonalas javított bőrkötés. A XVII. századi kötéstáblák a használatból erősen kopottak. A gerinc XIX. századi. Családi Biblia, amelyben a XIX. századi családi adatok szlovák nyelvűek.

Szent Biblia,

az az Istennek Ó- és Új Testamentomának próféták és apostolok által megíratott szent könyvei. Magyar nyelvre fordítottatott egészszén az Istennek Magyarországon való anyaszentegyházának épülésére. Caroli Caspar előljáróbeszédével. Ez második kinyomtatást igazgatta, néhol meg is jobbította Szenci Molnár Albert. Hanoviában 1608 Halbejus János. Levinus Hulsius örökösinek költségével.

[24] + 588 + 224 + 194 + 254 + 79 pag. 4°

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár

Jelzete: RMK I 411–412 (3.) példány. Görgetős, vaknyomásos, feltehetően a XVII. század közepe után Magyarországon készített bőrkötésben.

RMNy 971

Kinyitva a címlapnál, amelyet a magyar címer díszít. Szenci Molnár Albert (1574 aug. 30. – Kolozsvár 1634. jan. 17.). Nagyhatású nyelvészeti és teológiai művek sorának szerzője, fordítója. Itthon Szencen, Győrött, Debrecenben tanult. Göncön rövid ideig segédkezett a Károli Gáspár által vezetett bibliafordítási munkálatokban. 1590-től számos németországi egyetem hallgatója volt. Strassburgban, Heidelbergben és később Hernbornban folytatott meghatározó tanulmányokat. 1596-ban hosszabb utazást tett Svájcban és Itáliában. 1599-1600-ban hazalátogatott. 1600 végén visszatért Németországba. Ettől kezdve tudatosan készült a magyar nyelvű Szentírás újbóli kinyomtatására. Ezért vállalt 1603-ban Frankfurtban nyomdai korrektorságot. Régi tervét az Árpádházi Szent Erzsébetet ősei között tudó Móric hesseni fejedelem támogatásával valósíthatta meg. Az ő vendégszeretét élvezte 1607 és 1611 között.

Szenci kezdetben Johann Piscator herborni professzornak az eredeti forrásokhoz szó szerint ragaszkodó új, német nyelvű magyarázatos Bibliájának magyarra fordítását tervezte. Mikor 1605-ben kézbe kapta a földijei által számára küldött *Vizsolyi Bibliát*, szövegének átolvasása meggyőzte arról, hogy fölösleges új fordítást készítenie. Munkája során azonban továbbra is Piscator maradt fő mintája, de szeme előtt lebegett a Luther-Biblia valamelyik herborni református kiadása, s a híres francia nyelvű genfi Bibliák közül valószínűleg az 1588. évi kinyomtatás. Így a Biblia kiadás szerkezetében és a szöveggondozás elveiben az akkor legmodernebb európai mintákat követve, olyan kiadványt tett közzé, amely a kálvinista vallásgyakorlat valóságos kézikönyvének tekinthető. Az Ó- és Újtestamentum szövegéhez csatolta saját korábbi munkáját, a *Psalterium Hungaricumot*, a zoltárok könyvének teljes verses fordítását kottákkal együtt. E zoltárok állnak ma is a református egyházi énekeskönyvek élén. A kötetet a *Heidelbergi Káténak*, a kálvini irányú reformáció egyik meghatározó hitvallási iratának rövidített fordítása zárja. Ennek végén a Szentírásból vett *ékes mondásokat és intéseket* tartalmazó *Házi tábla* olvasható, amelyből ki-ki eligazítást kaphat, hogy *tisztében és hivataljában* miként viselje magát. Szöveggondozói munkáját ő maga *adomatio-nak*, a szöveg felékesítésének nevezte. Az apokrif könyveket – a *Vizsolyi Bibliától* eltérően – kiemelte időrendi helyükről, s a kanonikus könyvek mögé helyezte. Pótolta a korábbi kiadásból itt-ott véletlenül kimaradt mondatokat, főként a zoltárkezdeteket. Javította a nyomdahibákat, félreértéseket, egységesítette, modernizálta a helyesírást. A szöveget mintái nyomán következetesen versekre tagolta. Kiegészítette az argumentumokat és summákat, vagyis a bibliai könyvek és fejezetek rövid tartalmi összefoglalóit. A lapszéleken feltüntette az egyező helyekre való utalásokat, a konkordanciákat, és bőséges tárgyi magyarázatokkal glosszázta a szöveget. A történeti könyvek elé időrendi táblákat illesztett, s a Bibliában előforduló zsidó, görög és latin nevek értelmét az Újszövetség végén egy *Registromban* magyarázta meg.

Molnár Albert *Hanau* Biblia-kiadását gyülekezeti használatra szánta, *középfornán*, nagy negyedréti formátumban bocsátotta ki, hogy a prédikátorok a *prédikáló székben felvihessék*. Munkáját itthon nagy lelkesedéssel és örömmel fogadták. A néhány év alatt szétkapkodott másfélezer példányból máig megőrződött mintegy hatvan. Díszkötéseik bizonyítják, hogy becses darabjává váltak a legkülönbözőbb személyi és intézményi könyvtáraknak. Fontos szerepet játszott Molnár műve több későbbi kiadásban is. Molnár maga 1612-ben Oppenheimben a kísértő szövegeket alaposan megrövidítve már személyi használatra, kézben viselő könyvként bocsátotta ki művét ismét, nyolcadrét alakban. A hanau edition alapult a magyar földön megjelent második teljes bibliakiadás, a *Várad* Biblia 1661-ben, sőt a Károli-Biblia 1909-es revideált, azóta is használatban lévő szövegének elkészítésekor a héber görög eredeti mellett elsősorban ezt az 1608. évi kiadást vették alapul.

Nem kezdettem bizonyára mosdatlan kézzel... ez dologhoz, és mely hívséggel és szorgalmatossággal forgottam abban, tudja az Isten és az én lelkem esméreti. Ez a hívség és szorgalmatosság erősítette meg évszázadokra a *Vizsolyi Bibliának* a magyar nyelvre és kultúrára gyakorolt hatását.

SZENT AMIC 7. 411
 BIBLIA 2.

AZ AZ:

ISTENNEC Ö ES
 UY TESTAMENTOMA-
 NAC PROPHETAC ES APASTA-
 loc által megíratott szent könyvei.

MAGYAR NYELVRE FORDÍTOTT
*egészszén, az Istenec Magyarországhán való anya szent
 Egyházának épülésére.*

Caroli Caspar Elöljarobeszédével.

EZ MASODIC KINYOMTATAST IGAZGATTA
 néhol megis jobbitotta Szenci MOLNAR ALBERT.

HANOVIABAN

Nyomtattatott Halbejus Janos által, Levinus
 Hulzius örök ösinec költségével.
 MDCVIII. esztendőben.

*Est libris
 Andra Vermid;
 1749.
 par. 10. 9. r.*

*Oratio
 mag. 10.
 10. 10. 10. 10.
 10. 10. 10. 10.
 10. 10. 10. 10.
 10. 10. 10. 10.
 10. 10. 10. 10.
 10. 10. 10. 10.
 10. 10. 10. 10.*

Szent Biblia,

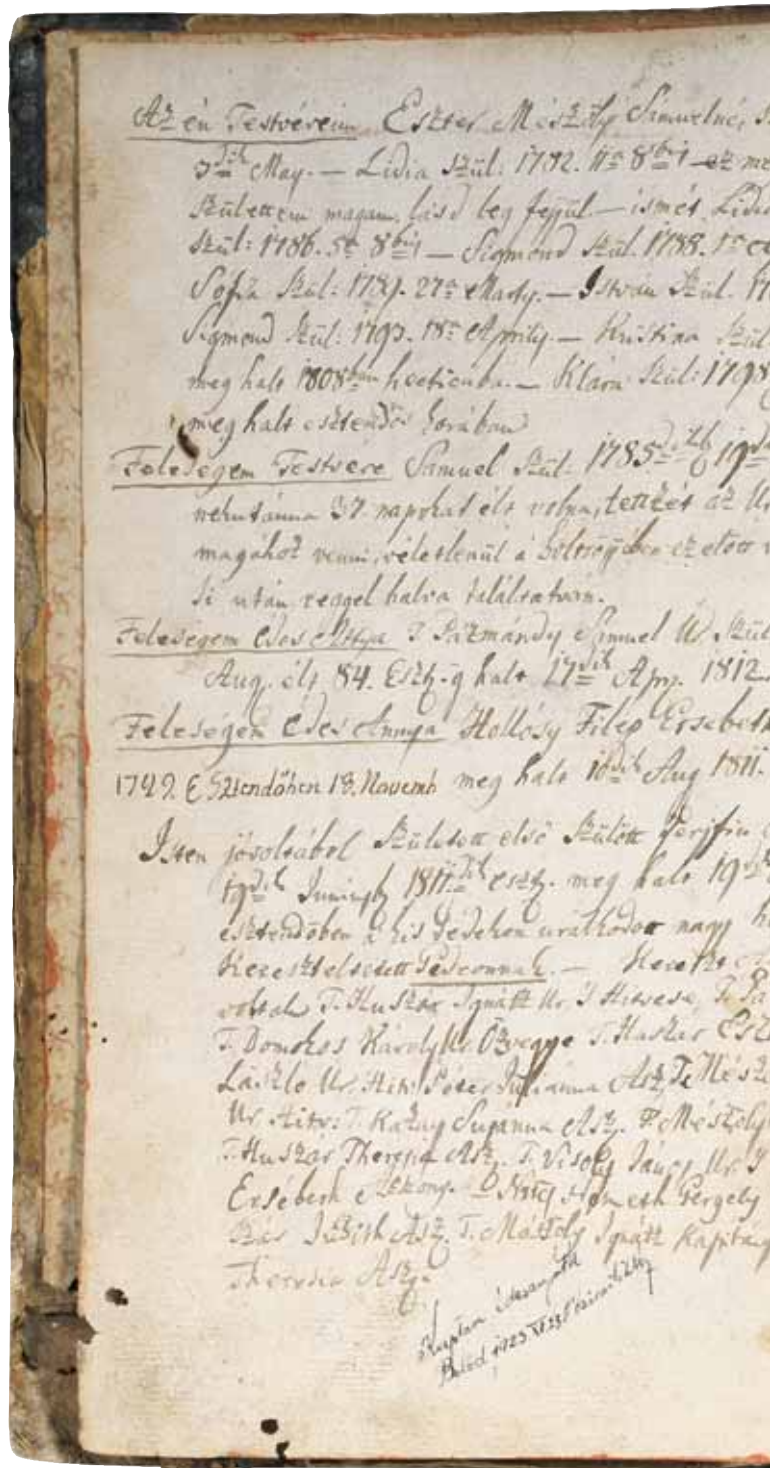
az az Istennek Ó és Új Testamentumában foglaltatott egész Szent Írás. Magyar nyelvre fordítottatott Caroli Gaspar által. Mostan pedig ujobban ez öreg formában némely nehezebb és homályosabb fordítású Sz. Írásbéli locusoknak értelmes magyarázattal az Istennek a Magyar nemzetben lévő anyaszentegyházának hathatós épülésére kibocsáttatott. Váradon kezdetett nyomtatása a veszedelem előtt, és elvégeztetett Colosvarat, Szenci K. Abraham által. 1661 [4] + 777 + [1] + 271 + [7] pag. 2°

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár
Jelzete: RMK I 970 (5.) példány
RMK I 970

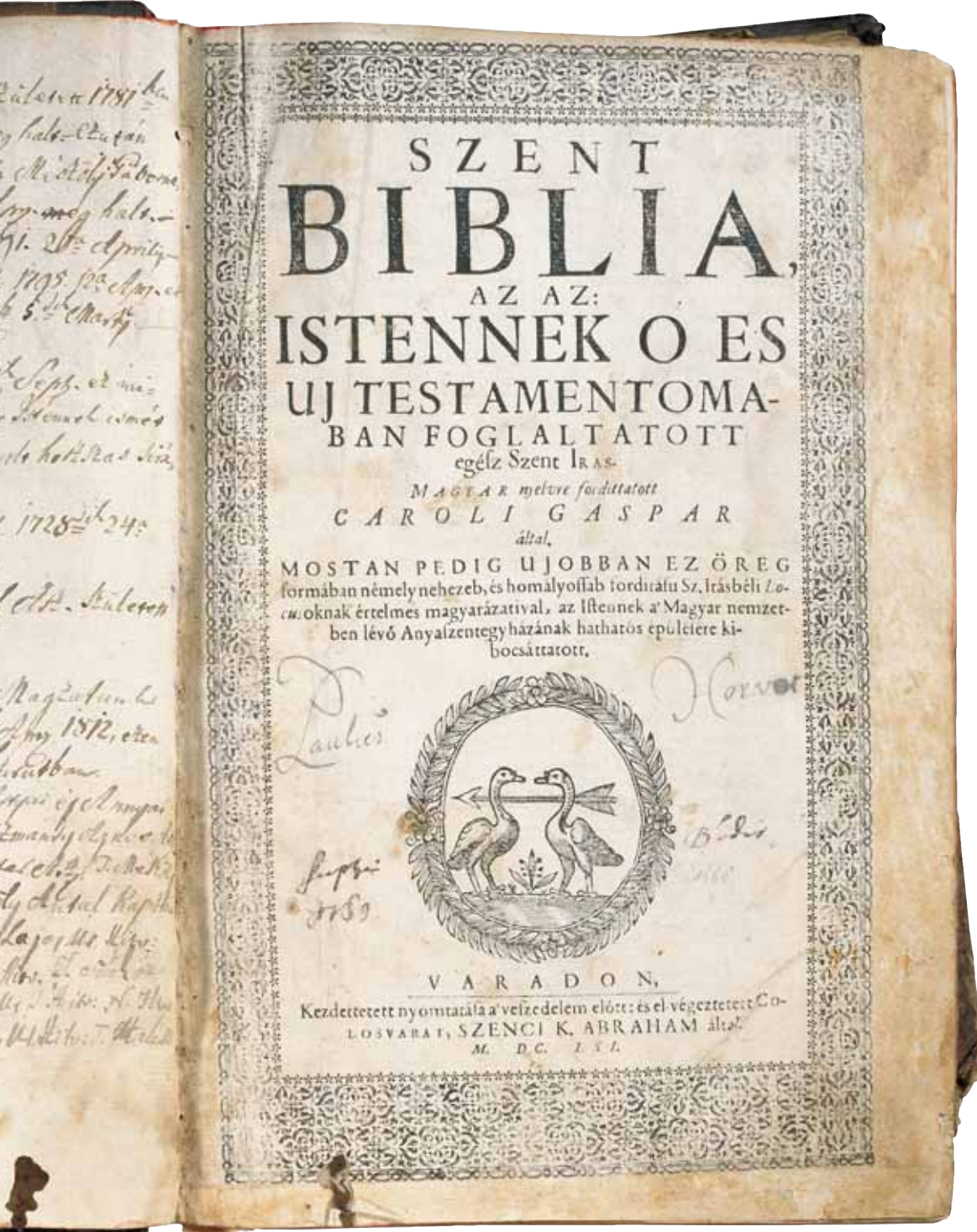
Kinyitva a címlapnál, amelyet az iktári Bethlen család hatyús címere díszít. Ez a második, teljes magyar nyelvű Biblia, amelyet az egykori Magyarország területén nyomtattak. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1638-ban adott megbízást lelkészeinek a Biblia újabb kiadásának előkészítésére. A kiadást az 1640-es években már Váradon tervezték, amint azt az ottani nyomda fő patrónusának, iktári Bethlen Istvánnak a végrendelete tanúsítja. A tényleges munkálatok 1657-ben kezdődtek el. A megjelent kötet az apokrifek nélkül tartalmazza a teljes Ó- és Újszövetséget, amelyeket két rövid függelék egészít ki: Az Ótestamentumból Christus és apostolok által Újtestamentumban citált bizonyosságok lajstroma és a Bibliában előforduló zsidó, görög, latin és más idegen szavak magyarázata. A kiadást Köleséri Sámuel, a váradai főiskola rektora gondozta. A szöveg és a margókon olvasható magyarázatok lényegében Szenci Molnár Albert 1608. évi *Hanau Bibliáját* követik. Köleséri csak keveset módosított a jegyzeteken, a fordítást pedig saját bevallása szerint egynehány száz helyen módosította.

A kinyomtatás maga 1658-ban kezdődött Váradon, ám félbeszakította a vár 1660. augusztus 27-i török előtti kapitulációja. Ezért nem készültek el az apokrif könyvek, amelyek pótlásához egy fennmaradt töredék bizonyossága szerint később hozzáfogtak. De a feladási feltételek közé beiktatták a nyomtatásban lévő bibliái exemplárok és mindenmemű könyvek Váradról való elszállítását. Ali pasa janicsárjai a szó szoros értelmében kivont karddal őrizték a nyomda raktárait, amíg erre sor kerülhetett. Szenci Kertész Ábrahám tipográfus így 1661-ben Kolozsvárott fejezhet be a munkát. Ennek ellenére *Váradai Biblia* néven íródott be a hagyományba ez a kiadás. Szenci Kertész Ábrahám váradai műhelye mindvégig igen magas tipográfiai színvonalon dolgozott. Ezért a *Váradai Biblia*, mint nyomtatvány is, művészi értékű darabja XVII. századi könyvkiadásunknak.

A nyomtatás költségeihez Szenci Kertész előszava szerint Bethlen Istvánon kívül I. Rákóczi György, Rédey Ferenc, Barcsay Ákos fejedelmek, Gyulai Ferenc váradai főkapitány és némely eklézsiák járultak hozzá. A folió formátumban való megjelenítés Bethlen István kívánságára történt. Az elkészült, felte-

hetően ezeröttszáz példány nagy részét szétoztották a nagyobb magyarországi és erdélyi eklézsiák között, ahol némelyik darab több mint kétszáz éven keresztül szolgálta a gyülekezeti ige hirdetést. Többnyire ez a kiadás állt rendelkezésre a nagyobb iskolák coetusainak a közösségi bibliaolvasási alkalmakra. A *Váradai Biblia* megszületését körülvevő hangulatot, és a ki-

A Várad Biblia címlapja, amelyet az iktári Bethlen család hattýús címere díszít.

adás jelentőségét a legszebben Szenci Kertész Ábrahám nyomdász előszavának néhány sora fejezi ki: Arra kellene szent buzgósággal igyekeznünk, hogy mentül tisztább és hibátlanb Biblia jőne szemünk eleibe és forgana kezünkben, tudván, hogy ez kiváltképpen való fegyverünk minden lelki ellenségeink ellen, de erre való derék gondviselést az Istennek mi sok bűneinkért ránk omlott méltó haragja, e' néhány esztendőben sokképpen akadékozá meg.

HELTAI JÁNOS

Szent Biblia,

azaz Istennek Ó és Uj Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás, magyar nyelvre fordítottatott Karoli Gaspar által. Es mostan hatodszor e kis formában kibocsáttatott a belgiomi akadémiákban tanuló magyaroknak forgolódások által. Amstelodamban 1685 M. Tótfalusi Kis Miklós költségével és betűivel. [4] + 1198 + 104. – 12°

Hozzákötvé

SZENCI MOLNÁR Albert:

Szent David királynak és prófétának százötven zsoltári... Melyek most ujjolag kinyomtatattak M. Totfalusi Kis Miklos által. Amstelodamban MDCLXXXVI. [2] + 203 + [1] pag. 12°

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár
Jelzete: RMK I 1324 (1.) példány

A kiállított példány becsukva látható, kolozsvári legyeződíszes aranyozott bőrkötésben, poncolt színezett aranymetszéssel a fedelmi műhelyből, 1695-ből.

Tótfalusi Kis Miklós (1650–1702) tanuló éveit Misztótfaluban Nagybányán és Nagyenyeden töltötte 1677-ig, majd Fogarasra került rektornak. 1680-ban Amszterdamba utazott, ahol nemcsak teológiát hallgatott, hanem a könyvnyomtatás mesterségét is megtanulta, hogy Tofeus Mihály püspök megbízásából felügyelhesse majd Hollandiában a magyar Biblia tervezett újbóli kiadását. A hibáktól megtisztított, tipográfiaileg igényes, kezelhető méretű Szentírás iránt igen nagy volt a kereslet.

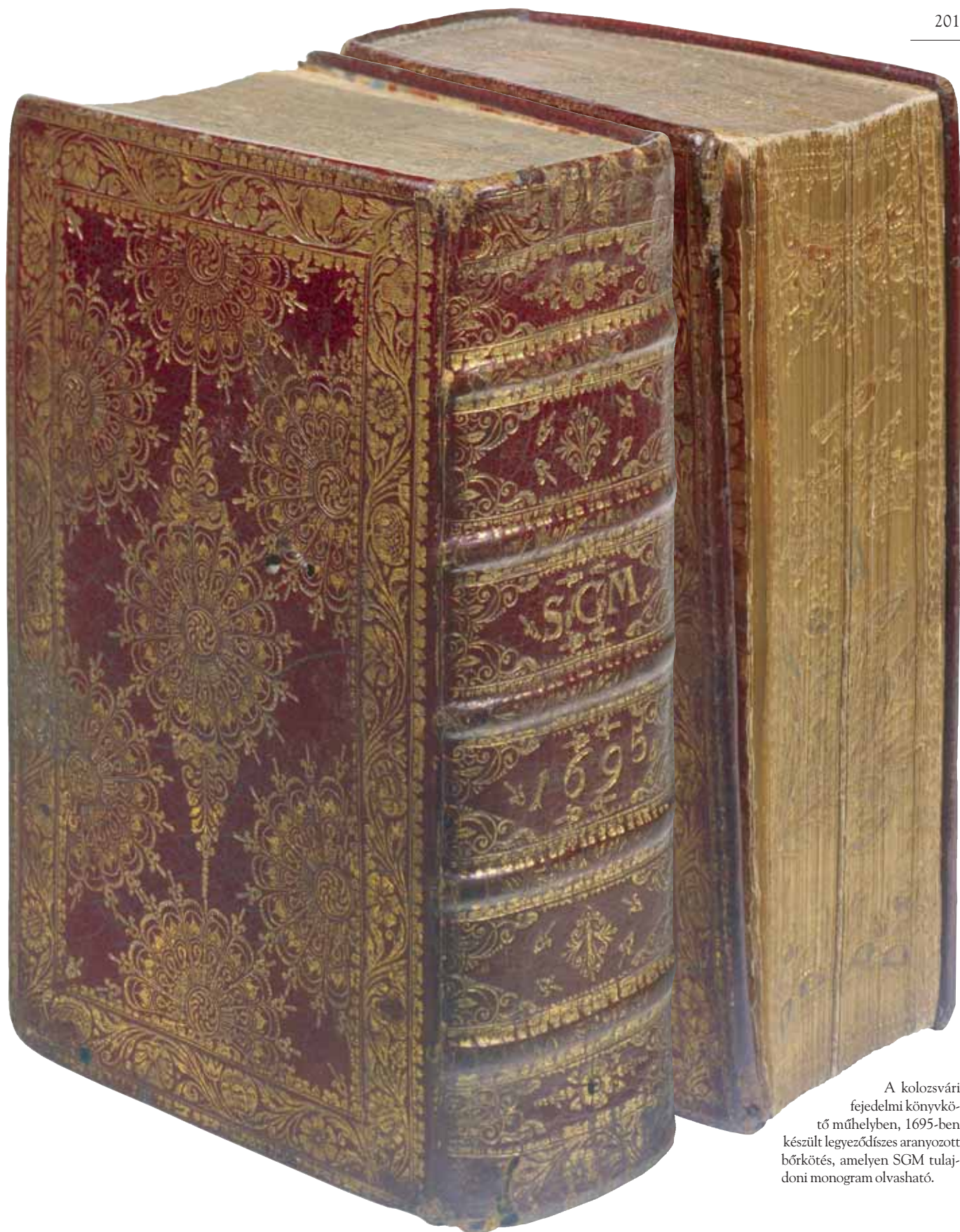
Tótfalusi Dirk Voskens műhelyében, amely az atlaszairól híres Blaeu nyomda mellett működött, elsajátította a betűöntés és betűmetszés mesterségét is. Kiváló betűmetsző vált belőle. 1686-tól egész Európából érkeztek megrendelések, de metszett héber, görög és örmény betűket. Ő a megalkotója annak az Európa-szerte kedvelt betűtípusnak, amely Janson-antikva néven ismert.

Tótfalusi amszterdami éveinek idején a Biblia kinyomtatásának ügye az egyre zavarosabb otthoni döntések miatt folyton halasztódott. Tótfalusi ezért elhatározta, hogy betűmetszéssel szerzett vagyonára támaszkodva önállóan adja ki a Bibliát: *Hozzáfogok én, egy szegény legény lévén, és megmutatom, hogy egy szegény legénynek szíves devotioja többet térszen, mint egy országnak immel-ámmal való igyekezeti...* – kommentálta döntését későbbi művében a *Mentségben*.

A szöveg előkészítésében két Utrechtben tanuló magyar teológus diák segítségét kérte, nehogy – ismert coccejanus meggyőződése miatt – egyéni újítások gyanújába essék. Alapul az Amszterdamban 1645-ben igen sok sajtóhibával nyomtatott Janson-féle kiadást és Szenci Molnár Albert oppenheimi edícióját vették. Ezt vetették össze az eredeti héber szöveggel, Junius és Tremellius latin, és a rendelkezésre álló holland fordítással. Javították a sajtóhibákat, pótolták a korábbi kiadásokból véletlenül kimaradt szavakat, elhagyták a lapszéli magyarázó jegyzeteket, a Bibliai könyvek és fejezetek tartalmi összefoglalóit, és az apokrif könyveket, hogy minél jobban forgatható, kisméretű könyvet adhassanak az olvasó kezébe.

A 3500 példány nyomtatását 1685 pünkösdjén fejezték be. Önálló címlappal csatolták hozzá Szenci Molnár Albert teljes verses zsoltárfordítását kottákkal. A Zsoltároskönyv 1686-ban készült el teljesen, s példányait a Biblia mellékleteként és önállóan is forgalomba hozták. A kinyomtatott Bibliák nagy részét Tótfalusi saját költségén még Amszterdamban bekötötte, a lapok széleit bearanyoztatva. Innét ered kiadványa hagyományos neve: *Aranyos Biblia*.

Az *Aranyos Biblia* betűi szépsége, nyomása tisztasága, a sedéstükör keskeny margók közötti arányos beosztása, a kötés és aranyozás művészi szépsége tekintetében egyaránt a XVII. századi Európa legszebb könyvei közé sorolható.

A kolozsvári fejedelmi könyvkötő műhelyben, 1695-ben készült legyeződíszes aranyozott bőrkötés, amelyen SGM tulajdoni monogram olvasható.

TELEGDI Miklós:

Az evangéliumoknak, melyeket vasárnapokon és egyéb innepeken esztendő által az anyaszentegyházba olvasni és prédikálni szoktanak magyarázatjának első része, mely magába foglalja az Adventtől fogva Húsvétig való vasárnapi evangéliumokat, egynéhány egyéb innepeknek... evangéliumaival... egyetembe. Irattatott Telegdi Miklóstul, esztergomi praeposttul. Bécsbe MDLXXVII. Appfl Mihály.
[20] + 613 + [16] pag. – 4°

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár

Jelzete: RMK I 122 (1.) példány. XVIII. századi aranyozott gerincű világos barna bőrkötésben Széchényi Ferenc könyvtárából.

RMNy 374

Kinyitva a piros nyomással díszített címlapnál.

A bihari jobbágycsaládból származó Telegdi Miklós (1535?–1586) a krakkói egyetemen tanult. 1558-ban Nagyszombatban a káptalani iskola tanára. 1561-ben érseki helynök, 1579-ben pécsi püspök. A katolikus egyház újjászervezéséért és Nagyszombat kulturális központtá alakításáért fáradozott. 1577-ben megindította a városban a katolikus könyvnyomtatást.

A középkori előzményekből építkező postilla, vagyis az egyházi év vasár- és ünnepnapjaira rendelt evangéliumi és apostoli levél részleteket tartalmazó és magyarázó prédikációs kötet Luther 1527. évi kezdeményezésének hatására vált széles körben használatos igehirdetési eszközzé a XVI–XVII. század valamennyi egyházában. Telegdi Miklós postilláinak első részét, amely az Adventtől Húsvétig tartó időszakra szóló prédikációkat foglalja magában, 1577-ben még Bécsben jelentette meg. Az egyházi év második felére és a szentek ünnepeire szóló másodikat és harmadikat 1578-ban és 1580-ban már Nagyszombatban. Munkáját kései unokaöccse, Telegdi János kalocsai érsek 1638-ban Bécsben újra kinyomtatatta. Fényi András megállapítása szerint a beszédek alapjául szolgáló bibliai részletek sem a kódexek, sem más egykorú prédikációk fordításrészleteivel nem egyeznek. Valószínű, hogy Telegdi maga fordította őket szorosán ragaszkodva a Vulgata szövegéhez.

A XVI–XVII. században szokássá vált a perikópák szövegét önállóan, vagy hozzájuk írt elmélkedésekkel együtt kinyomtatni. Vásárhelyi Gergely jezsuita és Kopcsányi Márton ferences rendi szerzetes 1605 és 1618 között két-két ízben adta ki Telegdi perikópáit ebben a formában. Káldi György teljes katolikus bibliafordításának megjelenéséig (1626) ezért Telegdi munkája tekinthető a legerjedtebb katolikus rész-bibliafordításnak.

HELTAI JÁNOS

AZ, EVAN- GELIOMOK

NAC, MELYEKET VASARNA-
POKON, ES EGYEB INNEPEKEN

esztendőc által, az Anyaszentegyhazba ol-

uasni es predicalni szoktanac,

magyarazattyanac.

ELSEO RESZE.

Mely magaba foglallya az Aduenttül fogua Husue-
tig valo vasarnapi Euangeliomokat, egynehany egyeb
innepeknek (kiknek szamat meg talalod ezt è levelet el
fordetuan) Euangeliomiual, es az oltari szentseg-
rül valo három predicationual egyetembe.

IRATOT TELEGDI MIKLOSTVL,
ESZTERGAMI PRÆPOSTVL.

2. Cor: 4.

Meg nem hamisettyuc az istennec igeiet, hanem az
igasagnac ki jelenteseuel aianlyuc magunkat, minden
embereknek lelki esmeretinel, az isten eloet,

Bechbe Apffl Mihaly nyomtatta, az felseges Romai
Chaszarnac kegyelmes engedelméből

M. D. L. XXVII, esztendőcbe.

Szent Biblia.

Az egész keresztényiségben bévött régi deák bötüből magyarra fordította a Jésus alatt vitézkedő társaságbéli nagyszombati Káldi György pap. Bécsben 1626

Formika Máté.

[4] + 1176 + [32] + 44 + [2] – 2°

Őrzési helye: Székesfehérvári Püspöki Könyvtár

Jelzete: RMK 109

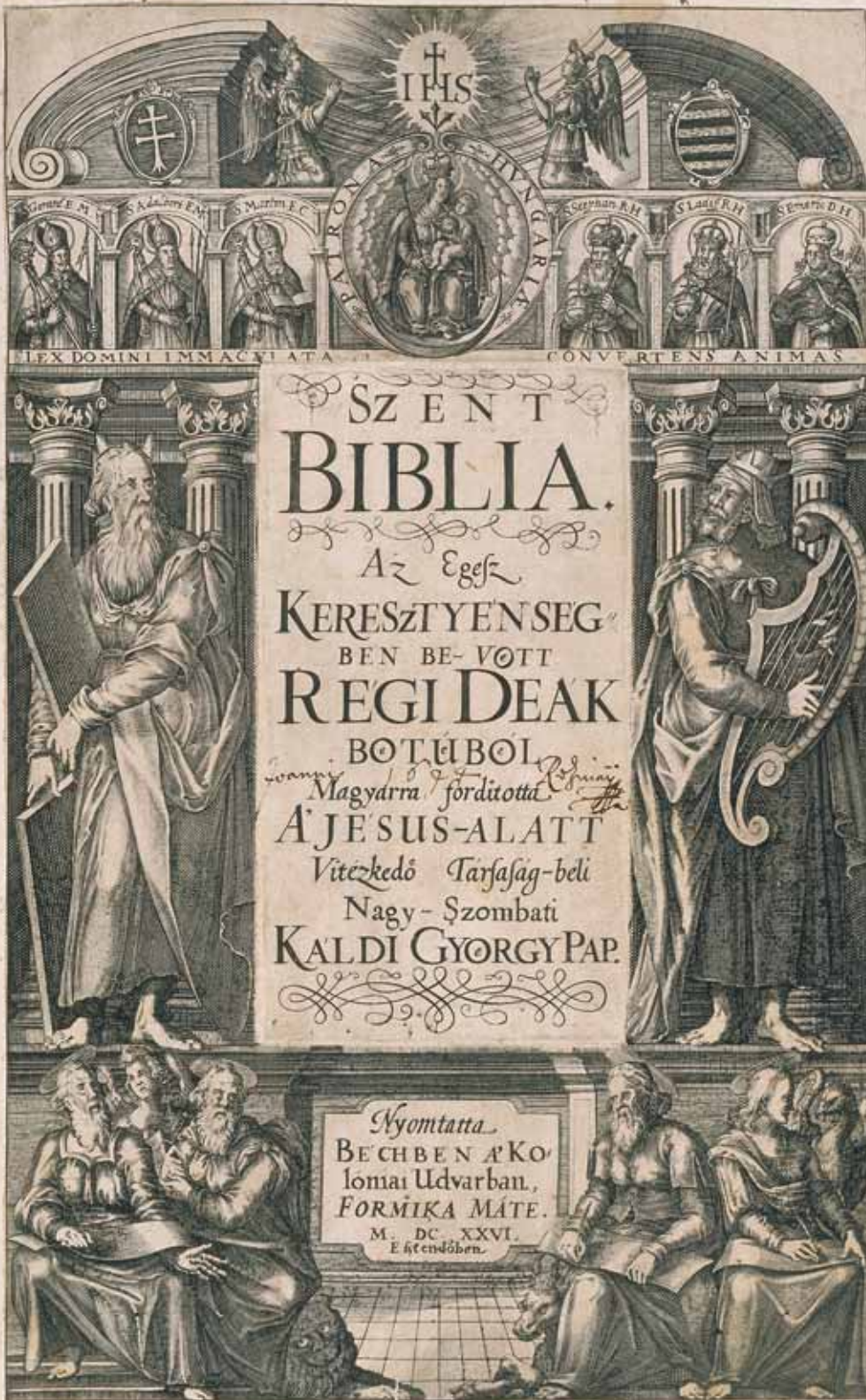
RMNy 1352

Kinyitva a címlapnál, amely reneszánsz oltár sémáját követi. Kétoldalt Mózes és Dávid alakja a négy evangélistával – akár egy protestáns Biblia élén is állhatna. Felül középen a Patrona Hungariae ábrázolás, s mellette két oldalt jobbról-balról a magyar szentek sora azonban jelzi, hogy a fordítás a rekatolizáció céljait szolgálja. [v.ö. GALAVICS Géza: *Későreneszánsz és korabarokk*. In: *Művészettörténet – Tudománytörténet*. Szerk. Aradi Nóra. Budapest 1973, 51]

Káldi György (Nagyszombat 1573–Pozsony 1634). Bécsben és Rómában tanult. 1598-ban lépett be a jezsuita rendbe. Életét nagyrészt a brünni, vágsellyei, kolozsvári, olmützi, bécsi, nagyszombati és pozsonyi rendházakban töltötte, ahol főként hitszónoki és lelki gondozói feladatokat látott el. 1631-ben két monumentális kötetben bocsátotta ki az egyházi év első felének vasár- és ünnepnapjaira szóló prédikációit. A Biblia lefordításához 1605. október 11-én Kolozsvárott kezdett hozzá. Számos más feladattal megterhelve, zaklatott körülmények között dolgozott. Az erdélyi országgyűlés döntése következtében a jezsuitáknak 1606. november 11-én el kellett hagyniuk Kolozsvárt. Káldi ennek ellenére igen gyorsan haladt, s 1607 március 25-én az olmützi rendházban már bevégezte munkáját. Rendkívüli gyorsasága miatt sokan gondolták úgy a szakirodalomban, hogy nem ő fordított, hanem rendtársa Szántó István korábbi fordítását másolta le, egészítette ki. Ma már bizonyos, hogy Káldi önállóan dolgozott. Lenyűgöző teljesítményének titka szívóssága mellett az lehetett, hogy támaszkodhatott a korábbi magyar nyelvű, nagyrészt szóbeliségben létező bibliafordítási hagyományra, s mint hitszónok, a Szentírás szövegének jelentős részét memoriter birtokolta.

A katolikus egyháznak a tridenti zsinaton kialakított álláspontja szerint a vulgáris nyelveken közkezen forgó protestáns bibliákat megfelelő színvonalú katolikus fordításokkal kell ellensúlyozni. Káldi fordításának alapja ezért a katolikus egyház által hivatalosnak elismert Vulgata, a szent Jeromostól eredeztethető, az apokrifeket is magában foglaló latin nyelvű Biblia. A szentírás szöveghez Káldi nyomtatott kiadásában szorosan hozzátartozik két függelék. A Bibliában előforduló *Némely zsidó, görög és egyéb idegen nyelven való igéknek és neveknek magyarázása*, és *Bibliái lajstrom* címmel egy tárgymutató. Az elkészült kéziratot 1612-től évekig tartó alapos cenzúrának vetették alá. 1626-ban nyomtatták ki. Bécsben megfelelő egyházi tekintéllyel felruházva, Pázmány Péter esztergomi érsek és Johannes Argenteus jezsuita provinciális jóváhagyásával (facultásával). A nyomtatott kiadáshoz Káldi egy vitairatot is csatolt: *Oktató intézés, melyből a keresztény ember könnyen útéletet tehet a magyar nyelvre fordított kálvinisták Bibliájáról*. Benne a *Vizsolyi Biblia* (1590) Károli Gáspár és a *Hanauai Biblia* (1608) Szenci Molnár Albert által írt előljáró beszédeivel vitázik. Vitatémái a korszak legfontosabb hermeneutikai kérdései: Ki állapíthatja meg a Biblia hiteles szövegét, és mi a hitelesség garanciája? Lehetséges és szükséges-e a Szentírást különféle nyelvekre lefordítani? Ki és hogyan jogosult a fordításra és magyarázatra? Szükséges-e mindenkinek olvasni a Bibliát az üdvösség elnyeréséhez, hiszen a laikusok nagy része analfabéta, s a korábbi korszakokban is főként élőlőben terjedt az ige? Káldi álláspontja szerint a szent hagyományt birtokló anyaszentegyház adhat ezekre a kérdésekre megbízható választ. Az *Oktató intézésre* néhány év múlva Szenci tanítványa Dengelegi Péter felelt *Rövid anatómia* (1632) címmel. Káldi művét 1732-ben és 1782-ben ismételtelen kinyomtatták. A XIX. században több átdolgozott kiadás jelent meg, s egészen a XX. századi új fordításig az ő szövege alapján készültek a katolikus biblia kiadások.

Fordításának jelentőségét saját szavai fejezik ki leghívebben: *A keresztény anyaszentegyház pedig nagy szorgalmatos gondot viselt a Szentírás könyveire, ... a tridentomi utolsó közönséges conciliumnak arra nagy gondja volt, hogy a hívek egy bizonyos fordítást követnének, tudniillik a régi deák bötű szerént valót, melyet Vulgata Ediciónak neveznek, és megparancsolta, hogy azt igen jól és magyarán nyomtatnák...*

210 518

A Kaldi-Biblia címlapja.
Székesfehérvár, Püspöki
Könyvtár

Evangeliumok és epistolák,
melyeket esztendő által olvastat a napkeleti nem
egyesült görög keresztény anyaszentegyház [...] és a
Boldogságos Szűz Máriának és némely szenteknek élete.
Magyar nyelven kibocsájtotta Stériady Theodor, tataji kalmár. Vác, 1802,
Máramarossi Gottlieb Antal.
198, [4], 120 p. 4p

Órzs helye: Országos Széchényi Könyvtár
Jelzete: Lit. 508

Kinyitva a címlapnál.

Ez az első magyar nyelvű evangelion, a keleti ortodox egyház éves liturgiája során használt olvasmányos könyv. Megjelenése egyik jele annak a magyarországi egyházi felvirágzásnak, amely II. József Türelmi Rendeletét követte (1781). Szemelvényeit Károli Gáspár fordításának akkor legfrissebben megjelent verziójából, Pethe Ferenc javított kiadásából veszi (Utrecht, 1794).

A címlap előtti, görögkeleti ikont formázó fametszetes tézislap az isteni Bölcsesség, az Ige kiáradását ábrázolja a teremtett világra, Szűz Mária, az Istenszülő közvetítése által. Alatta görög és latin nyelven az apostoli küldetés igéi olvashatók: *Elmenvén mind e széles világra, prédikáljátok az Evangeliumot minden teremtett állatnak. Aki hívend (...), idvezül, aki pedig nem hívend, elkárhozik.* (Márk 16,15–16) Ugyanezzel a textussal kezdődik a görög ortodox kereskedő, Stériady Theodor ajánlása a mű elején, amelyben röviden kifejti a mű megjelenésének okát: *Tehát mi is igyekezzünk az Evangeliumot olvasni, s hirdetni, és az olyanoknak, akiknek módjok nem volt az Anyai nyelveket megtanulni az egész Fundamentomból, hogy megérthetnék szóról szóra, mert mit használ, hogy sokan hallják minden Vasárnapokon és Ünnepeken az (...) Evangeliumokat, ha nem értik (...). Azért is szükséges amely nyelven legjobban értjük, hogy olvassuk és olvastassuk az Evangeliumot, hogy higgyük és megtartsuk, hogy az örök életet elnyerhessük.*

A külön címlappal induló második részt (Szűz Mária és némely szentek ünnepeire való liturgikus olvasmányok, és némely szentek élete) Szent Miklós élete zárja, amely a legterjedelmesebb az összeállításban közölt legendák sorában, és epizódjaiban, motívumaiban számos egyezést mutat a *Legenda Aurea* Szent Metód pátriárkának tulajdonított Szent Miklós-legendájával. Ez egyben sajátos helyi színt is ad a kiadványnak, hiszen Szent Miklós a kalmárok védőszentje, és az 1795-re felépült váci görögkeleti templomot is az ő tiszteletére szentelték.

CSOBÁN ATTILA

Szírte isz olon ton kozmon, kiryxete to F
Opjosz pisztevszi théli szothi kye
katakrithy.

Euntes in mundum univesum, praedicat
Credens salvabitur, at non credens

vangélion isz olin tin ktiszin,
opiosz den pisztévszi, théli

e Evangelium omni creaturæ,
condemnabitur.

EVANGYELIOMOK ÉS EPISTOLÁK,

mellyeket

ESZTENDŐ ALTAL OLVASTAT

A' Nap-Keleti nem egyesült

GÖRÖG KERESZTÉNY

ANYASZENTEGYHÁZ

VASÁRNAPOKON ÉS NÉMELLY JELES

ÜNNEPEKEN,

ÉS A'

BÓLDOGSÁGOS

SZÜZ MÁRIÁNAK

ÉS

NÉMELLY SZENTEKNEK

É L E T E,

Magyar Nyelven ki-botsájtotta

STÉRIADY THEODOR,

TATAJI KALMÁR.

V Á T Z O N,

Nyomtatt. Máramarosi Gottlieb Antal' betüivel. 1802. Elzt.

Szent Lukács Evangélista.

XIX. század vége Oroszország.

Ikon. 24,7x26 cm.

Őrzési helye: Magángyűjtemény, Miskolc

A keleti keresztény (ortodox és görög katolikus) egyház templomainak kitüntetett berendezési tárgya az ikonosztázion, amelynek képei, illetve képciklusai fontos szerepet kapnak a liturgiában. A Kelet képtiszteletének legnagyobb apologétája Damaszkuszi Szent János volt, aki világos határt vont a bálványozás és az ősképre vonatkozó tisztelet között. Az ikonosztázionok középső, ún. királyi ajtaján hagyományosan megjelenik a négy evangélista, illetve az Örömhírvétel (Angyali Üdvözet) ábrázolása. A kiállításon látható Szent Lukács evangélistát ábrázoló tondó is egy elpusztult királyi ajtót díszített. Ikon voltát tulajdonképpen csupán a kötelező (jelen esetben kurzív cirill betűs) felirata és a domború tábla enyves krétából készült geometrikus keretdíszje sugallja.

Irodalom

KÁRPÁTI László: *A görög ortodox vallás liturgikus tárgyaiból.*

In: *A hit asztala.* Budapest 1990. Officina Nova.

KÁRPÁTI LÁSZLÓ

Авраам

A' mi Urunk Jesus Christusnak Uj Testamentoma. Magyar nyelvre fordítottatott Caroli Gaspar által [kiad. Bél Mátyás]. [Leipzig], [Johann Christian Martini?], [1717 (1727?)]. [2], 728 pag., 12°.

Őrzési helye. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen
Jelzete: Sz 611.
Petrik VII. 75.

Kinyitva a címlapnál.

A debreceni csonka példány dr. Erdős Károly hagyatékaként került a Kollégiumba és ma is az 1976-ban megalapozott Biblia különgyűjtemény része. Az Újszövetség rézmetszetes címlapján alul babérbokrot ábrázoló emblémával díszített égőáldozati oltár látható, amelyet két térdelve imádkozó nőalak fog közre. A címadatokat tartalmazó leplet két angyal emeli az oltár fölé, míg a harmadik egy szalagon hirdeti a Jézus szavaiból képzett ajánlást: *Ez az út, igazság, és élet* (János 14, 6). Előszót, amely a megjelenés körüli homályt eloszlatná, nem csatoltak a kiadáshoz, mindössze egy rövid tartalomjegyzéket közölt a kiadó.

A kötetet kibocsátó Bél Mátyás (1684-1749) a pietizmus jelentős képviselője az August Hermann Francke által szervezett hallei egyetemen tanult, majd Franckenél házitanítóskodott. 1708-ban tért haza, előbb több helyen rektorként, majd lelkészként működött, nevéhez kapcsolódik a pozsonyi evangélikus líceum felvirágoztatása is. Nyelvi tankönyvei, kátéja, imakönyve, irodalomtörténeti- és államismereti munkája, valamint történelmi forráskiadványai mellett legismertebb a *Notitia Hungariae* című, részben kéziratban maradt műve, amelyben Magyarország vármegyéinek leírását adta közre. A londoni és a berlini akadémia, valamint több külföldi tudományos szervezet tagjaként sikertelenül kísérrelte meg a hazai tudós társaság felállítását. 1721-ben *Nova Posoniensia* címmel útjára indította az első, rendszeres időközönként megjelenő hazai folyóiratot.

A kiadással először érdemben foglalkozó Súlyom Jenő Bod Péter nyomán a címlapon látható S. K. betűket az ifjabb Köleséri Sámuel (1663–1732) monogramjaként értelmezte, és elfogadta, hogy Köleséri Wesselényi Istvánné Bánffy Kata költségén, Bél Mátyás közbenjárásával nyomtatatta ki a *Károlyi Gáspár által abba belevitt kálvinizmusoktól megtisztított* (azaz a predestinációra való hivatkozásoktól kigyomlált) Újszövetséget. Szelestei László a fennmaradt példányok vizsgálatával kimutatta, hogy két különböző kiadás létezik, amelyeket az élőfej, a szedésnél alkalmazott nyomdai körzetek és a záródísz alapján egyértelműen megkülönböztethetünk. Továbbá rámutatott, hogy nagy valószínűséggel nem Köleséri áll a monogram mögött, inkább a címlap metszetének készítője (S.K. = *Sculpsit K.*). Valószínű azonban, hogy a Bod Péter által említett, Kölesérinél eladatlanul megmaradt, tizenkettedrét alakú Bibliákat találjuk Köleséri hagyatékában is *Caroli Gaspar Nova Testamenta Hungarica* megnevezéssel, 170 szépen bekötött példányban, 168 Rhénusi aranyforint értékben.

Irodalom

SZELESTEI N. László: *Bél Mátyás Újtestamentum-kiadásáról*. In: *Gesta typographorum*. Szerk. P. Vársárhelyi Judit, Budapest, Borda Antikvárium, 1993, 119–134.

SÓLYOM Jenő: *Bél Mátyás a magyar Biblia történetében*. Lelkipásztor, 1956, 74–86.

BERTÓK Lajos: *Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka*. Könyv és Könyvtár, 1955, 58.

OLÁH RÓBERT

A' mi Urunk Jézus Krisztusnak Újtestamentoma,

görög nyelvből magyarra fordítottatott a' meg nem másolt Augustana Confessio szerint való győri eklézsiának mostani prédikátora, Torkos András által. Nyomtattatott Wittenbergában [-Pozsony], Scheffler Dávid János, az ott való Akadémiának könyvnyomtatója által [-Royer], 1736.
[16], 680, [10] pp. – 8°

Őrzési helye: Evangélikus Országos Könyvtár

Jelzete: 4.186 Az egyszerű, márványozott barna bőrkötésű példány többek között annak a Sáros Istvánnak volt a tulajdona, aki, Torkoshoz hasonlóan, Győrött lelkipásztorkodott 1810–1828 között.
V. ECSEDY Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800*, Budapest, Borda Antikvárium, 1996, 46.

Kinyitva a címlapnál.

Az egyházi és a keresztény élet megújítására törekvő pietizmus jegyében született meg Torkos András (1669?–1737) Újtestamentum-fordítása. A frankfurti pietista, Philipp Jacob Spener szorgalmazta, hogy ne csak az egyházilag elrendelt igeszakaszokat magyarazzák az istentiszteleten, hanem az egész Bibliát; a nép ne csak hallgassa, hanem maga is olvassa azt; rendezzenek külön összejöveteleket (bibliaórák), ahol közösen értelmezzék a Bibliában olvasottakat. Halléban, ahol a magyar evangélikus bibliafordítók mind megfordultak, a teológiai képzés középpontjába került a Biblia eredeti nyelven való olvasása és magyarázása. A leendő lelkészek hazahozták azt az igényt, hogy minél nagyobb számban Bibliát adjanak a nép kezébe, és fordításuk megbízható héber és görög nyelvű szövegek alapján készüljön.

Torkos András 1710-ben győri lelkészként kezdte el a fordítást. Előtte tanult Győrött, Pozsonyban, Sopronban és Wittenbergben, járt Halléban, levelezett August Hermann Franckéval, a hallei pietizmus vezéralakjával. Torkos a református Károli-Biblia helyébe evangélikus fordítást szeretett volna a hívők kezébe adni, hiszen *a szegény magyar evangélikus eklézsiák, ha magyar nyelven akarták a Szentírást olvasni, amazokhoz [ti. Károli és Káldi fordításához] kellett folyamodniuk*. A győri konvent mellett anyagilag a bécsi pietisták támogatták a fordítás 1736-os megjelenését. A későbbi evangélikus bibliafordító, Bárány György híradása szerint Torkos András fordítása már 1733-ban elkészült, de a nyomdai kézirat elveszett, s így egy korábbi, hibás kézirat került a wittenbergi nyomdába. A hibás szövegű lapok helyett, talán még 1738-ban, Torkos szándékának megfelelően, a pozsonyi Royer-nyomdában új lapokat nyomtattak, s azokat utólag beragasztották a hibásak helyére. A 246. lap wittenbergi, a 247. pedig pozsonyi nyomtatás. A bibliafordítás előszavát, a fordító fia, Torkos József írta, aki a nyomtatás során a szöveget is javította. Az előszó tanulmányszerűen, bő lapalji jegyzetekkel szól a Biblia isteni eredetéről, az Újszövetség hasznáról, a régi bibliafordításokról, felsorolva a magyar fordításokat is. Tudósít egy másik evangélikus (talán a Bárány György és munkatársai által készülő) fordításról: *A lutheránosság részéről is újabb erőködtének néme-lyek, és híven dolgoztanak a Sz. Bibliának fordításában, de vagy az időnek mostohasága, vagy a patrónusoknak idegenségek miatt e sz[ent] dolgot effektusba nem vehették*. Az egyes részek előtt rövid tartalmi összefoglaló található. A pietista hitbéli és lelki építést szolgálta, hogy Torkos András *a Szentírásnak némely fontosabb verseimél megállván, azoknak értelmeket vagy igaz hitüinknek megerősítésére vagy a textusnak magyarázatjára vagy keresztényi tisztüinknek felserkentésére szépen fejtegette*. A fordító a könyv végén a lelkipásztorok számára nemcsak perikópákat (a vasárnapi evangéliumi és episztolai szakaszoknak a rendjét) és imádságokat adott, hanem lefordította az Ószövetségből azokat az ígérethelyeket is, amelyeket bizonyos vasárnapon felolvashattak. Torkos maga így fogalmazta meg munkája célját: *Ha a szent Evangéliom egy szóval Jézusnak, ha Idvözítőd ama szent oltár(á)nak mondattatik ... éjjeli s nappali buzgósággal ezen szent oltár megett és alatt olvasván kegyesen elmélkedjél!*

1803-ban Pozsonyban a fordítás másodszor is megjelent. Mégsem terjedt el, nyelvi megoldásait, hibáit, kihagyott szavait, mondatait sokat kritizálták. Népszerűbbé vált Torkos András imakönyve, az *Engesztelő áldozat*.

H. HUBERT GABRIELLA

*Divitia Ste
Ecclia Ev. Aug*

zhani Sikos
Conf. Jaur. 1724. 1810.

S
A' MI URUNK
J E S U S
K R I S T U S N A K
U J T E S T A M E N T O M A

Görög nyelvből Magyarra
fordítatott

A' meg nem másolt Augustana Confessio
szerint való Györi Eklésiának mostani
Prédikátora

TORKOS ANDRAS

által.

Mémelly jól tévöknök pedig, kiknek nevek az
életnek könyvében írva vagynak, költségekkel

nyomtattatott Wittembergában
Scheffler Dávid János az ott való Academiának
könyv-nyomtatója által

1736. esztendőben.

Sikos

A' mi Urunk Jézus Krisztusnak Újtestamentoma,

most görög nyelvből újonnan magyarrá fordítottatott némely világosabb értelemre 's lelki épületre szolgáló magyarázatokkal és jegyzésekkel, azonkívül minden könyv és levél eleibe tétetett hasznos útmutatással és közönséges előljáró beszéddel kibocsátatott. [Ford. Bárány György, Bárány János és Sartoris János]. Laubanban [-Jauer]: Schill Miklós betűivel [-Heinrich Christoph Müller], 1754[-1758]. [32], 1536 pag. – 8° – 2 charta chalcographica, 1 figura chalcographica.

Őrzési helye: Evangélikus Országos Könyvtár

Jelzete: 19.642

PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, I, Budapest, 1888, Dobrowsky Ákos, 177.

Kinyitva a címlap és a vele szemben lévő rézmetszet. A címlap melletti rézmetszetet a lap alján lévő felirat szerint – *Strachowsky filius sculpsit Vratislaviae, 1758* – Bartholomaeus Strachowsky boroszlói (Vratislavia, Breslau, mai Wrocław) rézmetsző készítette. A rézmetszetes kép késő barokk keretében a könyv címe, a *Jelenések könyvének* utolsó ítéletre figyelmeztető idézete, a magyar címer, a négy evangélista neve és jelképe kap helyet. Középen a *Jelenések könyvének* 1, 12–16. versének látomása áll: *És megfordulván láték hét arany gyertyatartókat. És a hét gyertyatartók között hasonlót az ember Fiához, ki öltöztetett talpig való ruhában, és arany övvel megövedeztetett az ő mellye alatt. Feje pedig és hajszálai fejekek mint a fejér gyapjú és mint a hó, és az ő szemei mint a tűznek lángja. ... És jobb kezében hét csillagok, és szájából kétélű tőr jó vala ki ...* A jobboldalon a címszöveg alatti metszet felirata: *Tudakozzátok az írásokat.* (János 5,39.)

A XVIII. században Torkos András bibliafordításának (1736) kedvezőtlen fogadtatása után újabb kísérlet történt arra, hogy a református Károli-Biblia helyett az evangélikusok kezébe saját bibliafordítás kerüljön. Bárány György (1682–1757) és fia, Bárány János (1716–1758), valamint Sartoris János (1695–1756) tudományos igényű fordítása 1754-es évszámmal jelent meg, valójában a teljes nyomtatás csak 1758-ra készült el. Bárány György Gotthilf August Franckéhoz írt levele szerint már 1745-ben elkészült a fordítás. Majd pedig a fordítók a kéziratot két éven át véleményezésre és javításra szétküldték a dunántúli tudós lelképásztoroknak. Mindhárom fordító annak a dunántúli pietista körnek volt a tagja, amely a speneri-hallei teológiát programszerűen terjesztette. Gyülekezeteiket és iskolákat szerveztek, kateketizáltak, házi áhítatokat, bibliaórákat tartottak, fordításokkal, kátekkkal, énekes- és imakönyvekkel igyekeztek ellátni a híveket. Az Újszövetség nyomdába kerülésének küzdelmes történetéről a szöveg gondozójának, Kerman Józsefnek 1758-as beszámolója (*Historischer Vorbericht...*) tudósít. A címlap szerint a Lausitzban fekvő Laubanban (Lubań) jelent meg a mű 1754-ben. Az Újszövetség-fordítást két rézmetszetes térkép és a címlap előtt egy rézmetszetes kép díszíti. Mindegyiken az 1758-as dátum szerepel. A hétéves háború miatt ugyanis a nyomtatás elhúzódtott, és a 977. laptól kezdődően 1758-ban, a sziléziai Jauerben (Jawor) fejezték be. A nyomtatási költségeket sziléziai gyűjtésből fedezték.

A szerző nélküli előszó paragrafusokba szedve értekezik a Biblia két részének értelméről, egymáshoz való viszonyáról. Felidézi a magyar bibliafordítások történetét, kijavítja, illetve kiegészíti Torkos András (Újszövetség-előszó) és Bod Péter (*A Szent Bibliának históriája*) összefoglalását. A fordítók eleinte csak javítani akarták a meglévő szövegen, és a tudatlanok számára pedig rövid magyarázatot fűzni hozzá. A nyomdai munkák késlekedése lehetőséget teremtett arra, hogy bővebb magyarázatokat írjanak. Minden bibliai könyvet történeti előszó vezet be: *mely előre az egész könyv vagy levél olvasásában előljáró fáklya lenne*; minden rész előtt tartalmi összefoglaló található. A szövegeket lapalji jegyzetek magyarázzák, bőven idézve az egyházatyákat és Luthert. Az egyszerű olvasót nem akarták terhelni szakirodalmi hivatkozásokkal, a tudós emberek pedig úgyis ráakadnak majd a forrásokra (elsősorban Reinhard Hedinger és Christoph Starcke műveire): *A jegyzéseket egészen magunknak nem tulajdonítjuk, sőt megvalljuk, hogy azoknak nagyobb részét más tudós és hiteles Szentírás-magyarázó férfiaknak írásaikból szedegettük.* A lelki épülést, a további elmélkedés elindítását szolgálja a minden egyes könyv végén álló *Haszonra fordítás*. 1Kor 13, 1 versével kapcsolatban például ez olvasható: *A szeretet mindenedet felülhalad, anélkül minden széinezés, minden jószág dicsekedés és kereszténységnek képzése semmi. Senki se jótéteményeiben, se szenvedésiben magát el ne bízza. Vizsgáld szívedet és szándékodat! Hogy elejét vegyék az esetleges ortodox*

Az evangélikusok pietista szellemben fordított Bibliájának címlapja.

kritikának, kijelentik: *Nem igyekeztünk semmi újításra, és a szimbolikus könyveknek [hitvallási iratoknak] igaz értelmek szerint szabtuk és akarjuk értetni a jegyzéseket.*

Az evangélikusok tervezték és elkezdték az Ószövetség fordítását is.

Irodalom

FEKETE Csaba és CSEPREGI Zoltán cikkei a *Laubáni Biblia* nyomtatásáról: MKsz, 106 (1990), 68–69; 111 (1995), 87–90; 112 (1996), 106–107; 112 (1996), 376–382.

CSEPREGI Zoltán: *Magyar pietizmus 1700-1756: Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*, Budapest, Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 36.)

H. HUBERT GABRIELLA

Biblia, azaz Szentírás. Ó és Új Testamentom.

Az eredetiből, héber, arám és görögből fordította Kámory Sámuel. Pesten, Hornyánszky Victor, 1870.

[4], 724; [4], 243, [5] pag. – 2°

Őrzési helye: Evangélikus Országos Könyvtár

Jelzete: 13.736-1. Kovács Sándor evangélikus püspök könyvtárából.

PETRIK Géza: *Magyar könyvészet 1860–1875*, Budapest, Magyar könyvkereskedők egylete, 1885, 30.

Kinyitva: 651. lapon. Kámory Sámuel fordításának nyelvi megoldásait sok kritika érte. Jól illusztrálja ezt Ezékiel könyve 27,19–20. verse, amely mai fordításban így hangzik: *Vedán és Jáván Uzzálból kovácsolt vasat, fahéjat és illatos nádat hozott a piacra; ezeket adták cserébe áruidért. A dedáni kalmárok lótakarókat hoztak.*

Kámory (Krupp) Sámuel (Bakabánya, 1830–Pozsony, 1903) honvédtizedesként részt vett a szabadságharcban. Az evangélikus teológiát Pozsonyban végezte el, külföldi tanulmányútja során Halléban és Göttingenben orientalista előadásokat hallgatott, megtanult a héber, görög és latin mellett arabul, szanszkritul, szírül és törökül. Pozsonyban az evangélikus gimnáziumban görögöt, a teológián pedig hébert és Szentírás-magyarázatot tanított. Az egykori pozsonyi diák, Schöpflin Aladár megható emléket állított a szórakozott, hóbortos tanárnak.

Kámory képzett orientalistaként és teológusként elhatározta, hogy Károli Gáspárénál jobb bibliafordítást készít. 1861-től kezdve egy-egy bibliai könyvet külön is megjelentetett (*Ruth, Énekek éneke, Jeremiás siralmi, Mózes öt könyve*). 1862-ben bevezetést adott ki a bibliai könyvekhez, amely tartalmazta Izrael történetét is. *Röpirat a Biblia új magyar fordításának ügyében* (Pozsony, 1863) címmel tudósított munkájáról.

1870-ben saját költségén, előfizetőket, támogatókat gyűjtve (köztük volt Haubner Máté és Székács József evangélikus püspök is), kiadta az egész Bibliát. A kiadáshoz nem fűzött előszót, csak a rövid zárszóban hirdeti büszkén, hogy ő az első, aki egymaga, az eredeti nyelvekből lefordította a Bibliát. A munka és a kiadás nagy áldozatot kívánt tőle: *Küzdelmek és nélkülözések közepette, csupán szegény tanári fizetésem vagy egyéb munkásságom filléreiből és a tisztelt közönség nagylelkű támogatása folytán győztem ez óriási és ezrekbe került művet a t. közönség elé bocsátani.* Célja nemcsak az volt, hogy új magyar fordítást készítsen, hanem, hogy versenyezzen a külföldi, különösen az angol fordításokkal. A bibliafordítás munkáját minden szellemi munka között a legnehezebbnek, legfárasztóbbnak tartotta: *Minden vers egy-egy feneklő gyöngy, melyet üggyel-bajjal fel kell fedezni és búvárolva hozni ki a napfényre.* Kámory a pontosságra törekvő fordítás során, ha kellett, új magyar szavakat, kifejezéseket alkotott, tájszókat, szójátékokat használt. A Bibliát jól olvasható, nagy alakban nyomtatták – jegyzetek és margináliák nélkül, hiszen a magának a lefordított szövegnek kellett olyanok lennie, hogy megfeleljen a teológia és orientalisztika szigorú mércéjének. A kötet végén a zárszó és a nyomdahiábák felsorolása után következnek a perikópák, majd az előfizetők névsora. 1877-ben kiadta az *Ótestamentomi apokrifus könyveket* is. Az 1814-ben alakult Brit és Külföldi Bibliatársulat európai missziója során kezébe vette a magyar nyelvű Biblia kiadásának és terjesztésének ügyét. Kámory felajánlotta munkáját az angoloknak, akik tárgyaltak is vele. Ballagi Mór azonban szigorú kritikát írt a fordításról, annak nyelvi furcsaságairól. Kámory az általa szerkesztett *Honi Közönyben* folytatott vele durva polémiát. Jóllehet a Kámory-féle fordítás nyelvtudományi és írásmagyarázó szempontból nemegyszer találóbb, mint Károlié, sok helyen az eredeti nyelvek gazdagságát is jól vissza tudja adni, de nehézkes nyelve, különös szóalkotásai és a több évszázados tradíció miatt a brit bibliatársaság továbbra is a Károli-féle Bibliát adta ki. A későbbi korok fordítói azonban egy-egy nehéz bibliai hely tolmácsolásakor forrásként ma is használhatják a Kámory-féle fordítást.

A tudományos közélettől elzártan dolgozó Kámory életműve elsősorban kultúrtörténeti szempontból érdekes. Sok műve kéziratban maradt, mint például *Korán-fordítása magyarázatokkal* (1881); *Bibliai régiségtan, vagyis héber zsidó régiségtan* (1884); *Bevezetés az Ótestamentomba és az Apokrifus könyvekbe* 1884. Bibliafordításáról pedig büszkén vélekedik: *Ez az első magyar fordítás, mely az eredeti nyelvekből fordítva teljes kiadásban látott napvilágot; ez az első magyar bibliafordítás, mely fejedelmek vagy gazdag társulatok segélyezése nélkül jött létre Magyarországon*

Irodalom

SCHÖPFLIN Aladár: *Egy magyar tudós a régi világból*. In: *Nyugat*, 1910, 1632–1636.

H. HUBERT GABRIELLA

Ezékiel könyve 27, 19–20. 651 l.

27. RÉSZ.

A költés hajnalka, tüdőmélk Tírusrak szerencsés, kálvesedés, a
török bukása és földi való győzelmét.

1. Lón továbbá Isten igéje hozzám, mond-
ván:

2. Ember fia! Kezdd meg a gyászéneket
Tírusról!

3. És mondd meg Tírusrak: Te ki lakol a
tenger révhelyein, ki kereskedést üzsök sok
tengerparton a népekkel! így szól az Úr
Isten: Tírusr! te azt mondd, — Én töké-
letes szépség vagyok!

4. Határaid a tenger szívében vannak,
építőid tökélyre viszik szépségedet.

5. Hajóidat a Szenir ciprusaiból építették,
a ezédrusfát Libanonból hozták, hogy neked
árboezfát csináljanak.

6. A basani cserfából készítették eve-
zőidet, padozatodat elefánttetemből csinál-
ták, a kittiek szigeteiből való puszpángba
foglalva.

7. Vitorlád egyiptomi pettyes gyölesből
való volt, mely lobogóul szolgált neked,
hajóborítékul pedig az elisai szigetektől
való kék- és pirosbibor.

8. A Szidón és Arvad lakosai voltak ré-
vészeid; saját bölcsesid, óh Tírusr, kormá-
nyosaid.

9. Réseidet a gebali mesterek és művé-
szek javították nálad; a tenger összes hajói
és hajósnépe volt benned, kereskedelmed
üzése végett.

10. Perzsák, lídiniak és mauretaniak szol-
gáltak seregedben mint katonák; pajzst
és sisakot függesztettek nálad; ezek sze-
reztek neked dicsőséget.

11. Arvadiak voltak seregül kőfalaidon
köröskörül és bajnokok a te tornyaidban;
pajzsaitat kőfalaidra függesztették szerte-
körül; ezek tökéletesítették szépségedet.

12. Tarsis vette meg sok mindennemű
jőszágodat; ezüst, vas, ón és ólommal lát-
ták el vásáraidat.

13. Jónia, Tubal és Mések voltak keres-
kedőid; emberekkel és részszerekkel üzték
kereskedelmedet.

14. A togarmaiak látták el lovakkal, pa-
ripákkal és öszvérekkel vásáraidat.

15. A dedaniak voltak kereskedőid; számta-
lan sziget közlekedett veled; elefánt-
csonttal és ébenfával fizettek neked.

16. Síría is kereskedett veled sok kézmű-
ved miatt; karbunkulussal, pirosbiborral,
tarka- és gyölesszövevel, buránnyal és ru-
binnal látták el vásáraidat.

17. A Júda és Izraél földje kereskedőid
voltak; minniti buzával, illatos fával, méz-

zel, olajjal és balzsammal üzték kereskedel-
medet.

18. Damaskus is közlekedett veled sok
kézműved, sok mindennemű jőszágod
miatt; helboni borral és fejer gyapjúval.

19. Vedám és Jónia Uzzalból látták el
vásáraidat; vert vas, kászszia és kálmos
voltak kereskedelmedben.

20. Dedán kereskedő volt csótárokkal a
lovaglásra.

21. Arábiának és Kedarnak minden feje-
delmei voltak árusaid: juhokkal, kosok-
kal és bakokkal kereskedtek neked.

22. A Sebá és Rahmá kereskedői voltak
a te kalmáraid; mindennemű jeles fűszer-
rel, mindenféle drágakövel és arannyal
látták el vásáraidat.

23. Haran, Kanné, Éden, Sebá kereske-
dői, Assíría, Kilmad voltak a te kalmá-
raid.

24. Ezek kereskedőid voltak drága ruhá-
val, kékbibor és himzett köpönyekkel,
fouálperczekkel, jól vert és sodrott köte-
lekkel vásáraidon.

25. A tarsishajók voltak utazó kalmárcsa-
patjaid, közlekedő eszközeid. Megtelél és
igen meggazdagulál a tenger színe!

26. Evezőid a nagy vizekre visznek el
téged, a keletiszél tör össze téged a tenger
szívében.

27. Vagyonod, vásáraid, kereskedelmed,
hajósaid, kormányosaid, réseid javítói, ke-
reskedésed üzői és összes katonaid, kik
találtnak benned, az egész sokasággal
egybe, mely van kebeledben, elhullnak a
tenger szívében, elested napján.

28. Hajósaid rémkiáltására megrendül-
nek a virányok.

29. Valamennyi evezőt kezelő, hajós és
tengerész kiszállván a hajóról, lép a szá-
razra;

30. És fennyen kiáltnak fölötted, jajgat-
nak keservesen, háynak port fejökre,
hamuban hevernek.

31. Kopaszra nyírik fejöket éretted,
zsákba öltöznek, sírnak te rajtad keser-
vesen, gyászkeserrel.

32. Kesergő siralmat zengenek fölötted
és gyászéneket éretted: Kicsoda lett olylyá
mint Tírusr, oly néma a tenger közepett?

33. A tengerekről eredvén áruid, számta-
lan népeket elégitél ki; sok vagyonod-
dal és árnezikkeiddel meggazdagítád a
föld királyait.

34. Az időben, midőn letüremlel a ten-
gerekről a víz mélységébe, összedül ke-
reskedelmed és összes tömeged, közepet-
ted.

35. A tengerpartok összes szigetei elál-

Mózes öt könyve.

Magyarra fordította, és jegyzetekkel fölvilágította Bloch Móric. 5 köt. (Buda, Magyar Királyi Egyetem betűivel, 1840–41). *Chamishá Chumshé Torá*. Meturgamím u-mevoarím hungarít al-jadé Mordecháj Bloch. Ofen, Gedruckt in der Königlich Ungarischen Universität. Buchdruckerei, 5600-5601. (Párhuzamos héber és magyar szöveggel és címmel).

(I. köt.) Genesis. (393 l.) 1840. – (II. köt.) Exodus. (303 l.) 1840. – (III. köt.) Leviticus. (223 l.) 1841. – (IV. köt.) Numeri. (292 l.) 1841. – (V. köt.) Deuteronomium. (260 l.) 1841.

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár
Jelzete: 802. 931–802. 935

Mózes I. könyvének, a Genezisnek (héber Bereshith) kezdő sorai (Gen. 1,1–4).

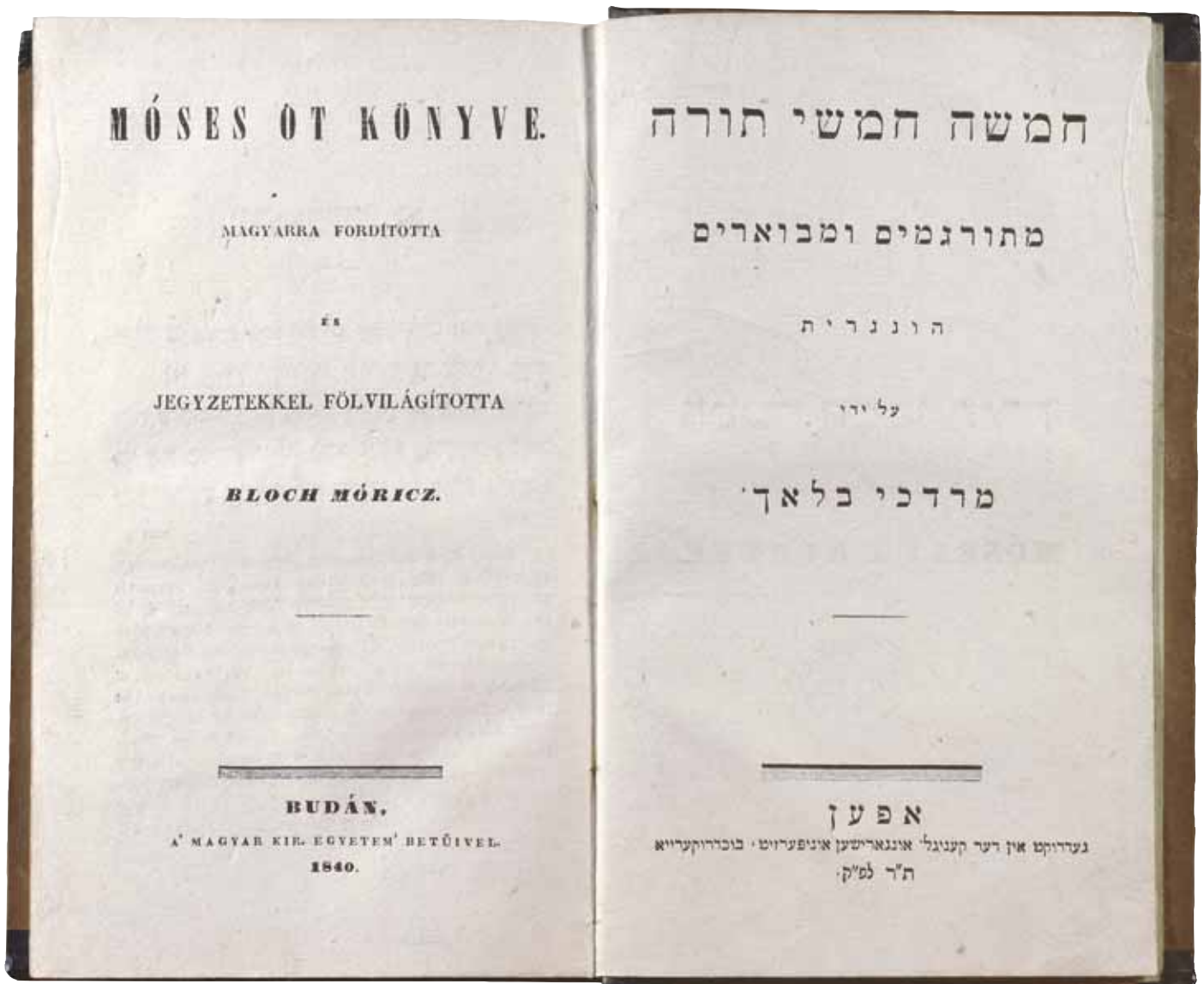
Kinyitva a címlapnál. A kiadásban a fordítással párhuzamosan közölt héber szöveg a maszoréták (i.sz. VIII-X. századi zsidó szövegkritikusok) által alkotott magánhangzó jelölésekkel és hangsúlyjelekkel van ellátva. A bibliai szöveg alatt a fordító, Bloch Móric (Ballagi Mór) által készített magyarázatok olvashatók. A Genezis első verséhez írt kommentár részben megtaláljuk a hagyományos rabbinikus értelmezést (R. Behai = Bahya ben Asher ben Hlava, XIII. sz.), Sanchuniathon, főnciai szerző elképzeléseit (fennmaradt: Eusebius: Praeparatio Evangelica-jában (I. 9–10)) és párhuzamos arab kifejezéseken alapuló magyarázatokat. Ez a részlet is azt példázza, hogy Ballagi alapos és szerteágazó ismeretekkel rendelkezett, mind a hagyományos zsidó, mind az antik görög-római kultúra területén, továbbá a szövegtudományban sémi filológiai és arab nyelvi tudására támaszkodott.

Bloch Móric az első két mózesi könyv magyar fordítását az 1840-es országgyűlés évében adta közre. A további három mózesi könyv fordítása 1841-re készült el. Az említett fordítás megjelenésének hátterében a magyarországi zsidóság emancipációjának ügye állt. A Moses Mendelssohn nevével fémjellezhető németországi zsidó felvilágosodás (haszkala) hatására, a magyar zsidóság szellemi vezéralakjai hitéleti és kulturális reformokat kezdtek el sürgetni. Ezzel összefüggésben Ballagi és mások a vallás radikális reformja mellett, a magyar nemzethez való teljes asszimilációt és a zsidóság teljes emancipációját szorgalmazták. A zsidóság magyar nyelvű irodalmi tevékenysége tehát az 1840-es években alapvetően két területre szorítkozott. Egyrészt a zsidóság nyelvi magyarosodásának érdekében a szent iratok magyarra fordítását kezdték meg, illetve a politikai és társadalmi jogok előmozdításának érdekében tettek lépéseket. Ballagi Mór is e két célt követte, amikor a Tóra könyveit magyarra fordította, valamint megírta *A Zsidókról* című értekezését, amely a zsidók egyenjogúsítását tárgyaló 1840-es pozsonyi országgyűlésen nagy sikert aratott, az írásra báró Eötvös is felfigyelt, s az éppen Párizsban tanuló Ballagit hazahívta, hogy munkásságát a helyi zsidóság magyarosításának szentelje. Ugyanabban az évben, amikor Ballagi megjelentette Mózes I. könyvének fordítását (1840) jutalmul az MTA levelező tagjává választották meg. Ballagi személyes életpályája jól példázza a korabeli zsidó értelmiség egy részének erős asszimilációs vágyát és törekvését. Eseményben gazdag életét és tanulmányait áttekintve jobban megérthetjük az általa készített Tórafordítás és az ahhoz írt kommentár elkészítésének körülményeit. Ballagi Mór (1815–1891) szegény zsidó családban született a Zemplén-megyei Inócon. Eredeti neve Bloch Móric volt. A héber nyelvbe, valamint a bibliai és a talmudi ismeretekbe édesapja vezette be. Ifjúként Nagyváradra és Pápára került, ahol a helyi jesivákban (talmud-iskolákban) képezte tovább magát. Ezt követően Mórton és Surányban nevelősködött, ez alatt kezdett el latinul és görögül tanulni. Többek között a Pápai Református Teológián filozófiát tanult, majd 1839-ben Párizsba ment bölcsész tanulmányokat folytatni. Már fiatalon komoly nyelvészeti kutatásokat folytatott, akadémiai székfoglalóját is e témából tartotta meg (*Nyelvészeti nyomozások*. Buda, 1841). Működésben a magyar nyelvet lelkesen kutatta, és mesterien használta, tanulmányai során – a héber és arámi mellett – további keleti nyelveket (pl. arab, szír, etióp, perzsa, stb.) is elsajátított. A neveltetése révén és a tanulmányai során megszerzett tárgyi és nyelvi ismeretek mutatkoznak meg az 1840–41-ben elkészített fordítás kommentárjában. Abban számos talmudi vonatkozású magyarázatot találunk, és rendszeres hivatkozást olvashatunk a Biblia középkori zsidó kommentárjaira (Rási, Ibn Ezra, Majmonidész, Avravanel, Szádja gáon, stb.). Ballagi a kérdéses héber kifejezésnél gyakran a görög nyelvű Septuagintát, az arámi bibliafordításokat (Onkelosz-, és Jonatán Targum), ritkábban a samaritánus Pentateuchus szövegét, valamint a latin Vulgátát is figyelembe veszi.

Irodalom

Magyar Zsidó Lexikon (Újvári Péter szerk.), Makkabi, 2000.

KOMLÓS Aladár: *A Magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*. Budapest–Jeruzsálem. Múlt és Jövő, 2008.

Nem nélkülözi az antik görög és latin irodalmi párhuzamokat, és az ókori történetíróktól vett ismereteket (pl. Hérodotosz, Josephus, id. Plinius, stb.). Legújabb kori nyelvészeti, kulturális és vallásantropológiai magyarázatokkal szolgál. Sémi nyelvi ismereteinek köszönhetően többször hivatkozik a héber kifejezésnek megfelelő arámi, arab, szír, vagy etióp alakokra. Ballagi a közreadott magyar fordítással a magyarországi zsidóság nyelvi asszimilációját kívánta előmozdítani. A mózesi öt könyv előttünk álló szabatos fordítása jól tükrözi azt, hogy Ballagi a héber eredeti legmélyebb rétegeit és jelentéseit is kifinomult stilisztikai érzékkel és ékes magyarsággal tudta visszaadni. Ballagi 1843-ban, pár évvel a fordítás elkészítését követően, (máig vitatott okokból) a teljes asszimiláció mellett döntött és az evangélikus hitre tért. Ettől kezdve, egészen 1891-es haláláig, a magyarországi protestantizmus szószólója volt. Élete nagy részét a magyar nyelv kutatásának szentelte (lásd pl. *Magyar példabeszédek, közmondások, szójárások gyűjteménye, I-II.*, /Szarvas, 1850/; *A magyar nyelv teljes szótára I-II.*, /Pest, 1866–73/; *Magyar–német és német–magyar kéziszótár*, /Budapest, 1893–94/).

Mózes öt könyvének első magyar nyelvű fordítása, amely izraeliták számára készült.

Shiré David Ha-Melekh,

vagy Dávid király énekei. Fordította (Mendelshon után) Rosenthal Móric, héber és magyar nyelven. Nyomatott a Magyar Királyi Egyetem betűivel. Buda, 1841. 1–2. rész, 345 p.

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár
Jelzete: 820.929.

Kinyitva: A zoltárfordítás bevezetésénél. Rosenthal Mór a héberül és magyarul is megírt költeményben a zoltárokhoz hasonló versformát használ. Az első versszak a költészet angyalaihoz való invokációval kezdődik, a másodikban a fordító a Teremtő segítségéért könyörög.

Rosenthal Móric (1833–1889) rabbiként és a pesti kereskedelmi iskola tanáráként a korabeli magyar zsidó közösség emancipációjának lelkes híve és aktív közreműködője volt.

Az ő nevéhez fűződik az első magyar fordítással ellátott zsidó imakönyv is, a *Jisrael könyörgései egész évre* (Kijavította Bloch Móricz. Pozsony 1841. Két rész. Héber és magyar nyelven.). Az azt kiadó Korn Fülöp előszavából megtudjuk, hogy az imakönyv (sziddur) elkészítését és közreadását az 1840. évi reformországygyűlésen elhangzott, a zsidók egyenjogúsítását sürgető beszédek, és az emancipáció reménye siettetette. A kiállításon és a katalógusban szereplő zoltárfordítás előszavában és bevezetésében Rosenthal ugyanezt hangsúlyozza: célja a fordítással nem más, mint az emancipáció ügyének elősegítése és a magyar nyelv terjesztése a honi zsidóság körében. Kitér arra is, hogy a nemzet oltárára három áldozatot szánt: az első az általa magyar nyelvre fordított imakönyv, a második egy rabbinikus mondásokat tartalmazó gyűjtemény magyarnyelvű változata, a harmadik pedig a szóban forgó zoltárfordítás (az első kettőhöz ld. *Jisrael könyörgései egész évre*. Kijavította Bloch Móricz. Pozsony 1841. Két rész. Héber és magyar nyelven; *Pirke Aboth, vagy a régi rabbik erkölcsstudománya, rapsoidiai oktató mondatokban*. Fordított és jegyzetekkel világosított. Buda, 1841. Héber és magyar nyelven). Az előszóban lelkesen üdvözli azokat a magyar nemesi szónoklatokat, amelyek a pozsonyi országygyűlésen a zsidók egyenjogúsítása mellett elhangzottak, s megtudjuk, hogy a fordítással a nemzet iránt érzett háláját kívánja kifejezni. E lelkesedés érzékeltetésére idézzük a fordító bevezető sorait:

A múlt Országgyűlés alatt Posonyban lévén, s halván hogy a lelkes magyar szónokok pártoló szavukat, az e honban lakó 'Sidók' javítandó ügyében is föl emelték, rögtön elhatározám magamban a nemzet' oltárára legelső letenni hálám gyümölcsét; ... s remegve fogtam újra tollat, hogy Dávid Király' Énekeit Mendelsohn után magyarosítva a honi nyelv el tanulásán annyira törekvő Hitsorsosim kezökbe adhassam, ... (Bev.i-ii. lap).

A reformkor a magyar zsidóság reformer alakjait is megalkotta: a korábbi generáció alakjait (Chorin Áron, Schwab Löw, stb.) olyan kiválóságok követték, mint Löw Lipót, vagy Einhorn Ignác. Ennek a vonulatnak a legteljesebb asszimilációt sürgető tagjai közé tartozott Bloch Móric (későbbi nevén Ballagi Mór), a később protestáns hitre tért nyelvtudós, és többek között Rosenthal Móric is.

A magyarországi jelenségek eredendően Moses Mendelssohn (1729–1786) német zsidó filozófus eszméire vezethetők vissza. A Mendelssohn nevével fémjelzett ún. zsidó felvilágosodás (haszkala) eszméje az európai zsidóság egyes köreit fogékonnyá tette arra a gondolatra, hogy a judaizmusnak és a zsidó közösségeknek reformokra van szüksége. A cseh-morva, majd a magyar területeken is terjedő szellemi áramlat a zsidóság vallási és polgári egyenjogúsításának igényét is megfogalmazta. Az utóbbit elősegítendő pedig megkezdődött a zsidóság szent iratainak héberől németre, majd később más nyelvekre, köztük magyarra való fordítása. Rosenthal Móric, ahogy az a fordítás címéből kiderül, Moses Mendelssohnt követi: a célt illetően és az eszközt tekintve is hasonló utat választ. Mendelssohn a német nyelvet a jiddis helyére kívánta emelni azzal, hogy lefordította Mózes öt könyvét és a Zoltárokat a német területek zsidósága számára. Ennek a gondolatnak a hatására Rosenthal Móric nekifogott és megalkotta a zoltárok honi izraeliták számára szánt magyar fordítását. Nálunk a Pentateuchusfordítást hasonló céllal Bloch Móric, a későbbi Ballagi Mór készítette el (*Mózes öt könyve*. Magyarra fordította, és jegyzetekkel fölvilágította Bloch Móric. 5 köt. Buda, Magyar Királyi Egyetem betűivel, 1840–41). Fontos kultúrtörténeti adalék a mai olvasó számára, hogy Rosenthal a zoltárfordítással egy évben, 1841-ben adta ki *A zsidó és a korszellem Európában* (Pest, 1841) című művét, amelyben helyenként (pl. 57–58. l.) – igen meglepő módon – a zsidó rituális szokásokat kritizálja, és lényegében a zsidó vallás, valamint a zsidóság teljes feladására is bátorít. Rosenthal a korábbi hagyományokat követi, amikor a zoltárokat öt könyvre osztja. A zsidó hagyományban Dávid királyt Mózeshez hasonlítják, aki a Tóra öt könyvéhez hasonlóan a Zoltárok öt könyvét adta Izrael számára (lásd Midrásh Tehillim I.1). Feltehetően a zoltárok szövegén elvégzett ókori redaktori (szerkesztői) munkálatok is ezt az elképzelést erősítették. Az ókori redakció eredményeképpen, az ún. doxológiák (istendicsőítő részek) valóban öt részre osztják a zoltárokat (1–41, 42–72, 73–89, 90–106, 107–150).

Irodalom

Magyar Zsidó Lexikon (Újvári Péter szerk.), Budapest, Makkabi, 2000.

Jakov KATZ: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Múlt és Jövő, Budapest, 1999.

BEVEZETÉS.

1.

Költészet' angyalai! csak most segítetek,
 Ajkim ódes izzel magatok töltésétek!
 A szép honi nyelven akarok zengeni,
 A magyar-fiaknak dalokat szerzeni;
 Ti igazgassátok képzetem' hurait;
 Ti választátok meg ajkim' hangzatait.

2.

Száj s ajk alkotója! te vezérelj nyelvem,
 Szívek' teremője! magad tárd föl szívem!
 Hárfám' hurozatán te igazgass kezem',
 Mert bölcs nemzet előtt teszem le énekem, —
 Melly dücső művében, gazdag énekekben
 — Gondolatam el áll — cennek érzetében!

ROSENTHAL MÓR.

מבוא

1.

מלאכי השיר! חוקקנו נא הפעם!
 מלאכי, מלאכי, מלאכי נא חזי נעימות מעם!
 אנכי בלשון הוננאריא אשירה;
 אנכי לבני מנור (רננות אהבירה);
 משכו ודרפו מתרי רעיוני!
 נצרו על דל שפתי, שמרו נא לשוני!

2.

יוצר כל פה ושפה! היה נא עם נבי!
 בורא כליות ולב! פתח נא לבי!
 למוד נא אצבעותי לנהלם על בנוריי!
 הן להכניסם ונב ונים אשלח השורים;
 יד להם במליצה, ובשיר חמה עשורים;
 קפאו תהומות רעיוני! נסתמו צנוריי!

סוף האיונותא

1) Magyar.

A fordító arra törekedett, hogy a héber (maszoréta) szöveghez hű fordítást alkosson meg. A fordítás jelentősége főként abban áll, hogy az első izraeliták számára készült magyar nyelvű Zsoltárokfordításról van szó. A kiadásnak a későbbi magyar zsidó fordításokra gyakorolt hatását egyelőre nehéz kimutatni. A Rosenthal által készített inkább prózai jellegű fordításhoz képest, a XIX. század második felében készült több töredékes zsoldtárfordítás gyakran költői igényességre törekedett. A magyar szabadságharc leverését követően, ahogy a magyar szabadság ügye, úgy a zsidóság emancipációja is megtorpanni látszott. Legközelebb az 1867-es kiegyezés után került ismét napirendre a magyar zsidóság ügye és jelentek meg újra zsoldtárfordítások. Mannheim József fordítása 1868-ban került kiadásra. A héber költészet esztétikai méltatásával együtt 1888-ban adta ki a Zsoldtárok prózai fordítását Stern Mór. Egy-egy zsoldtár költői formában, ütemes sorokban vagy parafrázisszerű átdolgozásban többen megkísérelték a 80-as évektől kezdve (pl. Lów Immánuel, Perls Ármin, Makai Emil, Hevesi Simon, Stern Ábrahám, Vajda Béla, Kiss Arnold, Szegő Arnold). A költőiség elvárásainak felelt meg fordításával Patai József. Egyéni hangulatát szötte bele zsoldtárfordításaiba Gerő Attila (1894). Tartalomban és formában egyaránt törekszik megközelíteni a Zsoldtárok eredeti jellegét Neményi Endre verses fordítása.

A magyar zsidó bibliafordítások kiemelkedő állomásának tekinthetjük az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat teljes bibliafordítását (1898-1907). Az IMIT-kiadásban szereplő Zsoldtárok magyar nyelvre való átültetését közérthetőségre és szövegűsége törekedve Perls Ármin végezte el (1907).

Visszatérve Rosenthal Mór 1841-es Zsoldtárok-fordítására, annak művelődéstörténeti szerepét könnyebben megérthetjük, ha ismét idézünk a fordító előszavából!

Fogadjátok szívesen szeretve tisztelt Hítsorsosim e néktek szánt, s a titeket meleg keblére telyes erővel felkarolni törekvő dücső magyar hon oltárára le tett harmadik áldozatot...*

A zsoldtárfordítás bevezetése.

Mózes öt könyve izr. iskolák használatára.

Magyarra fordította Führer (Füredi) Ignác és Stern Mór. Az országos izr. Tanító-egyesület kiadása. I-V. rész. 8° (354 l.). Zilahy Sámuel, Budapest, 1881. I. rész: Mózes első könyve. 2. jav. Kiadás (91 l.) 1883. – Kötve. II. rész: Mózes második könyve (75 l.) 1880. – Kötve. III. rész: Mózes harmadik könyve. (71 l.) 1881. – Kötve. IV. rész: Mózes negyedik könyve. (71 l.) 1881. – Kötve. V. rész: Mózes ötödik könyve. (66 l.) 1881. – Kötve.

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár
Jelzete: 9. 481/1–5

Kinyitva: Mózes ötödik könyve 29. fejelet 54. l.

A héber–magyar bibliai szövegrész a Mózes által Izrael népéhez intézett intelmeket tartalmazza a hitehagyásról. A 29. fejezet magyar fordítása a keresztény fordítások mintájára alcímmel lett ellátva, megkönnyítve ezzel az olvasó számára a fejezet tartalmának befogadását és az elkülönítést. A héber részben ilyen alcímek nem szerepelnek, ugyanis itt a zsinagógai felolvasások rendjét követő hetiszakaszok szerint osztják fel a mózesi könyvek szövegét. E miatt a hetiszakaszok elején szereplő fontos kifejezés kerül kiemelésre. Ennek a héber „alcímnek” a latin betűkkel átírt változatát látjuk a magyar fordítás alsó harmadában (lásd: héb. Niczczávim, magyarul „Álltok”).

Führer Ignác és Stern Mór is az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet gyakorló tanára, mikor a mózesi könyvek fordítását közös munkájuk eredményeképpen közreadják. Képzettségük és szakmai pályájuk alakulása is több tekintetben hasonló.

Führer Ignác, későbbi nevén Füredi Ignác (1837–1906), korai tanulmányait párhuzamosan református elemi iskolában és chéderben (zsidó alapfokú iskola) végezte. Több magyarországi, valamint a pozsonyi és nikolsburgi jesivában (talmud-iskola) tanult. Ezt követően szerzett diplomát a Pesti Katolikus Tanítóképzőn. Előbb Sátoraljaújhelyen tanítóskodott, majd 1872-től vált a budapesti Országos Izraelita Tanítóképző Intézet tanárává. Számos kitűnő tankönyvet és példatárat írt alsó (népiskolai), közép és felsőfokú (tanítóképző) iskolák számára magyar, német és héber nyelvtanból, továbbá történelemből, föld- és természetrajzból, illetve számtanból.

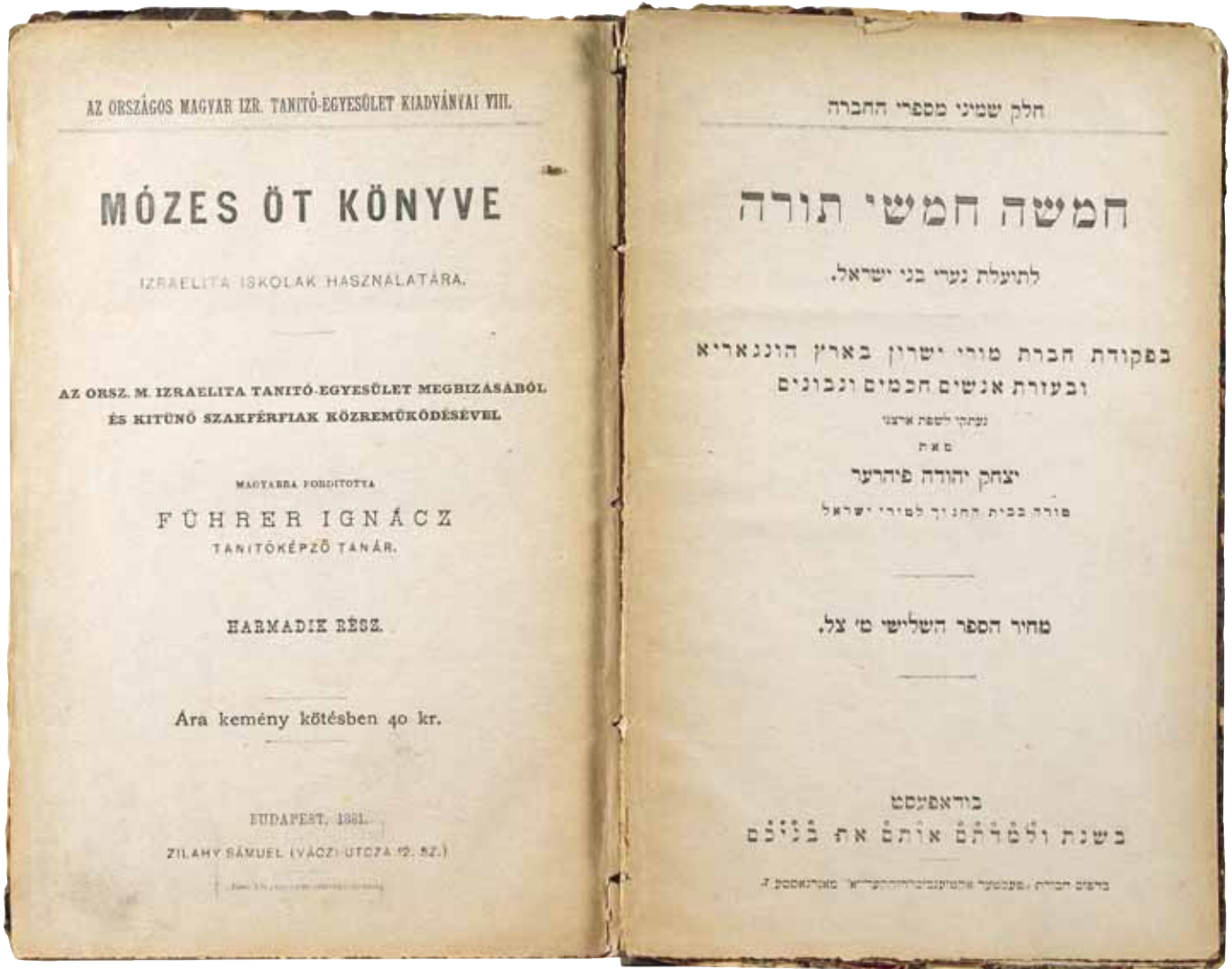
Pedagógiai tapasztalatai és széleskörű tárgyi ismeretei jól nyomon követhetők, mind a hagyományos zsidó, mind a világi oktatás terén kifejtett írói munkásságában. Tudományos felkészültségét igazolja, hogy több magyar nyelvészeti cikket közölt a *Magyar Nyelvőrben* és a *Budapest Hírlapban*, elkészítette a *Magyar nyelvhibák javító és magyarázó szótárát* (1902). Héber nyelvészeti értekezései jelentek meg, valamint többek között magyar–német, és német–magyar szótárat állított össze. Füredi Ignác készítette el a zsidó ünnepi imakönyv (héb. máchzór) első magyarnyelvű fordítását is (*Első magyar Machzór. Ünnepi imádságok zsidók számára*, 3. kötet. Budapest, 1883. A teljes héber–magyar máchzór 1889-ben jelent meg 9 kötetben). Füredi a Tóra öt könyve közül Mózes első és harmadik könyvét fordította le, amely külön pályanyertes műként (1879) ismertté vált – két évvel a Stern Mórral közösen megjelentett kiadás előtt.

Stern Mórról, aki Mózes második, negyedik és ötödik könyvét fordította, kevesebb életrajzi vonatkozású adat áll rendelkezésünkre. Főként írói munkásságát ismerjük. Füredihez hasonlóan Stern Mór is a magyar, a héber, és a német nyelv alapos kutatója, ismerője és tanítója. Ahogy tanártársa, úgy ő is több ilyen tárgyú tankönyvet jelentetett meg: pl. *Magyar nyelvtan népiskolák számára*. Budapest 1873; *Német nyelvtan. Módszeres vezérkönyv a német nyelv megtanulására, helyesírási függelékekkel*. Budapest 1874, 2. jav. kiadás: Budapest 1880; *Héber nyelvtan iskolai és magánhasználatra*. Budapest 1906.

Ájtatos órák címmel magyar nyelvű imakönyvet adott ki izraelita nők számára (Budapest 1882). A bibliai könyvek közül a Pentateuchus három könyvén kívül lefordította héber eredetiből Salamon példabeszédeit (Budapest 1891) és Eszter könyvét (Budapest 1900).

A kiállítási katalógusban szereplő Pentateuchus-fordítás nem áll előzmények nélkül a magyar zsidó bibliafordítások történetében. Mózes öt könyvének első magyarnyelvű izraelita fordítását pontosan négy évtizeddel korábban Ballagi Mór (Bloch Móric) adta közre (lásd: *Mózes öt könyve*. Magyarra fordította, és jegyzetekkel fölvilágította Bloch Móric. 5 köt. Buda, Magyar Királyi Egyetem betűivel, 1840–41). A Ballagi-féle fordítás még az egyenjogúsításért küzdő magyar zsidóság számára készült, főként azzal a céllal, hogy a magyar nyelv terjedését segítse elő.

A Füredi–Stern-féle változat főcíméből kiderül, hogy azt a fordítók már kifejezetten iskolai oktatásra szánták. A megjelenéskor már más politikai helyzetben találjuk a magyar zsidóságot, mint

Ballagi korában. Az 1867. évi XVII. Törvénycikknek köszönhetően a magyar zsidók polgári egyenjogúsítása megtörtént. Füredi és Stern, mint az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet héber nyelvi tárgyainak tanárai, a héber Szentírás hatékony oktatását szerették volna elősegíteni, s ez indította őket arra, hogy közérthető, egyszerű és világos magyar nyelvű fordítás készüljön. A magánhangzó és hangsúlyjelekkel ellátott héber szöveg és annak magyar fordítása egyrészt fejezetekre, másrészt a zsinagógai felolvasás rendjét követő hetiszakaszokra (héb. parasha) van felosztva. A fejezetek a keresztény fordítások mintájára alcímeket tartalmaznak magyarul, e mellett a fejezethatárokkal csak ritkán egybeeső hetiszakasz címek héberül, latin betűs fonetikus átírásban szerepelnek. A fordítás a magyar zsidó bibliafordítások történetében fontos szerepet tölt be. Mégis a magyar zsidó bibliafordítások egyik legkiemelkedőbb állomásának tekintendő IMIT-féle teljes bibliafordítás (1898–1907) számára már újabb Tórafordítás készült, méghozzá Bernstein Béla tollából.

Mózes ötödik könyve címlapja.

Irodalom

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* 1–14. Budapest, 1891-1914.
Magyar Zsidó Lexikon (Újvári Péter szerk.), Budapest, Makkabi, 2000.

TAMÁSI BALÁZS

Megillat Ester (Eszter tekercs)

Pergamen. 393,5x39 cm., XVII. század, Észak-Itália

Őrzési helye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
Jelzete: Ms. Kaufmann A.14.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában található Eszter tekercs Kaufmann Dávidnak (1852–1899), a középkori zsidó filozófia és kultúrtörténet jeles szakértőjének hebraika gyűjteményéből származó XVII. századi illuminált kézirat.

Kaufmann Dávid élete során módszeresen gyűjtötte a kéziratokat, könyveket. Korán bekövetkezett halála után felesége (Gomperz Irma) megbízására Kaufmann tanítványa, Weisz Miksa (1872–1931) készítette el a gyűjtemény máig használatos katalógusát. A kézirat- és könyvválomány 1905-ben, már Gomperz Rózának, az időközben szintén elhunyt feleség édesanyjának adományaként került a Magyar Tudományos Akadémia birtokába. A zömmel Olaszországból, vásárlás útján szerzett, mintegy 600 kéziratból és 1100 nyomtatványból álló kollekción kommentárokkal ellátott bibliai szövegeket, nyelvészeti, bibliai szöveg hagyományozásával kapcsolatos műveket, vallásjogi munkákat, rabbinikus legendákat, teológiai, filozófiai alkotásokat, hitvitázó, történelmi, filozófiai írásokat, levélmintákat, valamint a matematika, az orvostudomány tárgykörébe tartozó iratokat tartalmaz.

Az Eszter történetét megörökítő ószövetségi könyv a Szentírás 21. könyve, az öt megilla közül az utolsó. A zsidó vallási hagyományban kiemelkedő jelentőséggel bír: Purimkor (a perzsiai megmenekülés emlékűnepe alkalmával) két alkalommal is felolvassák a zsinagógákban. A talmudi bölcsek azonban sokáig vitatták e könyv létjogosultságát a héber Biblia művei között. Ennek oka az volt, hogy ez az egyetlen olyan bibliai könyv, amelyben Isten neve egyáltalán nem fordul elő.

Eszter könyvének különálló pergamentekercsei hagyományosan kézzel íródtak. A 393,5 cm hosszú és 39 cm széles pergamentekercs 16 oszlopba, oszloponként 22 sorba rendezve, késő reneszánsz – korai barokk stílusjegyeket mutató építészeti motívumokkal díszített keretekben írja le Eszter történetét. A teljes tekercs összesen hat, inakból sodort szálakkal összevarrt darabból áll.

Ritka kivételektől eltekintve a liturgia során Eszter könyvének felolvasása előtt és után mondott imákat általában – így ebben az esetben is – külön pergamen tartalmazza. Ennek mérete 39x53 cm. A gazdagon díszített tekercsket rendszerint finoman megmunkált fanyélre rögzíteték és ékes dobozban őrizték. Tekercsünknek eme tárgyi kellei nem maradtak fenn.

A első pontosan datált Eszter tekercs 1637-ben készült (Howitt-gyűjtemény, Richmond, Surrey). Mind ez, mind a Kaufmann-féle tekercs a cinquecento korára visszavezethető, az olasz és németalföldi művészetben fellelhető figurákat jelenít meg. Némely elemei, főként a szimbolikus motívumokat (pálmaágat, hangszert, mérleget) tartó nőalakok a Paolo Veronese művészetében megjelenő női figurákat idézik. A Kaufmann-gyűjtemény Eszter tekercs, illetőleg a stílusában hozzá közelítő londoni (The Jewish Museum, no. 1.), a párizsi (Musée Cluny) és a fent említett Howitt-féle megilla egy közös mintául szolgáló, máig fel nem fedezett, korábbi megilla létét feltételezi. A Kaufmann-gyűjtemény Eszter tekercsének hasonmás kiadását a Helikon Kiadó jelentette meg 1989-ben.

Irodalom

C. H. CRADDING: *The Synagogue*. Excavations at Dura Europos. Final Report. 1956.

Encyclopaedia Judaica 6. Jerusalem 1971, 907–911.

H. TAKÁCS Marianna: *Eszter könyve*. Budapest 1989.

HARASZTI-TAKÁCS Marianna: *Fifteenth Century Painted Furnitures with Scenes from the Esther Story*. In: *Jewish Art*. 15. Jerusalem, 1989.

David KAUFMANN: *Der Maler Mose dal Castelazzo*. In: *Allgemeine Zeitung des Judenthums* 56, 1892. és *Gesammelte Schriften*. Frankfurt am Main 1908. I. 169–173.

David KAUFMANN: *Zur Geschichte der Jüdischen Handschriften-Illustration*. In: D. H. MÜLLER–J. G. SCHLOSSER: *Die Haggadah von Sarajevo*. Wien 1898, Függelek 251–311. Illetve *Gesammelte Schriften*. Frankfurt am Main 1915. III. 173–228.

Naftali KRAUS: *Az öt tekercs: Énekek éneke, Rút, Sirmak, A prédikátor, Eszter*. Budapest 1998.

Mendel METZGER: *A Study of some unknown Hand-painted Megilloth of the Seventeenth and Eighteenth Century*. In: *Bulletin of the John Rylands Library*, 46. 1963.

Mendel METZGER: *Un type inconnu de Meguilla illustrée*. In: *Bulletin de nos Communautés* 16, n° 5, mars 1960, ill. uo. 18, n° 6, mars 1962.

Részlet Eszter könyvéből. 1: 1–2: 3.

MUNKÁCSI Ernő: *Eszter könyvének művészete*. IMIT Évkönyv. Budapest 1974.

Mordechai NARKISS: *Shalom d'Italia metszetei* (héberül) Tabriz, XXV. 1955–1956. 441–451 és XXVI. 1956–1957. 87–101.

Carl-Otto NORDSTRÖM: *Albabibeln*. Spanska Mästare. Kny. A Nationalmusei årsbok 1960. évfolyamából.

ORMOS István: *David Kaufmann and His Collection*. In: *David Kaufmann Memorial Volume* (Ed. By Éva Apor). [Keleti Tanulmányok/Oriental Studies 10.]. Budapest 2002. 125–196.

Rabbinische Kommentare zum Buch Esther. [Übersetzt von Dagmar Börner-Klein & Elisabeth Hollender.] Leiden, Boston 2000.

Weisz Miksa: *Néhai Dr. Kaufmann Dávid tanár könyvtárának héber kézíratai és könyvei*. Budapest 1906.

DÉVÉNYI KINGA

Eszter-korona

XIX. század végén készült Oroszországban, vagy Litvániában. Zománcozott ezüst. 35x25 cm.

Órzési helye: Magángyűjtemény, Debrecen

A zsinagógai év nagy ünnepein szokásban volt, – és máig szokás – a rimonok helyett koronával ékesíteni a szent tekerceket. A korona (héberül: keter) az isteni kinyilatkoztatás fenségét szimbolizálja. A korona mint jelkép szinte minden zsinagógai liturgikus tárgyon megjelenhet. A tóra-szekrény függönyén (parochet), a tóra-köntösön, tóra-pajzsokon, tóra-mutatók csúcspontjainak stb. Ritkának mondható az itt bemutatott korona, amely Purim ünnepén felolvasott Eszter-tekercs (Megila) tokját ékesíti. Az Eszter könyvét tartalmazó pergamen, vagy papírszalagot a Tórával ellentétben egyetlen fára erősítik, mivel felolvasása is egyvégtében történik. A Purim örömműnnp, amikor különösen fontos szerep jut a hangos érzelmnyilvánításnak. Az itt látható megila-korona ezüst csengettyűi is a gonosz felett aratott győzelem, és az isteni gondviselés eufóriáját fokozták. A orosz ízlést mutató munka, gazdag népies növényi ornamentikával, apró, de hetyke oroszlánokkal, a XIX. század végén készült Oroszországban, vagy Litvániában.

Irodalom

RAJ Tamás–SZELÉNYI Károly: *Zsidó tárgyak művészete*. Makkabi Kiadó, Budapest 2002.

KÁRPÁTI LÁSZLÓ

Eszter-korona. Készült a XIX. század végén Oroszországban vagy Litvániában.

Tóra-pajzs

XIX. századi orosz
kézműves munka.

Zománcozott ezüst. 20x25 cm.

Őrzési helye: Magángyűjtemény, Debrecen

A tóra-díszek (héberül: kélé kedósim) körébe tartozó tárgy. Héber neve hósen, és a jeruzsálemi Templom főpapjának mellét ékesítő táblát idézi. Leggyakrabban a törvénytábla, oroszlánpár, a Szentély kettős oszlopa és más, a divatozó korstílus díszítménykincsét alkalmazó ornamentika ékesíti. A legtöbb esetben becsúsztható táblácskával utalnak a soron lévő ünnepre. Az itt bemutatott tóra-pajzs a XIX. század népszerű orosz ezüstműves fogásait alkalmazza. Domborított, kék és fehér zománcal díszített barokk kártusban két oroszlán által tartott korona alatt a kettős kőtábla, a tízparancsolat igéivel. Ez alatt Sabbat (szombat) feliratú szövegmező. A feliratok következetlen héber kalligráfija azt sejteti, hogy a pajzs nem zsidó kéztől származik, esetleg egy régi darab kortárs replikája.

Tóra-pajzs. XIX. századi orosz ezüstműves munka.

Nagylucsei Orbán Psalteriuma

Készült Budán, 1487 és 1492 között.

Pergamen, 140 fol., 261x162 mm. Egy kéztől származó, humanista könyvírás, illuminált, aranyozott corvina bőrkötés, poncolt aranymetszés.

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár

Jelzete: Cod. Lat. 369.

Bartoniek 369

Kinyitva a második címlapon (5r), ahol felül Nagylucsei Orbán címere látható püspöksüveggel; a keretdísz alsó részében két tritón tartja az imádkozó Dávid királyt ábrázoló, gyöngykeretes medaillont; jobb oldalon bőségszaru, fegyverek és gyümölcskosár mellett Góliát levágott fejét is megfestette a miniátor, továbbá megismételte a Nagylucsei-címert – püspöksüveg nélkül –, amely itt pusztán díszítő elemként szerepel.

A jobbagysorból származó Nagylucsei Orbán Mátyás uralkodásának második felében az államvezetés egyik legfontosabb alakja volt. Nevének első említése 1468-ból ismert: ekkor jegyzőként dolgozott az udvari kancelláriánál. 1472-től alkincstartó, 1479-től kincstartó. Világi szolgálata fizetése gyanánt az 1470-es években több egyházi javadalmat is elnyert. 1478-ban nemességet, 1480-ban pedig címet kapott. 1482-től győri, majd 1487-től 1491-ben bekövetkezett haláláig egri püspök. Mátyásnak a főpap iránt megnyilvánuló bizalmát jól mutatja, hogy 1487-ben egyrészt rábízta a bécsi püspökség kormányzását, másrészt – Szapolyai Imre nádor halála után – őt nevezte ki a nádor bírói teendőinek ellátására. Nagylucsei Orbán könyvtárából több kézirat és nyomtatvány is fennmaradt. A *Psalterium*, azaz a héberből fordított latin nyelvű zsolttároskönyv a főpap megrendelésére készült Budán, a királyi könyvfestő- és könyvkötőműhelyben, kiállítását tekintve Mátyás könyvtárának legszebb darabjaihoz mérhető. A közelmúltban derült ki, hogy a kódex vörös bársonykötése alatt aranyozott corvinakötés található. A lelet egyedülálló: a jelenleg ismert több mint negyven corvinakötés közül ez az egyetlen, amely nem corvinát borít. Nem található meg rajta sem Mátyás címere, sem Nagylucsei Orbáné, ami valószínűleg azzal magyarázható, hogy az elsősorban a király számára dolgozó könyvkötőmester bélyegzői között nem volt meg a Nagylucsei-címer. A kódexnek két díszlapja van (1r, 5r), díszítésük az ún. Cassianus-mester köréhez kapcsolható. A műhely tagjai az 1480-as évek utolsó harmadában érkeztek Budára Észak-Itáliából. Cassianus-mester, aki az általa festett párizsi *Cassianus-kódex*ről kapta a nevét, talán azonos Zoan Antonio Cattaneo madocsai apáttal. A *Psalterium*ot nem maga a mester festette, hanem egyik munkatársa, akinek a keze a *Cassianus-kódex* több oldalán is felismerhető. A műhelyhez köthető corvinák miniatúrái 1490 körül készültek, ezért a *Psalterium* díszítése is ekkorra datálható. A kutatás a kézirat keletkezésének idejét 1487 és 1491 közé, azaz Nagylucsei egri püspökké történő kinevezése és halálának időpontja közé helyezte. A kódex 1905-ben Jacques Rosenthal müncheni antikvárius-tól vásárlás révén került a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába.

Irodalom

SCHÖNHERR Gyula: *Nagylucsei Orbán zsolttáros könyve a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában*. MKsz 14 (1906) 193–210.

HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofilek*. Az előszót és az új jegyzeteket írta és a kötetet szerkesztette Wehli Tünde. Budapest 1992. 126–130., 262.

Kódexek a középkori Magyarországon 142.

MIKÓ Árpád: *Nagylucsei Orbán Psalteriuma*. In: *Három kódex. Az Országos Széchényi Könyvtár millenniumi kiállítása 2000. augusztus 17 – november 17.* 121–165.

IN OBIT LIBERATI
 NORV SECVNDVM HE
 BRAICAM VERITATE.

Patul
 uo qui
 no abyt
 in confi
 lio unpio^{ry}
 & in ut
 pecc amy
 no sunt
 in Carthe
 dia deti
 sunt no
 fedir. Sz

in lege domini uoluntas eius: & in
 lege eius meditabitur die ac nocte.
 e terit tanq̄ lignum transplantatum iuxta
 riuos aquarum: quod fructum suum
 dabit in tempore suo: et folium eius no
 defluet & omne qd' fecerit prosperabitur.
 a on sic impij: sed tanq̄ puluis que p̄cit
 V E N T V S.

Zsoltárkönyv Székely Estvántúl

magyar nyelvre fordítottatott. Továbbá ez zsoltár után zsidó szólásnak módja és nehéz helyeknek rövideden való magyarozatja psalmosonként következik. (Krakkóba, Ieronymos Vietor felesége házánál, strikoviabéli Lázár által, 1548.) [12], 251, [1] ff. – 8°

Őrzési helye: Evangélikus Országos Könyvtár
Jelzete: R 1
RMNy 74

Kinyitva a címlapon. A zsoltárfordítás pirossal szedett címe templomi oltárt idéző fametszetes keretben foglal helyet. A keretet hangszerek és allegorikus gyermekfigurák népesítik be. Felette kézírással tulajdonosi bejegyzés áll: *Georgius Poghanus*. Pogány György talán a XVI. század végi – XVII. század eleji református Csebi Pogány családdhoz tartozott.

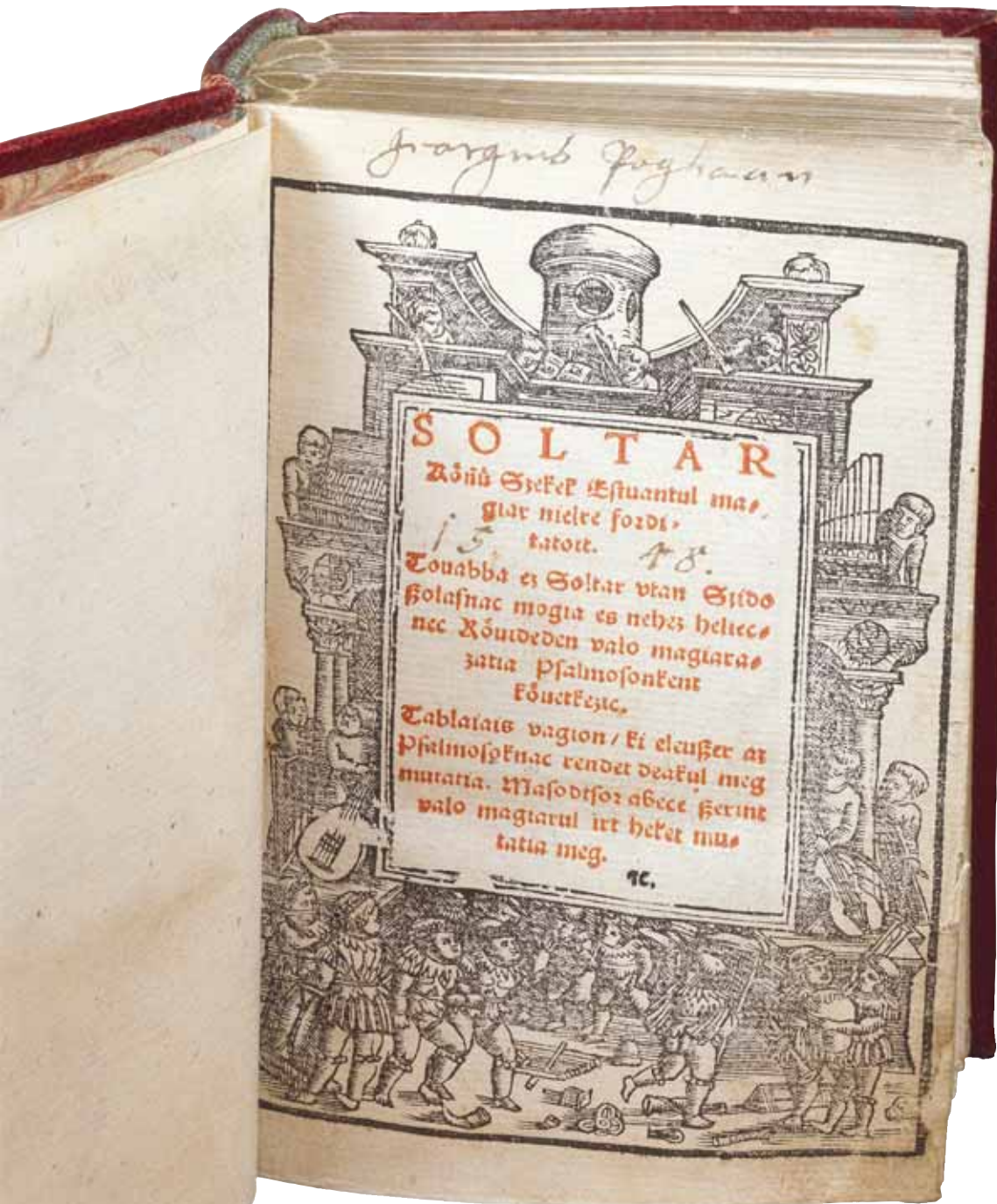
Az előzéklapon található kézírásos bejegyzés szerint a XVIII. században Maria Agneta Radvanszky könyvei között őrizték. Apjától, a radványi könyvtárat alapító Radvánszky II. Lászlótól kaphatta. Később, a családi hagyományozódás során került az evangélikus egyház főfelügyelőjének, Prónay Sándornak (1760–1839) tóalmási könyvtárába, majd onnan 1891-ben Podmaniczky Géza és Degenfeld Berta kiskartali könyvtárába. 1929-ben a Podmaniczky-Degenfeld Könyvtár adományként az evangélikus egyházhoz került, s így ma az aranyozott, bordó bőrkötéses példányt R 1 jelzet alatt az Evangélikus Országos Könyvtár őrzi. A fordító az ajánlólevélben Benczédi Székely Istvánnak (1510 körül–1563 után) hívja magát, amely arra utal, hogy az erdélyi Bencéden született. 1529-ben iratkozott be a krakkói egyetemre. Többfelé lelkipásztorkodott: Abaújszántón, Olaszliszkán, Szikszón, Kassán és Göncön. Az iskolai oktatást segítő művek mellett tudós munkák megírásával mozdította elő a magyar nyelvű irodalom kialakulását: kátét írt ábécéskönyvvvel, elsőként adott ki magyar kalendáriumot és csíziót, a hagyomány szerint lefordította a latin himnuszokat. 1548-ban adta ki zsoltárfordításait és elsőként írt magyar világkrónikát (1559). Székely István előtt magyar nyelven csak kézíratos kódexekben lehetett olvasni zsoltárokat. A reformátorok fontosnak tartották a bibliai alapon álló anyanyelvű éneklést. Ehhez mindennekelőtt a Zsoltárok könyvének lefordítására volt szükség. Szegedi Lajos (1500 k.–1583) ma már ismeretlen, kézíratos zsoltárfordítása Sylvester János bírálata miatt nem jelenhetett meg a Sárvár-újszigeti nyomdában.

Székely, bár tudott héberül, valószínűleg latinból készítette fordítását. A fordítás nyelvezete néhol nehézkes, sokszor az eredetinek még a szórendjét is hüen követi. Szövegének és hozzá fűzött magyarozatainak fő forrása a tudós humanista, Sebastian Münster héber–latin Ószövetsége (Basel 1534–35), amely a középkori rabbinikus kommentárokat is felhasználva, alapos teológiai, grammatikai és történeti magyarozatokat ad. Székely szikszói lelkészként írt ajánlólevele a bodrogközi Gáva birtokosához, a köznemes Gávai Lukácshoz szól, akivel Székely olaszliszkai lelkészsége alatt kerülhetett kapcsolatba. Ebben ígéri, hogy az egész Bibliát lefordítja.

Fontosnak tartja, hogy olvasóit hozzásegítse a zsoltárok jobb megértéséhez. Külön lapon közli az egész *Zsoltárkönyv* summáját: minden zsoltár prófétal vagy tanít vagy könyörög vagy vigasztal vagy hálát ad. Külön kis útmutatót ír a zsoltárolvasónak, amelyben felhívja a figyelmét arra, hogy a *zsidó szólásnak* módját és a nehéz helyeknek a magyarozatát hogyan találhatja meg a kötet második felében. Ebben a részben a biblikus-filológiai jellegű kommentárok mellett néhány katolikus ellenes reformatori megjegyzés, kultúrtörténeti adalék is helyet kap. A 37. zsoltár 10. versének kommentárjában olvashatjuk: *Elmene, és íme nem vala, azaz, elvesze mint az füst és az por az kegyetlen fejedelmöm. Példaképpen lehet teneked az Szennyesi Mihály, az tokaji tisztartó, kinek kövér vala az ú orcája az sok hamis prédától, kit ingyen sem véltél volna, hogy oly hamar elveszen.* Szennyesi tehát, aki ura, Serédy Gáspár parancsára megölt egy bizonyos Ferenc diákot a családjával együtt, 1548 előtt már elnyerte méltó büntetését. A kiadvány Krakkóban, Hieronymus Vietor özvegyének nyomdájában jelent meg annak a Lázárz Andrysowicznak a közreműködésével, aki később a leghíresebb XVI. századi lengyel könyvnyomtatóvá vált. A nyomtatványt két fametszetes címer díszíti (Magyarország, Dalmácia és Csehország egyesített címere, valamint a Frangepán családé). A zsoltárró Dáviddal két népszerű fametszetes ábrázolás foglalkozik: Dávid, amint meglesi Uriás feleségét, a fürdőző Bethsabét és az imádkozó Dávid hárfával. Ez utóbbi utal az ének és imádság szoros összetartozására és előfordul már Vietor 1540-es lengyel zsoltárkiadásának a címlapján is.

Irodalom

DÁN Róbert: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973. (Humanizmus és reformáció 2.)
Bibliotheca Hungarica Antiqua 26, Budapest, Argumentum, 1991. Szentmártoni Szabó Géza kísérő tanulmányával.

Benczédi Székely István zsolnárfordításának pirossal szedett címe templomi oltárt idéző fametszetes keretben.

A Zsolnárkönyv krakkói példányában a lap tetején, illetve a margón többek között antifona-töredékek kottarészletei, néhány helyen a szövegek fölött pedig neuma-jelek láthatóak. Székely prózai zsolnárait tehát használták a lelkész-kántor-énekkar gregorián szertartási éneklésében a protestáns istentiszteleteken. További kutatás derítheti ki, hogy Heltai Gáspár az 1560-ra elkészült zsolnárfordításában használta-e a Székely-féle szövegeket. Huszár Gál és a Vizsolyi Biblia zsolnárfordításában kimutatható Székely fordításának a hatása.

Szenci Molnár Albert:

Psalterium Ungaricum. Szent Dávid királynak és prófétának százötven zsoltári az franciai nótáknak és verseknek módjokra most ujonnan magyar versekre fordítottak és rendeltettek a Szenci Molnár Albert által. Herbornában MDCVII Hollós Christof.

[24] + 425 + [7] + 69 pag. – 12°

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár
Jelzete: RMK I 407 (2) példány
RMNy 962, RMK I 407–408

Kinyitva a főrész kezdeténél (A_{1r}). Baloldalt *Kegyves olvasó vedd eszedben imezeket* kezdettel rövid tájékoztató olvasható a mű beosztásáról és az azonos dallamú zsoltárokról. Jobb oldalt az első zsoltár kezdete: *Aki nem jár hitlenek tanácsán.*

Szenci Molnár Albert verses fordítása a bibliai zsoltárok könyvének mind a százötven darabját magában foglalja, függelékében a Heidelbergi Káténak, a reformátusok egyik hitvallási iratának ugyancsak Szenci által készített rövidített változata olvasható. A munkát németországi pártfogónak, IV. Frigyes pfalzi választófejedelemnek és Móric hesseni tartománygrófnak ajánlotta, az előszót *A Magyarországon és Erdélyben vitézkedő anyaszentegyházhoz intézte.*

A reformáció a gyülekezeti énekléssel az egyszerű híveket is bevonta az istentiszteletbe. Különösen alkalmas anyagot kínált erre a Zsoltárok könyve, amely nagy érzelmi gazdagsággal, változatos műfaji formában fogalmazza meg az ember érzés- és gondolatvilágának legalapvetőbb elemeit, Istenhez és a teremtett világhoz való viszonyulási formáit. A bibliai alapú szövegek pedig tartalmilag megfelelnek a reformáció tanításbeli igényeinek. Ezért a zsoltárok verseibe szedett, énekelhető parafrázisai a reformáció kezdeteitől markánsan megjelentek a gyülekezeti éneklésben.

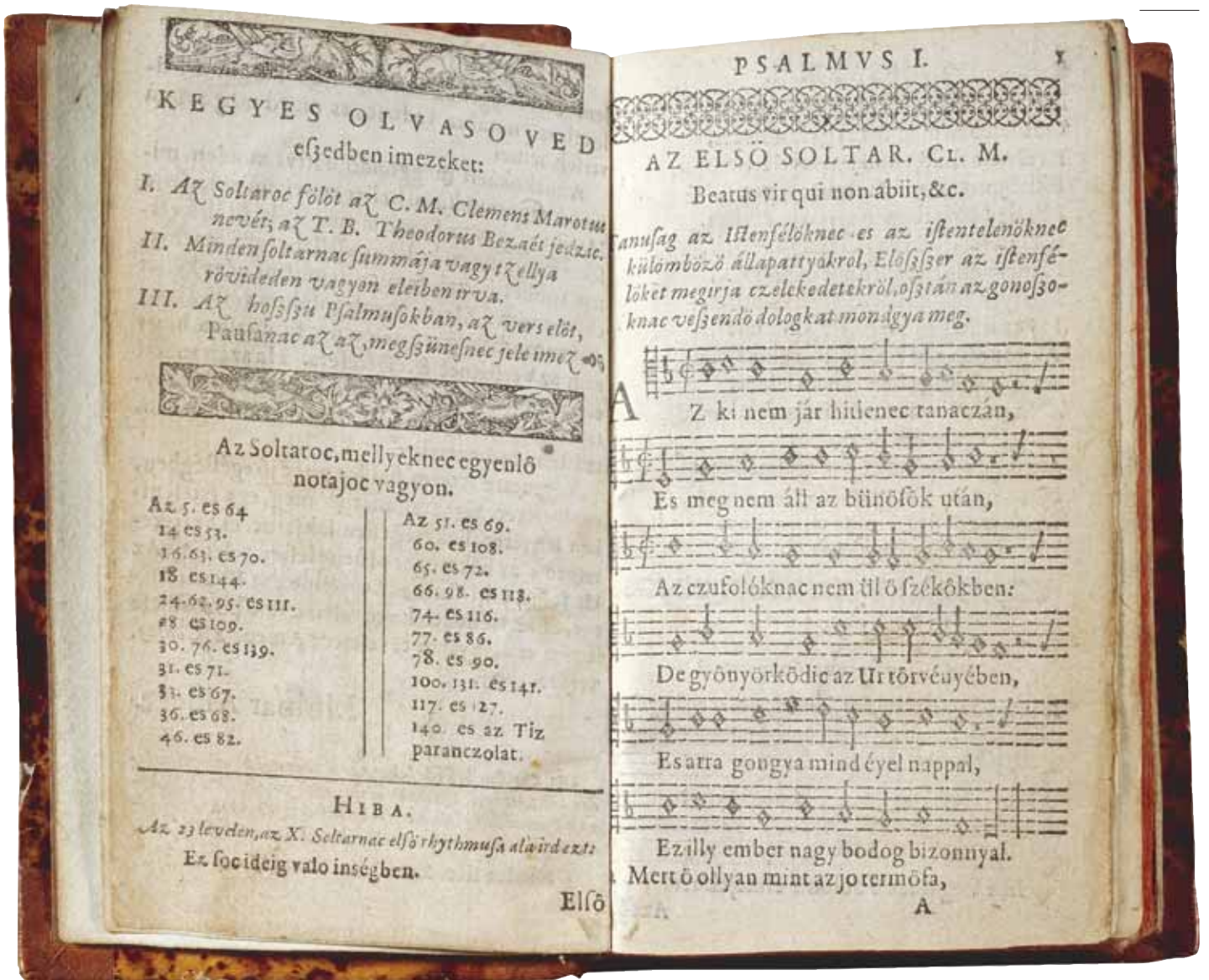
1539 és 1562 között az egy darabig Genfben élő Clément Marot francia költő és Kálvin munkatársa Théodore de Bèze főként Kálvin biztatására mind a százötven zsoltárt énekelhető francia nyelvű versekbe foglalta. Hozzájuk genfi kántorok szereztek dallamokat. Ez a zsoltároskönyv hamar népszerűvé vált az európai reformátusok körében. Számos nyelven adták ki újra és újra. Németországban egy jogtudós, Ambrosius Lobwasser fordításában terjedt el.

Szenci Molnár 1596-ban Genfben Bèze-t is meglátogatta. A zsoltárokat a következő években Heidelbergben tanulta meg *így énekleni*. Hallhatta azokat az ott száműzetésben élő francia hugenottáktól, de a városban már jóval előbb elrendelték a Lobwasser-féle zsoltárok gyülekezeti használatát. 1598 új évtől Szenci – Naplójának tanúsága szerint – gyakran énekelt fennhangon (feltehetően németül) zsoltárokat.

A fordításhoz Biblia-kiadása előkészületeként kezdett hozzá. A munkát bámulatoson rövid idő, 1606. március 9. és május 22., valamint szeptember 1. és 23. között végezte el. Főként Lobwasser alapján dolgozott, de előtte feküdt a genfi zsoltárok valamelyik francia kiadása is. A *Vizsolnyi Biblia* prózai szövegével való szoros kapcsolat ugyancsak felfedezhető zsoltárverseiben. A *Psalterium Ungaricum* páratlan teljesítmény és páratlan siker a magyar költészet történetében. Szencinek 150 zsoltár 130 különböző dallamra énekelt, 130 különböző verselésű és strófászerkezetű szöveget kellett magyarul tolmácsolnia szoros hűséggel a francia formákhoz és ragaszkodva a Biblia *fundamentumbéli igaz értelméhez.*

A zsoltároskönyvet Szenci életében még kétszer nyomtatták újra Biblia-kiadásai függelékeként 1608-ban és 1612-ben. Először 1635-ben jelent meg a gyülekezeti énekeskönyv részeként. Az 1640-es 1650-es évekből származó hűsz kiadása bizonyítja, hogy éneklésük a puritanizmus idején országszerte elterjedt. Más országokban 40-50 évenként újra fordítják a zsoltárokat, ám Szenci szövegei máig ott állnak a református énekeskönyvek élén. Átdolgozásukra még Arany János sem vállalkozott.

Mi a páratlan siker titka, végső soron megfejtethetlen. A formai változatosság ellenére, a fordításra szánt rövid idő következtében mégis egységes költői ihletből született a teljes Psaltérium. A mintákhoz való hűséges ragaszkodás ellenére verssé vált bennük a magyar táj (pl. 65. zsoltár), Szenci személyes élettényei (pl. 29. zsoltár), a természet szépsége, amelyben Isten hatalma, ereje és kegyelme mutatkozik meg (pl. 104. zsoltár). A bűn terhe alatt nyögő ember szenvedése, és a

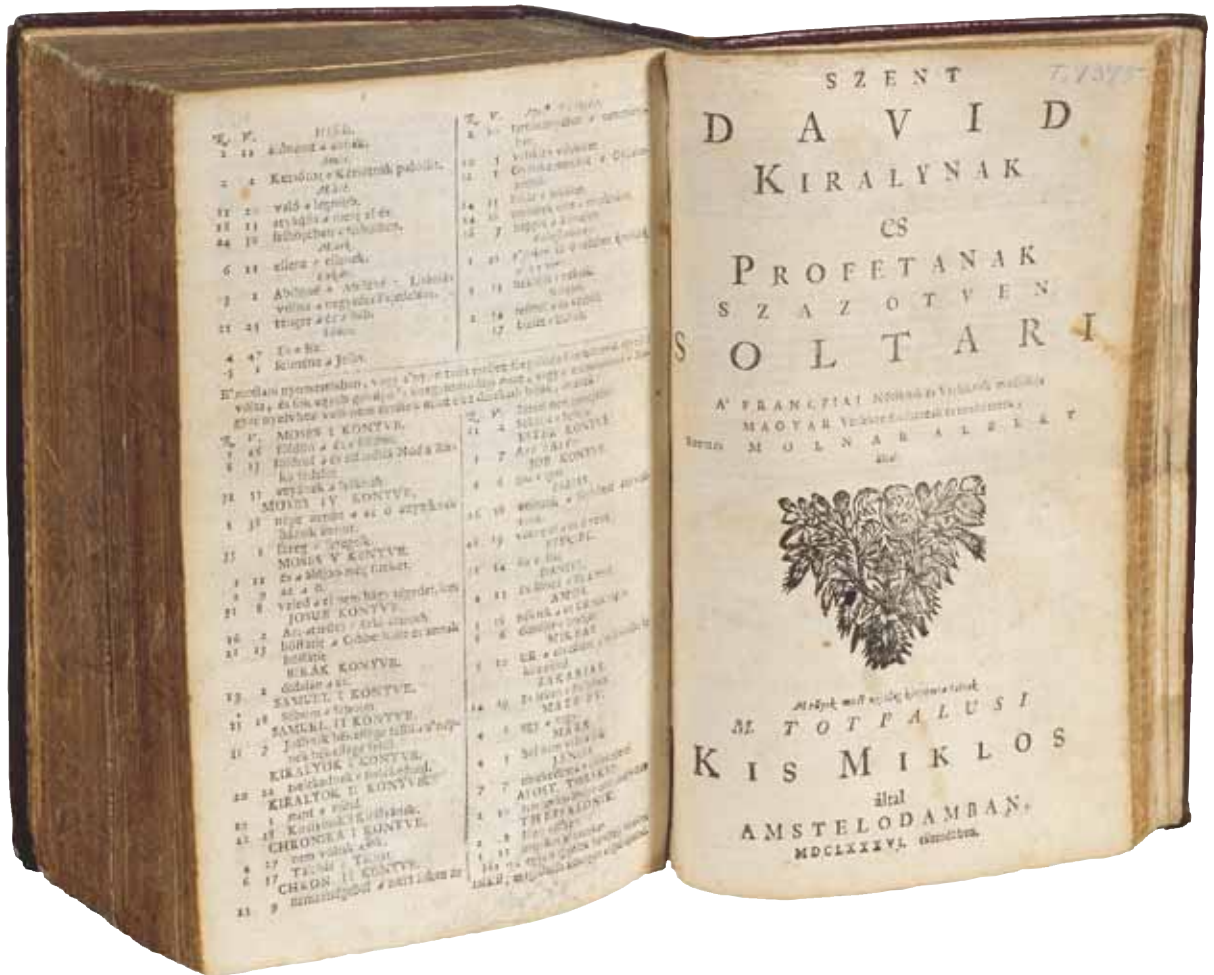

bűnbánat utáni örömteli megszabadulása. A kis közösségi és családi élet boldogsága, az emberi nyomorúság fölötti panasz, az üldözöttség és megmenekülés, a választottság és Isten velünkletének állandó vigasztaló élménye. A legszebb az énekekben a zsoltárok mondanivalójával való azonosulás, a személyes öröm és bánat, megalázkodás vagy csodálat hangjának megszólaltatása (v.ö. Szenci Molnár Albert válogatott művei. Budapest 1976, Vásárhelyi Judit). A hatás titka leginkább az, hogy Szenci zsoltáiraiban maga a bibliai szöveg vált költői élménnyé.

Szenci *Psalterium Ungaricum*ával a Bibliának talán legköltőibb könyve lett közkinccsé. Szavai, fordulatai a dallammal együtt memoriter ivódtak be nemzedékek nyelvhasználatába, gondolkodásába. Hatásuk legnagyobb költőink – Ady Endre, József Attila stb. – életművében is érzékelhető.

Az első zsoltár.

HELTAI JÁNOS

Misztótfalusi Kis Miklós Amszterdamban nyomott bibliája mellé kiadta a kottákkal ellátott Zsoltárokönnyvet is gyűlekezeti éneklésre való használatra.

Szenci Molnár Albert:

Szent Dávid királynak és profétának százötven zsoltári. Amszterdam 1686.

Misztótfalusi Kis Miklós

103 pag. – 12°

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár

Jelzete: RMK I 1345 (2) példány. A pointellé stílusú pergamenkötés valószínűleg Tótfalusi megbízásából még Amszterdamban készült.

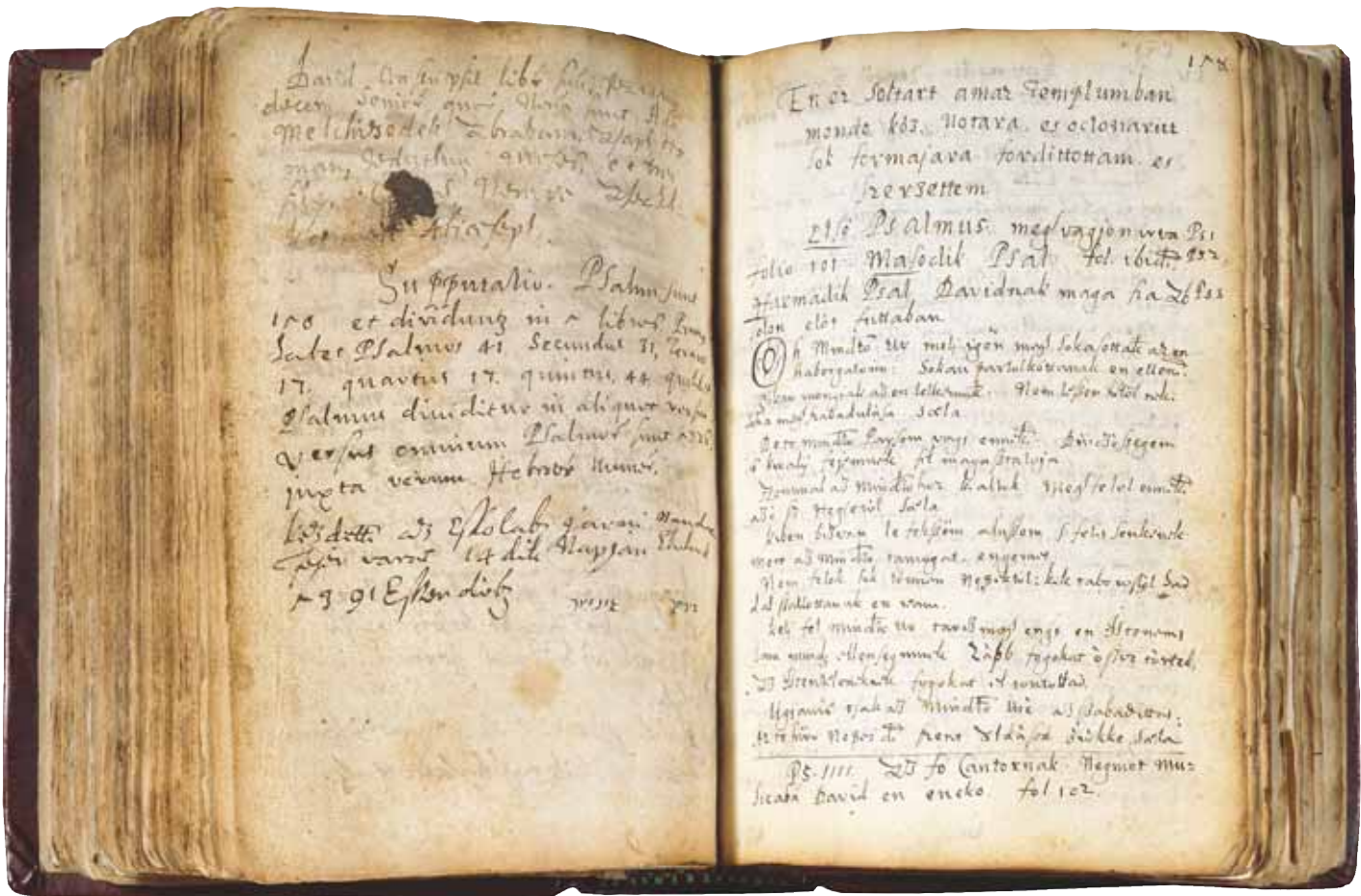
RMK I 1345

Kinyitva a címlapnál. Baloldalt az *Aranyos Biblia* sajtóhiba-jegyzékének vége látható.

Misztótfalusi Kis Miklós munkásságának kiindulópontja a bibliakiadás volt. A köznépi számára akart olcsó és pontos Szentírást nyomtatni, és az itt bemutatott Zsoltárok könyvének kiadását ehhez a nagy vállalkozáshoz kapcsolta, hogy külföldi mintára a magyar hívek is könnyen használható énekeskönyvet kapjanak. Lásd erről az *Aranyos Bibliáról* szóló tételt. Az *Aranyos Biblia* 3500 exemplárjának nyomtatása 1685 pünkösdjén ért véget, majd ... hozzáfogék a Psalteriumhoz, és azt mind a biblia mellé, mind pedig külön kinyomatám négyezerkétszázig. – írja Tótfalusi a *Mentségében*. A Zsoltárok könyvét még a Biblia nyomása közben szedhették, hogy a Jób könyve után nyomtathassák. A külön címlappal ellátott, valószínűleg külön terjesztésre is szánt (ezt az újrainduló ívjelzés és lapszámzás is bizonyítja) rész nyomtatását pedig 1686-ban fejezték be. A külön nyomtatott, kis formátumú zsoltárkiadás előszavából tudjuk, (Apafi Mihály zsoltárokönnyvéről szóló 78. számú tétel) hogy Tótfalusi az istentiszteleten használható énekeskönyvet akart a hívek kezébe adni ezzel a vállalkozással.

Irodalom

MOLNÁR József: *Misztótfalusi Kis Miklós*, Budapest, Berlin, 2000.

Péchi Simon

ima- és szertartáskönyve, zsolnárfordításai (Szombatos kódex I. – Maróti György imakönyve). Erdély, XVII. század második negyede.

Papír, 312 fol., 160x110 mm. XX. századi bőrkötésben, a gerincen a Bibliotheca Metropolitanae Ecclesiae Colocensis ex librise.

Őrzési helye: Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár

Jelzete: Ms 299

BOROS István: A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Budapest: OSZK, 1989. 289. sz.

Kinyitva az első zsolnártá kezdete (158r). Péchi Simon (1570–1643) a szombatos liturgikus irodalom megeremtője. A kolozsvári unitárius kollégiumban tanult. Felsőbb tanulmányait szokatlan módon Konstantinápolyban, Tuniszban, Nápolyban, Rómában végezte. Jelentős politikai karriert futott be. 1613–1621 között Erdély főkancellárja volt. Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmel való politikai konfliktusa következtében 1621–1624-ben börtönben volt. Kiszabadulása után életprogramjává a szombatoság dogmatikai és liturgikus megalapozását tette.

Zsolnárfordításában a héber szöveg pontos visszaadására törekszik. A zsolnárokat a középkori rabbinikus hagyományból merítő jegyzetekkel kíséri.

Az üldözött szombatosok liturgikus könyvei nyomtatásban nem láttak napvilágot. A kalocsai példány azért becses, mert azok nyilván kisszámú másolatainak egyike. A kötet már a XVIII. században a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár tulajdonában volt.

Az első zsolnártá kezdete Péchi Simon fordításában. (Szombatos kódex I. 158r.)

Irodalom

DÁN Róbert: Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon. Budapest 1987.

Régi Magyar Költők Tára XVII. század. 5. kötet. Szombatos énekek. Sajtó alá rend. Vargyas Béla. Budapest 1970, 241–259, 533–541.

WEHLI Tünde–BOROS István: Bibliák Kalocsán. Kalocsa, 1996. 35. sz.

Bogáti Fazakas Miklós:

zsoltárfordításai. (Szombatos kódex II. – Máthéfy János kódexe) Erdély, XVII. század második negyede. Papír, 254 fol., 200x160 mm., XX. századi bőrkötésben.

Őrzési helye: Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár
Jelzete: Ms 303.

BOROS István: *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratkatálogusa. 1850 előtti kéziratok.* Budapest Országos Széchényi Könyvtár, 293. sz.

Kinyitva az első zsoltár kezdeténél (63r).

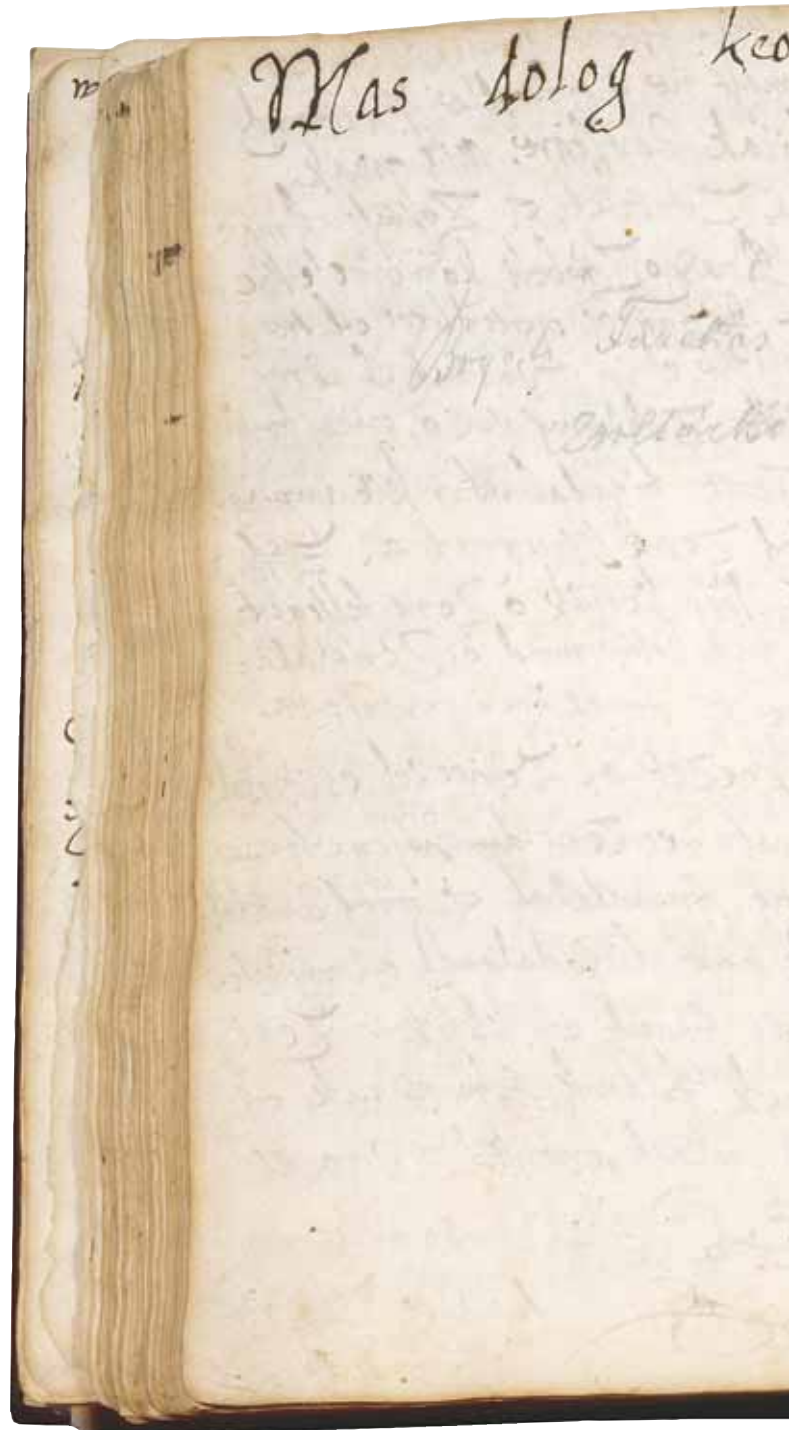
Bogáti Fazakas Miklós (1548–1598 után) antitrinitárius versszerző. Tordán tanító 1579-ig, majd a kolozsvári unitárius kollégium rektora félévig. Ezután Gerenden (Fehér vármegye) Gerendi János udvari papja. Dávid Ferenc híve, ezért 1582-ben menekülni kénytelen. Rövid időt a Hódoltságban tölt a pécsi antitrinitáriusok között. 1583 után Tordán, Homoródszentpálon, majd Kolozsvárott tartózkodott. Jelentős teológiai műve az *Apocalypsisnek magyarázatja* kéziratban maradt. Számos világi tárgyú históriás éneke ismert.

Legjelentősebb költői műve a teljes Zsoltárkönyv megverselése (1587–1589 között) korabeli magyar versformákban, a hozzájuk tartozó közismert históriás és gyülekezeti énekek dallamaira. Nyomatásban nem jelent meg. Az Újszövetség által el nem törölt mózesi törvények megtartása mellett, történeti érvek alapján, a szombat megünneplését tartotta helyesnek. Nézetei azonban nem azonosíthatók mindenben a XVI. század végére kialakuló szombatos szekta tanításaival. Bogáti Fazakas Miklós zsoltárfordításait bizonytalan kezű scriptora bejegyzése szerint 1634-ben másolta. A szöveget egyszerű, archaizáló fekete iniciálékkal díszítette, így téve tagolttá az írásképet. A XVII. században a kódex gazdája, a szombatos Máthéfy János, 1782-ben már a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár tulajdonában volt.

Irodalom

KOHN Sámuel: *A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk. Különös tekintettel Péchi Simon életére és munkáira.* Budapest 1889. 140–147.

Psaltérium, Magyar Zsoltár, kit az üdökbeli históriák értelem szerént ... fordított Bogáti Fazakas Miklós. Kiad. Gilicze Gábor, Szabó Géza. Budapest 1979.

anno 1634. PS. I. Fambor. 63
 Ad notam monneth scolluok. Vn Istenne. P.

Fambor es beles budog. es Zent-Istennet tudgia.
 As ki. labok utat latta. Soha nem miomta.
 Tenesgeio tudomat hallot, de nem uallotta.
 Vesteo hirt tanolm. nem mont fapiat sem tartja.
 Az bog as job elet utattak tudakossa
 Ezel nappal y'ue jarna tsak ast forjattja.
 Nimen nyeluen kezen, s'imen as toruont
 tartja. Az nag Istenn nalla hallot es Dinott lakja.
 Meg es tar nag mint as Seold fa ki parton termot
 kit sem h'ideg sem as beu mar soha meg nom uet.
 Idegeten gasdajanak gjimcoloktot terempe
 Kullo utraggat. szp. S'immul kanak nem uet.
 Patron meg hid nem y'ar. nem as Istentelen
 ki ast sem akarja tudry ba nagion Istenn.
 Az mit seeret mind ast tudgia bog y'as toruont.
 S'inten y'ar mint som fold as forgo szelben.

oston mikor

Szent Biblia,

Az az: Az Ó és Új Testamentumi egész Szent Írás. Mellyet az eredeti S(idő) K(áld) G(örög) nyelvekből Magyarul leirt, maga, és mások hasznára: Nagy Megyeri Besnyei György. Madaron, 1737. esztendőben. [1], 1006, 344, [3] pag., 4°.

Őrzési helye: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen
Jelzete: R 579

Kinyitva a Zsoltárok könyve kezdeténél. 588. pag.

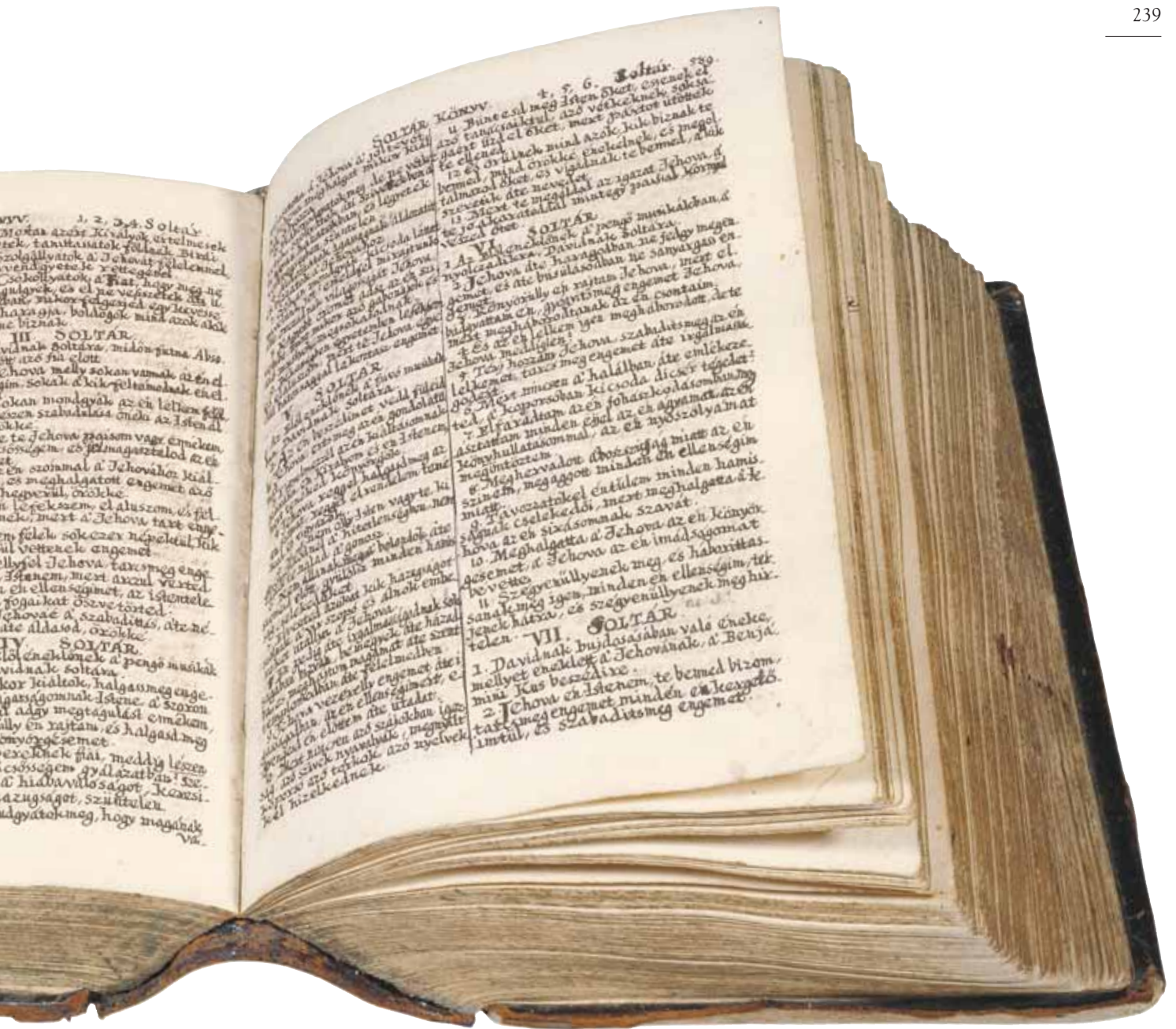
A dokumentumot Besnyei György madari lelkész végrendeletében hagyta a Kollégiumra. Erről tanúskodik Wespriemi István (akkor még könyvtáros diák, később a város orvosa) 1749. november 5-én kelt bejegyzése az előzéklap verzóján. A terjedelmes kéziratot valószínűleg debreceni könyvkötőmester foglalta papírtáblás bőrkötésbe, a supralibros szerint a leírást követő évben: *N(agy) M(egyeri) B(esnyei) G(yörgy) MDCCXXXVIII*. A szöveg érdekessége, hogy nem folyóírással készült – talán a majdani tervezett kiadás során a nyomdai szedő munkájának megkönnyítésére. A Zsoltárok könyvének kezdetén (588. p.) is megjelenő, kis nyomtatott betűkből gondosan megrajzolt, sorok tízreire át futó íráskép jellemzi a szöveg egészét. Az írás előtt Besnyei vakvonallakkal gondosan kijelölte a laptükröt és a két hasábot elválasztó léniát is meghúzta. A kézirat olvashatósága így megközelíti a korabeli nyomtatványokét. Az előzéklapon feltünteteti az Ó- és Újtestamentumi könyvek *rendit és részeit*, vagyis a Bibliai könyvek sorrendjét és a részek számait: bibliája így 66 könyvből és 1189 részből áll. A kötet végén Besnyei „Nota Bene”, vagyis az emlékezet számára tett néhány megjegyzést a Jelenések Könyvéről, fonetikus leírta a héber miatyánkat és a hiszekegyet, az

utolsó levélre szorult előljáró beszédben pedig így vall fordítási elveiről:

A' szent írásnak tudására megkivántatik a' népeknél, annak tulajdon nyelvekre való fordítása és magyarázattya; de mivel a' magyarázatnak sarka és fundamentuma annak fordítása; szükség azért, hogy minden szó az ő erejében és értelmében vétessek (sic!), és semmi elfordítása, vagy értetlen és illetlen kimondása a' szónak ne essék, melly vagy eltévelyítetté (...) vagy megbotránkoztatná az olvasókat ...

Nagymegyeri Besnyei György (1675/1676–1749. ápr. 9.) A debreceni Kollégiumban 1698-ban kezdte meg teológiai tanulmányait. 1707-ben vagy 1708-ban lelkészi állást foglalt el Farkasdon. Ezt követően Kamocsán, végül Madaron szolgált. 1712-től haláláig ő volt a komjáti egyházmegye utolsó esperese. Két imádságoskönyve jelent meg nyomtatásban (1743, 1745). Bibliájában részben Károli Gáspár, de legfőképpen Komáromi Csipkés György szövegét követve tulajdonképpen utóbbi revízióját készítette el. Helyenként korához igazította a régiesen ható kifejezéseket és fordulatokat, ahol pedig homályosnak vagy terjengősnek vélte az elődök sorait, ott fordult csak az eredeti forrásokhoz, hogy ragaszkodva a szó szerinti jelentéshez újrarendezte a kérdéses részeket.

Besnyei munkájából nyomtatásban eddig mindössze a Zsoltárok jelentek meg (1740), de egy másik, Kecskeméten fennmaradt kéziratos Újszövetség-példány nyomán elképzelhető, hogy többször is saját kezűleg leírta a maga korigálta Bibliát. A következő években várhatóan megjelenik majd a debreceni példány fakszimiléje Szigeti Jenő kísérő tanulmányával.

A Zsoltárok könyvének eleje.

Irodalom

BÁRÁNY József: Nagy-megyeri Besnyei György kéziratos bibliafordítása, Magyar-Zsidó Szemle 1885, 273-297.

BOTTYÁN János: A magyar Biblia évszázadai, Budapest, 1982, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya

OLÁH RÓBERT

Új Testamentom,

azaz Istennek a mi Urunk Jézus Krisztus által a Zsidók és Pogányok közül való Választottaival kötött Új Szövetsége és a Zsoltárok könyve [...] magyar nyelvre alkalmazva és leírva Kalmár István által. 1862.

310 pag., 16°

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár
Jelzete: Oct. Hung. 434

Kinyitva Kalmár István Újszövetség- és zsoltárfordításának címlapjánál.

Kalmár (előbb: Krämer) István Pacséren (Bács megye) született 1821-ben, római katolikus szülőktől. Elemi iskoláit szülőfalujában járta, majd a bajai ferences gimnáziumban tanult. Belépett a ferences rendbe és Dunaföldváron bölcsészeti és hittudományi tanulmányokba kezdett, de a harmadik év után abbahagyta a teológiát és kilépett a rendből. Jogásznak tanult, majd egy ideig színész volt, 1848-ban pedig a bácskai táborban Kmety György tábornoknak kémszolgálatokat teljesített a szerbek ellen. A szabadságharc után Bécs körül bujkált, innen hazatoloncolták, más forrás szerint Pesten fogták el, és mivel ekkor már vétkét nem tartották annyira súlyosnak, nem a politikai foglyok, hanem a nazarénusok közé zárták. Itt ismerkedett meg a nazarénus tanításokkal.

Kiszabadulása után Pesten merítette be Hackel Ferenc. Hazatérve először szülőhelyén, Pacséren kezdett missziós tevékenységbe; innen mint központból terjedt az új hit a szomszéd Ómorovicára, később nagyobb körben Tiszaföldvárra, Szabadkára, Újvidékre is. Kalmár igazi paraszt-profétaként az addig városi plebejusok között terjedő nazarénus hitet a parasztság biblikus gondolkodású tömegei között hirdette, jelentős sikerrel. Végül 1857-58-ban a kisegyházak ellen hatósági üldözés kezdődött. Kalmár sem maradt ki az üldözésből. 1858-ban letartóztatták, és mint néplázítót először Zomborban, majd Budán tartották fogva. Végül örültnek nyilvánították, és hét esztendőre a döblingi tébolydába zárták.

Fogsága alatt lefordította magyar nyelvre az Újszövetséget és a Zsoltárok könyvét. Gyönyörű kézírással, szinte csak nagyítóval olvasható apró betűkkel, varjútollal, fekete tintával vetette papírra a kéziratot, amely egykorú aranyozott bőrkötésben maradt fenn. A kötés gerincén ez áll: *Az Új Testamentom és a Zsoltárok könyve*. Elülső fedőlapján olajfaágon fekvő keresztből, horgonyból és könyvből álló díszítés, amely a 2r lapon olvasható textus szimbólumba sűrítéseként is értelmezhető: a Szentírás, az Isten törvényének könyve, megnyugvást, békét adhat neked és oktatást az üdvösségre, a Krisztus Jézusban való hit által.

A fordítónak a bibliai szöveg szimbolikus jelentésrétege iránti érzékenysége világosan megfigyelhető az egész kéziratban. A régebbi fordításokban is gyakran feltűnő nagy kezdőbetűs névszókiemeléseket a szimbolikus jelentések jelölésére, úgy tűnik, Károlinál, Káldinál is gyakrabban, tudatosabban használja. A korszakhoz képest eléggé régies szöveget ezek a kiemelések még archaikusabbá teszik, ugyanakkor bizonyos szövegrészeknek határozottabb jelentésirányt adnak, hiszen csak bizonyos szimbólumokra hívják fel az olvasó figyelmét: *Ó az Istentelenekre bocsátani fog Villámlást, Tüzet, és Kénkövet; és jutalmul adni fog nekik egy fertelmes Szelet; mely az ő Pohároknek része.* (Zsolt. 11,6) *Ti vagytok a földnek savai; ha a Só ízetlenné válik, mivel sózson valaki? (Máté 5,13) Aki Gonosz, az legyen ezután is gonosz; és aki Fertelmes, az legyen ezután is fertelmes; És aki Jámbor, az legyen ezután is jámbor! És aki Szent: az legyen ezután is szent.* (Jel. 22,11) A nazarénus misszió egyik fő eszköze a bűntudat felkeltése volt; nyilván nem véletlen az sem, hogy a szimbólumokra való odafigyelés a lelkiismeret, bűn és bűnhődés kérdéseivel foglalkozó textusokban mutatkozik meg igazán markáns módon. Az Újtestamentum elején és végén, illetve a külön címlappal kezdődő Zsoltárok elején olvasható kiemelt szövegrészek szintén egybehangzóan az isteni törvénnyel, a krisztusi tanítással szembeni alázatról, szívbéli engedelmeségről, az alázat és engedelmeség jutalmáról, az Istennek ellenszegülők büntetéséről szólnak.

CSOBÁN ATTILA

434.
Oct. Hung.

310
UJ

1

TESTAMEN TOM

azaz

az Istennek

ami Urunk JÉZUS KRISZTUS által

a' Zsidók és Pogányok közül való

Választottáival

kötött

UJ SZÖVEGÉSÉGE.

és

a' Zsoltárok könyve.

(utasító jegyzetekkel.)

magyar nyelvre alkalmazva.

és leírva:

KALMÁR ISTVÁN,

ÁLTAL

1862.

Lukács evangélista. 174v–175r.

JANUS PANNONIUS görög Bibliája

A X–XI. század fordulóján készült, görög „kisbetűs” könyvírással, valószínűleg Bizáncban. Pergamen, 365 fol, az elején 6 a végén pedig 8 levélnyi papírlappal kiegészítve a XV. század elején, 240x180 mm. Jelenlegi fehér díszbőr kötése a XVI. század első felében készült, görgetők és bélyegzők díszítik.

Őrzési helye: Budapesti Egyetemi Könyvtár
Jelzete Cod. Graec. 1.

Kinyitva Lukács evangéliuma elején (174v–175r).

Az Egyetemi Könyvtár legrégebb kódexe, a X–XI. század fordulóján készült, valószínűleg Bizáncban. A négy evangéliumot tartalmazza görög nyelven, egykorú marginális apparátussal. Eredetileg a négy evangélista egészoldalas, arany alapra festett képe díszítette, az idők folyamán azonban János portréja elveszett a kódexből. A megmaradt három kép nemcsak művészet-, hanem művelődéstörténeti szempontból is érdekes: az evangélistákat ugyanis Karoling-kori könyvmásoló szerzetesekként ábrázolják: írópult mellett ülve, kezükben pennával, illetve calamusszal, előttük pedig a könyvmásolás egyéb kellékei: dörzskő, a körző, a tollmegfaragásához szükséges kések. A kinyitott díszlapon Lukács evangélista látható, amint egy papirusztekercsről – mint másolási mintapéldányról – újra másolja, pergamenre átírja a szöveget. Ez a Karoling-kori írásreform és az azzal együttjáró szövegjavítás közel egykorú ábrázolása!

A kódex a XV. században került Magyarországra, valószínűleg Itáliából. Az utolsó papírlapokon a következő, görög betűkkel, de latin nyelven írt szöveg olvasható: *János pécsi püspöknek Garázda Péter*. Későbbi tulajdonosai nem ismeretesek, valószínűleg az abolíciókor vagy a XIX. század elején került az Egyetemi Könyvtárba.

Irodalom

Kódex a középkori Magyarországon. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1985. 121. sz.

FODOR ADRIENNE

Balassa-Biblia.
Fatáblára vont, egykorú,
restaurált fehér bőrkötésben.

A Balassa család latin nyelvű bibliája Balassa Bálint születésének és halálának dátumával az előzéken.

[Balassa-Biblia].

Biblia Sacra cum diligentia, cura, studio singulari elaborata, deque sententia doctissimorum virorum ... emandata atque correcta ... Tubingae: apud viduam Ulrici Morhardi, MDLXIII.

[20], 871, [1], 351, [1], 309, [1] S., [49] fol., 8°

Órzási helye: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár
Jelzete: 5487. Fatáblára vont, egykorú, restaurált fehér bőrkötésben.
VD/16 B 2633

Kinyitva az előzéken, ahol olvasható Balassa Bálint születésének és halálának dátuma: 1554. *Let Balassa Bálint 20. octobris 9 orakor del elot zombat napon Zolomiban ... 1594. die 19. maii minden ket czombiat lottek altal és az barbeliok gonduisseletlensegek mia holt meg 30. eius es wytetem Uywarra* A Biblia Balassa Andrásnak, a költő Bálint unokabátyjának birtokában volt 1568-ban. Fia, Zsigmond örökölte, s az ő veje, Révai András által került Révai Pálhoz, aki esztergomi kanonok lett (†1770). Tőle került az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárba.

Ez a Biblia szép példája annak a szokásnak, amely a családokban sokáig élt. A Biblia nemzedékről nemzedékre a család fontos könyve volt: nemcsak olvasták, de családi krónikaként is használták. A könyvben az első bejegyzések Balassa Andrásról származnak, az utolsók Révai Andrásról. Irodalomtörténeti szempontból is fontos bejegyzéseket találunk köztük. Ezek alapján tudjuk Balassa Bálintnak, nagy költőnek születési adatait és halálának körülményeit. A bejegyzés szerint: 1554. *Let Balassa Balint 20. octobris 9 orakor del elot zombat napon Zoliomban ... 1594. die 19. maii minden ket czombiat lottek altal és az barbeliok gonduisseletlensegek mia holt meg 30. eius es wytetem Uywarra.* A költő végvári vitézként harcolt a török ellen Esztergomban, itt sebesült meg.

Irodalom

ZÁKONYI Mihály: *Balassa Bálint születési éve.* In: Esztergom Évlapjai, Esztergom, 1934. 14–17.

TÖRÖKNÉ DOBÓ JUDIT

Vetus Testamentum.

Hebraica Biblia, Latina planeque nova. Trad. Sebastian Münster. Basileae, ex Officina Michaelis Isingrinii et Henrici Petri, 1546. 1.köt. [40], 743 pag., 2°. Csonka példány, hiányzik a 347. pag. fele, 741-743 pag., valamint a teljes második kötet. XVI. századi fatáblás, vaknyomásos, világosbarna bőrkötésben, sarokveretekkel és csatokkal. Erősen sérült: a csatok, valamint három sarokveret hiányzik, a hátsó letörött kötéstábla bőrrrel visszavarrva.

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár
Jelzete: Ant. 1253
Adams B-1241. – VD/16. B2882

Kinyitva a 34–35. oldalon, ahol Ecsedi Báthory Istvának egy a trinitárius-antitrinitárius vitákat érintő locuszhoz kapcsolódó teológiai kommentárja olvasható. A latin *Hic angelus fuit Iesus Christus...* kezdetű bejegyzését körülbelül a közepétől magyarul is megfogalmazza *Itt Iehouanak Isternek mondatik az Angial....* A végén kézjegye látható *C S Batory manu propria.*

Sebastian Münster (1489–1552) német földrajztudós, hebraista és matematikus héber-latin Bibliája először 1534/35-ben jelent meg Bázelen, majd 1546-ban ugyanott. A héber bevezetőt az olvasóhoz szóló latin nyelvű ajánlás és előszó követi, majd ezután két hasámban szedve párhuzamosan a héber és a latin szöveg következik, amelyhez bőséges kommentár tartozik. Ő az első olyan protestáns szellemben fordító, aki magyarázataiban felhasználja a rabbinikus irodalmat. Szerinte a helyes értelmezés felismerésében minden eszközt fel lehet használni. Rabbinikus forrásait a latin előszó *Hebraeorum commentarii non contemnendi* című fejezetében sorolja fel. Münster Öszövevség-fordítása, de különösen a héber szövegértelmezések és magyarázatok jelentős hatással voltak a magyarországi bibliafordítókra (Sylvester János, Heltai Gáspár, Károli Gáspár), valamint az exegetikai és hitvitairodalomra. Míg Európa-szerte a különböző nemzeti nyelvekre való átültetésekor a héber eredeti és a lutheri német fordítás szolgált alapul, addig a magyar bibliafordítók felhasználták a kommentárokkal ellátott protestáns szellemű latin fordításokat is. Így egyrészt a humanista filológiai hagyományokat követték, másrészt a mindennapos hitvitákban a tekintélyekre való hivatkozás szövegbiztonságot nyújtott. Segédeszközök nélkül nem mertek hozzáfogni a héber szöveg átültetéséhez. Károli Gáspár a *Vizsolyi Biblia* előjáró beszédében hivatkozik is rá. *Azt mondjuk ezért, hogy e Bibliának fordításában nem köteleztük magunkat a vulgata editiohoz, azaz ama régi bibliához, hanem követtünk sok jámbor tudós embereket és azoknak fordítását, a hetven magyarázóknak görög nyelvre való fordításokat, Vatablust, Munsterust, Pagninust, Tremellium, ki természet szerint való zsidó fiú volt és csak most fordította meg a*

bibliát, e mellett sok tudós bölcs magyarázókat. (Károli Gáspár: *A vizsolyi biblia előjáró beszéde*, Budapest 1940, 27)
Az a tény, hogy a Münster-biblia e példánya egykor minden kétséget kizáróan Ecsedi Báthory István (1555–1605) református egyházi író és irodalompártoló, valamint főispán és országbíró tulajdona volt, még inkább fokozza művelődéstörténeti jelentőségét. E kötetnek az idők folyamán számos tulajdonosa volt, róluk a különböző posszessor-bejegyzések árulkodnak. A tulajdoni bejegyzések közül kiemelkedik a kötéstábla belső oldalán szereplő XVI. századi tisztázatlan kézírás: *NB. Sigismundus Bathorj habuit hunc libr[um]*. Ecsedi Báthory István kézjegye, aki egyben e biblia legjelentősebb tulajdonosa volt, a hátsó kötéstábla belső oldalán látható: *Stephanus de Bathor S. B. Manu Propria*, vala-

Sebastian Münster zsidó–latin Bibliájának címlapja.

mint a jól ismert C. S. B. (Comes Stephanus de Bathor) monogram számos lapszéli jegyzet végén is megtalálható. A kötetben szereplő margináliák is többnyire tőle származnak. Helyenként csak pár szavas megjegyzést fűz az aláhúzott latin szöveghez, de néhány helyen terjedelme miatt a kommentár a következő oldalra is átnyúlik. Margináliái hol latin, hol magyar nyelvűek, de az is előfordul, hogy latinul kezdődő megjegyzését magyarul fejezi be. Sokszor csak az aláhúzásokból lehet következtetni, hogy az adott részek foglalkoztatták Ecsedi Báthory Istvánt. Lévéen, hogy a héber szöveghez egyetlen megjegyzést sem fűzött, valószínű, hogy héber ismeretekkel nem rendelkezett. Igen érdekesek teológiai jegyzetei, amelyek azokra a Szentháromsággal kapcsolatos locusokra vonatkoznak, amelyek körül a trinitárius-antitrinitárius viták kialakultak. Mindez azért is fontos, mert Ecsedi Báthory István nagymértékben támogatta a *Vizsolyi Biblia*, az első teljes nyomtatott magyar nyelvű biblia megjelenését.

Irodalom

- VADÁSZ Veronika: *Ecsedi Báthory István bibliájáról*. In: MKsz 2003. 2. sz.
- DÁN Róbert: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Budapest, 1973.

[SZENT Biblia

az Istenec O es Wy testamentumanac prophétac es apostoloc által meg iratott szent könyvei. Magyar nyelvre fordítottatott [Károli Gáspár és mások által] egészen és wijonnan az Istenec Magyar országban való anya szent egyházának épülésére. Visolban MDXC Mantskovit.]. Harmadik rész: A mi Urunc Jsus Kristusnac Uj Testamentoma. Mellynec első reszeben az Evangelistac könyvei, Másikban az Apostoloc levelei vadnac. 1590 (Vizsoly). [3]+ 236 +[1] folio. 2°.

Őrzési helye: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára
Jelzete: M 24
RMNY 652.

Kinyitva a 134. levélnél, amelynek alján I. Rákóczi György sajátkezű bejegyzése található: *Anno 1620 13 die februaris az én kegyelmes Istenemnek kegyelmes engedelmeből végeztem el ez tudomány-nak olvasását Patakon estve 7 és 8 óra között, kiért legyen áldott az ő nagy neve mind örökké. Amen.* A *Vizsolyi Bibliának* ezt a példányát Szombathy János sárospataki könyvtárnok a XIX. század elején két kötetbe kötötte; külön az Ó- és külön az Újszövetséget. Ma már csupán az Újszövetség található meg a sárospataki könyvtár tulajdonában. 1945–2006 között Nyizsnij Novgorodban őrizték a szovjet „hadiszákmány” könyvek között. A példány történetét legtömörebben Szombathy György bejegyzése foglalja össze: *NB. Úgy gondolom, hogy ez az Uj Testamantom régenten az Első Rákóczi Györgyé volt: a ki igen szorgalmasan olvasta a Bibliát, s azt mondják 27-szer olvasta által. Feljegyezte itten, hogy ő 1619-dik és 1620-dik esztendőkből olvasta által az Uj testamentomot: úgy látszik, hogy sokat utazván: mert olvasta azt: Sáros-Patakon, Borsiban, Leleszen, Ónodban, és Besztercén: miképen az Uj Testamentomi mindenik könyvnek végén az írást vagy-is jegyzést róla láthatni. Az itt lévő régi kézírás nagyon egygyez az ő magyar kéz írásával.* I. Rákóczi György bejegyzései közül a legtöbb lap alján volt és az újra kötetéskor levágták, csonkították.

Irodalom

ÁGOSTON István: *Károlyi Gáspár és a Vizsolyi Biblia*. Új Kíló Kiadó. Budapest, 1990.

MONOK István–HAPÁK József: *A bibliás Rákócziak*. Kossuth Kiadó. Budapest, 2006, 65–68.

TANÁSZI ÁRPÁD

A Vizsolyi Biblia kolofonja a nyomtatás kezdetének és befejezésének dátumával. Alul I. Rákóczi György sajátkezű bejegyzése: *Anno 1620 27 die 7bris az én kegyelmes istenemnek kegyes engedelmeből végeztem el az könyvnek olvasását ónodban 12 es 1 óra között kiért áldott az ő nagy neve mind örökon örökké Amen Amen Amen.*

I E L E N E S E.

236

20 Azt mondgya à ki ezekről bi- 21 A mi Wrunc Iesus Christuf-
 zónlágoc télsen, bizony hamar el nac kegyelme légyen mindnyá-
 ieuðc, Amen. Iðuel Wram Iesus ián ti veletce, Amen.

Az Iesus Christufnac, légyen mind
 öröcké dicsőség és tiszteleg
 Amen.

Wram Iesus iðuel hamar?
 Es te Wram meddig késele?

V I S O L B A N,

KEZDETTE TETT BÖYT ELŐ SZOM-
 baton, az az, 18. napián Böyt elő hauánac 15 89. esitendöben. Es el
 végeztetett Istenec kegyelmességéből, 20. napián sient
 Iacob hauánac, Christus Wrunc sületése
 vtán ennyi esitendöben 1590.

Kiből diczértesséc az Wrnac áldandó sient Neuc, mind
 öröckön öröcké, Amen.

MANTSKOVIT BALINT Nyomtatása ált. l.

Amo 1620 27. die mensis Aprilis in hunc diem...
et angelicis virgibus et in hunc diem...
hunc 12. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31.
et in hunc diem...

A kiállított tárgyak leírása

† Esa. 60. 19.

* Esa. 60. 3.

“ Efa. 60. 12.

“ Exod. 32. 32.
Phil. 4. 3. Sup. 3.
5. és 10. 12.

“ Vagy semmi, mert nem létezik.

† Sup. 3. 2.
* Esa. 60. 19.

23 ploma, és az Bárány. Es ez város nem írtá ki kódic az népnélkül, vagy a földnélkül hogy abban féltlenéne, mert az Urnac diczőség megfényesítette azt, és ašnac szövetke az Bárány. Es az pogányoc köztül a kic megtartatrac, járnac annac * világául: és az földnec kiralyi, az ő diczőségeket és tisztelésegeket abba kezdic vinni.

24 Es annac “ kapui nappal bé nem zártatnac: Mert ott éttzaka ninczen. Es a pogány népek nec diczősége és tisztelésege abba vitetic. Nem mégyen bé abba semmi valami megfertefutene, vagy az ki valami utalatošságot czelekeztic, vagy hazugságot, hanem az kic béirtatrac az báránnac: élő könyvébe.

XXII. Rész.

Elő folyóvíz, az életnek fája, annac gyümölcse. Sem ly sem nap az városba, elvegeze és megerősític ez prophécianac.

1 **E**S mutata néké az után, élő víz nec tisztá folyóvizét, mely valagos vala mint a Chrystal, mely kijó vala az Istenec és az Báránnac székitül. Az piatznac közepete pedig, és az folyóviz nec két felén, vala az életnek fája, mely tizenkét gyümölczöt teremt vala, minden hólnapba pedig terem vala: és az fánnac levelei az pogány népek nec egelségekre való valának. Es semmi atkozott állat nem léfzen többé: hanem az Istenec és az báránnac széki léfzen abban, és az ő szőlői szőlőálnac ő néki.

2 Es láttyac az ő ortájár, és az ő tneve homlokokon léfzen. Es ott * ezraka nem léfzen, és né szőlőkódnec szövetnec világoságanélkül, sem az napaac világoságanélkül: Mert az Ur Isten világosíttya meg őket, és ortágnac mind öröckön öröckét.

3 **E**S monda nékem: ez beszédec tóké illetesc és igazac, és az szent Prophétáknac Ura és Istene bocírtta el az ő Angyalát, hogy megjelése az ő szőlőálnac a mélyekhec kell lenni hamar. Imé eljövéc hamar: Bódog az a ki megtarttya ez könyv nec prophétášanac beszédit. En vagyoc pedig

János, ki ezeket hallottá és láttam: Es mikor hallottam és láttam volna ezeket, † le- † Sup. 19. 20.
bíruléc az Angyalnac lábai előtt, hogy őter imádnám, a ki nékem ezeket megmutatta vala. Az pedig monda nékem: Megláslád hogy azt ne czelekedgyed, mert te szőlőgaráfod vagyoc, és az te Prophéta atyád járnac és az oknac az kic megtarttyac ez könyv nec beszédit, szőlőgaráfoc. Az Isten imádgýád. Azután monda nékem: * Bé † Dan. 8. 16. és 12. 4.
ne pecezédic ez könyv nec prophétášanac beszédit, mert az idő közel vagyon. Az ki árt, ártson ezutánis, és a ki fertelmes legyéc ez utánis fertelmes. Es a ki igaz, igazítsa isé meg ezutánis és a ki szent ez utánis szenteltesic meg. Imé hamar eljövéc, és az én jutalmam én velem vagyon, hogy megfésic mindnec a mint az ő “ czelekedete lé: † Rom. 2. 6. és 4. 6. és 48. 12.
13 fzen. † En vagyoc az A és az Ω kezdet és végezet, első és utolsó. Bódogoc a kic † Sup. 1. 6. és 21. 6.
14 megtarttyac az ő paranczolátit, hogy légyen nékic szabadságoac az életnec fáján, és az kapukon mennyenec bé az városba. De kimaradnac az ebec, az bővősbájosoc, paráznac, gyilkosoc, az bálvány imádóc, és az ki szereti és szőllya az hazugságot. En Jesus bocírttam az én Angyalomat, hogy czelektől bizóšságot tenne az gyülekezetekben. En vagyoc az Dávidnac amaz gyökere és ága, amaz fényes és havnal czillag. Az lélekis és az menyafiszon azt mondgyac, † Esa. 55. 1.
15 jövel, az ki hallysic azt mondgya, jövel, és az ki † szomjuhozic, jöyön el, és a ki akarja vegye az életnec vizét ingyen. Bizóšságot téfzec pedig mindnec a ki ez könyv nec Prophétášanac beszédit hallya, hogy valaki ezekhez hozza téfzen, ez könyvben megíratott czapátokat veti Isten ara. Es ha valaki elvejend valamit ez könyv nec prophétášanac beszédlében, az Isten annac téfzet elórti az életnec könyvből, és az szent városból, és az ökből az mellyec ez könyvben megíratatac. Azt mondgya a ki czelektől bizóšságot téfzen, bizony hamar eljövéc, Amen. Jövel Urkam Jesus.

16 **A** mi Urunc Jesus Christusnac kegyelme légyen mindnyájan ti veletec, Amen.

Az új Testamentomnac vége.

Az Atya Fiu és Sz. Lélec Istenec légyen mind öröcké diczőség és tisztelleg, Amen.

Es elot való két ortandóval kerdeltem volt el előt az belgiot 1683 új testamontomc nezedid pecis vizertem el me 13 máxerigis. An ne 1683 g. szent örök szent nék legy a dot negy nevv es ímet ma vertem el az új testamontomc es jurelttem met emelle köthetem es de em nec Istenemmet szel sa de nec haxon vizet vizet. JOHANNA LEVANT

SZENT Biblia,

az az Istennek Ó es Új Testamentomanac prophetac es apastaloc által megíratott szent könyvei. Magyar nyelvre fordítatott egészen, az Istennek Magyarorszagban valo anya szent egyházának épülésére. Caroli Caspar előljárobeshzédével. Ez masodic kinyomtatást igazgatta, néhol megis jobbitotta Szenci Molnar Albert. – [2] (Szenci Monár Albert: Szent Davidnac Soltari az franciai notaknac es verseknek módgyokra magiar versekre forditattac és rendeltettec az Szenci Molnar Albert által.) – [3] (Szenci Molnár Albert: Kis catechismus, avagy az keresztyen hitre valo tanitásnac rövid formája.) Hanoviaban MDCVIII Halbejus, Levinus Hulszius örökösinek költségével [Frankfurt am Main].
[24] + 588 + 224 + 194 + 254 + 79 + [2] pag. 4°

Őrzési helye: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára
Jelzete: VI. 2468.
RMNy 971

Kinyitva az Újszövetség 254. oldalán a Jelenések könyve 22. részénél, a lap alján Lorántffy Zsuzsanna sajátkezű bejegyzésével: *Ez előtt való két esztendővel kezdetem volt el elől ezt az bibliát és az újtestamentumot negyedikszér és végeztem el ma 13 március Anno 1638 kiért az én Istenemnek legyen áldott nagy neve és ismét ma kezdtem el az új testamentumot és egész életemet ez mellé kötelezem és kérem az én istenemet ki el kezdte az jót bennem vigye véghez. Susanna Lorantffy m. pr.*

Szenci Molnár Albert *Hanauai Bibliájának* ez a példánya egykor Lorántffy Zsuzsannáé (1600–1660), I. Rákóczi György erdélyi fejedelem feleségéé volt. Aranyozott bőrkötése, amelyről ma már az ezüst sarok- és a központi veretek hiányoznak bizonyítja a tulajdonosnak a szent könyv iránti tiszteletét és megbecsülését. A fejedelemsasszony halála után a példány a Sárospataki Kollégium tulajdonába került. 1677-től a sárospataki jezsuiták birtokolták, majd a sátoraljaújhelyi piaristákhoz került, ahonnan a Nagykönyvtár visszavásárolta. 1945-től 2006-ig a Biblia orosz fogságban volt.

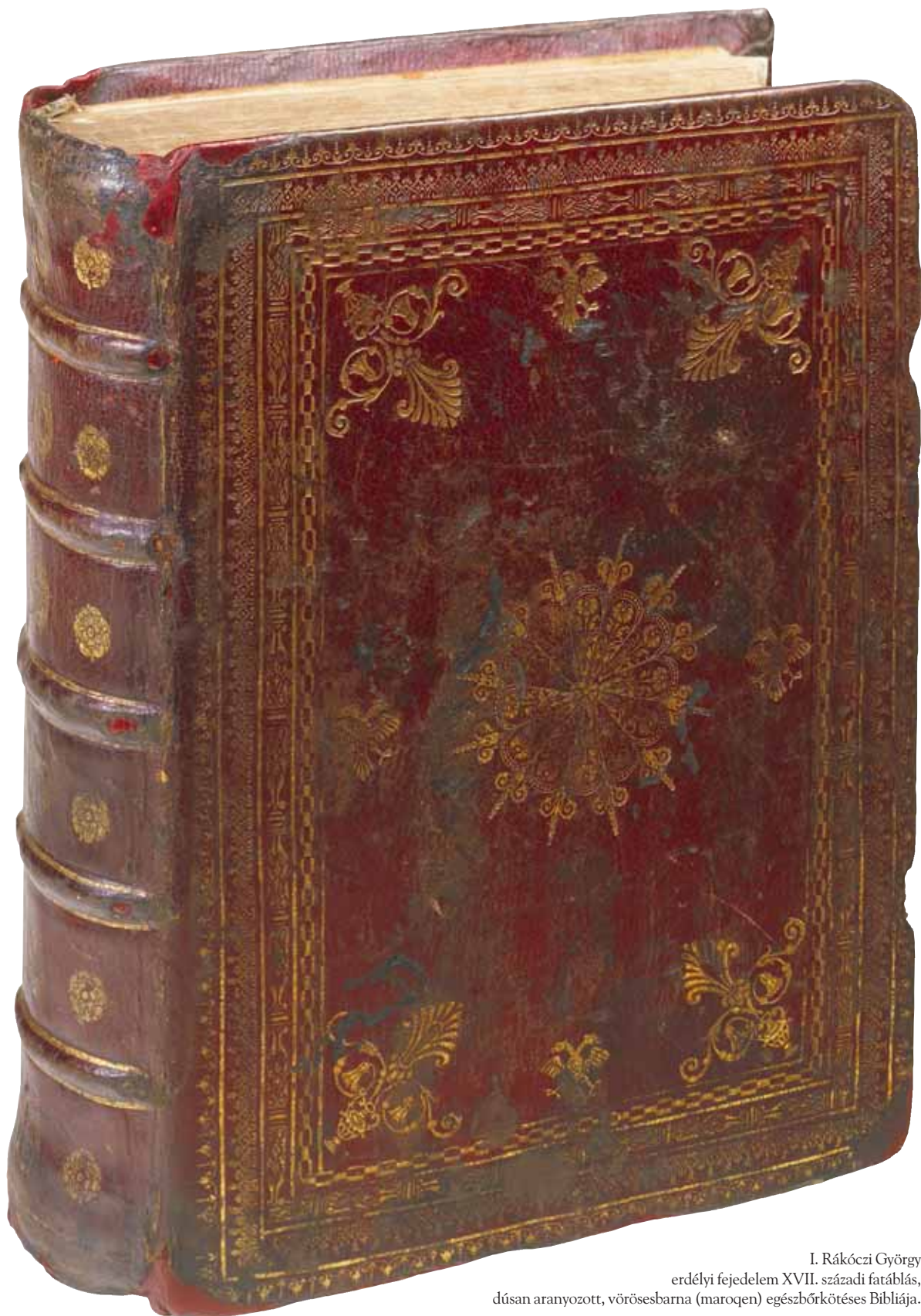
Lorántffy Zsuzsanna, a Sárospataki Kollégium, valamint nagyon sok református gyülekezet támogatója, férjéhez hasonlóan rendszeres bibliaolvasó volt. A Bibliát többször is teljes egészében végigolvasták, a fejedelemsasszony a fenti idézet szerint 1638. március 13-án *ezt az bibliát és az újtestamentumot negyedszér végezte el*. A XVII. században már nem csupán lineáris rendben volt szokás a Biblia olvasása. Magyarországon is számos bibliai citátumgyűjtemény látott nyomtatásban napvilágot. Ezek a kiadványok kegyességi, etikai, hitvalló, vagy hitvitázó céllal tematikusan csoportosított bibliai idézeteket foglaltak magukban. Lorántffy Zsuzsannának Biblia iránti mély elkötelezettségének jele, hogy 1641-ben Gyulafehérvárott az ő neve alatt is kinyomtatott egy ilyen gyűjteményt: *Moses és az próféták, azaz az igaz keresztyéni vallásnak negyvenöt ágazatának Szentírásbéli győzhetetlen bizonság tétele, melyek nagy részént az (fejedelmi méltósággal tündöklő) erdélyi fejedelem asszonytul, Loránffi Susannatul másoknak jó példa adásával az Szentírásnak gyakor olvasása között kiszedegettettenek, és azután megbővítettvén az idvességre óhajtozókhöz való buzgóságból közönségessé tétettenek*. A cím szerint a fejedelemsasszony nem csupán olvasta a Bibliát, hanem *gyakor olvasás* közben ki is írta a maga számára a fontosnak talált ígehelyeket. Így állt össze ez, a református tanítás negyvenöt fontos hittételét bibliai citátumokkal bizonyító hitvallásszerű gyűjtemény, amely végső formáját valamelyik udvari pap, valószínűleg Medgyesi Pál közreműködésével nyerte el.

Irodalom

MONOK István–HAPÁK József: *A bibliás Rákócziak*. Kossuth Kiadó. Budapest, 2006.

TANÁSZI ÁRPÁD

A fejedelemsasszony bejegyzése a Hanauai Biblia végén:
ezt a Bibliát és az Újtestamentumot negyedikszér végeztem el ma....

I. Rákóczi György
erdélyi fejedelem XVII. századi fatáblás,
dúsan aranyozott, vörösesbarna (maroqen) egészborrkötéses Bibliája.

Szent Biblia,

az az: Istennek Ó es Uy Testamentumanac prophetac es apastaloc által megíratott szent könyvei. Magyar nyelvre fordítatott egészszen, az Istennek Magyarországnban valo anya szent Egyházánac epülésére. Caroli Caspar Elöljáróbeszédével. Ez masodic kinyomtatást igazgatta, néhol megis jobbitotta Szenci Molnar Albert. – **Szent Davidnac Soltari ...** az Szenci Molnar Albert által. – **Kis catechismus ...** Hanoviaban [Hanau] Nyomtattatott Halbejus Janos [Johannes Halbey] által... 1608 esztendőben. [24], 588, 224, 194 [recte 186] p. – [2], 254, [2], 79 p. 4°

Őrzési helye: Budapest, Ráday Gyűjtemény
Jelzete: RMK 3–4.
RMNy 971

Bemutatva a XVII. századi fatáblás, vörösesbarna (maroqen) egészborrkötése, amelynek elő- és háttáblája azonos díszítéssel dúsan aranyozott.

Szenci Molnár Albert *Hanau Bibliája* e példányának különlegessége I. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1593–1648) bejegyzései és a XVII. századi fatáblás, vörösesbarna (maroqen) egészborrkötés. Elő- és háttáblája azonos díszítéssel dúsan aranyozott. Négy különböző mintájú keret fogja közre a középmező, melynek négy sarkában görög korszából „fanfár”-indadisz, illetve pálmalevél nő ki. Négy oldalán, a kerethez közel egy kétfejű sas álló figurája. Középen egyesbélyegzőből kialakított kör alakú legyeződísz. A cikkelyeket virágmotívum tölti ki. Minden cikkely között egy-egy csigavonalú, gyöngysorban végződő díszítőmotívum. Az elő- és háttáblán a veretek helye ki van mélyítve, de valószínűleg nem kerültek fel, mert szögek nyomai nem látszanak. A gerinc öt szimplabordára fűzött, a bordák aranyléniával vannak kiemelve. Egy-egy lénia zárja fejnél és lábánál is a mezőt. Címfelirat nincs, a kialakult hat mezőben teljesen azonos elhelyezésben aranyozott egyesbélyegzők: két oldalon egy-egy rozetta, középen csigavonalú motívum. Aranyozott metszésén mindhárom oldalon gazdagon poncolt díszítés. Nagyon igényes, szép könyvkötőmunka; a nyílásban és a sarkokon egykori javítás nyomaival.

Nem tisztázott, hogy pontosan hogyan került I. Rákóczi György birtokába (lehetséges, hogy Szenci Molnár Albert maga ajándékozta a fejedelemnek, aki anyagilag támogatta a kiadást). A Bibliában olvasható bejegyzések tanúsítják, hogy a fejedelem mélyen hívő, rendszeres Biblia-olvasó volt. Ezt a példányt rendszeresen olvasta 1621 és 1633 között: első ízben 1621–25 között sorrendben végig a teljes kötetet; 1626–27 között az Újszövetséget; 1631–33 között az Ószövetséget. Idézet a bejegyzésekből (Mózes I. könyve után): *Anno 1621 1 die martij az en keg[yl]mes istenemnek engedelmebeol vegeztem el ez 1 keoninek olvasat Egiegen utamban, Estue 6 es 7 ora keozeot kiert legien az Vristennek szenteseges neue aldat Amen Amen Amen.*

A Bibliát a fejedelem halála után fia, Zsigmond örökölte, aki a Sárospataki Református Kollégiumra hagyta könyvtárát. Az ősi sárospataki gyűjtemény azonban 1671-től – háborús események miatt – szétszóródott. 1691-ben Bártfay György birtokában volt a kötet, majd 1707-ben a Meskó család tulajdonába került. A XVIII. század közepén Ráday Gedeon (1713–1792) ettől a családtól kapta ajándékba, esetleg megvásárolta tőlük. Ráday Gedeon magánkönyvtárát 1861-ben vásárolta meg a Dunamelléki Református Egyházkerület; a Bibliát jelenleg a DRE Ráday Gyűjteménye őrzi.

Irodalom

Múzeumi séták Budapesten CD-ROM, Neumann Kht., 1999. (Öt műtárgy, köztük a Biblia leírása a Ráday Gyűjtemény anyagából, szerk. Berecz Ágnes).

MONOK István: *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660 (A Kárpát-Medence Koraiújkori Könyvtárai I.)*, Szeged 1996.

RUPP Kornél: *A Ráday-könyvtár*. In: Magyar Könyvszemle 1897.

Biblia

[Latina] V. id. Dec. [9. Dec.] 1475 Nürnberg, Andreas Fischer et Johannes Sensenschmidt
458 fol. 2°

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár
Jelzete: Inc. 17
Hain 3057 – GW 4219 – CIH 616

Bemutatva I. Rákóczi György erdélyi fejedelem latin nyelvű Bibliájának a XVII. század első felében készült fatáblás, aranyozott ezüstveretes, barkamintával nyomott fekete bőrkötése. Papírra nyomtatott latin nyelvű biblia I. Rákóczi György erdélyi fejedelem könyvtárából. Példányunkból hiányzik az 1–10., 15., 44., 429–458. levél. Inicialéi kármínvörössel, szabadkézzel festettek, a mondatkezdő és egyéb nagybetűk sárgával áthúzóztak. A 401. levél verzóján a nyomtatás során kimaradt utolsó sort egy XV–XVI. századi olvasó kézzel pótolta; a teljes 7. és 34. levél szintén XV–XVI. századi kézzel pótolva. XVI–XVII. századi kézírásos, latin nyelvű marginális jegyzetek főként a könyv elején és végén fordulnak elő, a párhuzamos helyek megjelölésével vagy pár szavas bibliai utalásokkal. Az I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna közismert bibliai kegyességéről szóló könyvtárnyi irodalomnál jobban példázza az öreg fejedelem személyes viszonyát a Szentíráshoz fejedelmi parainesisének néhány sora, melyben György herceget inti: *... jó könyveket olvass, kíváltképpen az szent Bibliát, kinél én teneked jó fiam sem jobbat, szebbet, hasznosbat, dicsíretesbet és idővségesbet nem commendálhatok, kiből mind idővségedre s mind külső állapotodnak dicsíretes viselésére elég tanúságot vehetsz, ne szűnjél meg ennek olvasásától, se meg ne restülj s unatkozzál, kit én ugyan parancsolok. Egyéb külső históriákat is, úgy vagyon, szép dolog olvasni, kik csak az elmét szokták gyönyörködtetni, el is múltak: de az szent Biblia, mind elmjét, szívét, lelkét vidámítják, életik, s idővségre vezetik az embereket, örökké is megmaradandó. ... napi imádságokat is ... mindennap elmondjad ... példát vévén éntőlem, atyádtól, kit annyival inkább is követned kell, hogy éntőlem édesatyádtól parancsoltatik, az példa is magam vagyok.*

Az OSZK Inc. 17 jelzetű ősnymtatványának különlegességét éppen az adja, hogy egy a Rákóczi család által használt biblia-kiadások közül. (Ma hét XV. századi Bibliáról tudunk, ami a család birtokában volt.) A könyv első tulajdonosát nem ismerjük, de XVII. századi, fatáblás, aranyozott ezüstveretes, barkamintával nyomott fekete bőrkötését (chagrin) I. Rákóczi György készítette, amiről az 1647. december 10-én Udvarhelyi Péterhez, a kassai kamara jövedelmének kezelőjéhez írt levele tanúskodik: *... Két rendbeli levelit vöttük kmednek, egy kiben mit írjon a biblia felől értjük, s bizonyos dolog: szűből kívántuk eddig is elkészülését, mivel szűkségünk is volna reá. De ha egyébaránt nem lehet, kmednek csak vegye meg a táblájára való fekete bőrt, ha lehet, bagariát, mentől szebbet s pántlikát is; küldje Eperjesre; elhittük, leszen ott arra való compactor, a ki meg tudja kötni; a ha pengig ott is késedelmesnek üelné elkészülését, kmed csak küldje kezünkben a bibliát, bőrt és pántlikát; mi másutt is megtudjuk csináltatni, mivel Váradon jó compactor vagyon ...* (Közölte ILLÉSI János: *Nyomdatörténeti adatok*. MKsz 1898. 275–276.). A 40x28 cm-es elő-és háttáblát egyforma öntött, áttört és vésett ezüstverettel díszítették, amelyről az aranyozás néhol lekopott. Mindkét tábla közepén egy 19x16 cm széles címerpajzs fekszik: Erdély címere, a szív-pajzsban pedig a Rákóczi családé. A címer fölött korona, mellette Rákóczi György monogramja: G. R. A pajzsot ovális szalag veszi körül, rajta felirat: GEORGIVS: RAKOCI: D(ei): G(ratia): PRIN(ceps): TRAN(sylvaniae): PAR(tium): REG(ni): HVN(gariae): DOM(inus): ET: SIC(ulorum): COM(es). Ezt meander-alakú díszítmény futja körül. A négy sarkon szárnyas angyalfők helyezkednek el, liliomokkal és akanthuszokkal. Az elő- és háttáblát két akasztós kapocs tartotta össze, melyek közül ma az egyik hiányzik. A könyv aranyozott metszésén poncolt levélminta fut. A mű használati értékéről elmondható, hogy bár a XVII. században még nem volt divat ősnymtatványokat gyűjteni, mégis komoly tekintélyt képviselhettek e kiadványok a fejedelmi udvarban folyó hitviták során.

A kötet további sorsa sem érdektelen: még 1663-ban a borsi Rákóczi-kastélyban őrizték, mint arról a kolofon alatti bejegyzés tanúskodik: *Ista Biblia sunt impressa ante Apostasiam Lutheri annis quadraginta duobus id est 52 annis vero a presenti computandis centum octuaginta octo id est 188. scriptum anno 1663. die 18. Februarij in Borsi.* Mikor a Borsiban született Zrínyi Ilona Thököly Imréhez ment férjhez, egyéb hozományával együtt ez a Biblia is az eperjesi Thököly-kastélyba került. Innen a Thököly-ház feldúlásakor az 1688. június 24-én kelt, vörös gyűrűspeccéssel megerősített bejegyzés szerint egy Heinrich Lenyk nevű tiszt vitte magával zsákmányként, hogy később Kollonics Lipót bíborosnak ajándékozza: *Quod Biblia haec ex occupatis gloriose (...) ad Eperiesimum Thököly castris reportaverim pro spolijs, ac Eminētissimo et Reverēdissimo Principi Domino Domino Leopoldo S. R. E.*

Cardinalj a Kollonits demissam in fauorum recommendationem obtulerim, manu propria testor et sigillo die 24. Junij 1688. Henricus Lenyk mp. (A háttábla tükrén.) Kollonics 1693. május 19-én továbbajándékozta az erdélyi ügyekben követségben járó borbereki Alvinczi Péternek: *Ex speciali gratia et oblatione Eminentissimi ac Reverendissimi Principis Cardinalis a Kolonits possidet Viennae Austriae occasione tractatus cujusdam Legationis suae Transilvanicae datum et acceptum anno Mill. sexcent. Nonagesimo Tertio die 19. Maii. Petrus Alvinczi de Borberek, magister in Transilvania Protonotarius ad praesens vero Dominorum statuum Transilvaniae universorum in Augusta Aula Ablegatus extraordinarius.* (Bejegyzés a kolofon alatt.) A könyv aztán 1738-ban ruszakai Kornis Ferenc gróf gyűjteményébe került. (Az előtábla tükrén: *Exlibris illustrissimi domini comitis Francisci Kornis liber baro de Ruszka 1738.*) Hogy egyenesen innen került-e báró Orczy László gyöngyösi könyvtárába, arról nincs adatunk, de 1795-ben már Orczy László írta a hátsó előzéklapra: *Anno 1795-ben computálván nyomtattatott ez könyv 1475-ben, az mely szerint most 320 esztendő.* Orczy Lőrinc Arad megyei főispán 8196 darabos könyvtárával együtt Arad városának ajándékozta a becses Bibliát, a város pedig 1872-ben adta azt az aradi lyceumnak. Időrendben az utolsó bejegyzés Márki Sándortól, a főgimnázium Orczy-könyvtárának könyvtárosától származik: „*E bibliának az 1885. február 7-én eszközölt számbavétel szerint 416 levele, vagyis 832 oldala volt, melyek közül csak a 7. és a 34. levél van kézzel írva. Aradon, 1885. február 7. Dr. Márki Sándor ...*” A könyv 1895 után ismeretlen helyről került a Nemzeti Könyvtárba.

Rákóczi Györgynek készített fatáblás, aranyozott ezüstveretes, barkamintával nyomott fekete bőrkötés a XVII. század első feléből, amelynek poncolt arany metszése is akkor készülhetett.

Irodalom

MONOK István–HAPÁK József: *A bibliás Rákócziak*. Budapest, Kossuth, 2006.

MONOK István: *A Rákóczi-család könyvtárai 1588-1660*. Szeged, Scriptum Kft. 1996. (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai I.) 169–170.

Biblia sacra vulgatae editionis

1609. Mainz, Johann Theobald Schönwetter,
Jakob Fischer, Johann Albin
[8], 574, 226, 263 pag., számos rézmetszettel; 4°

Őrzési helye: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár
Jelzete: RK 53
VD/17 39:127637B

Bemutatva Apafi Mihály fejedelem számára készült ezüst sarokveretekkel és kapcsokkal díszített erdélyi ötvös kötés. XVII. századi erdélyi ötvös-kötés, elő- és háttábláján címeres fémveret. Két kapocsal, sarokveretekkel; gerince aranyozott, poncolt; a címlap hátoldalán beragasztott ex libris: „Comes Dionysius Banffi, liber Baro de Lossontz ... 1760”

A kötet három részre oszlik. Legelől közös díscímlap áll, de külön rézmetszetes címlap készült a Próféták könyvéhez és az Újszövetséghez is. Az utóbbi kettő megegyezik. A szöveg kéthasábos és a bibliai jeleneteket rézmetszetek illusztrálják gazdagon. A metszetek készítője Johann Theodor de Bry (1561–1623). E Biblia fő érdekessége egyedi kötése. Az erdélyi könyvkötészet virágkora a XVII. század utolsó harmadára esik. Uralkodói körökben egyre népszerűbbé vált a díszes könyvkötések megrendelése. Elsősorban az aranyozott, legyeződíszes kötések voltak közkedveltek, a megrendelők pedig főúri mecénások: I. Apafi Mihály fejedelem (1661–1690), felesége, Bornemisza Anna, kancellárja, Teleki Mihály és ennek neje, Vér Judit, valamint néhány előkelő asszony. A fejedelem udvarában francia ötvös is tevékenykedett, sőt valószínűleg könyvkötő műhely is működött. Feltehetően ebből a műhelyből került ki ez a fejedelem számára készült ötvöskötés

is, amelybe e latin nyelvű Bibliát kötötték. Az ötvösművű díszkötéseket, amelyek inkább az ötvös, mint a könyvkötő keze munkáját dicsérik, szinte kizárólag vallási tárgyú könyvekhez készítették. Az előtábla veretén Apafi Mihály és Erdély egyesített címere látható (a karddal átdöfött sisak szőlőtőkével, valamint a jól ismert stilizált sas és a hét vár) és a következő körirat olvasható: BIBLIA SACRA MICHAELIS APAFI PRINCIPIS TRANSILVANIAE 1680. A háttábla verete egy szerencsekerékbe kapaszkodó kezét ábrázol, amelyet ugyancsak körirat övez: DONAVIT FAMULO FRATRI SUO ANDREAE TOLDALAGI 1680. Az elő- és a hátoldalon négy-négy angyalfejet ábrázoló sarokveret óvja a könyvtestet és a fémvereteket.

Irodalom

ROZSONDAI Marianne: *A könyvkötés művészete*. Budapest, 1983.
ROZSONDAI Marianne–SZIRMAI János: *Művészeti könyvkötések régen és ma*. Kiállítás. Budapest, 1986. december 15.-1987. február 14.

BERKES KATALIN

Apafi Mihály fejedelem számára készült ötvös kötés ezüst sarokveretekkel. Az előtábla veretén Apafi Mihály és Erdély egyesített címere látható és a következő körirat olvasható: BIBLIA SACRA MICHAELIS APAFI PRINCIPIS TRANSILVANIAE 1680.

Szenci Molnár Albert:

Szent Dávid királynak és prófétáknak százötven zsoltári. Amszterdam 1686.
Misztótfalusi Kis Miklós
[3] +337 +[9] pag. – 32°

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár
Jelzete: RMK I. 1346 (1) példány
RMK I. 1346

Bemutatva Szenci Molnár Albert zsoltárfordításának Misztótfalusi Kis Miklós általi újradiadása egyhasábos szedéssel, kottákkal, „Elzevir”-formátumban, Apafi Mihály erdélyi fejedelem számára készült aranynomámos, kapcsos barokk bőrkötésben virágmintával poncolt aranyozott metszéssel. Tótfalusi Kis Miklós 1685-ben, amszterdami *Aranyos Bibliájának* kinyomtatása után kis, kézbe való, az istentiszteletre könnyen elvihető zsoltároskönyvet és különálló Újszövetséget is nyomtatott 4200-4200 példányban. A Zsoltárokhoz írt előljáró beszédben a később sokat támadott „vasműves” egyrészt valóságos népművelő programot fogalmaz meg: *Szerető nemzetem! [...] Igyekezzed, inkább annál, mint eddig szoktad, a könyvekhez, az íráshoz való értéssel magadat ékesíteni. Bizony nem semmi ékessége, nemessége, világa és boldogsága ez a nemzetnek, s akármely magános személynek is, amint ezzel ellenben az írástudatlanság mocska, parasztsága, setétsége, félszége és nyavalyája. Minthogy pedig a könyvekben foglaltatott tudományoknak, s azokra segítő nyelveknek teljes ismeretségekre jutniuk mindenkinek lehetetlen; amit én legalább feltészek mindenkire nézve szükségesnek lenni, [...] az olvasásnak tudása. Ha valaki többre nem mehet, bár csak a maga születési nyelvén tudja olvasni az írásokat, csak ezzel is nagy sok jókra segítheti magát.; másrészt hollandiai tapasztalatai alapján a közös, anyanyelven folyó gyülekezeti éneklés fontosságát hangsúlyozza: *Senki oda [a templomba] könyv nélkül nem mégyen, hanem mindenkinek vagy egész Biblia, vagy Újtestamentum, vagy legalább zsoltároskönyv vagyon kezében, és senki közöttük az éneklésnek néma hallgatója nincsen [...] Vajha olyat láthatnánk a mi földünkben is! [...] Az éneklés (mely az eklézsiákban az isteni tiszteletnek egyik része), minthogy az ő hangja miatt a hallgatóktól meg nem értetik csak olyan, mint a pengő érc és a zengő cimbalom ...* Tótfalusi a magyar éneklési gyakorlatot ismerve külön felhívja olvasói figyelmét a kották követésére, hogy a zsoltárok otthon is megtarthassák ... *egyszer rendelt és bévött igaz nótájukat, hisz e nélkül hiábavaló a metsző-tipográfus sok fáradsága a kották készítésével, és a kiadvány ára sem arányos használati értékével.* A itt bemutatott kis formátumú Zsoltárok könyvéhez Szántó Tibor megállapítása szerint Tótfalusi az 1685. évi *Aranyos Biblia* végén lévő kéthasábos szedést használta fel, amit egyhasábosra tördeltek, önálló címlappal, előszóval, a szedéstükör felső részén előfejjel láttak el. Az áttördelés eredményeként (mint a Biblia „különlenyomata”) jött létre a 6,5x11 cm méretű, Elzevir formátumú könyvecske, melyet joggal hasonlíthatunk össze a kortárs Elzevirek kecses betűkkel szedett, tisztán, hibátlanul nyomtatott könyvremekeivel. A szedés szélessége itt 13 ciceró, és bár kicsi, 8 pont méretű betűvel szedettek a sorok, de a közöttük lévő spácium jól segíti az olvashatóságot. Átgondolt tipográfiai lelemény, hogy a zsoltárok főcímeit 10 pontos versáliákból, a címeiket kurzívából és a 28 pontos iniciálékkal kezdődő kották alatti vessorokat meg a verseket antikvából szedték. A különböző szedésű sorok ritmikus váltakozása a mai napig iránymutató a tipográfia iránt érzékeny könyvcsináló számára. A munka „Mozart-melódiát idéző” szépségű belső címlapja is meghaladja korát, mikor nem formálisan, hanem értelemszerűen tagolja a szövegsorokat. Példányunk különlegességét finom aranynomámos, bordó, barokk, önkapcsos bőrkötése adja (aranyozott, poncolt virágmintás metszéssel), amely feltehetőleg még Amszterdamban, II. Apafi Mihály fejedelem számára készült, az első előzőklévén pedig Apafi kézírásos possessor-bejegyzése látható.*

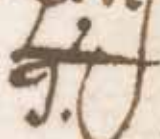
Irodalom

SZÁNTÓ Tibor: *Tótfalusi Kis Miklós Zsoltárok című kötetének keletkezéséről.* In: *Írás és könyv.* A Magyar Bibliofil Társaság Évkönyve I. 1987. 117–120.

VARGA BERNADETT

II. Apafi Mihály erdélyi fejedelem tulajdonosi bejegyzése.

6 RHKT
1348

Michael Dpafi.
II. E. P.
Symb.

Dominus providet bit.
Pro Dio, & Patria.
Lex variis casus per
tot discrimina r-um
Blasava. 26. Obrij.

1692.

[Jókai Mór Bibliája]

La Sainte Bible, contenant l'Ancien et le Nouveau Testament, traduite en françois sur la Vulgate par monsieur Le Maistre de Sacy 1713, Mons, chez Gaspard Migeot, à l'enseigne des Trois Vertus

1. kötet: [6] + VIII + 810 p. + 86 t., 3 térk. – 8°
2. kötet: [6] + 811-”1504 p. + 84 t., 1 térk. – 8°

Őrzési helye: Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest
Jelzete: C 634/1–2. Nyomott, virágmintás, keretdíszítéses, átkötött bőrkötésben, gerincaranyozással, márványmetszéses. A kötetek Jókai Mór hagyatékából származnak.

Kinyitva a második kötet kettős címlapjánál. A díszcímlap allegorikus kompozíciójának bal oldalát két ószövetségi alak, valamint az evangélisták és szimbólumaik töltik ki; a jobb oldalon a Hit és a Festészet (?) allegorikus alakjai jelennek meg. A jobb oldali, a tulajdonképpeni címlap alján a négy sarkalatos erény, a Bátorság, a Mértékletesség, az Igazságosság és a Bölcsesség veszi körül a Szeretetet megszemélyesítő nőalakot.

A kétkötetes mű a Biblia első széles körben elterjedt francia nyelvű, Antoine Le Maistre (1608-1658) és fivére, Louis-Isaac Le Maistre de Sacy (1613-1684) nevéhez fűződő fordítását tartalmazza. Louis Isaac Le Maistre de Sacy a párizsi Port Royal apátság papjaként a janzenizmus elkötelezett hívei közé tartozott. A „Sacy Biblia” vagy „Port Royal-i Biblia” néven is ismert fordítás érdemei közé tartozik a latin és görög források gondos egybevetése mellett a francia nyelv választékos használata is. A fordítás rendkívül népszerű volt, két évszázadon keresztül jelentek meg újabb és újabb kiadásai, szövegeit a protestáns teológusok is felhasználták. Az Újtestamentum 1667-ben, a francia nyelvű Ótestamentum 1696-ban jelent meg először. Az 1667-es kiadás impresszuma – a Petőfi Irodalmi Múzeum 1713-es évszámmal ellátott könyveihez hasonlóan – Mons városát és Gaspard Migeot nevét említi, ezek azonban csak fiktív adatok, hiszen az első kiadás valójában Daniel Elzevir amsterdami nyomdájában készült. Gaspar Migeot álnéven Amszterdam mellett Brüsszelben is nyomtattak könyveket, elsősorban a Franciaországban üldözött janzenista szerzők műveit. A budapesti kötetek Hollandiában készülhettek, mivel mind a metsző, Wouter Jongman, mind a metszetek előrajzát készítő Arnold Houbraken festőművész Hollandiában működött.

Irodalom

Theologische Realenzyklopädie, Band 6. Berlin”New York 1980, 284.
Gustave BRUNET: *Imprimeurs imaginaires et libraires supposés*. Paris 1866, 148.

LA SAINTE
BIBLE ⁵⁹⁴

CONTENANT
 L'ANCIEN ET LE NOUVEAU
TESTAMENT,
 TRADUITE EN FRANÇOIS
SUR LA VULGATE

PAR
M^r. LE MAISTRE DE SACI.

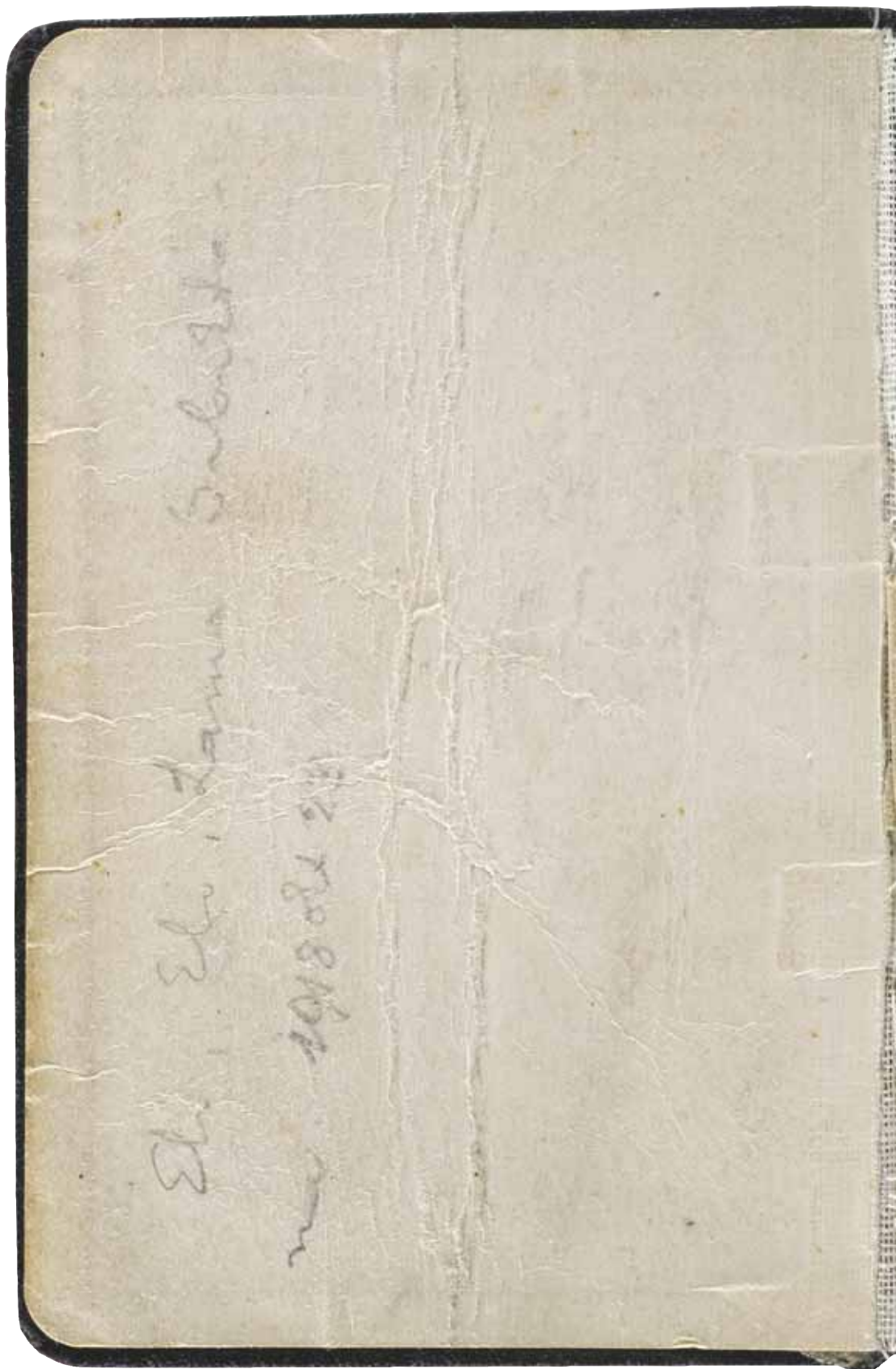
TOME SECOND.

A Paris chez M. de la Harpe
A MONS,

Chez **GASPARD MIGEOT**, à l'Enseigne des trois Vertus,
M D C C X I I I

Avec Approbation.

Ady Endre széttépett Bibliájának háttáblája

Ady Endre kézírásával. 1918. október vagy november 23.

Őrzési helye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
Jelzete: K 9/24

Egyebek között megrendítő istenes versei is tanúskodnak róla, hogy Ady Endre életében egyetlen könyv sem játszott olyan fontos szerepet, mint a Könyvek könyve. 1904-es párizsi útja óta kis oktáv alakú Károli-bibliáját mindig kéznél tartotta az éjjeliszekrényén, szinte naponta forgatta. Több kortársa egybehangzó emlékezése szerint, az első lapra a következő bejegyzést írta: *Ady Endre vén diák kedves bibliája*. Ennek ellenére a szeretett könyv fekete vászonkötésének csak a háttáblája maradt az utókorra, amelynek belső, papír oldalán, a költő ceruzás kézírását betűhíven követve, egy mondat – *Eli, Eli Lama Sabaktana (sic!) –*, és egy dátum – *1918 okt 23 –* olvasható. Az Istennel és önmagával viaskodva, ezen a borzalmas éjszakán tépte szét szeretett bibliáját. (Öccse, Ady Lajos szerint egy hónappal később, a költő születésnapját követő éjszakán, november 23-án történt a tragikus eset.)

Bár csak a háttábla maradt meg, egy sajtóhibának „hála”, a tudományos kutatás elég pontosan azonosítani tudta Ady bibliájának könyvészeti adatait. A költő *A megőszült tenger* című verse elé Jób könyvéből (41,31) választott mottót: *Fölforralja a mély vizeket, mint a fazekat, és a tengert olyanná teszi, mint képírók mocsára. Maga után hágy világos ösvényt úgyannyira, hogy aki látná, azt vélné, hogy a tenger megőszült.* A helyes bibliai textusban azonban *képírók mozsáráról* van szó. Arról a mozsárról, amelyben a képírók, azaz a festők a festékeiket összetörték, keverték. (Újabban festékedénynek, festékes fazéknak fordították a mozsárt.) Ady, pontosan követve bibliája szövegét, a hibás „mocsár” szót vette át a verse elé illesztett mottóban. Ezzel a nyomdahibával csak az 1903-ban, Lipcsében nyomtatott kisméretű, 140 × 90 mm-es Biblia jelent meg, valamint ennek egy évvel későbbi változatlan utánnyomása. Következésképpen, Ady példánya vagy az 1903-as, vagy az 1904-es lipcsei kiadású biblia lehetett. Ezt erősíti meg a könyvtábla 140,5 × 90,5 mm-es mérete is. E két kiadás mellett még egy érv szól. Ha figyelmesen megnézzük, Jézusnak a keresztfán, arámi nyelven mondott utolsó szavait – *Éli, Éli! Lama Sabaktani? (Én istenem, én istenem! miért hagytál el engemet?)* – Ady nem a közkeletű Sabaktani, hanem Sabaktana formában írta. A két említett bibliakiadásban is éppen ez a szóalak szerepel.

Irodalom

A. MOLNÁR FERENC: *Ady Endre bibliájáról*. Irodalomismeret, 2003/1. 70–73.

BABUS ANTAL

Babits Mihály: Jónás könyve Autográf kézirat, 1938.

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár
Jelzete Fond III/2287

A kézirat első oldalának jobb felső sarkában tintaírással dedikáció Török Sophie-nak. A szerző kéziratát nagy műgonddal másolta le, és a dedikáció szerint feleségének, Török Sophie-nak ajánlotta névnapjára.

Babits Mihály 1938-ban írta meg a *Jónás könyve* című lírai nyelven megszólaló elbeszélő költeményét, mely ugyanezen év szeptemberében a Nyugat folyóiratban nyomtatásban is megjelent, s önálló kötetként is kiadásra került a Nyugat kiadó gondozásában.

A költő, miközben az Ószövetség azonos című könyvét parafrázeálja, ars poétikáját, szellemi önarcképét is felvázolja, valamint az intellektus embereit világjobbító magatartásra, etikai szerepvállalásra szólítja fel. A forrásszöveg kiválasztásáról Babits maga is vallott: *Hosszú hónapokon át, fél önkívületben kísértett a szerencsétlen Jónás próféta alakja, aki a Cethal gyomrában lelte időleges koporsóját. A próféta sorsa, a szellem sorsa a világ hatalmaival szemben: lehet-e izgatóbb tárgy a mai költőnek?* A makro- és mikrotörténelem roszabbodása: a totalitárius rendszerek előretörése valamint saját betegsége, mely fizikai némaságra kárhajtotta, késztethette a költőt arra, hogy újra gondolja a prófétai feladattól menekülő, de arra mégis kiválasztott Jónás történetét.

A mű – mely a *Divina Comedia* fordítása után következik az életműben – forrása, Jónás könyve, a 12 kis próféta szövegegyüttesének egyike, melynek szerzője ismeretlen. Babits parafrázisának szerkezete nagyrészt követi a bibliai szöveget, lényegi eltérés a négy részre tagolt szöveg harmadik egységétől tapasztalható – nem véletlenül. Az ószövetségi történetben a bűnös niniveiek Jónás prófétálása hatására megtérnek, bűnbánatot tartanak, s Isten a vezeklést látva megkegyelmez a városnak. Babits művében a megtérés csak részleges, a próféta kigúnyoltatik, a város mégsem esik áldozatul az Úr haragjának. A prófétálás vesztese Jónás, mivel a jövődőlés bekövetkezésének hiányában, a pusztulás elmaradásával megszégyenül. Jónás azonban felismeri a közösségi feladatvállalás szükségszerűségét valamint az isteni akarat megkérdőjelezhetetlenségét is.

A szövegvizsgálatok tapasztalatai szerint a katolikus költő a Károli-féle protestáns bibliafordítást használta forrásul, melyet annak irodalmi hagyományozódásban betöltött szerepe magyaráz: e fordítás forgott közkézen, ehhez nyúlt vissza Arany is, vagy az Illyés próféta alakját műveiben oly sokszor megidéző Ady Endre is. Az egyenetlen hosszúságú páros rímű jambikus sorokból álló, enjambent-ekkel gazdag szövegben az archaizáló és a modern, gyakran a beszélt nyelv alsóbb regisztereiből építkező szóhasználat ütközik. Az archaizálás a Károli Bibliával teremt kapcsolatot: a felszólító módnak a mellékmondatokban feltételes móddal való helyettesítése régies, ódon és fenséges hangzást ad a szövegnek, míg a beszélt nyelvi réteg a groteszk, ironikus tartami elemeknek ad teret.

A szöveg egyik lehetséges interpretációja és üzenete szerint az ember csak eszköz az Isten kezében, akinek végső szándéka nem ismerhető meg. E gondolat és a sorsa elől futó Jónás története, valamint az isteni kegyelemről való vélekedése rokonítja a műt Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényével, s annak sokat idézett architextusával: *Nem azé, aki akar, sem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené.*

RÓZSAFALVI ZSUZSA

Kedvesemnek, aki a veszet és ősva
 sója volt, kifogyhatatlan szeretettel
 adja a kéziratot - mely épe nagyon
 készült el - névnapjára 1938-ban
 Mihály

26

Jónás könyve

1

Első rész

Monda az Ur Jónásnak: „Kelj fel és menj
 Ninivébe, kiáltó a Város ellen!”

Nagy ott a baj, megáradt a gonoszság:
 szennyes habitjai szent lábamat mossák.”

Izölt, és fölkele Jónás, hogy szaladna,
 de nem hová a Menybeli akarta,
 mivel rikkellé a prófétaságot,
 félt a várostól, sivatagba vágyott,
 ahol magány és békeség övezte,
 semhogy a feddett népség megkövesse.
 Kivülén azért Jáfó kikötőbe
 hajóra szállott, mely elvinnie őtet
 Tarsis felé, s megadta a hajóbéret,
 futván az Urat, mint tolvaj a hóhért!

Az Ur azonban szerzett nagy szelét
 és elbocsátá a tenger felett
 s kelt a tengernek sok nagy tonya akkor
 ingó és hulló kék hullámpalakból,
 mintha egy uj Ninive kelne = hullna,
 kelne s percenként összedőlne újra.

Ottlík Géza:

Iskola a határon *Non est volentis* c. fejezet első lapja
Szerzői gépirat, 1949?

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár
Jelzete: Fond 428/233

Ottlík Géza *Iskola a határon* című, végleges formában 1959-ben publikált regénye a XX. század egyik leghivatkozottabb műve. Az értelmezési kísérletek többsége érinti a szabadság, szabad akarat és a kegyelem kérdését, hisz a jelentésegész síkján és szövegszerűen egyaránt hangsúlyos szerepet kap a mű textusába kódolt Pál apostol rómaiakhoz írott leveléből való idézet: *Non est volentis, neque currentis, sed miserentis dei.*, vagyis *Nem azé, aki akar, sem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené!* A páli idézet kiemelt voltát jelzi, hogy a regényét ennek részletei fogják egységbe. Keretes szerkezetként jelenik meg az első két tagmondat: az első egység a *Non est volentis*, a harmadik, a *Sem azé aki fut* címet viseli, melyek közrefogják a *Sár és hó* fejezetegyüttesét, melyben a katonaiskola diákjai a legnehezebb megpróbáltatásokat kell hogy elviseljék. A többszörösen összetett mondat utolsó tagmondata szövegszerűen nincs ugyan jelen – Ottlík kedvelt műfogásának, az elhallgatásnak (ellipszis) gyakorlataként – de hiányánál fogva még hangsúlyosabban értődik hozzá a szöveghez.

Ugyanakkor a páli idézet a fikciót és a való világot is összeköti – kijelölve a regény egyébként szintén elhallgatott színhelyét. A meg nem nevezett, határon lévő iskola mintájául a kőszegi katonai alreálgimnázium szolgálhatott, melynek Ottlík maga is diákja volt, a *Non est volentis* mondat az elhíresült kőszegi Sgrafittós házon még ma is olvasható.

A regény cselekménye több idősíkon játszódik, melyek közül az 1923-as évvel kezdődő, a diákeveket bemutató periódus a kitüntetett, erre reflektál Medve, az egyik főhős kézírata, valamint a kézirat közreadója, Bébé, aki kommentálja Medve memoárját, ugyanakkor saját véleményét is kifejti az iskolaéveket illetően. Az egyszerre előre haladó és visszatekintő elbeszélés feszültségében, az események megélésének szubjektivitása hangsúlyozódik. A katonaiskola totalitárius szelleme, a diákok között is meglévő hierarchia, a gyakran minden értelmet nélkülöző akaratnak való megfelelés kényszere, az értelmetlenség tűnő vezényszavak nyelvi és logikai értelmének keresése, a regény központi kérdései felé mutatnak: a mű a lelki és testi szabadság lényegére kérdez rá, arra, hogy mennyiben alakítjuk sorsunkat, vagy csak elszenvetjük azt, s hogy az individuum hogyan viszonyul a sorsául adatott időhöz és térhez. Ezt a kérdésfelvetést nyomatékosítják a fejezetegyüttesek címei, Pál apostol gondolata, mely többek között I. Rákóczi György jellemzője is volt, s amely egyúttal a kegyelemtan egyik alapvető pillérét képezi. Mind ez együtt vezet el a mű egyik tételmondatához: sorsunk nem csupán cselekedeteink minőségén múlik, hanem az Isten kegyelmén.

Ottlík, miként szinte minden művét, az *Iskola a határon* is többször átírta. A regény első, 1948-49 között elkészített változatát, mely a *Tovább élők* címet viselte, – bár Schöpflin Aladár közlésére érdemesnek ítélte –, a szerző visszakérte kiadójától, és 1959-ig dolgozott rajta. A mű első fogadtatása korántsem volt visszhangos, a hetvenes évektől megjelenő újraolvasási kísérletek után fedezte fel a nagyközönség, s ekkor vált a kortárs írónemzedék sokat hivatkozott művévé is.

RÓZSAFALVI ZSUZSA

- 16 - b
 I. rész =
~~NON EST VOLUNTAS~~
~~MISERENTIS DEI~~ →

1.

Ezzel az idézettel kezdődik Medve Gábor kézirata, melyet nem sokkal a halála után kaptam meg. ~~NON EST VOLUNTAS NEQUE VO-~~
~~LENTIS SED MISERENTIS DEI".~~ Egy régi ház felirata volt ez, a határszéli kisvárosban, ahol ezerkilencszázhuszonhárom öszén hetedmagammal felvettek a katonai alreáliskola második év-folyamába.

Ha jól emlékszem, szeptember ^{harma} ~~harmad~~ika volt, Délelőtt át-estünk egy hevenyészett jellegű felvételi vizsgán; a főbejárat előtti sétányon, a szökőkutnál elbucszunk szüleinktől, vagy kísérőnktől; egyenruhát kaptunk a padláson, egy polgári ruhás borbély nullásgéppel kopaszra nyírta szőke-barna fejünket s ebédutántól kezdve tétlenül tengtünk-lengtünk az egyik nagy hálóteremben.

A nagy épület még kongott az ürességtől. Innét a másod-
 dik emeletről látni lehetett némelyik ablakból, ahol a gesz-
 tenyefák lombja nem ért össze, a nagyobbik gyakorlóteret. Né-
 hány pótvizsgás és szabadságról visszamaradt negyedéves rug-
 ta lent a labdát, messziről pedig, az egyik oldalsó fasor
 felől hamis és akadozó trombitaszó hallatszott. "Aki nem lép
 egyszerre -- nem kap rétest estére" - ezt próbálgatta a kőr-
 tős, nem sok sikerrel, de emberfeletti türelemmel, s nyilván
 sétálgatva, mert hol közeledett a hang, hol távolodott, hol
 egészen elhalt. A végtelen csöndben egyszerre csak kivágó-
 dott az üvegajtó nagy csörömpöléssel a valaki belépett és
 harsány hangon, szinte kurjantva, így kiáltott:

- Hejnatter!

Ez az indulatos és ^{meglehetősen} ~~stabil~~ furcsa jelenség egy zsákvászon
 egyenruhás, kéksapkás fiucska volt. Még egyszer elordította ma-

Pilinszky János: Apokrif

Kézirattöredék, 1952.

Papír, 5 fol., autográf, ceruzairás.

Őrzési helye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár.

Jelzete: Ms 5933/21

Kinyitva az első levélen, az *Apokrif* valószínűleg első, fogalmazványánál.

Magától Pilinszkytól úgy tudjuk, hogy az *Apokrif*ot, életművének, sőt az egész magyar irodalomnak is egyik legszuggesztívabb versét 1952 decemberében írta. A történelmi pillanat nem kedvezett megjelenésének, sokáig csak kéziratban olvashatták néhányan – többek között Németh László, Ferenczy Béni, Weöres Sándor, Kassák Lajos –, míg végre 1959-ben, a költő *Harmadnapon* című kötetében napvilágot látott. A két kép, amelyek közül az egyik az *Apokrif* néhány sorának valószínűleg első fogalmazványa látható, a másikon ugyanezen sorok tisztázata, jól tükrözi milyen műgonddal alkotott a költő. A töredékek Pilinszky János hagyatékának részeként kerültek a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárába.

Mint Pilinszkynek minden verscíme, ez is rendkívül tömör, tartalmas és sokatmondó, félreérthetetlenül utal a költemény szakrális jellegére. Eredetileg apokrifeknek azokat az írásokat nevezték, amelyek tartalmuk alapján igényt formáltak maguknak az isteni tekintélyre, de végül nem kerültek be a Biblia hivatalosan elfogadott – kanonizált – könyvei közé. S valóban, Pilinszky verscímének akár ilyen jelentésárnyalatot is tulajdoníthatunk, hiszen az ő verse sem fért bele az 1950-es évek hivatalos, szocialista irodalmi kánonjába. Az *Apokrif* azonban nem aktuális, társadalmi-politikai mondanivalójú mű, hanem az emberi lét legvégső titkait faggató, mély értelmű, bámulatosan összetett, létértelmező alkotás, s éppen ezért sokkal többet sejtet róla a görög *apokrif* szó eredeti jelentése: rejtett, titkos. Nehezen megragadható vers ez, „tartalmát” lehetetlen elmondani, nem is zeneiségével ringatja el az olvasót, hiszen rímeket nem is használ, de nem is úgy „bonyolult” és megfoghatatlan, mint egy avantgarde, s még kevésbé, mint egy posztmodern költemény. Az *Apokrif* káprázatos, örvénylő képeivel, látomásaival bilincseli le az olvasót, s leginkább egy másik szakrális jelentéstartalmú görög szó illik hozzá: apokaliptikus. Az *apokaliptikus* feltárást, kinyilvánítást jelent, belőle származik az Újszövetség utolsó kanonikus könyvének a címe, amit magyarra *János jelenéseinek* fordítunk. *János* – a hagyomány János apostollal azonosítja – Patmosz szigetén, egy vízió során kapott isteni parancsot, hogy látomásait papírra vesse az utolsó ítéletről, Krisztus ezeréves birodalmáról, a pecsétek feltöréséről stb. A költő és katolikus – ő fogalmazott így arra a kérdésre, hogy katolikus költőnek tartja-e magát – Pilinszky *János* Budapesten, a Hajós utcában kapott sugallatot, belső parancsot, hogy versé formálja látomásait a világ végéről, az emberiség végső pusztulásáról, tűzhaláláról stb. Az *Apokrif*nek – mint minden halhatatlan művészi alkotásnak – kimeríthetetlenek az értelmezési lehetőségei, egyebek között modern, huszadik századi *Jelenések könyve*ként is olvashatjuk.

Az apokrif könyvekről mondja Luther Márton, hogy *A Szentírással nem egyenértékű, de hasznos és olvasásra méltó iratok*. Pilinszky *Apokrif*ja a Szentíráshoz nem hasonlítható, a hasznos jelző is sután hangzik vele kapcsolatban, de bizonyosan méltó arra, hogy örökre a magyar irodalom nem apokrif, hanem kanonizált verseként olvassuk.

BABUS ANTAL

Ms. 5933/61

Közelkedet

és ime: forgi-hil ~~korcsolat~~ követeltet
és a fellel: ~~tüzet hőrre uoq, fellej, társul kővert,~~
tüzet, ^{kőre} hatalmas, fellej, ^{nyo} fellej,

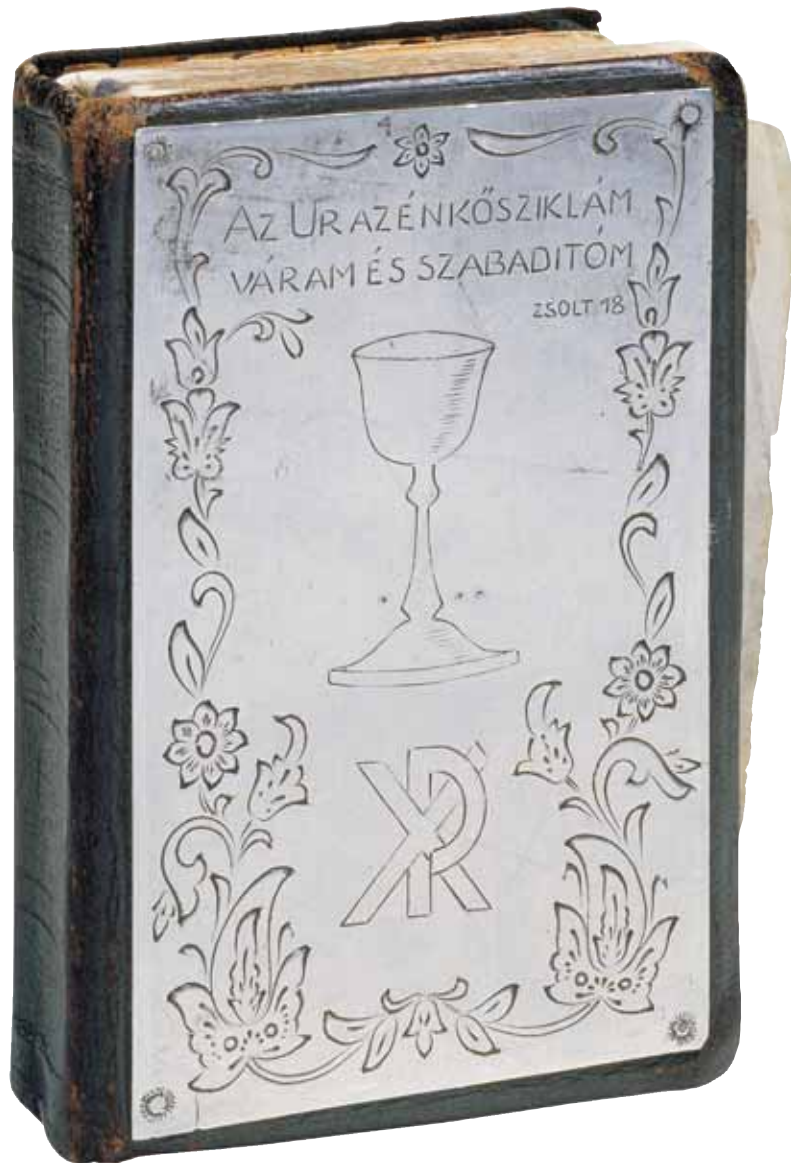
~~körülragyó~~ ^{nyo} fellej, pereme,
és a tűz, minek ~~fe~~ tündökles a pereme;
^{tündöklet}
~~és a fellej, aha a tiszta érc,~~

~~és tündöklet a dinceüst köré
és a tiszta érc, aha a tiszta érc,
és tündöklet, mint az érc, a belsej
a lángoló köré.~~

~~és tünt elő a lángoló köréből
és tünt elő a belsejéből,
és tünt elő a belsejéből,
és tünt elő a belsejéből,
és tünt elő a belsejéből,~~

~~és tünt elő a belsejéből,
és tünt elő a belsejéből,
és tünt elő a belsejéből,
és tünt elő a belsejéből,
és tünt elő a belsejéből,~~

~~és tünt elő a belsejéből,
és tünt elő a belsejéből,
és tünt elő a belsejéből,
és tünt elő a belsejéből,
és tünt elő a belsejéből,~~

Hadifogoly Biblia. György Antalnak, a voronyezsi 82/5 magyar hadifogolytábor protestáns lelkészének társaitól kapott, véséssel díszített alumíniumlapokkal megerősített Bibliája.

Szent Biblia,

az az Istennek Ó és Új Testamentumában foglaltatott egész Szent Írás [ford. Károli Gáspár], Budapest, Brit- és Külföldi Bibliatársulat, 1935.
797, 269 p. 17 cm.

Őrzési helye: Ráday Gyűjtemény, Budapest
Jelzete: 1-27001

Ez az úgy nevezett *Hadifogoly Biblia*. Címlapja hiányzik. Az elő- és háttáblájára véséssel díszített alumíniumlapokat erősítettek a voronyezsi 82/5 magyar hadifogolytábor protestánsai, ezzel kedveskedve lelkészüknak, György Antalnak. György Antal 1999-ben ajándékozta a Ráday Gyűjteménynek, egy gépírással lapon mellékelve az egykori megpróbáltatások történetét és benne a Biblia megtartó erejét.

A vallási néprajzi tárgyak leírásai

Házi oltár,

a Sasvári Piéta kegyszobor másolata üvegezett szekrénykében, „Mária ház”
„Mária hajlék”, Bernecebaráti, Hont vármegye, XX. század eleje.
Mérete: H: 43,5 cm M: 62,5 cm Sz: 9 cm

Őrzési helye: Néprajzi Múzeum
Ltsz: NM 72.55.9–10. Román József gyűjteményéből

A fenyőfából faragott, festett szekrényke palóc munka. A benne elhelyezett szobor az észak-magyarországi Sasvár kegyhely környékén működő műhely szériamunkája. A XIX. század második felétől jelennek meg a tisztaszoba „szent sarkaiban” az úgynevezett Máriaházak, amelyek a közeli búcsújáróhely szobrainak másolataival közvetítették a „szent” élményét. Együttal díszül szolgáltak a színes, gazdagon berendezett tisztaszobáknak, és emléktárgyak voltak, amelyek felidéztek a búcsújárás történéseit. Emelkedettséggel reprodukálták az egykori parasztság felekezeti, társadalmi identitásait, kifejezték a paraszti jólét és elégedettség állapotát.

A szekrények formái az egyes falvakban általában hasonlóak voltak. A helyi asztalos alakította ki azokat a helyi divatnak és ízlésnek megfelelően. A szobrot a kiemelt ünnepek előtt helyenként átöltöztették, újradíszítették. A szekrényt átrendezték, takarították, újrafestették. Benne őrizték a családi ünnepek emléktárgyait, a menyasszony koszorúját, a vőlegény bokrétáját, emlékképeket, fényképeket és más becses holmit. Így használatában sokszor a polgári berendezés vitrinjére emlékeztet. Ezt a Máriaházat eredetileg egy krepp papírból dróttal, nagy rózsákból és szegfűkből összeállított koszorú is díszítette.

Irodalom

BARNA Gábor: *A kiskunsági Mária-szobrok eredetéről*. Néprajzi Értesítő. 1993. 207–214.

VEREBÉLYI Kincső: *A Mária ház kora és stílusa*. In: *Korok és stílusok a magyar népművészetben*. Budapest 2002. 77–86.

SZACSVAY ÉVA

Háziooltár,

un. Máriaház, házoromfülkéből

Sóváradi, Maros-Torda vármegye, XX. század eleje.

M: 54 cm Sz: 31,5 cm.

Őrzési helye: Néprajzi Múzeum

Ltsz: NM 76.85.56/1–2.

A sasvári kegyszobor másolata üvegezett szekrénykében. A szekrény asztalosmunka, a szobor felvidéki műhelyből származik, szériamunka, búcsús tárgy. Felirata: *Emlék Maria Sasvár*. A kis-méretű szekrénykét a tisztaszobában vagy a ház külső, első, utcára néző falán tarthatták, szerény díszítése, és a beüvegezés módja (kinyithatatlan) inkább ez utóbbira utal. A Máriaházak egy jelentős csoportja egy korábbi, XVIII. században elterjedt szokás szerint a házak oromfalába épített fülkében állt architektonikus elemként. Ugyancsak a búcsújárás és a helyi mesterek szorgalma alakította ki, elsősorban a felvidéken, de Nyugat-Magyarországon is az útmenti keresztek és szobrok, kápolnák, és a városi építészeti minták alapján a szekrényeknek ezt a típusát. Az oromfali fülkében elhelyezett szobor és szekrényke, a ház oltalmát, lakóinak kegyes életét reprezentálta és bevonta a lakóházat egy adott búcsújáróhely kegyességi tájába. A búcsús szobroknak a XIX. század végére kibontakozó házi tiszteletét a keleti nyelvterületen, Erdélyben jóformán csak kivételesen lehet kimutatni. Ennek ritka példája a sóváradi fülkébe helyezett szobor, amely a székelyek esetleges Sasvári búcsújárását igazolhatta, bár az egykori források a szobrok kereskedők útján történő terjesztéséről is tanúskodnak.

Irodalom

DIVALD Kornél: *Néprajzi jegyzetek Zólyom vármegyéből*. Múzeumi és Könyvtári Értesítő 4. 1910. 7–13.

VARGA Zsuzsa: *Népi funkciójú képek és szobrok kutatásáról*. Ethnographia, 1974. 454–465.

SZACSVAY Éva: *Barokk a vallásos népművészetben*. Néprajzi Értesítő. 1993. 45–55.

SZACSVAY Éva: *A Mária-ház*. Magyar Iparművészet. 1994. 24–25.

SZACSVAY ÉVA

Szent Márk

Üvegkép

Baranya vármegye, XIX. század.

45 cm x 33,4 cm

Őrzési helye: Néprajzi Múzeum

Ltsz: NM. 70.61.1.

Az eredeti, puhafa keretben az üveg hátlapjára kazeines temperafestékekkel festett kép, Baranya megyei szerb üvegképfestő specialista munkája. Szent Márkot ábrázolja jelképével, az oroszlánnal, cirill betűs felirattal.

A tárgy baranyai szerb templomból műkereskedelem révén került a gyűjteménybe Varga Zsuzsa kutatásainak eredményeként. Az ortodox szerb egyház templomi képhasználatának rendje szerint ábrázolják az ikonosztázionokon és az ikonokon a prófétákat, evangélistákat, és a bibliai történeteket, ennek megfelelően az ortodox népies üvegikonokon gazdagon megtalálhatóak a nyugati népies képhasználatból kiszorult bibliai eredetű szentek és történetek ábrázolásai.

Irodalom

SZACSVAY Éva: *Üvegképek*. Catalogi Musei Ethnographiae 2. Szerk. Selmeczi Kovács Attila. Budapest 1996. 103 p. 320. tétel.

SZACSVAY ÉVA

Szent Család

Üvegkép

Németi, Baranya vármegye, XIX. század.

45 cm x 34,5 cm

Őrzési helye: Néprajzi Múzeum
Ltsz NM 69.80.5.

Az eredeti puhafa keretben az üveg hátlapjára kazeines temperával festett, a Szent családot ábrázoló kép a Sandl–Buchers műhelyből származik.

A magyarországi karácsony környéki szokások között a szálláskeresés, a „szentcsalád járás, szentcsalád kilenced” szokásában kilenc család összeül, hogy karácsony napjáig a Szent Családot ábrázoló képet házról-házra víve képletesen szállást adjon a Szent Családnak. A képet a háznál az énekvezető asszony meghinti szentelt vízzel, és a pap megáldja. „A képet a házioltárra helyezik, meggyújtják előtte a mécsest, amely mindaddig ott ég, amíg a képet tovább nem viszik.” ... ”Ilyenkor rendszerint valami szegény gyermekes családot meg is szoktak ajándékozni, mintha a Szent Családnak adnának.” A szokás hátterében Bálint Sándor a Maria Gravida későbarokk ünnepét látja, amely azonban nem került be a népi jeles napok körébe. A szokás valószínűleg a délnémet Herbergsuchen példájára lelkeszi kezdeményezéssel terjedt el.

A kép, ikonográfiája szerint a Szent családról szóló apokrifek alapján, olyan németalföldi megfogalmazású előkép után készülhetett, amelyben az egyszerű munka és szorgalom bibliai felértékelése megfigyelhető, és mint ilyen, – a készítőik szempontjából – a protestáns képhasználatnak is megfeleltethető.

Irodalom

BÁLINT Sándor: *Karácsony, Húsvét, Pünkösd*. Budapest 1976. 46–50.

SZACSVAY Éva: *Üvegképek*. Catalogi Musei Ethnographiae 2. szerk. Selmeczi Kovács Attila Budapest 1996. 103 p. 223. tétel.

SZACSVAY ÉVA

A Szentlélek eljövetele

Üvegkép

Füzesmikola (Nicula, ma Románia) Szolnok–Doboka vármegye, XIX. század.
28 cm x 22,5 cm.

Őrzési helye: Néprajzi Múzeum
Ltsz: NM 76.123.10.

Eredeti puhafa keretben üveg hátlapjára kazeines temperával festett kép, a Szentlélek eljövetelét ábrázolja.

A pünkösdi ünnep kiemelt képe az erdélyi román parasztházaknál a Szentlélek eljövetele. A képet az ünnep alkalmával a képek sorából külön díszítéssel kiemelik, szőtt és hímzett kendővel keretezik, virágokkal díszítik. A templomi berendezéshez és szertartáshoz még faragott fa szentlélek galambok tartoznak, amelyeket néhol a házaknál is megtaláltak. A füzesmikolai üvegképek korai készítői az ottani kolostorban kezdtek el dolgozni, majd a faluban családi közösségek háziipari munkájává vált az üvegképfestés.

Irodalom

DANCU, Juliana – DANCU, Dimitru: *Rumenische Hinterglasmalerei*. Bukarest, 1982.

SZACSVAY Éva: *Üvegképek*. Catalogi Musei Ethnographiae 2. Szerk. Selmeczi Kovács Attila Budapest 1996. 103 p. 380. tétel.

Kereszt hordó Krisztus

Szobor

Máramaros vármegye, XVIII–XIX. század. Helyi mester, vagy mesterkör.

100 x 21 cm

Őrzési helye: Néprajzi Múzeum

Ltsz. NM. 68.120.110.

Egy darab keményfából faragott, festett, keresztbordó Krisztus, fekvő helyzetű. A hosszú vékony test oldalnézetben, a fej szembe néz. A cinóberpiros festékkel festett ruhát derékban vastag fehér öv fogja össze. A fejen dekoratív szalagfonathoz hasonló töviskoszorú beékelte tüskékkel. A fején a haj párhuzamos rovátkolással jelzett. A lábfej hiányos, a kézfej letörött, a karból ék alakú rész kihaladt, a töviskoszorú és haj hiányos, a jobb térd lehasadt. A karban két kovácsoltvas szeg. A festés kopott, de mindenhol meghatározható. Stíluskritikai alapon Varga Zsuzsa egy nagyobb

szoborcsoporthoz kapcsolja, amely azonos kéz munkájának látszik, legalábbis részben, vagy esetleg azonos műhelyről lehet szó. „Azonos a fejtípus, a jellegzetes szemmegoldás azonos. A drapériakezelés kissé eltér, de ezt a téma indokolhatja. Egész szobrászi felfogásuk azonos. Lokalizálásuk is ezen az alapon történt.” (Varga Zsuzsa)

Máramarosi rutén kálvária szoborcsoport tagja. Sztripszky Hiador gyűjtése, különös együttes, amelyet görög katolikus használatból vásárolt meg a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának az 1910 körüli időben.

Irodalom

VARGA Zsuzsa: *Képek és szobrok. A népművészet évszázadai 2.* Székesfehérvár, 1970. 44. p. (Kiállítási katalógus).

SZACSVAY Éva: *Az Egyházi gyűjtemény.* In: A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Szerk. Fejős Zoltán. Budapest 2000. 403–432.

Vir Dolorum

Szobor

Lőcsei Pál vagy műhelye, XVI–XVII század?

Bártfa? (Bardejov, ma Szlovákia), Sáros vármegye.
97 x 13 cm.

Őrzési helye: Néprajzi Múzeum

Ltsz: NM. 68.120.101.

Egy darab hársfából faragott, polikróm festésű egész alakos álló szobor. Fejét kissé balra fordítja, lefelé néz, vállán földig érő boluszos, arany színű palást, amely belül sötétvörös, és fehér ágyékkötő. Fején széles töviskoszorú, haja, bajsa, szakáll göndör. Jobb keze mellsebénél balját felemeli, arckifejezése fájdalmas, testén csorog a vér. A talpzat és a jobb lábfej hiányos, a bal kézfeje csonka, a jobb mutatóujj hiányzik. Hátán ék alakú hasadás. A festék és az alapozás lepattogzott. Hátára grafit ceruzával felírva: „Bártfai Múzeum”.

A szobor egy templomi oltárnak volt része. Valószínűleg a Szépművészeti Múzeum adta át az 1950-es években a Néprajzi Múzeumnak.

ete. *Explicit epla beati iohannis ap*
Incip. argumtu in epistolam eiusde tercia.

Dium pietatis causa extollit
atq; ut in ipa pietate mane
at exhortatur: diotrepem in
pietatis et supbie causa ob
iurgat: demetrio autē bo
testimoniu perhibet cū fratribus vniuer

Explicit argumetum Incip. epistola Bea
Johannis apli te

Memoz: gaio caris
quē ego diligo
ritate. **C**arissim
mibus oration
prosperare te in
valere: sicut

agit anima tua. **H**ausus sū valde
bus fratrib; et testimoniu phibe
tati tue: sic tu in veritate ambulas
horū nō habeo gratiā: q̄ ut audi
os in veritate ambulantes. **C**
liter facis quicquid operaris
hoc in peregrinos. qui testimo
runt caritati tue in conspectu
benefaciens deducis digne
ne enim eius pfecti sūt: mel
a gentilib; **N**os ergo de
huiusmodi: ut cooperator

Quinta

Sexta

nuo operam suam officij seruatus. de
Expl. argumētū. Incipit epla bñ iude apli.

Vdas ihesu cristi seruus frater aut iacobus
ihesu conseruatis et vocatis. et cristo
vobis et pax et caritas adimpleatur. Misericordiam
simi omnē sollicitudinē faciens scribēdū vobis
de omni vestra salute necesse habui scribere
vobis: deprecans sup certari semel vobis
sanctis fidei. Subintroierūt enim quidam
homines qui olim p̄scripti sūt in hoc iudiciū
impii: dñi nostri grām trāsferentes in luxu-
riam: et solū dñatorem et dñm nr̄m ihesū
cristum negantes. Commouere aut vobis volu-
erunt: qm̄ ihesus ppl̄m de terra
egipti saluans. secūdo eos qui nō crediderunt
p̄didit. Angelos vero qui nō seruauerunt
suū principatū sed dereliquerunt suū domi-
nium: in iudiciū magni diei vinculis eter-
nis sub caligine reuauit. Sicut sodomā et gomorrah
et finitime ciuitates simili modo effru-
micate et ab eūtes post carnem alteram: facti
sūt exemplū. ignis eterni penā sustinent.
Similiter et hñ quidē carnē maculant
tionē autē spernūt: maiestātē autē b-
nificant. Cū michael archangelus cō-
lo disputans alter caretur de moyse
non est ausus iudiciū inferre bl-
dixit. Imperet tibi deus. Hñ

A katalógustételek szerzői

BABUS ANTAL	(MTA Könyvtára)
BÁNFI SZILVIA	(Országos Széchényi Könyvtár)
BÁNHÉGYI B. MIKSA	(Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár)
BERECZ ÁGNES	(Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtára)
BERKES KATALIN	(Országos Széchényi Könyvtár)
CSOBÁN ATTILA	(Országos Széchényi Könyvtár)
DÉVÉNYI KINGA	(MTA Könyvtára)
FÁY ZOLTÁN	(Gyöngyös, Magyar Ferences Könyvtár Gyöngyösi Műemlékkönyvtára)
FEKETE CSABA	(Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár)
FISCHERNÉ GRÓCZ ZITA	(Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár)
FODOR ADRIENNE	(Budapest, Egyetemi Könyvtár)
H. HUBERT GABRIELLA	(Evangélikus Országos Könyvtár)
HARMATI BÉLA LÁSZLÓ	(Evangélikus Országos Múzeum)
HELTAI JÁNOS	(Országos Széchényi Könyvtár)
KÁRPÁTI LÁSZLÓ	(Miskolc, Herman Ottó Múzeum)
KERTÉSZ BALÁZS	(Országos Széchényi Könyvtár)
KÖRMENDY KINGA	(Országos Széchényi Könyvtár)
MADAS EDIT	(Országos Széchényi Könyvtár)
NÉMETH GÁBOR	(Zirc, Országos Széchényi Könyvtár Reguly Antal Műemlékkönyvtár)
OLÁH RÓBERT	(Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár)
POSZLER GYÖRGYI	(Magyar Nemzeti Galéria)
RÓZSAFALVI ZSUZSA	(Országos Széchényi Könyvtár)
SMOHAY ANDRÁS	(Székesfehérvár, Püspöki Könyvtár)
SZACSVAY ÉVA	(Néprajzi Múzeum)
TAMÁSI BALÁZS	(Országos Széchényi Könyvtár)
TANÁSZI ÁRPÁD	(Sárospatak, Református Kollégium Tudományos Gyűjteményi Nagykönyvtára)
TÖRÖKNÉ DOBÓ JUDIT	(Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár)
TÓVIZI ÁGNES	(Országos Széchényi Könyvtár)
VARGA BERNADETT	(Országos Széchényi Könyvtár)
VELENCZEI KATALIN	(Országos Széchényi Könyvtár)

A bibliográfiai hivatkozásoknál használt rövidítések jegyzéke

- Adams** – ADAMS, Herbert Mayow: *Catalogue of books printed ont he continent of Europe, 1501-1600 in Cambrid-ge libraries*. I-II. Cambridge 1967.
- Bartoniek** – BARTONIEK Emma: *Codices manus cripti Latini medii aevi*. Bp. 1940.
- BMC** – *Catalogue of books printed int he XVth century now int he British Museum*. Pts. I-IX. London, 1908-1962.
- BMC Franch** – *Sort-title catalogue of books printed in France and Franch books printed in other countries from 1470 to 1600 now int he British Museum*. London 1924.
- BMC German** – *Sort-title catalogue of books printed int he German-speaking countries and German books printed in other countries from 1465 to 1600 now int he British Museum*. London 1962.
- CIH** – SAJÓ Géza–SOLTÉSZ Ezsébet: *Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis Hungariae asservantur*, Budapest 1970.
- Graesse** – GRAESSE, Jean George Théodore: *Trésor de livres rares et précieux ou nouveau dictionnaire bibliographique*. 1-7. Dresde – Genève, etc. 1859-1900.
- GW** – *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*. Herausgegeben von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Vol. I-VII. Leipzig, 1925-1938. Vol. VIII-IX. Stuttgart-Berlin, 1978-1991. Vol. X. Stuttgart, 2000.
- Hain** – HAIN, Ludovicus: *Repertorium bibliographicum, in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD. Typis expressi ... recensentur*. P 1-4. Stuttgartiae, Lutetiae Parisiorum, 1826-1838.
- ItK** – Irodalomtörténeti Közlemények Budapest, 1891-
- MKSz** – Magyar Könyvszemle Budapest, 1876-
- Moecklip** – CHAIX, Paul-DUFOUR, Alain-MOECKLI, Gustave: *Les livres imprimés à Genève de 1550 à 1600*. Rev. Et augm. Par Gustave Moeckli. Genève 1966.
- Molnár–Simon** – MOLNÁR József-SIMON Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Bp. 1980.
- Perik VII.** – Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliográfiája 1712-1860 című művének 1–4. kötetéhez. Közre-ad. Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 1989.
- Radó** – RADÓ Policarpus: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae limitropharum regionum*. Primae partis editio revisa et aucta eui et toti operi adlaboravit Ladislaus Mezey. Bp. 1973.
- RMK** – SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár. I-III*. Bp. 1879-1898.
- RMNy I–III.** – *Régi magyarországi nyomtatványok*. I. köt. 1473–1600. Szerk. BORSA Gedeon; II. köt. 1601-1635. Szerk. BORSA Gedeon és HERVAY Ferenc; III. köt. 1636-1655. Szerk. HELTAI János. Bp. 1971-2000.
- VD/16** – *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts*. – VD 16 – Hrsg. : von des der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. (Red.:) Irmgard Bezzel. Stuttgart 1983-2000. <http://www.vd16.de/>
- VD/17** – *Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts*. <http://www.vd17.de/index.html>

A tételek írása során külön hivatkozás nélkül használtuk a következő műveket

Az „keresztény olvasóknak” magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16-17. századból. Sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta ZVARA Edina. Bp. 2003.

Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk. ZOVÁNYI Jenő. Bp. 1977.

P. VÁSÁRHELYI Judit: Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai. Előzmények és fogadtatás. Bp. 2006.

Új magyar irodalmi lexikon. Főszerk. PÉTER László. Bp. 2000.

Köszönetnyilvánítás

A képek kiválogatásában, tájékoztató szövegek összeállításában, adatgyűjtés tereén és számos más módon értékes munkát végeztek: Molnár Ferenc (a *Biblia és a magyar nyelv*), Bereczky Zoltán (*biblikus motívumok templomi kazettás mennyezete-ken*), Csenki Éva és Rozsondai Marianne (*biblikus motívumok könyvkötéseken*), Lőrincz Zoltán (a *Biblia a magyar képzőművészetben*), Németh Pál (*Bibliafordításaink revíziói*), Szacs vay Éva (a *Biblia és a magyar néprajz*).

Szakmai kérdésekben számíthattunk az alábbi kutatók, tanácsadók véleményére, tapasztalataira, közreműködésére: Mészáros Márton, Petrőczy Éva, Szentmártoni Szabó Géza (*A Biblia és a magyar irodalom*), ifj. Harmati Béla (*egyházművészet*), Berkesi Sándor, Fekete Csaba (*egyházzene*).

A kiállításon elhangzó *bibliai szövegeket* Csíkos Sándor színművész tolmácsolásában halljuk, Kovács Teofil, Mátyás Sándor hangmérnök, és Bölcsföldi András református lelkész javaslatai felhasználásával. A *hangtechnikai* munkálatokat Karácsonyi György (Elektromatika, Debrecen) végezte.

A nemescsói szószékmásolat Lévai Gábor, Szutor Katalin restaurátor és Juha Richárd szobrászművész munkája.

A *térképeket* Oláh Krisztina, a *kronológiai táblázatot* Hodossy Takács Előd készítette.

A kiállítás előkészítésében az Országos Széchényi Könyvtár részéről a Fénykép- és Fotóművészeti Tár, a Kézirattár, a Közönségkapcsolati Osztály, a Régi Nyomtatványok Tára, a Restauráló és Kötészeti Osztály és a Tudományos Igazgatóság munkatársai segédkeztek. Köszönet illeti még Szacs vay Évát, Szekrényesy Rékát, Kiss Margitot és Szojka Emesét, a Néprajzi Múzeum dolgozóit.